МҰХТАР ӘУЕЗОВ

Абай жолы

IV кітап

ТҮП-ТҮНЕКТЕ

2

3

ҚҰЗ-ҚИЯДА

2

3

ҚАПАДА

2

3

4

ҚАСТЫҚТА

2

3

ШАЙҚАСТА

2

3

ЖҰТТА

2

3

ЭПИЛОГ

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕ

Роман-эпопея

ТҮН-ТҮНЕКТЕ

1

Ертістің үлкен суына қарай үңілген еңіс, құлаберісте пар ат жеккен жеңіл трашпеңке зырлап келеді. Козлодағы көшір божыларды бар пәрменімен шалқая тартса да болар емес. Ұзақ күнгі жүрістен талмаған екі жарау баран ат шоқыта шабады. Бұл жүргіншілер осы бетімен ағындап барып, Ертіс суына түсіп кетердей. Бірақ жотадан сондай жақын көрінген Ертіс онша тақау емес екен. Жаңағы кезеңнен соң да сәл жайылатын алаң бар боп шықты. Сол алаңда аттардың желігі басылып, жай бүлкекке ауысты. Енді біразда пар атты арба жар жағасын жағалай жүріп кетті. Жүріс бәсеңдеген соң байқалды, жел де жоқ, салқын да білінбейді екен. Қазір июльдің ортасы. Ол қаланың ең ыстық шағы. Соған орай мынау кеш те тымырсық, қапырық. Әуе тұнжыр ғана тұнып тұр.

Жақын аққан үлкен дария да сәл ғана жұлдыз жарығымен сәулелене түсіп, үнсіз жымжырт көрінді. Қыбыр–қимыл жоқ, бейне бір қалғып қалған тәрізді.

Өзеннің алыстау, арғы жағасында қалың тоғай қарауыта дүңкиеді. Ол – белгілі Полковник аралының қалың биік тоғайы. Арғы жағадағы үлкен Семейдің оттарын, үй-жайларын көзден жасырып тұрған да сол арал тоғай. Тек арғы–бергі жағадан әзір білінетін тірлік белгісі – иттер үні ғана... Бірі алыстан, біреулері жақыннан кейде салмақпен, кейде шәуілдеп үреді. Бірауық олар шуласып, таласа жарысып үріп кетіседі. Осындай шақта қаланың шетіне жаңа ғана кірген жолаушылар бірнеше жалпақ төбелі қоңырқай үйлерден айналып өтті. Енді бір кезде төбесі жабық аласа қораның кішілеу қақпасына кеп тоқтады.

Көшір шапшаң қозғалып, ытқып түсіп, қолындағы бишігімен қақпаны тықылдатып қағып жатты. Осы шақта арбадан мол денелі жолаушының өзі де түсті. Қақпаның ар жағынан келіп дауыс берген ашық үнді әйел, әуелі тесіктен сығалап, келгендерді болжап көрмек еді. Ел жататын кез болғандықтан, түн қараңғысында адамдардың түсін аңғара алмай, қатты дауыстап:

– Е-е, бұ кім? Кімсіңдер? – дегенде, көшір тез жауап қатты:

– Аш, мен Баймағамбет. Келіп тұрған Абай ағам!

Абай бұл кезде арбадан ұзаңқырап, жар жағасына тақап барып, жеңіл мол шапанын шешіп, жолдың шаң-тозаңын сілкіп қайта киіп жатқан. Келген қонақтар жайын естіген үй иесі әйелдің үні тез өзгерді.

– Ойпыр-ау, Абай ағам ба? Қазір, қазір ашайын! – деп қақпасын аша берді. Өңі-түстері танылмаса да, бойлар көрінген соң амандасу басталды. Абай даусын көтеріңкіреп, көңілді үнмен:

– Дәмежанбысың! Қалай, үй ішің, бала-шағаң аман ба? – деді.

Дәмежан ашық жауап беріп амандығын айтып, Абайдың үй-жайын, ауыл-аймақ, ел-жұртының амандығын байыптап сұрады. Бұл даусы саңқылдаған, сөздері сонша анық, айқын естілетін, үні ажарлы әйел екен. Ол амандаса сала қораның іші қараңғы екенін айтып, шам ала шықпақ боп, тез бұрылып ішке қарай жөнелді. Жабық қораның ішінде оның тысырлатып басқан кебісінің даусы ұзаңқырап барады. Баймағамбет ашық қақпаның алдында дегбірсізденіп ауыздықтарын шайнап, жер тарпып тұрған аттарына және Абайға да сөйлеп тұр.

– Қора қараңғы, қазір, қазір. Шам келсін! – деп әр сөзін жылдамдата қайталап, "қазір, қазір" – дейді.

Бұл үй қора-жайды тегі қалаша салмаған. Қары қалың, қысы суық сахарадағы қыстаулар тәрізді әуелі төбесі жабық жылы қора бар да, соның төрінде, не бір түкпірінде адам жайына, бөлмелерге кіретін есіктер болады.

Сондай төбесі жабық тіреулері бар кеңдеу қора, түкпір жақтан шам алып келе жатқан Дәмежанның жақындауына қарай өзінің әр түкпірін, бос қуыстарын көрсете түсті. Дәмежанмен бірге бір аяғын сылти басқан күйеуі ере шықты. Ала көздеу келген, ұзын бойлы, ұзын мойын үлкен баласы Жұмаш та келді. Арба қораға кіргенде, қақпаның сол жағында бір жайдақ, сары арба тұр екен. Соның үстінде жатқан кісілер бары байқалды. Тегі бұл үйдің елден келген қонақтары тәрізді. Қораның сол жағында, аласа кірпіш оттықта шөп жеп тұрған екі-үш ат, көкшіл бау шөпті күтір-күтір шайнай түсіп, пысқырып қойысады. Абай үй иелерінің соңғы шыққандарымен амандасты да, жаңағы арбаға көз тастады. Содан Дәмежанға бұрылып:

– Дәмежан, шамыңды бері көтерші! Бері, бері таман! – деп, сары арбаның қасында тұрып, соның үстіне үңілді. Шам ұстаған Дәмежанды арбаға өте тақау келтірді. Арбада екі кісі қатар жатыр екен. Шалқадан жатқан қалпында екі қонақтың да сақалдары күйектей боп, ерекше көзге түсті. Біреуінікі бұйралау мол болғанда, екіншісінікі жайылма, ұзын сақал. Жатқандар жас емес, шау тартқан кісілер. Екі сақал да бір іреңдес, бурыл екен. Арбаға шам сәулесі түскенде бұл екеуінің аяқ жағында көлденең жатқан тағы біреу ыңыранып айналып түсті. Оның ажары жастау. Бірақ бұның да мол, тығыз біткен ұзын қоңыр сақалы бар. Жатқандар оянған жоқ.

Абай оларға қарап езу тартты да, Дәмежанды өз қасында бөгей тұрды. Баймағамбет пен үй иелері әке, бала үшеуі болып шапшаңдатып, пар атты доғарып болған соң ғана Абай Дәмежанға бастатып, бар топты ілестіріп, үйге қарай жүрді. Дәмежанның жұпыны, жүдеу қорасының төрінде ауыз үйлі, төр үйлі екі бөлмесі бар еді. Әйел қонақтарын ертіп,

төргі үйдің есігін ашып, Абайға жол берді. Ол үйде аласа қырлы пештің кәрнезінде жанып тұрған жарығы мол үлкен лампы бар екен. Дәмежан шапшаңдатып көрпе салып, қонақтарына жастық қойып, дөңгелек аласа үстелін әкеп үйдің ортасына орнатты да, жаңағы лампыны пештің қырынан алып, үстелге қойды. Енді барлық жұрттың шырайлары жақын отырысқанда анық ашыла түсті. Үй іші де өзгеше жадырап, көңілдене бергендей. Дәмежан сол уақытта тізе бүгіп күйеуінен төмен отыра бере, Абайлардың неғып кешігіп келгенін, қайдан шыққанын сұрады.

Дәмежан сұңғақ бойлы, көтеріңкі кесектеу мұрны бар, жаудыраған үлкен, әдемі қара көзді әйел еді. Ақ, қарасы айқын көзі – тұнжырай біткен, анық бота көздің өзі. Ашық дауысты Дәмежан сөйлеген сайын оның үлкен кесек, аппақ тістері кең ашылады. Жұқа еріндерінің қызылына жарасып жиі көрініп отырады. Күйеуі үнсіз, аз сөзді бұйығы кісі болғанда, Дәмежан мүлде басқа. Ол керісінше, шапшаң, ашық сөйлейді. Адамға тез қабысатын, жол мен жөнді өзі біліп басқаратын көшелі кісідей. Бұл үйдің еркегі ері емес, өзі тәрізді. Жаңа отыра бере үлкен баласына самауыр қой деп бұйрық еткен. Баласы сол шаруаға айналысқанда күйеуіне де іс тапсырған. Тұрып қазан астына отын жарып әкел деген еді. Абай Дәмежанның жаудыр көзіне сәл тамашалай отырып, күле түсіп сөз қатты:

– Дәмежан, қалаға кешігіп келген соң, жақын жағы ғой деп сенің үйіңе бұрылып ек. Ең әуелі сен қысылма. Бізге самауыр қойып, шайыңды берсең болады. Жолдан шаршап келдік, тезірек жатып тыным алайық.

Ол сөзді Дәмежан тез жөнге салды.

– Қысылатын дәнеңем жоқ, Абай аға. Бар мәзір, жоқ жайымыз сіз келгенде дастарқан үстінде болады. Келген соң ендігісін өзіме беріңіз! – деді.

Абай осыдан кейін сөзін әзілге айналдырды. Әлі де күле, сүйсіне қарай отырып, Дәмежанға қалжың айтты.

– Үйлерінде қонақ жоқ, оңаша шығар деп ем. Жаңағы арбаның үстіне тиеп қойған сақалдарың немене? Бұ қап-қап сақал жиып, базарға сатқалы отырсыңдар ма? – дегенде, ең алдымен аппақ ұзын тістерін ақсита ашып, Дәмежан сақылдап күлді. Абайға сонша сүйсіне қарап қапты. Қоңыр сұр жүзі қып-қызыл бола күледі. Қалың қара сақал, сары мұртының бәрін сілкінтіп, Баймағамбет те мәз боп отыр.

Ауыз үйде қазанаспа жанында самауыр қойып жатқан ұзын мойын ала көз жігіт Жұмаш та ырсылдап күліп жатыр. Абай өзі аз күліп, тағы сөйлей түсті.

– Сақалдарын тамашалаймын деп, өздерін танымай да қалдым. Сенің қолыңа мұндай молшылық қайдан түсті, Дәмежан! Қайдан келген, қандай сақалдар бұлар? – Осы сөздерді Абайдың қазіргі айтуының өзі де ойнақы, өзгеше. Үй іші жаңағыдан да бетер ұзақ күліп, мәз болысты.

Сөйтіп, Абайлар бұл түні Ертістің сол жағасындағы Слободка дейтін, қазақша бер жақ атанатын қалаға қонды. Бұл Семей қаласының бір бөлімі. Соның Дәмежан қорасы тұрған жағы басжатақ атанады. Бұндағы қала қазағы көбінше көшпелі елден келіп, осында орнаған. Ал қырда, қыстаудан көшпей қалатын шаруаларды "жатақ" дейтін. Сол дағдымен, мынау қалада отырған қазақ үйлерін, көп квартал бөлімдерін де "жатақ" деп атандыра береді. Осынау тұсты "басжатақ" дейтіні, ол өзеннің әр жағында болған соң солай аталады. Тегінде, қала халқының арасында қалалық тұрмыс қалыпқа әлі түгел үйлеспеген, қыр мен қала әдеттерін әралуан араластырған қазақылық та осы шетте, басжатақта көбірек байқалатын.

Жайлы төсекте жатып, көп ұйықтаған, жақсы тыныққан Абай таңертең тұрып, бетіқолын жуып, Дәмежанның шайына асықпай кеп отырғанда, түндегі бұл сұраған "сақалдар" бірі артынан бірі шұбыра кеп еді. Олар сәлемдесе амандасып, кең үстелдің бір жағын ала отырысты.

Көкбараздаған аппақ, тап-таза кимешек-шаршысын аса сәнді етіп тартқан Дәмежан үлкен, таза самауырдың қасына отырды. Құлағында үлкен күміс сырғасы сілкіне түсіп, үстел басы тола отырған жұртқа жіті қозғалып, шай құйып отыр. Абайға арнап пісірген құймағы, мол бауырсақтың ортасына табаққа салынып қойылған еді. Жаңағы сақалдар Абайдан бұрын қол қойып, еңсере тиіскенде Дәмежан Абайға қарап:

– Абай аға, құймақ жеңіз, алыңыз! – деп сыпайы қонағуарлық көрсетті.

Абай бұл кезде жаңағы қонақтармен тіл қатыса отырған. Олар Абайдың туыстары болып шықты. Біреуі Ырғызбайдың белгілі қырты Жұман, екіншісі дәл сондай аталас, жақын, Өсер аулынікі – бақырауық Мақа болатын. Бұлардың атқосшысы есебінде жүрген Жұманның үлкен баласы қоңыр бұйра сақалды, боз көзді Мұхаметжан. Жұманның көп ұлдары түсі-түгі жағынан ғана өзіне ұқсас емес, көп сөзді, сусылдаған мылжыңдық жағынан да дәл өзіне тартқан-ды. Сондықтан жұрт мұның балаларының аттарын өзгертіп: "Құнанқырт", "Дөненқырт", "Бестіқырт" десетін. Мұхаметжан сол Бестіқырттың өзі. Түнде Абай келгенін білгеннен бері қарай сол Бестіқырттың ішін жарғандай, шыдатпай жүрген бір сөз болатын.

Қазір үш-төрт құймақты қарбыта-қарбыта екі-ақ асап жұта салып, күрең шайды сораптай тарта отырып, Абайға үлкендерінен бұрын Бестіқырт сөз қатты:

– Ал, Абай, елдің амандығын айттың. Жә, енді өзің қаланың жамандығын есіттің бе? – деп, бір оқыс жайды көлденең қойып қалды.

Дәмежан жаудыр көзі жалт етіп, Мұхаметжанға тіксіне қарай қалды.

– Не деп отыр өзі?

– Мынау не дейді, не айтып отыр? – деп Абай да аңыра берді.

Осы кезде Мақа өзінің күшене шығатын бақырауық даусымен:

– Айтқаны сол, түннен бері естімедің бе? Бұл қалаңа апат кеп жатқан жоқ па?

Абай әлі таңдана қадалып отыр.

– Не дейсіңдер, ұқтыршы өзің! Апаты не? – Абай үй толы еркектен Дәмежанды есті-басты көріп, соған қарады. Бірақ әкелі-балалы Жұман мен Мұхаметжан жарыса сөйлеп, киіп кетісті.

– Бұ қалаға жаман науқас кепті!

– Құдай ұрған іш ауруы!

– Ар жақ-бер жақтан күнде әлденеше адам өліп жатыр!

– Мәлік келгендей. Шыбындай қырылып жатыр!

– Аты не дейді! Адам естімеген қу науқас бір. Жұрт қашып жатыр қаладан! – деп ол екеуі бір тоқтап еді. Енді байсалды, қамқор, қабілетті кісі болған боп, Мақа іле жөнелді.

– Сені түннен бері "осында неге келіп жүр?" – дестік. "Шылқылдаған, індет басқан елде не іздеп жүр?" – деп сөйлескеміз жоқ па, мынау үшеуміз! – деді.

Өздері неге жатқанын сұраған Баймағамбетке: олар қазір-ақ осы шайды іше сала жүретіндерін айтты. Бұл апат қаладан, пәледен, індеттен безгелі отырғандарын тағы да жарыса айтысты. Жастары үлкен Мақа мен Жұман Абайға тез қайтуды, бұл қаладан безуді ақыл қып айтпақ болады. Абай олардан естігенін қоя тұрып, енді Дәмежанға бұрылды. Әйел Абайды үркітпей сөйледі. Қалада соңғы он шақты күннен бері өлім білініп тұрғанын, бір іш ауруы барын айтты. Бірақ жаңағы Жұмандардың қырғын апат, шыбындай қырылып жатыр деген сөздерін өте орасан көріп:

– Алып-қашты, өсек-өтірік деген осындайдан шығады-ау. Бала емес, сақалды бастарымен сонша үркітпесе несі кетеді екен? – деп қойды.

Дәмежанның бұл сөзіне Мұхаметжан қысастанып өршелене түсті.

– Міне бұлар, қаланың жатақтары болса осылай "ештеңе жоқ" – дегісі келеді. Бар үйде солай, "өлгенін жасырсаң, көмгенде қайтесің!" – десе не дер еді? Өйткенше, түнде Абай келгенде алдымен соны айтсаң еді. Таңға шейін несіне жасырдың?

Дәмежан ызалана күле түсті. Енді өзгеше бір намыстана сөйледі. Абай мен қырттарға жалт-жалт етіп кезек қараған үлкен көздерінде әдемі ұшқын, шұғылалы сәуле бар. Аппақ ұзын тістерін қоршаған сұлу еріндері кейде күлкі мен ызаны қатар, қабат білдіретін дағдысы бар еді. Сол ажармен сөйлеп отыр.

– Құдайым тегі жақсыны да, жаманды да біздің Ырғызбайға берген ғой. Мені жазғырып отырғанын қарашы. Ал ұзақ жолдан шаршап-шалдығып жеті түнде келген қонаққа "бұнда апат боп жатыр", "бұнда қонба!" – десем, ол не болар еді? Қақпамның алдынан қуғаным ба? Әлдеқайдағы ауруды сылтау қып үркітіп, қашырғаным ба? Онда мен Абай ағамнан бір самауыр шайды, бір асым етті аяған, жоқтан сылтау іздеген ит болмас па едім! – деді.

Абайдың сүйсіне күліп отырғанын көріп, Дәмежан сөзінің аяқ кезін қалжың тәрізді етіп, сақылдап күле отырып, жарқырап айтып шықты. Абай оны мақұлдағанын білдіріп, күле отырып бас изеді. Әлі де жеңілгенін білмей, тағы жауап айтқысы келген өзі құрбылас ағайыны Мұхаметжанға ол енді бұйыра сөйледі.

– Жә, тоқтат, қыртпа! Жеңілгеніңді білетін болсаң, сен Бестіқырт атанар ма едің? – деді.

Дәмежан бұл қонақтар арасында өжет, өр сөйлейді. Ол тегі үнемі солай болу керек. Абай оның шешендігін жаңа байқады. Ал өжеттігі әкесіне тартқан тәрізді. Мынау еркектер Дәмежанның төркіні, туыстары. Бұл Абайлардың өз аулының қызы, Ызғұттының үлкен қызы болатын. Ертерек заманда ұсақ-түйек, айна-тарақ сатушы боп, жаман арбамен елге барған кішкене саудагер, осы мына бір аяғын сылти басқан Жәбікен саудагерге Дәмежан көңіл қосып, серт берген де, бір түнде осыған еріп қалаға қашып кеткен.

Бұлар әлі де қаланың әлсіз ғана тұрғын кедейінің бірі. Рас, өздерінен бала туды. Жаман да болса, өз алдына тірлігі бар. Осы қаланың шетінен елдің көп керуені түсіп жүретін жұпыны ғана қоражай салып алған. Сонымен, отырған үйдің түп қазығы осы Дәмежанның өзі. Ол жаңағыдай жайларда аса намыскер, басынан сөз асыра алмайды. Қаладағы көрші-қолаңға да сол мінезі әбден мәлім. Сонысымен және барлық Слободканың басжатақтағы көп қазақтарына қадірлі, сүйкімді де болатын. Жаңағы тұста Абай да оны дәл осы күйде түсініп, мақұлдаған.

Бірақ ендігі әңгіме онда емес. Жұмандар былай тұрсын, тіпті Дәмежанның өзі де "қалада жаман ауру" барын жасырмады. Өлім де бар дейді. "Бұ не?", "қайтпек керек?" Абай өзі не істейді? Қалаға келген шаруасы үлкен де, тығыз да болатын. Онысы және бар. Ендігі жайды басты бір адаммен сөйлесіп шешу керек. Сол үшін шайдың артынан Абай тез ғана орысша қағаз жазды да, Баймағамбетке беріп жатып:

– Қазір тез ат жек те, мынаны Федор Иванович Павловқа алып бар. Уақыты болса тез келсін, деп отырмын. Осында өзің алып кел! – деді де, өзі осы үйде Павловты тосып қалды.

Мақа мен Жұмандар базар жақта тағы бір шаруасы барын айтысып, түсте жүрмек боп, әзірше базарға кетісті. Дәмежан шайдан кейін өзінің үш баласын олардың күндегі кәсіп қылған жұмысына жөнелтті. Балалардың үлкені түнде самауыр қойған ұзын бойлы Жұмаш, қасына екі інісін ертті. Олары – он бес жасар Сәлімжан мен он екі жасар кенже інісі

– Әлімжан. Шай басында бұлар шешесіне өздерінің үлкен көздерін жалт-жалт бұрып қарай түсіп, сөзге қатынаспаған.

Үндемей ғана отырып астарын ішкен-ді. Кейін шешесінің қабағынан күндегі дағдылы ажарын танып, бөгелместен жұмыстарына жөнелген-ді. Үйде Абай қасында Жәбікен мен Дәмежан өзі ғана қалды.

Әуелі Абайдың бұл екеуінен сұрағаны қазіргі тұрмыс жайлары, кәсіп-қарекеті, әл-ауқаты туралы еді. Дәмежан бар шын күйлерін жасырмады. Төркіні, жақыны, тіпті ағасы санайтын Абайға өздерінің жоқшылық, кедейлік жайын ірікпей баян ете бастады.

Әл-ауқат дейтін шамалары өте шағын екен. Тек қолдарында жалғыз ғана сиыры бар. Дәмежан оның сүтін сатады. Онан соң, осы үйдегі жаңағы үш бала мен әке-шеше бесеуі түгел қарекет етеді. Үш бала биыл көктемнен бері бір кішілеу қайыққа ие болыпты. Сонымен ар жақ, бер жаққа Ертіс пен Қарасудан өтіп, ерсілі-қарсылы жүрген жаяуларды тасиды. Әредікте қолы боста аралдан шөп шауып ап, жалғыз сиырларына жем әкеледі. Аралдың тоғайынан жаз бойы құрғақ бұтақ, қу ағаш жиып, қысқы отын жайын қамдай жүріседі. Үш баласының кісіге сүйенбей, біріне-бірі ілесіп, енді өз беттерімен күнкөргіш табуға шыққандарын Дәмежан мен Жәбікен көп жұбаныш етеді.

– Биыл көктемнен бері он екіге толған соң, жаңағы кіші баламыз Әлімжан да ағаларына ілесіп қайықтың бір ескегін ұстап үйреніп жүр! – деп, Жәбікен де бір сәт Дәмежан әңгімесіне сөз қосып қалды. Сол балалардың күнделеп тапқан азын-аулақ тиындары осы үйдің бүгінгі талшық етіп отырған ішіп-жемі екен. Дәмежан әңгімесінен сол мәлім болды. Оның үстіне күнбе-күн табыс болмаса да, оқта-текте азын-аулық кірісті Дәмежан мен Жәбікен де табады екен. Айтуынша, Дәмежан қысы-жазы тымақ, бөрік, тақия тігеді. Соны Жәбікен базарға алып шығып, сатып отырады. Кейде Дәмежан осы басжатақтағы әлді үйлердің әйелдеріне оқалы жақ шегіп, ішік, кемзал, бешбет, көйлек сияқты киімдерді пішіп, тігіп беретіні бар.

Бұдан бұрынғы жылдарда осы үйдегі бес жанды асырап келген Дәмежанның ғана қолөнері. Бұл маңдағы қазақ көршілерінің әйелдері Дәмежанды аса жақсы біледі. Оның сөзін де, өзін де, әсіресе қолөнерін де сыйлайды. Бұған Жәбікен шүкірлік етіп, Дәмежанға осы әңгімелер тұсында өте жылы қарады. Абай мен өз әйеліне кезек көз тастап, сый қонағының өз қарындасын мақтауын күтіп жымыңдап, көтеріліп қалды.

Абай шынында да Дәмежанды жақсы сөзбен сүйеп, оның өнерін, өжеттігін үлкен жақсылық деп білді. Аналық асыл қасиет деп бағалады. Бірақ өз жайларының бар шындығын Абайдан іріккісі келмеген Дәмежан жоқшылық, мұқтаждық күйін де жасырмақ емес.

– Қысқасы, өзіңіз сұраған соң айтып жатырмыз. Бәріміздің жиылып, тауықша шөкімдеп тауып, тергеніміз тек қана сол ішкен тамақ пен осы үстіміздегі бір-бір қабат лыпаға тақ-тұқ жетіп отырады. Одан арғысын "бар, жоқ" деп қайтейік. Тек әйтеуір кісі

босағасына барып, жатқа көз сүзіп, қайыр-мейірін сұрап қол созғанымыз жоқ! Бейнеті көп, берекесі аз өміріміздің шыны осы, Абай аға. Маңымыздағы көршілерімізге, көп кедейге қарап: бізден де кедей бар, бізден де жалаңашы, бізден де қарны ашы бар ғой. Өлмей жүр ғой солар да, дейміз. Еңбегімізді емейік деп, күн-түн бой жазбай сол тамақ, кәсіп соңындамыз! – деп күрсіне түсіп, Дәмежан ойлы жүзбен өз жайын аяқтады.

Осыдан әрі Абай жаңағы айтылған ауру, өлім жайын тағы сұрады. Дәмежан енді бұған шынайы ауыр індет жөнінде біртіндеп отырып, көп танытты.

– Алысты білмейміз, естуімше, ар жақта өлім саябырлау болса керек! – деп Дәмежан тың сөзге ауыса бергенде, Жәбікен қосыла сөйлеп:

– Ар жақтың да анау Затон жағы, шет-шеті көп ауырып тұр деседі.

Дәмежан оның сөзін өз бетіне қалдырды.

– Қасымызды, осы бер жақты, мына өзіміз білген айналаны айтайықшы. Бұндайда өрекпіген алып-қаштыдан жаман жоқ!

Абай бұған бас изеді.

– Рас, көргендеріңді, жақын маңыңды айтшы. Осы тұста да індет пен қаза бар ма?

– Бар, сол!

– Бар болғанда жиіліп барады! – деп, енді шешіле түскен Жәбікен Дәмежанға тағы қосыла түсті.

– Кімдер, қане! Кім ауырды, кім өлді? – деп сұраған Абайға бұл екеуі кезектеп отырып, соңғы екі жұма ішінде өлген көршілерін санай бастады.

– Керейбайды білуші ме едіңіз? Ең әуелі соның кәрі шешесі өлді. Одан келсе Садық шал қаза болды.

– Семейбайдың енесі өлді. Жылқыбайдың әкесі, Жұмабектің қатыны, мынау тұсымыздағы Жұбандықтың үш бірдей жас баласы өлді! – деп, балалардың өлімін де Жәбікен еске алғанда, Дәмежан ілесе сөйлеп:

– Баланың өлімі тіпті көп! Мен жаңа ересектерді айтып ем. Нелер көздің ақ пен қарашығындай, біреудің жалғызы, бір үйдің алғаш көрген тұңғышы талай үйде қайтыс боп жатыр.

Абай бұлардың айтуынан апаттың шын ауыртпалығын тани бастап, малдасын құрып алып, Дәмежанға қадала қарап отыр.

– Ал ересек еркек, әйел ше? Қарекет, қайрат адамдары қалай? Олар арасында ауру сирек емес пе? Айтуларыңша жаңағы атаған үйлеріңді білем ғой, тегі кәрілер мен бала жағының шығыны көп пе, қалай?

Бұл сөздерін Жәбікен қостай жөнелді.

– Солай, солай! Осыныңыз дәл рас.

Дәмежан дәл бұған тоқтай қалған жоқ. Ол өзге өлімді еске алды.

– Неге, оны қалай айтасың? – деп, Жәбікенге үлкен жаудыр көздерін жалт еткізіп, ойлана бір қарады. – Сен Бұқпаны, Сапарды, Қайырды, Исабекті қайтесің? Сондайлар тепсе темір үзеді дейтін, атпал азаматтар емес пе еді?

– Е, бәрі де жұмысбасты, ер жанышты титығына жетіп жүрген сорлылар ғой! Мойкада жүн жуғанда, тері жайғанда жүрген, күнкөргішін таба алмай келген аш-арық еді ғой! – деп, Жәбікен үйлері нашар кедейлер жайын еске алды. Дәмежан бұл сөзге бас изеп қостап отыр. – Рас-ау, Абай аға, тағы бір байқағанды айтайын ба? Осы ауруға ашыққан үйлер мен ауыр жұмыстан жаншылып, бейнет басып кеткен еркек, әйел тез ұшырайтын тәрізді. Оның үстіне біреуден біреуге жұғады дейді. Әйтеуір осы қатарымыз құймалас көршілеріміз, бес-алты үйіміз әзірше аман тұр. Соны шүкірлік етіп, балаларды да ешқайда шығармай, көп жандарға қатыспай, қолдан келгенше қымтанып қана отырған жайымыз бар! – деді.

Қазағы көп Слободка деп аталатын бергі жағаның қасында әралуан байлар, ірі саудагер, әлді алыпсатар бар. Солардан шыққан пәлен байбатша, түген қажыеке, байекелер бар.

Үй иелерінің жауаптарына қарағанда аса бір сирек, некен-саяқ болмаса, ондайлардан әзір "пәлен өлді" деген хабар-ошар естілмепті. Енді біразда Дәмежан мен Жәбікен бұл аурудан титықтап, өлімге бет берген кісілердің түс іреңі қандай болатыны туралы айтысты. Індет меңдеткен ауру өң жағынан жаман боп кетеді екен. Дәмежанның айтуынша: көздері шүңірейіп, иек-мұрны шошая береді. Көзінің айналасына, "өлім таңбасы" дейді, бір көкшіл ноқта түседі.

Жәбікен әйелімен екеуі осы қалада жұрт аузына жиналған сөзді сұқтанып, шошынып айтысады.

– Адамның демі суынып кетеді екен.

– Қол-аяқ мүлде тастай боп қалады!

– Сөйлеген үні көрден шыққандай қатты бұзылып кетеді деседі.

– Алды-артында тыным жоқ, ағыл-тегіл ақтарыла береді! – деп Жәбікен тағы бір жайды айтқанда, Дәмежан қабағы шытынап қалды. Бұл сөзді бастырмалата: – Адамның шөлі қанбайды, тек сусын-сусын, дей береді екен. Не керек, әлгі ақырзаманда кебінін оранып, көрден шығып отырады деседі ғой молдалар, сондайлардың кебі көрінеді, адам басына түскен пұшаймандық! – деп бар жайды аяқтай берді.

Осы кезде бұлардың үстіне, Баймағамбетке бастатып Федор Иванович Павлов келіп кірді.

Абайдың мол денесі өте шапшаң қозғалып, отырған орнынан атып тұрды. Күткен қонағын қуанып қарсы алды. Федор Иванович үндемей құшақ жайып кеп, сүйісіп амандасты. Абайдың қолын ұзақ сілкіп, қатты қысты.

Сәлден соң, жайласып отырысымен Павлов Абайдың бұнда не шаруамен келгенін сұрап қалды. Ең алғашқы кездесу үстінде Абай досының сол сұрауына жауап берумен болды. Ол бұл сапарға келуге міндетті екен. Өйткені биыл Петербургте оқу бітіріп, аз отпуск алып елге келген Әбіш енді Алматыға қызмет жайына жүрмекші. Ол елде, жақында өзінің қалыңдығы Мағышқа үйленіпті. Бұл жайды естіген тұста Павлов қысқа ғана түрде қайырлы болсын айтып, Абайдың сөзін бөлмей тыңдай берді.

Абай сол ұзақ жолға келіні мен баласын ұзатып салғалы келіпті. Оның үстіне Әбіштің жолына ақша-пұл әзірлеу керек. Соған осы базарға мал айдатқан екен. Енді сол малды ертерек сатып, пұл қылып Әбіштің әр керегіне әзірлік жасамақ. Өз жайларын айта келіп, Абай енді Федор Ивановичқа күлімсірей сөйледі.

– Бұның бәріне қосымша – қаладағы достарды сағындым. Қаланы көргім келді. Сонымен кеп қалдым. Ал енді қалаңыздың жайын, өз жайыңызды өзіңіз мәлім етіңізші, Федор Иванович! Александра Яковлевна қалай? Ол кісі доктор ғой. Мынау қаладағы науқас жайлы не айтып жатыр? Маған бар нәрсе мүлде қараңғы. Менің санама сәуле беріңізші! –, кейбір кітаптардан өзі оқыған геройлары тәрізді сөйлеп, әзілдей тоқтады.

Федор Иванович әуелі Абайға тек науқас жайын айтты. Оның қаупі мен бір қиындық жөнінде қысқа ғана мәлімдеп отыр. Ең алдымен өзі доктор болмаса да, "Сашадан естігенім" деп, өз әйелі доктор Александра Яковлевнаны атап өтті. Абайға оның сәлем жолдағанын айтты. Мына науқас басталғалы Александра Яковлевнаны осы бер жақтың больницасына ауыстырған екен. Павловтың айтуы бойынша, бұл науқас Россияға соңғы алпыс-жетпіс жыл ішінде осымен үшінші рет оралып келіпті.

Өзі аса қауіпті, жұқпалы ауру – ел таңдамайды. Бар жұртқа ортақ апат. Бұрын да, қазір де ең әуелі Индиядан шығыпты. Содан Россияны, Европаны, Англияны, Қытайды, Жапонияны, тіпті Солтүстік Американы да аралап өткен екен. Қазір Россияда елу-алпыс губернияға жайылыпты деген сыбыс бар. Бірақ әр ортада, халықтың тұрмысына, жағдайына қарай, салты мен қалпына орай ауру әралуан өтеді. Әйелінің Павловқа тапсырып, Абай сияқты халық адамдарына білдір деген сөздері бар екен. Алдыңғы

сөздерін Абайға қысқа ғана айтып келіп, Павлов Абайдың бұдан былайғы сөзді ерекше тыңдауын өтініп алды.

Содан кейін айтқаны: қазақ халқының жайы. Бұл ел өлімді аса зор ықыласпен күтеді екен. Біреу өлсе, соның үйіне жаназаға көп кісі жиылады. Жаңа ғана өлім шыққан үйге тегіс кіріседі, онда көбінше ас ішеді. Бір емес, бірнеше рет жиылысады. Осының бәрі қазір Слободкадағы қазақ, халқының арасына мынау жаман ауруды аса шапшаң таратып отыр. Кім арқылы халыққа өсиет айтып, тоқтау салуға болады? Кімнің тілін алады? Қай жерде халыққа сөз сөйлеуге болады? Базарда ма, мешітте ме? Не де болса, халық қамын ойлайтын адамдар тез кәмек бермесе болмайды. Бұл бір. Екінші, Павловтың өз жанынан қоса айтатын бір жайы тағы бар. Бұрын барлық елдерде, қалаларда болғандай, қазір Слободкада да көбінше кедейлер өліп жатыр. Әсіресе, ауыр еңбек адамдары мен аш-жалаңаш, қалың көпшілік ортасында өлім молайып кетті. Павлов осы тұста Затонды, бірнеше заводты, мойканы атап өтті. Солардың бәрінде де орыс, қазақ, ноғай жұмысшылары үй іштерімен көп-көп қаза көріп жатыр екен. Абайдың өзіне де Павловтың енді қайда тұру, қалай жүру жөнінде айтпақ мәслихаты бар. Оны қысқа ғана жолдастық бұйрық ретінде сөйледі.

– Ибрагим Кунанбаеч, ең ақырда Сашамен екеуміздің сіз бен Баймағамбетке айтатын бұйрығымыз бар. Ия, бұйрық! Сіз тек тыңдаңыз, себебі бұл үй ішерлік суды өзеннен алады. Ол су әзірше ауру таратушының бірі. Қазір ауру көп шығып, өлім молайып тұрған мезгіл. Слободканың осы жары мен аяқ жағы ең қауіпті жерлер. Сіз тезінен Слободканың орта тұсына және қорасында құдығы бар бір үйге көшіңіз. Онан соң аса шаршамауға тырысыңыз. Асты онша ашықпай тұрып ішіңіз. Бұл ауруда ашаршылық қандай жаман болса, үлкен мешкейлік те жаман. Әр тамақты шақ қана, дәл ғана жеу керек. Ал енді... – деп Павлов күлді де, – бұдан ары осылай айта берсем, мен доктор болмай тұрып, докторлық еткен шарлатан болып кетер қаупім бар. Сондай күйге жетпей тұрып тоқтайын. Мүмкіншілігі болса, халыққа сөзі жететін адамдар арқылы, жаңағы мен алғаш айтқан жайларды қаладағы қазақ халқына жеткізуге тырысыңыз! – деді.

Осыдан кейінгі аз әңгімеден соң Павлов Абаймен енді жиі көрісіп тұрмақты уәде етісті де, жүруге айналды. Дәмежан бұл орысқа Абай көрсеткен ықылас, бейілді өзінің жүйрік зейінімен жақсы аңдаған еді. Қонақ жүруге айналғанда ол Абайға қарап:

– Абай аға, ас пісіп қалды. Мына кісі сыйлас адамыңыз тәрізді, дәмге қалдырсаңызшы! – деген еді.

Павлов Абайдың аударуынан бұл сөзді естігенде, төсіне оң қолын қойып, бас иді. Дәмежанға үлкен, сұлу көздерімен жылы қарап, аса биязы алғыс айтты. Бірақ асқа қалған жоқ.

Таңертеңгі шайда кездескен Ырғызбайдың мол сақалды, көп сөзді мылжыңдары да түстікке қайта оралған. Енді олар аттарын жеккізіп қойып, Абаймен бірге ет жеп алғалы

отыр. Дәл жүрерменде Абайға жанашыр қамқор болғансып, екеу-үшеуі қосылып, "келелі" бір сөз салды. Оны Мақа бастап, Жұман қостаған. Бестіқырт – Мұхаметжан да әкелерімен жарыса отырып аяқтаған-ды. Айтқандары Абайға "қазір елге қайтайық" дейді.

– Оқыс келіп қалған екенсің, қырылса қаланың өзі қырылсын. Елімізді табайық, пәледен қашайық, тез жөнелейік! – деседі.

Абай бұлардың сөздерін шала тыңдап: "Ел қырылса, қайда кетуші ек, бұнда да қалың жұрт. Содан үркіп, қашып не жаным аяулы еді!" – деп бір қайырған-ды.

Оған орай Жұман өзінше көсемдік етіп, жол көрсетпек болды.

– Елің не, айтып отырған? Осында қырық рудан жиылған қаланың жатағы ел ме екен! Елім десең ана йен жатқан аталасың, туысың Тобықтыны айт. Қайдағыны халқым деп не деп отыр өзі? – деді.

Абай енді ыза болды. Қатты зекіп сөйледі.

– Жә, ішер асыңды іштің! Айтарлық құдай аманаты, бос мылжың сөзіңді айтып болдың. Енді тұр, тарта бер! Менде не ақың бар? Кімді халқым дейтінімді сендердің біліп нең бар! Бар, бара беріңдер! – деді де, үш Ырғызбайды суық көзімен, қатал түсімен қаймықтырып, осы үйден ұзатып салды.

Өзі Дәмежанға енді басқа пәтерге көшуі қажет екенін жайлап ұғындырды. Абай жатқан үйге ертенді-кеш көп кісі келеді. Ығын-шығыны, мазасыздық күтімі көп болады. Артынан келетін ауыл кісілері тағы бар. Сондықтан кеңірек жайға орналасу қажет. Дәмежанның бейіліне ол алғыс айтты. Сөйтіп, осы жағада өзі ұдайы пәтер етіп жүретін ташкенттік Құмаштікіне көшті.

Құмаштың үйі бер жақтың орта тұсына тақау, басжатақ мешітінің жанында. Асты қызыл кірпіш, үсті ағаш, қоңыр шатырлы екі қабатты үй тиянадай, көзге де көрнекті. Осындағы бай үйлерінің бәрінің үлгісі бойынша бұл үйдің қақпасы да өз кезінде жақсы тақтайдан биік етіп салынған. Құймалары да бар, Сибирьдегі орыс қалалары дағдысынша тақтайдан қиылған. Қақпадан басталатын ашық, кең ауланың төрінде төбесі жабық "лапас", "зәуезнай" дейтін ат-арба тұрарлық бөлек жайлар бар. Екі қабат үйдің асты-үстінде Құмаштың өз үй іші, қонақтары ғана тұрады.

Абай кейде үстіңгі бөлменің біріне түссе, тағы бір кезде кіріс-шығысқа жайлы көріп, астыңғы бөлмеге орналасады. Көше жақтағы күн түскіш кең бөлмені тандап алатын. Бұл жолы да сол астыңғы бөлмені мекендеді.

Бер жақта "басжатақ", "ортажатақ", "аяқжатақ" немесе "Тінібай жатағы" деп қазақтар бөлетін қала бөлігінің орта жатағы Құмаш үйінің тұсынан басталады. Тегі бұл тұстарда жалғыз қабат қызыл тас үйлер, екі қабат көк шатырлы, ағаш шатырлы үйлер де жиі

ұшырасады. Қазақ саудагерлері мен татар саудагерлері молырақ орналасқан жер, осы Ертіс өзеніне жарыса салынған екі-үш көше бойында.

Бер жақтың сауда дүкендері, базары бұл көшелерден оңтүстікке қарай шығатын қыраттың үстінде. Одан төменірек сол жотаны бойлап Слободканың орыстары тұратын бөлімі кетеді. Онда бер жақтың больницасы, каланчасы, почтасы бар. Слободканы билейтін ұлық "зәбедейшінің" кеңсесі де сол тұста.

Абай тек Құмаштың үйіне көшкен соң ғана өздерін анық қалаға келіп жайғасқан кісідей сезінді.

Сол күні кешке Баймағамбетті жұмсап, өзі отырған үлкен кең бөлмеге Слободканың бір білікті адамы Сармолланы шақыртып алды.

Обадан өлген адамдар жайын Сармолла Абайдың күндізгі естігендерінен әлдеқайда көп санап айтты. Бұның өзі мешітте имам емес. Халфе, қари, мәзін сияқты діндар көпшілікпен күнде кездесетін де адам емес. Сармолла тегі өз үйінде бір топ балаларды, жастау шәкірттерді өз бетімен оқытып жүрген бір ұстаз екен. Сонда да шәкірттерінен, көршілерінен естіп-білгендері Абай үшін көп жаңалық болды. Сармолла ар жақ пен бер жақтың қалаларын махаллаға бөледі. Бер жақты "Бас махалла", "Тінібай махалласы" деп екіге бөледі. Ар жақтағы жеті мешітті мегзеп, жеті махалла дейді.

Ауру, өлім осылардың бәрінде де бар екен. Ол кедейдің, аштардың немесе бейнеті ауыр жұмыс адамдарының көбірек өлетінін айыра білмейді. Өзі көп жаназаға араласпағандықтан өлген адамдарға шығарылған садақалар жайын аз білетін. Бірақ әйтеуір мешіт-медреселер айналасындағы имамдар мен мәзіндер, қарилер, халфелер осы қаза уақытында қатты байып жатыр деп түсінеді. Абайға сол жайды баса айтады. Өзінің қызғанышын қоса отырып, кейбір өш қари, халфе, мәзіндерін атады. Әсіресе соларды көп жамандады.

Бұның айтуынша, бас махалладағы Шәрібжан халфе, Самат қари, соқыр қари, Самұрат мәзін сияқтылар қазір қуанып жайнап жүр. Олар жаназадан, фидиядан, хатімнен және өлген адамның жетісі мен қырқынан күні-түні мол жем айырып жатыр.

– Ибраһим мырза, шүбә қылмаңыз, Шәрібжан халфе, Самұрат мәзіндер, осы қазада халық көрген фәләкәтқа қапаланады дейсіз бе? Жоқ, жоқ, олар әлбәтте барынша қуанады, семіре түседі. Бұндай кіріс оларға тіпті айт күндерінде де түскен емес. Неге қуанбасын "Өлімді жерде молда семіреді, өлеңді жерде өгіз семіреді" – деп қазақ халқы бек біліп айтқан. Мен бұлардан, хатта хазіреттің өзінен де сондай түңілгенмін. Сол қадар ғайыптаймын оларды. Халыққа жаны ашымас азғындар деуге батылым да барады! – деді.

Абай халыққа осы жаназа оқу, ас беру, хатім жасау жөнінде ақыл айту керек деген. Адамды аз жиып, өлікті тез қойып, сақтану қажет дейді. Осыны көпке жеткізу шарт дейді Абай. Ал Сармолла Абай сөзіне қоса өзінің күндегі өш мәзін, халфелерін көбірек

жамандайды. Абай болса енді үнсіз, салқын тартынып қалған-ды. Сол ажарды да байқап Сармолла халыққа сақтық жөнінен өсиет айту керек екенін де аса құптап сөйледі. Бірақ соны айтып келіп және де Шәрібжан халфе, Самат қари, Самұрат мәзіннің бұндай өсиетке соншалық қарсы болатынын айта жөнелді. Және де олардың халық үшін ешбір қабырғасы қайыспайтынын еске алды. Көзін жұмып, басын шайқап, таңдайын қаға берді.

Абай Сармолланы дін басылардан басқарақ көретін. Оның шығыс ақындарын жақсы білетінін және солардың көп кітаптарын сақтайтынын ұнатушы еді. Абай бұдан Шайхы-Сағди, Хожа Хафиз, Әлішер Науаидың кейбір диуандарын алып, қайырып та жүретін. Өзге имам, хазіреттерден, қарилерден бұның жалпы дүниеге көзқарасын да кеңірек көретін. Және қаланың қазақ халқы осы молдаға балаларын көбірек оқытатынын білуші еді. Сармолланың содан арғы ішкі сырын Абай білмейтін. Қазір мынандай қала халқының ауыр қазасы уақытында "ақыл қосатын адам осы болар ма" – деп, әлде бір үмітпен шақырған еді. Бірақ дұрыс сөздермен қатар, Сармолла да осындағы бар молда сияқты: "Жаназадан анау көп алды, фидиядан мынау көп тапты. Мен аз алып қалдым, қақас қалдым!" – деп өзінше қызғанышпен өртеніп отырған сияқты. Сармолла әр сөзді өзінің өш, күндес молда, халфелерін жамандауға сая берген соң, Абай бір кезде оны қатқыл үнмен қағып, сынап сөйледі.

– Сармолла, сабыр! Шағир айтпап па еді: "Кісінің бір ғайыбын маған айтып келген адам, менің жүз ғайыбымды кісіге де барып айтар" – деп. Мынандай қалың қаза, қайғы уақытында өштік-қастықты алдымен айтпай қоя тұрсаңызшы!

– Әлбәттә, әлбәттә, Ибраһим мырза, тұман жоқ, сіздікі тура. Ғарибыңыз өзін ғайыпты санайды! – деп Сармолла қызарды да, бөрік киген басын төмен иді. – Маған не мәслихат етесіз, енді соны айтыңыз! – деді.

Абай бұған:

– Тым құрса мешітке намазға жығылатын адамдарға, тіпті болмаса жұма күні хұтпа соңынан махалла халқына өсиет айтыңыз! – деді. – Осы жұқпалы аурудан сақтану үшін жаназаны, хатімді, асты басқаша жүргізу керек, аз адаммен өткізу дұрыс деңіз! – деді.

Сармолла Абайдан шын ұялған еді. Енді көп отыра алмай:

– Хұп-хұп! Бәрекәллә, мен өз хәрәкетімді енді бастармын. Үйде отырып өзіме өзім айтқанша, махалла халқының арасына баруға талап етермін! – деді.

Сармолла кетер уақытта Абай орнынан тұрып, сыпайылықпен қол алысты. Қоштасып жатып: – Шәкірттеріңізге әсіресе көп ұғындырыңыз. Ата-аналарына, көршілеріне сіздің өсиетіңізді таратсын. Сізден оқыған шәкірттердің бұл күнде азамат болғандары да бар. Соларға да сәлем жолдаңыз, шынында махалла халқы сіздерді ұстаз көреді. Өзгелердің сөзінен сіздер айтқан сөзге тезірек иланды емес пе? Сол себепті осы қаладағы мәсулияті

бихисап зор деп білемін. Бұл ұждан, ахлақ адамгершілік алдындағы қарыздарыңыз деп санаймын! Солай емес пе? – деді.

Сармолла тағы да басын шұлғып:

– Әлбәттә, әлбәттә! – деп, әлденеге қысылғандай асыға басып ширыға жөнелді.

Ол осы бетінде Құмаштың үйіне жақын жердегі мешітке ястау намазын оқуға жөнелді. Көше қараңғы еді. Екі ғана пұшпақ айналды да, ол мешіттің шарбағынан кірді. Қазір намазға келетін көпті тосып отырған отыз-қырық адам бар екен. Бұлар махалланың намазқой діндар қарттары мен мешіт-медресенің мәзін, шәкірт, халфелері. Сармолла осы жұрттың арасына келді.

Қара түнде мешіттің түбінде жүресінен отырған бұл топтың көбі үнсіз, жабырқау. Сөздер ақырын айтылған күбір түрінде. Екі адам немесе қатар отырған үш адам арасында ғана қысқа айтылған жауаптар жиі үзіліп отыр. Кеш қараңғы болса да, Сармолла бұл отырған адамдардың көпшілігі махалланың жай халқы екенін аңғарды. Бар жиын осы мешіттің имамы қарт хазіреттің келуін тосып отыр. Сармолладан кейін де намазға келген оншақты адам қосылды. Бұлар да қаланың елі, кәсіп халқы. Бар топтың ішінде мешіт, махалла бастықтарынан соқыр қари мен Самұрат мәзін бар екен. Сармолла жаңағы Абаймен сөйлесіп шыққан күйде, сәл қызынған, ұялған қалпында болатын. Халықтың қазасы уақытында дін ұстаздарының құлқынан ұялуға тура келетінін айтып, сәл дауыстай, сөйлей жөнелді. Бұған себеп болған Сармолланың қасында отырған сәлделі қара сақал, қартаң шәкірттің сұраған сөзі еді. Ол Сармолладан бүгін неше жаназада болдыңыз деп сұраған-ды. Сармолла әуелі отырған көпшілікке естіртіп:

– Мен бүгін ешбір жаназаға барғаным жоқ және бұдан былай мүмкін қадарымша бармасқа тырысармын! – деген-ді.

Бұл сөзді естіп қалған соқыр қари мен Самұрат мәзін қатарынан үн қатты.

– Астағфиралла, астағфиралла!

– Сіз күпірлік етесіз, да молда!

– Исламиятқа хилаф сөз! Қайтыңыз райдан! Қайтып алыңыз ғайыплы сөзіңізді! – десті.

Бұл жай Сармолланың ең әуелгі демінен-ақ дін басылармен шиеленісе, шекіме сөйлесуіне себеп болды. Сармолла осыдан соң бар жиынға естіртіп, суырылып, шапшаң сөйлеп кетті. Қатты, қатал жайларды үсті-үстіне айта жөнелді. Бұнда отырған өңшең діндар қауымның көбіне мүлде тосын және құлақ түршіктіретін оқыс сөздер айтылып жатыр.

– Үндемеуге мүмкін емес. Хаста күшейіп, қаза көбейіп, махалла халқы қалың апатқа ұшырап барады. Кемені толқын ұрып, бар қауым ғарқ болар халетке жетсе не істер еді? Әрбір заманның өз дағуасы бар. Бұл оба науқасы – жұқпалы ауру. Соған көре жаназаны, фидияны, хатімді, өлген адамның үйінен ас ішуді, жетісін, қырқын беруді қазіргі күндерде мұтла басқаша ету керек. Ауру тарамас үшін, көпшілікке фәләкәт жетпес үшін, енді жаназаны, хатімді, хатта барлық басқа хәрәкәтті азайтып, мұтлақа өзгертіп, ада қылу лазым. Осыны махалла халқы білсін де тұтынсын! – деп тоқтады.

Бұл сөздерге жарыла жаздап, жерге түкіріп, бәддұғасын ішінен оқып, тулап отырған жаңағы қари мен мәзін қатар дүрсе қоя берді.

– Сіз, жаназа қалай болсын дейсіз?

– Хатім қалай болсын дейсіз?

– Жамағат жиналмасын, мұсылманшылық қарызын ада қылмасын дейсіз бе?

Сармолла бұларды тыңдап болып, салқын қабақпен, қысқа, қатаң жауап берді.

– Жаназаға бір ғана дін ұстазы барсын. Хатімді бір ғана адам жасасын. Ас ішу болмасын. Жаназа, фидия, хатімге босқа барып, текке үнсіз отырып, ақша, пұлды түпсіз терең қалталарына жітіре беретін қарилер, мәзіндер тоқталсын! – деді.

Өзінің екі дұшпаны – соқыр қари мен Самұрат мәзінге бар сөзді әдейі қадай сөйлейді. Егесе түсіп:

– Әрбір адам өлген үйге бара бермесін, ауру таратпасын, одан да инсап ойласын! – деп қызына түрегелді.

Мәзін мен қари де орындарынан атып тұрысты. Айғайлауға мұршалары болмаса да ұрса сыбырлап, бүліне күбірлеп кетті.

– Сіз діннен шығарсыз!

– Сізге шариғат хүкімі керек!

– Сіздің күпірлігіңіз хадден асқан.

– Астағфиралла, не дейді?

– Нәмәрт! – десіп, Сармоллаға арналған ыза мен кек қайнай бастады.

Ал бұлардан басқа намазға келуші көпшілік Сармолланың сөзін үлкен ықыласпен аса ден қойып тыңдағандай болды. Мәзін мен қаридің ашулы сөздерінен бет бұрып, ол екеуіне сырт беріп, Сармолланы қоршай берісті. Осы кезде шеткі отырған бір-екі қартаң

адам "хазірет, хазірет келеді" – десіп орнынан тұрысты. Енді бар жұрт тез ғана сөздерін тыйды. Мол, ақ сақалды, қолына ұзын аса таяқ ұстаған, басында үлкен сәлдесі бар. Аяғын аса ақырын, әлсіз басқан дінбасыны жиын түрегеп қарсы алды. Намазға ден қойып, мешітке кіріп келе жатқанда да жаңағы қаридың, мәзіннің кеуделеріндегі ыза мен өштік өрттей болатын. Қаталдық пен кекшіл ашу, тегі, мінәжат үйіне діндар адамзат алып кіретін пәлекеттер емес еді.

Бірақ сол қари сол қалпында-ақ ястау намазының соңынан құран оқи жөнелді. Осы махаллада бүгінгі күн қаза болған мұсылмандарға арнап "ясин уәлқуранул хаким" – деді көзін жұмып. Бұхар мақамына салып, ұзын сүрені жатқа созып отырды. Бірақ бұрын өмірі жаңылып көрмеген соқыр қари сүренің бас жағын оқи отырып, Сармолланың жаңағы сөздерін ызалана еске алған еді. Ойы сәл соған бөлінгенде аузы сүреден жаңылып кетті. "Ләтунзира каумән мә унзира" деген тұста "каумәннің" орнына "қалан" – деп қалды да, айнала халфе-шәкірт, мәзіндердің қатарынан жөткіріп, қозғалақтап қалғанын аңғарды. Өзі де ырғала түсіп, тамағын қайта-қайта кенеп, ішінен Сармолланы оқтай атып, "кәззәп!" деп те қалды.

Содан ары даусын қатты шығарып, мақамын түзеп, сарнай жөнелді. Сармолла болса жаңағы тұста намазда отырған молда емес, барлық жұрт білетін "ясиннен" соқыр қаридың жаңылғанын масқара көрді. Үнсіз ғана езу тартып, өз ішінен "шоқ" дегендей боп:

– Соқыр қариды құдай атты. Маған қас ойлаған үшін "Кәләм шариф" ұрды, – деп сүйсініп қалды.

Сол түнгі намаздан тараған жұрт өздерінің үйлеріне молдалар арасындағы қақтығыс жайын айтып барысты. Бұл кеште намазға келген адамдар көбінше шала оқыған, тек жастары ұлғайған соң біріне бірі еліктеп, намазға ден қойған боп жүрген қаланың алыпсатары, әртүрлі ауқаты бар, осы мешітке жақын жерде үлкенді-кішілі үй-жайлары бар қазақ саудагерлері. Тегінде Слободка халқының көптен-көбі қазақ болғанда, осы махалла немесе қазақша аталатын "басжатақтың" бар халқы қазақ болатын.

Үйді-үйлеріне қырдан келген көп елдің керуендері жататын да осы адамдар. Әрине, басжатақтың көпшілік халқы бұлар емес, олар неше алуан жұмыс, кәсіп ететін кедей, нашар бұқара болады. Ол халық болса мешітке келуге мұршасы жоқ. Ұзақ күнге ауыр бейнеттен, үздіксіз қара жұмыстан титықтап келеді. Іңір қараңғылығымен аралас сүріне жығылатын ит азаптағы жандар. Мешітке барып, күнде бес уақыт намаз оқу былай тұрсын, олар жұмасында бір болатын күндізгі жұма намазына да бармайтын. Бұл көпшілік – бұқара мешіт, хазірет, халфе, молда атаулымен өте алыстан білісетін. Тек жақындарының қазасы кезінде ғана амалсыз кездеседі. Рас, осы оба науқасы шыққалы сол қалың көпшілік молда, хазіреттерді не көршілерінен, не өз үйлерінен дағдыдан тыс, жиі көретін болған.

Обадай апат қазаман аралас сумаңдап жүрген молдаларды ел сүймейді. Ұзын шапанды, сәлделі, сақал сипағыш сопыларға жұрт қаза көрген жүрекпен амалсыз көнсе де, іштей жек көреді.

– "Өлімді жерде молда семіреді" – деп, биыл осы молдалар мен халфе, хазіреттер де жалақтап кеткен екен!

– Құныгып алған-ау! Жас өлімі, жалғыз өлімі, жаны аяулы жақсы өлімі, жасы жеткен кемпір, шал өлімі, бұларға бәрі бір бас. Тек қымбат жаназа болса, түсім көп тиетін жер сезсе ғана бұлар жақсы. Онда шырайланып, сыпайыланып, жібектей есіліп кетеді! – деп қала халқы сырттарынан көп сын айтады. Молда атаулыға халық көпшілігі осы күндерде өзге кезден әсіресе суық қарайды.

Қала кедейінің үйлеріне елден келіп түсетін ағайын, тамыр-таныс, керуен-кешін болса, олар да мешітке намазға бара қоймайды. Сөйтіп, түнде бас мешітте ястау намазының алдында, дінбасылар арасында болған қақтығыс бұл махалланың көп халқына тарамаса керек еді. Бірақ молдалар солай ойласа да, анығында, түндегі намаздан қайтқан қырық-елу кісінің өз үйлеріне ақырындап, құпиялап айтып қайтқан сыбыстары, ойда жоқта аса көп үйлерге жетті. Сансыз көп адамдардың құлағына тиіпті.

Қаланың өз халқы тұрсын, Семей маңындағы сан тарау жолдар мен талай-талай елдерден келген қазақ қалашылары, старшын, болыс, байлары да өздері түскен пәтер үйлерінен түнде болған жайды оқыс лақаптай естіпті. Сонымен, бүгін жұма күні мешітке дәл осы жолғы жұма намазына жиылған жұрт өзгеше көп болды. Ауыр қаза, қайғы-қауіпке түскен халықтың обадай науқастан үріккені сонша, қазіргі күндерде не болса соған сеніп, не болса содан ем, лаж күтіп тұрған шақ. Пәледен сасқан халық өзінің қысылған халіне қайдан да болса дәрмен етер, пәрмен болар үміт талшығын іздейді. Көңіл мен көмекті көксейді. Сондай қараңғыда сипалау жөнімен әр саққа толқиды. Саңылау сезілген әр жаққа түртінеді. Кей топтардың үміті мешітке ауады. Ондағы ишан деп аталатын имамға, қари, халфелерге жалтақтайды. Бір нәрсе біле ме, айта ма десіп те үміт етіседі.

Бүгін жұма намазына келе жатқан халықтың ойда жоқ күйде соншалық көп жиылғанын білген қарт ишан намаз соңынан хұтпа оқымақ болды. Ол хұптада халыққа айтатын уағыз-өсиетін осы пәлекет, оба науқасына байланыстыра сөйлемек. Оған тағы бір себеп, түнде ястау намазынан кейін бұл қарт имамды үйіне шейін шығарып салған Самұрат мәзін мен соқыр қари екі қолтығынан демей отырып, Сармолланың бар "сұмдығын" жеткізген. Асыра сөйлеп, аптығып айтысып, қатты бір залым еткен зұлымдықтай баяндаған болатын. Екеуі кезектеп сөйледі.

– Өзін жаназаға халық шақырмағанға қызғанады.

– Өзгелер фидия, садақа тапқанда мен құр қалдым деп қастық ойлайды.

– Бұл халықты аздырады, хазірет.

– Махалла халқы надан, қараңғы, әрбір уәсуәсаға сенеді.

– Сармолланың мінезінен қауіп ойлаңыз, хазірет! – деп қари бір ауық қатаң үнмен, қапалық білдіре сөйледі. Зор дауысты мәзін де тар көшенің түн тыныштығын бұзып, саңқылдаған үнмен жара сөйлеген. Бұрын ақырындау сөйлесіп келсе, енді имамның қақпасына жетіп, қоштасар жерде бар салмақты дәлелін, зілін құлағы мүкістеу қарт хазіреттің көкейіне құя түспек боп, әдейі қатты сөйлейді.

– Айтпады демеңіз, хазірет! Сармолла сөзінің зәһары соншалық қатты. Хатта обаның өзіндей, жұқпалы, зарарлы сөз. Көрерсіз, біздің махалланың надан қауымына, әрбір қорасына, лашығына сол Сармолла сөзі жетсе, бұл халық, бәлки, жаназа шығарудан, хатім етуден де тыйылып қалар. Хазірет, сіздің хайырлы фатиқаңыздан бұл халық уаз кешіп, бас тартып қалып жүрмесін. Сүбіханалла, не ғаламаттар боларын ойласам, ұжданым түршігеді. Сіздің хайыр фатиқаңыздан тартынып, халық ұстаздарына беретін хайыр-уазифаларынан да бас тартуға мүмкін! – деді.

Бұл шаққа шейінгі сөздерді үнсіз тыңдаған хазіреттің жаңағы соңғы сөзден соң сақалы жиі сілкінді. Ол төмен қарап күбірлеп тұр. Кейбір "фәләкәттарды" естіген жерде, соны зарарсыз етпек ниетпен оқитын "Лаухынаманың" тиісті дұғалығын оқыды.

Сармолла болса, айтқан сөзінен қайтар түрі жоқ. Ол түнде намаздан қайтып келе жатып, өзі бастаған сөз бен мінезге іштей қатты ырза болған. Бұны аз уақытқа қоршаған қарт-қариялар шешіліп сөйлемесе де, бір-бір ауыз: "бәрәкәлла", "осыны айтыңыз", "сізге рақмет", "Сармолла, сіздікі ақыл" – деген тәрізді үзік-үзік үндер қатқан. Сармолла өзін құптаған шырай сезіп қалған-ды.

Жаратылысында шапшаң, қызбалығымен қатар мақтан сүйгіштігі бар Сармолла жаңағыдай жылы үндерді өзіне халық көрсеткен құрмет-қошемет деп ұқты. Талайдан Сармолланың мешіт-медресе істеріне араласуына, жақындауына кедергі боп жүрген көп жылғы жаулары – Самұрат мәзін, соқыр қариды енді бұлар анық жазалайтын тәрізді. Солардың дәл өлер жерінен оқ атып, жарақаттайтын құрал тапқанына Сармолла әсіресе сүйсінеді.

Олар бұған не істемеген? Жетекке ергіш қарт ишан, имам болса осылардан, Шәрібжан халфеден ары аспайды. Сонымен бәрі бірігіп, Сармолланы бірде-бірі жаназаға, фидия, хатімге шақыртпауға тырысады. Ол былай тұрсын, соңғы бір жарым жыл бойында хазірет пен осы мәзін, қари, халфелер махалла байларының мешіт-медресеге жіберген жылдық зекет малынан, хайыр-уазифасынан да құр қалдырып келеді. Ал анық ғұламалыққа келсе, Сармолла бер жақ қана емес, ар жақтағы жеті мешіттің де имам, халфелерінен өзін артық молда санайды. Өйткені бұл "Бұхарай шәріфте", "Мирғарап" медресесінде оқыған. Кейін Қазан шәһәрінде, Мысырдан жиырма жыл оқып қайтқан соңғы ұстазынан "Шарх Ғабдолланы" да оқып, ғылым тамам еткен. Сондай Сармолланы, бұның өз ойынша, осы махалланың имамы ету керек еді. Тіпті болмаса қазіргі имам, кәрі ишан қайтыс болған

соң, соның орнын басатын етіп қазір халфе қойып, мешіт, медресенің қадірлі ұстазының бірі етіп ұстаса керек еді.

Ал оның орнына соқыр қари, Шәрібжан халфе, Самұрат мәзіндер өздерімен жемтіктес, пиғылы пасық Самат халфе деген шала молданы үлкен халфе етіп қойып отыр. Бұл жайларды Сармоллаға жиі ойлатып, ішін қатты қайнатып жүрген күй осы соңғы екі жұма ішінде, оба науқасының үстінде өзгеше күшейе түсті. Бас мешіттің халфе, қарилері әзірше бірде-бір түсімі көп жаназаны Сармоллаға оқытқан жоқ. Көп үйлердің хатімі, фидияларына да бұны әдейі шақыртпады. Сырт қалдырып жүрген, аңдысқан жаулар соқыр қари мен семіз мәзін Самұрат. Ал олар өздері болса, дәл осы соңғы он бес күн ішінде көп түсім тапқандарын танытып қойды. Соқыр қари бұрынғы тоқал үйін темірмен шатырлап жатыр. Ол аз күнде "көк төбел" үйлі болады. Ал семіз мәзін үнемі жаяу жүруші еді, қазір жонынан жарылған жирен аты бар. Соны енді әдемі, жаңа қара тарелейкеге жегіп шығатын бопты. Сармолла болса, неше жылдан бері сауыры бір жұмырланбайтын тарамыс тарлан аттан басқа түк тапқан жоқ. Оның да арбасы жоқ, ер-тұрманы жүдеу ғана.

Үйге келген соң да Сармолла өзінің өш-қастарына қаншалық зақым келтіргенін сүйсініп ойлады. Сан рет жымия түсіп, қабағын жыбырлатып қояды. "Бәдбәхыт жүзіқаралар, көрсетермін мен әлі сіздерге! Жамағат алдында жүздерің қара екенін әшкере етермін!" – деп қояды. Әсіресе тағы бір өзіне мәлім берік жайларын еске алса, тақаты қалмайды. Бұл түннің көбін осылайша қызынып, осылайша құлшыну үстінде Сармолла ұйқысыз өткізді.

2

Жұма намазына бүгін жиылған халық мешіт ішіне сыймады. Көп қауым ауланың ішінде мешіттің екі жағын қоршай тұрып намаз оқысты. Сармолла осы сырттағы халық арасында болып, мешіт ішінде қарт имам бастаған намаздың әр кезек "тәкбир-тәһлилиін" сыртта ұйыған саптарға ашық үнмен әсемдей естіртіп тұр: "Аллаһуәкбар!", "Сами- ғоллаһу лимон хамидә!", "Әссәләмуғалайкүм уәрәхметолла" – деген ауық-ауық намаз бөлімдерін дауыстап, сырттағы қауымды іштегі михрабтағы имамның намазына қалт еткізбей ұйытып тұрды. Халық пен іштегі мешіт намазын оң үйлестіру үшін ол әдейі мешітке кірмей, сол мешітке кіретін ашық, биік алаңның үстінде аз адамдармен бірігіп сапқа тұрып оқыған. Мешіттің екі жағы мен алдын түгел қаптаған қауымның бар саптарына Сармолла жақсы көрініп тұр. Ұзын, қабілетті бойымен, әсем ораған бұхаралық жасыл сәлдесімен және сәл жирендеу келген алтындай мол сақалымен Сармолла бөлек байқалады.

Намаз оқылып болған соң зор дауысты семіз мәзін Самұрат жаңағы Сармолла тұрған алаңға шықты. Ширақ қозғалып, халыққа қол көтерді де: "Жамағат!" – деп екі-үш рет үн қатты. Намаздан тарамай, бұған қарай қалған жұртқа ол сартылдаған үнмен бар сөзін анық сөйлеп жар етті.

– Жамағат, сабыр етіңіз! Тарамаңыздар! Ишан, хазірет қазіргі жұма намазы ақырында хұтпа оқиды! – деді.

Осы шақта саптағы жұрт орын-орнына жаңағы намазда отырғандай жүгініп отырысып қалды. Енді біразда мешіт ішінен халфелер мен сәлделі қарилер, қартаң шәкірттер қоршаған күйде кәрі ишан шықты. Ол бар жұртқа айқын көрініп тұрған мінберге тақады. Ишанның даусы кәріліктен қырылдай шығатын және былдырлап ұғымсыз естілетін. Оның үстіне әдетте басын төмен салып ақырын сөйлейді. Бүгін де имамның хұтпасы көп жұртқа естілмеді. Және, әсіресе, қырық-елу жылдан бері бұл имамға машықты болған хұтпа көбінше арабша аят хадістен немесе парсы аралас жаттанды сөздерден құралатын. Бұл махалланың көп халқы оқымаған адамдар, білсе намаздығын ғана зорға білген шала оқыған, шала надан, шала сауатты қазақ саудагері. Бірақ имам ол халді еске алып, есепке тұтпайды. Дін ұстазы деп аталатындар өздерінің махалла халқымен мүлде ұғымсыз тілде қатынас жасайтынын ескеріп, ойлап көрмеген. Ал халық имамның бүгін де осылай сөйлейтінін білсе де, тарамай отырып алған.

Бұрын мың рет оқылған ұғымсыз хұтпаға бүгін хазіреттің қосқан сөзі өте қысқа, мәлім ғана жайлар болды. Ол обаны "алланың бенделеріне жіберген жазасы" – дейді. "Әр заман, әр қауымға, сол қауымның құлқы бұзылып, күнәсі көбейгенде, күпірлігі асқанда, құдіретті күшті иесінің жіберетін осындай жазасы болады. Бұл фәләкәттің себепшісі тек сол тәңірдің тағдыры. Ол Лаухул-махфузда солай жазылған. Адамзат мұны келтіруге де, кетіруге де ықтиярлы емес. Тәңір бұйырған уақытта келді, өзі тоқта деген сағатта тоқтайды. Тек сол үшін ahлі ислам пәлеге сабыр айласын, мінәжатын, құлшылық ғибадатын күшейтсін. Нәпсісін түзесін, қаріп-қасерлерге мейір, шафқат көрсетсін. Әр адамзат өзінің күнә сұмдығын тәңірісінен қорқып ойласын. Сондықтан хайыр-садақасын, зәкат, парыздарын ада қылсын!" – деді. Өздерінің дағдылы алым-жемі жайын еске салып, күңгірт сөзін күмілжіп аяқтады.

Хазіретті қоршаған халфе, қарилер, көп молдалар беттерін сипап бата қылып, дағды бойынша осымен "хұтпа тамам болды" – деп жұрттың тарауына белгі жасай бастады. Бірақ жиылған қалың жұрт болса, онша асыға қоймайды. Қайта жаңағы хұтпаға тоймағандай, тағы бір нәрсе күткендей. Дәл осы сәтте мінбер маңындағы дінбасылар күтпеген оқыс бір хал туды.

Жаңа хазірет түскен мінберге енді жылдам басып, ажарлы жүзін халыққа қаратып, Сармолла шықты. Бар дінбасылардың ақ сәлделерінен бұның жасыл сәлдесі басқаша. Сармолла саңқ етіп, зор үн қатып, жамағаттан ілтифат тіледі. Ол да алғашқы үндеу сөзін арабша бастады. Зор, ашық үнін кең тастап:

– Я әйюhал мүслимина! – деді. Осыдан соң халыққа ұғымды, көбінше қазақша тілмен сөйледі. Тек оқта-текте ғана кітап, араб сөзін қосады. Ол тура, кеше түнде ястау намазы алдында өзі айтқан сөздерін баяндап шықты. Тек қалың жиынға бүгін қосқаны: әр пәлекетті жаңа хазірет айтқандай қадір алла өзі жіберетіні рас. Және де сонымен бірге

құдірет иеміздің әр пәле-пәлекеттен Мұхаммет үмметін сақтармын, құтқарармын дегені де бар. Сүре "ясин", өздеріңіз білесіз, "алхамду лиллаһи" соған куә. Хатта пәледен сақтармын және сақтансаң сақтармын деген. Сол себепті тәңір ием әр дертін жіберумен бірге шипасын да жаратқан. Аның үшін, ей, жамағат, сіздің өз қамыңыз үшін, осындай хал-ахуалымыз апатта тұрғанда мен бір мәслихат айтамын. Мен көбіңіздің балаларыңыздың ұстазымын, мұсылмандық қарызым үшін, дін қарындастық достығым үшін айтамын. Сақтаныңыздар! Бұл оба деген қазадан, ауыр дерттен тек қана сақтанумен аман қалуға болады. Аның үшін көп-көп өтініп айтайын, тәкірәрлап айтайын, сақтаныңыздар! Сақтану үшін не ғилаж?

Қаза болған адам үйіне, жаназаға мүмкін қадырынша халық аз жиналсын. Мәйіт шыққан үйге көп адам келіп-кету болмасын. Ол үйде ас ішу, көп халыққа тағам тараттыру, жетісін, қырқын жасау уақытша тоқталсын! Жаназаға, хатімге көп молда, мәзіндер, халфелер, шәкірттер шақырылмасын! Бір ғана дін ұстазы, тілесе хазірет пе, халфе ме, басқа молда ма, барсын да, бір адам жаназа шығарсын. Хатімді және де бір ғана молда оқысын. Көп молда, шәкірт, мәзін, қарилер бұдан былай осы махаллада барлық ауырып өлген адамдардың үйлеріне қаптап барып, басқа үйлерге және қаптап жүрулерін тоқтатсын. Олар, қазір байқалғандай, бірден өздері ауырады. Білесіздер, Жұман молда, Сахип халфе, Амантай шәкірт, тағы көп сондай жандар жақында дін ұстаздары арасында да обадан қаза болды. Көп молдалар осы оба ауруын, осы зарарлы хастені ықтиярсыз таратушылар болды! Олар халқының халін, қамын ойласын! Жаны ашысын, махалла халқына! Инсаф ойласын, мұсылманшылық қарызы деп инсаф ойласын! – деді.

Сармолла сөзінің аяғын тағы да аса бір қамқорлық үнмен анықтап, салмақтап тұрып айтты:

– Міне, махалла халқы, қарындас қазақ халқы! Менің осы сөзім осы махалланың әрбір қорасына, әрбір естияр азаматтарына жетсе екен. Және мағлұм болсын, бұл айтылған мынау фәләкәт тұсындағы қамқорлық, достық сөз менің өзім ғана айтқан, Сармолла тарапынан ғана шыққан сөз емес. Слободка халқына осы мәслихатты айтушы қазақ халқының қамқор дос адамдары. Солардың ішінде, халайық, сіздің ең жақын қамқорыңыз және білгіш, ақын досыңыз Абай деп біліңіз! Сол кісі де сіздерге осылайша, мен айтқандай сақтануды мәслихат етеді. Ол дін ұстаздарынан халық үшін қамқорлық талап етеді. Сақтаныңыз, сақтан, халайық! – деді. Соңғы рет ашық үн тастады. Мол, сұлу сары сақалы сілкіне түсті. Үні тыныш аспанда саңқ етіп, біраз жаңғырыға тұрып тоқтады.

Сармолла бұл сәтте дегеніне жетті. Имам бастаған бар молданы ол бір араға үйіп-төгіп, құлата салып кеткендей болды. Ұйлығып сасқан молда, халфелер мынау қалың елден қысылады. Бүліне күйгені болса да, қазір Сармоллаға қарсы ем табыса алмады. Ешкім де Сармолланың артынан мінберге шығуға жараған жоқ. Титығы құрып, іштерінен өштіктің оты лаулаған мәзін мен соқыр қари, Шәрібжан халфелер жарылғалы тұр. Халық болса, бұларды әсіресе улатқандай мінез көрсетеді. Мінбердің маңында тұрған мәзіндерге халықтың дабырлап айтып бара жатқан сөздері естіліп тұр.

– Бәрекелде, Сармолла!

– Сармолла жақсы айтты!

– Сөз Сармолланікі.

– Анық халыққа жаны ашыған сөз осынікі.

– Сармолланың жолы болсын! – десіп бара жатқан сөздер жаңағы қари, халфе, мәзіндердің бастарына тиген қамшыдай тілгілеп қинап өтіп жатыр. Соның орайына халфелер мінберден түскен Сармолланы қоршап алып, хазіреттің қасына тықсырып әкелді. Енді осы араға бүгін намазда болған қала саудагерлері және бірнеше ел кісілері де, қазақ қалашылары да жиналып кепті. Жаңа Сармолланы құптап қостаған топтың бір шоғыры да оны сырттай қоршап, осы биік алаңға шығып апты.

Жайшылықта мешітке бас сұқпайтын болса да, осы бүгінгі жұма намазына әдейі ынтыға келген кісілер бар. Олар кеше түнде осы мешіт түбінде молда, сопылар өзара мүйіздесіп, шайқасып қапты дегенді естіген. Сол хабар қала халқы мен елден келген керуен, қалашы, базаршының бәріне де мол жеткен көрінеді. Ал қазір мынау мінбер айналасындағы топқа жанаса келіп тұрған қалашылар болса, бұлардың көбі елдің сөзуар, пәлеқор партия басы – атқамінерлері. Олар сүйегіне біткен машығы бойынша айтыс пен таласты сүйеді. Қақтығып-қағысқан кездер болса, ол үшін бар жұмысын, жүрісін де доғарып қойып, керіс қызығын көруге жаны құмар.

Мешітке құдай жолын көксеп келмесе де, молдалардың ендігі мінездеріне қызыға келген осындай адамдар тобы, мінберде сөйленген сөздерге түгел тоя алмады. Айызы қана алмай қалған. Әсіресе, имамның "хұтпа" деп сөйлеп өткен жайларынан олар мүлде түңіліп қалған. Солар көбінше Сармолланың сөзінен дәме қылысты. Тобықты тымағын киіскен бір-екі қара сақал мен тағы бір бурыл сақал үшеуі бірін-бірі түртіп, тақымдарын қысысып, дәмеленіп отырысқан.

– Үндеме, сөздің беті енді түзелер.

– Бәсе, мына сөздің артынан ашылысар деймін беттері.

– Ашылар да, ашынар да. Сармолла осындағы молда, қожаның талайын шапқа түртті білем!

– Үндемеңдер, қызық енді болады.

– Жүр, қызығын көрейік!

– Тақап барайық, құлақ оты жерден тыңдайық.

– Бұлар жұрт алдында салғыласпағанмен, оңашада жақсы жарғыласады! – деп бурыл сақал сылқ-сылқ күлді.

– Мен білген Самұрат мәзін, соқыр қари болса, Сармолланың қолында өледі.

– Е, ауыздағысына жармасса жаны шыдар ма! – деп тағы бір тыңдаушы күле түсті.

– Тістеп тұрғанын тартқылап жатыр ғой. Жаны күймей қайтсін, –деп және біреу қостайды.

Бұл кезде хазіреттің қасына келген Сармоллаға Шәрібжан халфе, соқыр қари, Самұрат мәзін жан-жақтан ақырын айтқан айыптау сөзбен жабыла кетті. Олардың аузындағы сөздер сырттай сыпайы болғанмен, шын мәнін ұққан кісіге Сармолланы қатты күнә еткен адамдай қаралап тұр.

– Сармолла, сіз өзі надан жамағатты қайда адастырмақсыз!

– Ғазаппен өлген пұшайман мұсылмандарға көп молдалар аузы айтатын дұға, аят, хадистің сауабын аядыңыз ба?

– Сіз надан халықты, өзі қараңғыда адасқан халықты одан бетер тұйыққа, надандыққа, зұлымдыққа қамайсыз! – деседі.

Сармолла тек хазіретке қарап, бұлардың бар сөзін елеген жоқ. Үнсіз сыздана түсіп, кейде сәл ғана иығы сілкініп кекеткендей мырс береді. Жирен мұрты астынан езу тартады. Аласа бойымен Сармоллаға шаншыла қарап, жоғарылата көз тастап тұрған хазіретке естіртіп, Сармолла қысқа ғана айтты.

– Бұл күндерде кімде-кім халықтың қамын жеп, қасіретін ұқса, сол адам мен айтқан өсиетті айтатынына шүбә қылмаймын. Біліңіз, хазірет, бір мен емес, сіз имам болып отырған қазақ қауымы, қазақ қарындастардың сахарадағы және shahардегі бар халқына қадірлі Абай мырза да айтады! – деді.

Бұл сөзді Сармолла осымен екінші рет айтқан. Соған орай елден келген атқамінер тобының бір адамы қатты дауыс беріп, қатулана килікті.

– Ой, молдеке, осы Абай, Абай деп қайта-қайта қоймайсың. Сол Абай туралы не білуші ең өзің!

Сармолла өзіне арнап бұндай тұрпайы үн қатқан кісіге жалт қарап еді. Ол – басында ақ елтірі жеңіл бөркі бар, кесек мұрын, бурыл сақалды кісі екен. Түйілген қалың қабақты, жалғыз көзді, орта бойлы, нығыз адам тәрізді. Сармолланың байқауынша, бұл сахара қазағының қасында сыртын ала қоршап тұрған бірнеше қала байы, саудагерлері де көрінеді. Сәнді киінген белгілі бай, киізші Сейсеке, оған тақау қасапшы Қасен, дүкенші

Жақып, қылшы Сәрсен дейтін Сармоллаға мәлім кісілер. Бәрінің шатырлы ағаш үйлері бар. Осы махалланың "инабатты" дейтін белгілі саудагерлері тұр. Хазірет те жаңағы соқырдың қоршау қосарларын аңғарып, бұл адамға ілтифатпен қарады. Қалың сақалын тағы да сілкінте жыбырлатып, жұқа еріндері күбірлей жыбырлап, үздіксіз дұғаларын оқып тұр. Соқырдың өзіне қадалған жалғыз көзі еріксіз жауап айтуды тосып тұрғанын аңғарды да, Сармолла Абай жайын айтып берді.

– Мырза, сіз менен Абай жайын сұрадыңыз. Мені ол кісіні білмейді деп ойлаған шығарсыз. Сізге мағлұм болсын, мен Ибраһим мырзаның қазақ халқына ұстаздық, өсиет етіп жазған сөздерін бек білемін. Және аса зор құрмет етемін. Ол заманымыздың асылзада адамдарының бірі деп білемін! – дегенде, жаңағы соқыр шапшаң сөйлеп кетті.

– Абай деп көп алданған сорлының бірі көрінеді мынау молда. Айтпасыма болмайды. Мен Абайдың қасындағы халықтан шыққан адаммын. Абай дегеннің бар шынын міне менен сұра, мен айтайын. Ал Абай сахара халқын азғырып болған. Ата жолынан, дін жолынан аздырған. Өзі орысқа табынған, барып тұрған бүлдіруші, ел бүлдіргіш, азғын. Біз қалаға келдік, мынау құдайдың үйі мешітке келіп тұрмыз. Осындағы имамға иланамыз, мұсылмандық жолындамыз деп келіп тұрмыз. Тағы да алдымыздан Абайды алып шығып аздырмаңдар жолымыздан. Тым құрса шәһәрімізді, бұндағы бәйтолланы, тәңірге иіп, сәждә қылатын жерімізді Абайдай орысқа шала шоқынғанның атын атап арамдамаңдар. Сен, Сармолла, халыққа өсиет айтамын дейсің. Сол өсиетіңнен бұрын әуелі өзің аузыңды тазала! – деді.

Бұның айналасындағы байлар мен қари, мәзіндер мәз бола күлісті. Олар арасынан:

– Дұрыс айтады Оразекең!

– Мақұл айтты Оразбай ақсақал.

– Молда адасады. Тыңдасын, әне не айтады екен, оқымаған халық адамы! – деседі.

Сармолла жаңағы соқырдың кім екенін енді білді. Абайды бар жерде жамандап, сол арқылы ұлықпен де жақсы, елдегі нелер жуан бұзықпен де, содыр-сойқанмен де жақсы боп жүретін Оразбай дейтін соқыр бар. Абайдай жақсының дұшпаны! – деген сөзді Сармолла кейбір дұрыс адамдардан да естіген болатын.

Жаңа Абайды аямастан қаралаудың үстіне Сармолланың өзін де әдепсіз, тұрпайы түрде қағытқан Оразбайға қарсы, ызақор Сармолла қазір қатты ашуланып қалған еді. Ол бұндай кезде басына қандай соққы тисе де, бір айтарын қауып түскендей етіп, қатты айтып салатын. Ашуында ауыздық жоқ дағдысына басты.

– Ә, мырза, мен сіздің Оразбай екеніңізді жаңа білдім. Не харакетпен, не фиғылмен сіздің өзіңізге абырой тауып, мал тауып жүргеніңізді де білемін. Сіздей адамдар туралы хазіреті Абуль-Ғала Мағри[1] айтқан еді.

Фәиннәл үсідә, тәтбағұһа зиһабен,

Уағұрбәнен фәмән ғұррен, уәғұр жөн...

Яғни "Арыстан жүріп өткен ізбен ақсақ, соқыр бөрі де, қарға, құзғын да ілесе жүріп азық айыратын", – деп. – Сіздей Оразбайлар өздігіңнен халыққа не берем дейсіз? Шын жақсыны жамандап қазіргідей, жаңағыдай жүз берем дейсіз, әлбетте! Сонымен де атымды шығарып күн көрем дейсіз ғой! – деп бір-ақ кесті.

Өңі де қып-қызыл боп, алтындай мол сақалын қатты бір-ақ сілкіп тоқтаған еді. Оразбайдың қасындағы байлар қожырай жөнелді.

– Моллеке, тіл тигізбе!

– Молда, сіздің бұныңыз не?

– Бұл кісі мейман. Бұныңыз лайық емес! – десе бергенде, солармен жарыса Сармолланың сыртында тұрған қаланың жай халқының бір тобы, жаңағы байлар тобына қарсы, жапырлай сөйлеп қарсыласа кетті.

– Сармолланікі дұрыс.

– Зорлық етпеңдер!

– Қонақтың өзі бұрын тиді молдаға.

– Сармолла сөзінің бәрі дұрыс, жабылмаңдар!

– Халыққа шынайы жаны ашып, достық сөйлеп тұрған осы Сармолла деп білеміз біз!

– Басқасы жоқ, не десеңдер о де!

Осындай үндер мінбер маңындағы адамдардан басталып, төменде сөзді тосып тұрған тағы бір топ жай адамдар арасында да қатты даурығып естіле бастады.

[1]А б у л ь-Ғ а л а М а ғ р и – арабтың X-XI ғасырларда жасаған классик ақыны.

маңында, биік алаңда қалған жұрттың бәрі де қозғалды. Хазірет енді тек қана Шәрібжан, соқыр қари, Самұрат мәзін және ұзын бойлы көсе қара Самат халфенің қоршауында келе жатқан еді. Сармолланы сәл ғана белгі етіп оқшаулап алды. Бес-алты сәлделі дінбасылар өздері ғана болып оңашалана бергенде, бағанадан күйіп болған хазірет енді Сармоллаға аса суық ажармен сөз қатты.

– Әфәндім Сармолла! Мен сізді тыңдадым, тыңдадым да таныдым. Білдім, енді халас! Бір ғана нариза уәһәм хахихат сөзімді айттым. Сіз ғайыплысыз, қайтыңыз тез қателік

жолдан. Тыйылыңыз, фәләкәттан! Анық үшін сіз қиянат жолына бастыңыз! Қайтыңыз лағнат ниеттеріңізден! Қайтпасаңыз, малғұн боларсыз! – деп, қолындағы аса таяғымен жерді қатты түйіп қалды. Кірпіксіз суық көкшіл көздерін Сармоллаға қатты жиренішпен қадап тұрды. Сармолла қып-қызыл боп тұтана түсті де:

– Хазірет, сізді бұ қасыңыздағы халфе, мәзін, қарилер осылай маған қарсы уағыздаған. Сіз солар сөзін айтасыз. Бұл мен үшін қиянат деп білемін. Себебі сіздің бұл адамдарыңыз ғаділетсіз, зұлым. Шунки олар мұтасиб емес, ұрылар! – дегенде, Шәрібжан халфе мен соқыр қари дүрсе қоя берді.

– Сен өзің залым!

– Сен бәдбахт!

– Сен кәззапсің! – деп, Самұрат мәзін де жағын тістеп, екі көзі қанталап ұмтыла түсіп еді, Сармолла осы кезде қатты ашуланып, айғайлап жіберді:

– Тоқтат хақарат сөздеріңді. Болмаса қазір-ақ мен махалла халқын жиямын. Кім кәззап, кім залым, кімдер ұры екенін қазір осы арада ашып, шешуін талап етемін! – деді.

Енді ұрысты тыңдамай жүре бергісі келген хазіреттің алдында Сармолла көлденең адымдай түсіп, ең соңғы аса қатал және соншалық салмақты бір қаруын жұмсады. Осы мешіттің ол білетін сондайлық қараңғы, сорақы сыры бар еді. Айғайлап тұрып, хазіреттің құлағына әр сөзін нықтап тұрып соны айтты.

– Мен махалла халқының алдында ұрының, залымның атын атап беремін, ендеше! Халыққа пәле, қаза шақырған кім? Оған куәлар бар. Тірі куә, өлі куә болады. Ең алдымен мынау мешіттің астында тұрған үш табыт куә! Осы оба фәләкәті келерден бұрын "адам өлмеді", "жаназа болмады", "фидия, садақаға тойымсыз терең қалтам толмады" – деп табыт қаққан кісілер бар. Солардың қара тілегі бүгін халық басына мұншалық зор апатты, соншалық көп өлімді әкеліп отыр! Кімдер сол табытты қаққандар! Қай күні, қай кеште, қай намаздан кейін табыт қақты?[1] Оны мен ғана емес, хазірет, менен басқа да сіз иланатын, инабатты бес адам көрген. Тілейсіз бе, қазір мен сол масқараны әшкерелейін?! Мынау тұрған Самұрат мәзін, мынау ғаріп болса да, іші жауыз соқыр қари, мынау Шәрібжан халфеңіз үшеуінің де мен тілесем дәрхал жүздерін халық алдында қап-қара етіп таңбалаймын. Тілейсіз бе қазір! Халықты шақырып алып мен: "біліңіз, уә ағah болыңыз, мұсылмандар" – деп, осы мешіттің соншалық масқара қылмыс сырын фаш етейін бе? – деді. Соңғы сөздер тұсында даусын зорайта шығарып, қатты қадалып тоқталды.

Осылайша бар сұмдық жаңалықты енді ғана білген хазірет үн қата алмай, ауыз аша алмай қалды. Ол тек құп-қу болып шошына қалтырады да, Сармолла жақ бетін алақанымен қоршағандай болды. Тағы да ақ сақалын дірілдетіп, сілкінтіп, өз-өзіне күбірлеп, дұғаларын оқып тайқи берді. Сармолланың ендігі айтқан айыбы әрі шын болғандықтан, әрі халық естісе, мынау қазаның үстінде мәзін мен қари, халфені лаулап

тұрған отқа тастағандай жаза болатынын сезген оның жаулары қатты шошыды. Өтірік сұрқияланып, түршіккен кісі болып жағаларын ұстап, "астағфиралла", "сүбіханалла" дей берген болды. Содан басқа түк айта алмай жым болысты.

[1]**" Т а б ы т қ а ғ у"** деген дінбасылар мен діндар халық арасында зор сұмдық саналатын. Ол–өлім тілеу, кім болса да тың біреудің өлімін тілеу.

Осы оқиғаның ертеңінде бұл махалланың көк төбел үйлі көрнекті бір байы – Жақып дүкеншінің кәрі әкесі обадан қаза болды. Бай үйлерге өте сирек соққан бұл апат ауру, ірі саудагерлердің ішінен ер-азаматты әкетіп отырғаны осы. Жұрт не айтса да, өз әкесін Жақып саудагер бұрынғы үйреншікті, дағдылы жол-жөнмен жөнелтпек болды. Сонымен, кешегі халфе, қари, мәзіндердің бәрін хабарландырды. Бүгін таң атқалы оның арнаулы хабаршылары төменгі мешіттің имамы, халфе, мәзіндеріне және бер жақ пен ар жақтағы Жақыптың өзімен іліктес, дос-жар, жақсы таныс саудагер, қажылар, байлар үйіне де хабар еткізді. Сөйтіп, дүкенші-саудагер Жақыптың асты-үстілі бес-алты бөлмесіне тегіс дастарқан жайылды, қабырғаларды іргелей ұзын көрпелер салынды. Аса көп жұртты күтуге әзірлік жасалды. Қораның іші мен ас үйдің бәрі - түгелімен палау басқан, сарбұға салып былқытып ет асқан қазан, ошақтарға толы. Әр бөлменің леген-құманы, майлық-сулық орамалы әзірленіп, осы байдың приказшігі, тіл-хаты, малайы есебінде жүретін жеті-сегіз жігіт күтушілер де әр бөлмеде қонақ тосумен болды.

Бірақ осынша әзірлікке қарамай, Жақып байдың әкесі Жұмаділ қарттың жаназасы жетім қыздың тойындай боп шолтиып қалды. Себебі бұл жаназаға екі мешіттің дінбасылары мен Жақыпқа алық-берік айласы бар, істес боп жүрген он шақты саудагерден басқа жұрт келмеді. Жиын Жұмаділ отырған кішілеу бөлмені ғана толтыруға жараған бір шөкім саудагерлер мен сәлделілер ғана.

Өзге бар бөлме келмеген қонағын тосып бос қаңырап қалды. Жаңағы аз топтан басқа, бай үйіне қай күні болса да кіруге рұқсат етілмейтін соқыр қайыршы, ақсақ, саңырау, кем-кетік тіленшілер ғана келген еді. Жиылған имамдар мен Жақып бай "жамағат келер" деп бір сағат, екі сағат тосты. Сенбінің сәті енді біраз тосса ауып кететін. Сонымен, амалсыздан асығып, өлікті шаңқай түс бола бере қазақ зиратына апарып, көміп қайтысты.

Содан қайта жаңағы жасаулы үйге келіп, асқа-дәмге кіріскен шақта ғана кейбір саудагер мен бірен-саран дінбасылардың тілі шешілді. Іштерінде бағанадан бері түйін боп жатқан "кесір" шетін шығарысты.

Сармоллаға кеше қарсы болған киізші Сейсеке, қасапшы Қасен бүгін әсіресе ызаланған екен. Бұлардың қасында ұдайы қосалқы, қостаушы, құптаушы боп жабыса жүретін Қорабай, Отарбай дейтін ожар-сотқар, пәлеқорлар болушы еді. Олар малы-пұлы, тән-сомасы шағын саудагерлер болса да, осы отырған байларға қол артып, осылардан ұдайы дәме қып, өздеріне жағына жүретін. Сөзуар, пәлеқор, "айғайшы қаралар" осылар болатын. Мынау үш-төрт бай оларды керек кезде емеурін жасап, айтақтап қояды. Білегі жуан,

қамшылары дырау, жанжалқойлар да осылар. Жаназа үстінде Жақып байды қала халқының бүгін осынша жалғыз, жалаңаш тастағанын Сейсеке мен Қасен байлар қатты кінә қып сөйлеген. Сонда және "бұның бәрі Сармолла салған пәленің ғаламаты" – деп Қорабай, Отарбайларды Сармоллаға өшіктірген-ді. Мынау екі ожар болса, кешегі мешіттегі жанжалды өздері көрмесе де, көп естіп қанып алған.

Енді ас үстінде солар "Сармолланың кесірі тиді", "Сармоллаға тыйым бола ма, жоқ па!" – десіп, Жақып үшін күйіп те, намыстанып та сөз қатысқан. Байлар бұл тұста сөзге араласқан жоқ. Тек Қорабайларды құптайтындарын ғана айтып, бірі тамсанып, бірі бас шайқап мекірену-ыңыранумен болды. Семіз қарындары ғана сөйлегендей рай танытқан. Хазірет те солар тәрізді үндемеуді, шешіліп ашылмауды мақұл білген. Тек соңғы күндерде Сармолла десе тұтана жөнелетін белгілі халфе, қари, мәзін қысқа бір-бір ауыз сөзбен Сармоллаға лағынет айтысты.

– Сармолла әлі талайды аздырар!

– Махалла халқын дін жолынан адастырмаса не қылсын.

– Мұншалық апаттай ғазап күндерде соншалық қас ниетті ойлар ма?

– Өйтпесе Сармолла болар ма?

– Ол имамдардың, хазіреттердің бар мұсылман қауымы атынан айтқан бәддұғасына, теріс батасына ұшырамай тоқтамас! – десті. Осы соңғы бір аса зәрлі жайды өзгеше айлакер қулықпен Самұрат мәзін айтып тоқтады.

Өз имамын Сармоллаға өшіктіріп шүйлеудің үстіне, төменгі мешіттің үнсіз отырған Қоңырқожа дейтін имамын да осы жайға әдейі жетелей әзірлеп, шаң беріп отыр.

Қаланың беделді байларын, сотқар, ожар Қорабай, Отарбайларын да осы сайқал сөзімен еліктіре түсіп, айтақтап қойды.

Бірақ қазір фидия, садақа бергелі отырған, қаза көрген осы дастарқан иесі Жақып бай, бұл сәтте жаңағы сөздерге бірде-бір шырай бермеді. Томсара сызданып, үндемей қалған. Ол әкесінің өлімі үстінде біреулерге қосылып, біреулерді жамандасып сарапқа салып отыруды лайықсыз көрді. Ішінен Сармолланы бүгінгі жаназаның қорлығы үшін, масқаралығы үшін түтіп жегендей болса да, бар кегін кейінге сақтап отыр. Қабарған қызыл жүз, бітік көз, тықпа күрең сақалды Жақып бай осы қаладағы айлалы саудагер. Салмағы мен сызы мол бай.

Қазір сол Жақып үндемеген соң Сармолланы сарапқа салған сөз ұзаққа бармады. Бірақ осы бөлме тола отырған сәлделілер мен саудагерлер жаңағы бетте Сармоллаға бәддұға[1] оқумен тарасты.

Осыдан бір жұмадай мезгіл өткенде оба науқасы әлсіремей, күшейе түсті. Талай үйлерге рахымсыз, тоқтаусыз қасірет-қайғы, қаралы қаза араласып тұр. Сонымен қатар енді алғашқы оба келген күндердей емес, барлық жаназаларға, хатімдерге барушы жұрт күн санап азая берді. Анау жұмадағы хұтпадан кейін болған қақтығыс жайы ар жақ пен бер жақтың барлық жаназаларында, хатімінде, жетілерде қалың сөз болып, барлық қалаға тарап жатты. Мешіт-медресемен байланысы жоқ, намазға бас қоймайтын көп қала халқы хабарланды. Олар базарда, қайық үстінде, аралда, көпшілік баратын ішіп-жем жайларында "Сармолла мен бар молда" арасындағы талас сөздерге қанық болды.

Молдалардан тараған және бер жақтың бірнеше байларынан естілген сөздер Сармолланы аса қатты жамандайды. "Бас мешіттің имамына, қарт ишанға халық алдында Сармолла қатты қарсы шығыпты. Сонымен өзі дінді шала білетін қазақ қауымының арасына жалған өсиет, қауіпті үгіт таратыпты. Көпшілік надан қауым енді жаназадан қашып, өліктерін имам, молдасыз да жасырып қойып жатыр екен" – деген хабарлар ар жақтың жеті мешітінің бар имам, халфе, қари, сопы, қожалары мен мәзіндеріне жетті. Діндар, жалған сопы байларына да мол тарады. Тағы біраз күндерде Сармоллаға қарт ишан енді бәддұға оқиды екен деген сөздер де шыға бастады.

Осы күндерде, Абай Құмаштың үйінде кітап оқумен шұғылданып отырған бір күнде, түс мезгілінде, шешесі жұмсаған жайменен Дәмежанның үлкен баласы Жұмаш келді. Көзі жасты, жіңішке сида бойлы бала жігіт бүгін таңертең обадан әкесінің қаза болғанын хабарлай келіпті.

Абай бұдан бұрын да Құмаштың осы басжатақтағы екі қабат үйіне көрші отырған бірнеше кедей, нашар қайықшы, отыншы, сауыншылардың үйінде болған. Бәріндегі қазаға көңілқостық білдіріп, кіріп шыққан. Дәмежанның үйіне де ол іркілместен келді. Өңі-жүзін, нұрлы, қарақат көзін шыны қасірет жасымен жуып отырған Дәмежанға Абай құшақтап көрісіп, жұбату айтты. Осы үйдің көршісі Жабайқан да өлген екен. Оның ересек баласы Бидайбайға да көңіл айтып, әкесінің орнына кіріп шыққан. Абай қалаға келгеннен бері оба науқасы қалыңдай түсіп, талай жанды әкетіп жатыр. Әсіресе Дәмежан үйіне келіп, осы маңда өзі білген кедей-кепшіктің жайларын сұрастырғанда, Абайдың бұл халыққа өзгеше жаны ашыды. Он жасар жалғыз-жалқы ұлынан айырылып, құп-қу шөлмектей боп жылаған ананы көрді. Абай жайларын жақсы ұғатын момын етікші Сақып өлгенде, артында шиеттей алты баланың ортасында қалған Қамар дейтін есті әйел бар еді. Балаларының аштығынан қиналған сол әйел, мойкеге жүн жууға барып жүріп жақында өзі де оба боп келіпті. Бар баласының алдында қор тірлікке иман айтып қоштаспай, лағынет айтып көз жұмыпты.

[1]**Б ә д д ұ ғ а** – теріс бата, қарғап-сілеу, жазалау дұғасы

Дәмежанның тағы бір көршісі отыншы Түсіп екен. Сол аралдан отын алып қайтып, ертең базарға апарып, ауру әйел мен қарт шешесіне болымсыз сусын әкелмек еді. Отынын зорға арқалап есік алдына келіпті де, жығылып жан беріпті. Өйткені есіктен кіре берсе,

қарт шешесі мен бұған пәрмәне болған жан серігі, есті жары - Сәтжан қатарынан оба болып жатыр екен. Өзі кеткенде сау жандарының ендігі жүздеріне өлім ноқтасы түскенін көргенде жүрегі жарылып өліпті.

Осы жұрттың бәрі де Сармолланы ауызға алуды қоймайды. Дәмежан да Сармолла айтты деген өсиетті балаларынан естіпті. Аралда пішен шапқан, отын кескен бар бейнетқор баршасы да енді жаназаға имам, қарилерді шақырмайтын бопты. Дәмежан да жылап отырып мешіттің молдаларын Жәбікеннің жаназасына шақыртпағанын айтты.

Абай оның байлауын мақұл көрді. Бұл үйге Абай отырғанда келіп-кеткен басжатақтың қайықшы, етікші, ұстасы, жұмысшысы көп болып еді. Бәрінің де Сармолланы құптап, соның ақылын ала жүргендерін Абай жақсы қабылдап, ақыл бере сөйлеген.

Дәмежан үйінен шығып, өз пәтеріне жаяу келе жатқан Абайдың есіне жаңа естіген қайғылы өлімдер түсті. Етікші Сақыптың, жесір қатын Қамардың, отыншы Түсіптің өлімдері енді жеке-жеке ащы қасірет, ауыр тағдырымен көзге айқын, жақын елестеді... Аталар, аналар зар-шерлері... Балалар соры, жетімдігі, панасыз, аш-жалаңаш, қат-қабат ауыр бейшаралықтары – бәрі де Абай жүрегін қатты жаныштты. Күрсіне де алмай, тыныс тарыла қамығып, қалың ауыр сордан шошыды. Дәрменсіздік әсіресе булықтыра қысады... Үй емес, тыста, елсіз көшеде жапа-жалғыз келе жатса да, Абай өзін тұншығып бара жатқандай сезінді. Халық қайғысы ойлы көңілді қамқор жанды анық ауыр уайымға, шынайы терең қасіретке сала бастады...

Ол осы бетте пәтеріне қайтқанда, Құмаштың қорасына қырдан келген, шаң басқан пәуеске кеп кіріп еді. Бұл келген Абайдың екі жұмадай тосып жүрген баласы Әбіш пен оның жаңадан ғана үйленген келіншегі Мағыш екен. Абайдың үстіне, ол отырған бөлмеге Әбіш сәлем беріп кіргенде, Мағыш іркіліп ұялып есік сыртында қалып еді. Абай соны аңғарып қалып, офицер киімін киген, қалаға әскерлік формасымен кірген Әбіштей баласының сәлемін жөндеп алмастан-ақ, оны қайта жұмсады.

– Сәлемің жөн, бірақ артыңда, есік сыртында менен ұялып Мағыш тұрып қалды. Олай қалуы сенің офицерлігіңе, менің аталық әкелігіме жараспайды. Бар, ертіп кір үстіме. Менімен амандасудан ұялмасын бұдан былай! – деді.

Әбіштің қоңырқай қызыл тартқан тотыққан жүзі қып-қызыл боп кетті. Ол қысыла күлген бойында, әскери қозғалыспен шұғыл бұрылып, есікті аша берді де, Мағышты өзінен бұрын кіргізді.

Мағыштың бой сымбаты сұңғақ, биік. Аппақ маңдайына, қара қасына шұғылалы үлкен қой көзі, сәл ғана қайшылықтай болса да, жақсы жарасқан. Абайдың жүзіне Мағыш көзі құрмет ізетпен қарай түсіп, төмендей берді. Толық сұлу еріндері мен сопақша келген аппақ қызғылт беті де әдептілік танытады. Қызыл еріндерінде сәл ғана сыпайы жымию бар. Бұл жүзден уыз жастықтың сүттей таза, момын адалдығы нұр атады. Абай оған "қарағым" деп амандасты. Әкелік бейілмен жылы достық аңғартты.

– Ұзақ жолдан шаршап талмадың ба, Мағышым! – дегенде, Мағыш әсем дауыспен ақырын ғана:

– Жоқ, аға, оншалық шаршағам жоқ, – деді.

Абай бұл балаларының өз қасында болуын, әсіресе, бер жақта қалуын қауіп санайды. Әбіш пен Мағыш екеуінен де сол ойын іріккен жоқ. Қазір аттарын доғартпастан тезінен ар жаққа жөнелу керек. Абай солай байлаған екен. Ар жақта бұлардың түсуіне лайық, көп жұрт бармайтын Данияр деген оқыған қазақтың үйі бар. Оны Әбіш те біледі. Жастар енді сонда барады. Осымен Мағышты Баймағамбет ертіп тысқа шыға берді. Абай сәл іркіліп қалған Әбішке тез ғана бір мәслихат айтты. Оны жаңа ғана есіктен шыққан сұңғақ, сұлу бойлы Мағыштың сыртына қарап айтқан еді.

– Ауылдағы енелер мен абысындарға қосылып Ділдә келініне кимешек-шаршы, қалың жібек желек кигізіп жіберіпті. Мағыштың өз бойының жарастығын жеткізе түсем деп, жасыра түсіпті. Қаланың үлгісіне лайық емес. Сенің бұдан былай араласатын ортаңа кимешек-желектің керегі не, қалай дейсің? – деп, Абай күле қарап еді. Әбіш өзінің бұрыннан байлап қойған жайының үстінен дәл түскен әкесіне ырза болды. Үндемей күліп, бас иді де, шығып кетті.

Дәмежан үйіне барып, ондағы бір үй емес, көп үйдің қазасын көрген Абай, ауыр бір мұң ойлап қайтқан. Әбіштердің келуі, қызықты баласы мен келінін қалада көру жаңа бұның көңілін алаң етіп, сәл сейілткен еді. Енді Әбіштер кетісімен сол уайымы қайта оралды. Бір үйде емес, күңіренген көп үйлердің көкірек жарған өксігін естіді. Жетім балалар мен жесір жар, жылаулар, аналар айырылу күйігінен жалын атады. Қасірет басқан жандардың үні мен демі әлі де қақ қасынан шарпып тұр. Етер шара, көрсетер көмек аздығы өзгеше қинайды, қапалы көңілді қыса түседі. Жұрт уайымын өз аузынан естіп, азалы жүздерін өз көзімен көрумен қатар, Абай қала кедейлерінің Сармолла турасындағы дұрыс бейілін де байқады. Оны ел кінәламайды.

Бірақ бүгін таңертеңгі шайда осы үйдің иесі Абайға бір жай айтып еді. Сол аз сөзді, турашыл адам – Құмаштан естіген сөз қазір тағы еске түсті. Құмаш кеше түнде ястау намазына барып, мәзін, халфелерді көріпті. Соңғы күндерде базарда Сейсеке, Қасен, Отарбайды көрген. Солардың өз ауыздарынан естігендерін Құмаш Абайға жеткізді. Сонда ең соңғы айтқаны:

– Сармолланы бар молда мен саудагерлер аса жек көріп алған көрінеді. Соншалық өшіккен тәрізді, тіпті айтып болмастай. Немен тынарын да білмеймін! – деген.

Абай бір жағы осы сөзді ести отырып, екіншіден, кедей үйлерінің жайын ойлап, енді Павловқа бір соғып, сәл ақыл қосып қайтуды мақұл көрді.

Павловтың пәтері Слободканың орыс бөлімінде, каланча мен больницаның аралығында болатын. Құмы жоқ кең көшемен Абай тақап келгенде, жалғыз қабат, қоңыр

шатырлы үйдің күн жақтағы екі терезесінің сыртқы қақпағы шала жабық екен. Шықырламай жеңіл ашылатын кіші қақпаны Абай ашып, қораға кірген жерде, ол орыс үйдің қорасын аңғарды. Ашық ауланың тап ортасында ағаштан қиып биіктеп қойған құдық сырты көрінді, салма ағашы да бар. Одан әрі тауық пен қаз, үйрек шұбырып кіріп жүрген құс қорасы. Кішкентай ғана төбесі жабық сиыр қорасы да бар.

Өзіне белгілі пәтердің сыртқы есігін ашып, чуланға кіре бергенде, Абай орыс үйінің ішкі ерекшелігін де аңдады. Төбеде моншаның сыпыртқысы қыстырылыпты. Бұрыштағы су сақтайтын күбі шелектің беті жабық. Және бұнда биік қолжуғыш тұр. Ол көк түске боялған қалпында кішкене чуланның көркі тәрізденеді. Екі жақ қаңылтыр қанатына қызыл көк сабындар қойылған. Үй иесі – сағатшы Савелийдің тазалықты алдымен ескергені байқалады.

Осы үйдің барлығы төрт бөлме болғанда, жарымында сағатшының өзі де, қалған екі бөлмесінде Павловтар тұратын.

Абай келгенде Павлов пен Александра Яковлевна да өздерінің осы бер жақтағы больницаға жақын, кішкене пәтерінде, үйде екен. Абайды бұл үйге әкелген уайымымен қатар, күдікті бір сұрағы да бар. Ол Александра Яковлевнадан сол соңғы жайын сұрастырды.

– Не себепті мен келген кезде, осы екі жұма бұрын ауру да, өлім де азырақ еді? Неліктен асқындап, көбейіп барады? Бұлай болғанда осы халықты құртып болмай тоқтамайтын болғаны ма? Қайткенде тыйылады? – деді.

Жаназа, хатімдерге соңғы он шақты күннен бері қала халқы өте аз барады, тіпті жөнді жиылмайтын болып еді. Сонда да ауру неліктен саябырламайды, асқындап кетті, осы жайды сұраған.

Дәрігер әйел Абайға өзінің қажып, талған, мұңшыл қаракөк көзімен ұзақ қарап алды. Оның ашаңдау жүзінде, жұқалау біткен шекесінде жіңішке көк тамыры білінеді. Абайдың уайымын ол адамгершілік белгісі деп түсінді. Өз жүрегі де осы күндерде көріп жүрген селдей мол көз жастан қиналатын. Қазір бұл әйел Абайға аса бейілді, ынталы жауап берді.

– Ибрагим Кунанбаич, сіз алғаш келген кезде бұл қалаға ауру жаңа ғана араласқан-ды. Ол мынау ыстық күндерде осылай үдемей қоймайды. Ал жаназалар өз істейтінін істеп болған. Сонда ауру жұқтырған жеке-жеке адамдар, енді өздерінің үйлерін дертке ұшыратып, жұқтырып жатыр! – деді.

Сонымен қатар Абайдың мүлде үмітсіз уайымын дәрігер әйел теріске шығарды.

– Ауру енді екі жұма, көп болса бір ай шамасында азаяды да тыйылады. Ол август айының салқындауына қарай бәсеңдейді. Себебін де азғана айта кетейін, Ибрагим Кунанбаич... Бұл ауруларды да, басқа көп жұқпалы аурулардай, залалды микроб тудырып,

жаяды. Ол микробтар ыстық шақта күшті тірлік етеді. Ал салқынды сүймейді. Салқында әлсіреп, өздігінен өліп, қырыла бастайды! Суық түскен шақта ауру мүлде болмайды, басылады, – деді.

Сонымен қатар күйеуі мен Абайға Александра Яковлевна бүгін больницада болған, көз жас арасындағы бір күлкі жайды әңгіме етті.

Көптен күлкіні ұмытқандай боп, қаны қашқан әйелдің ашаң жүзі енді сәл әзілқойлықпен жылынып, жадырай берді. Бүгін таңертең бұл дәрігер больницаға барғанда ойда жоқ оқыс қызық бір халдің үстінен түсіпті.

Семей шаһарына, Слободкаға оба науқасы араласқаннан бері бұндағы жұрттың бәріне енді мәлім болған, бұрын халық атаулы көріп-білмеген, адам шошырлық "қара арба" дейтін арбалар шыққан. Бұларды күн сайын ерте мен кешке, қаланы аралатып шығуға больницалар жібереді. "Қара арба" кәдімгі кең сары арба болған да, үстіне биік үйшік етіп, айналасына тұйық жабық брезент қоршау жасалған. Оба науқасының індетті құртын зарарсыз ету үшін бұл брезент пен арбаның өзіне де карболкадай қара май төгіледі. Сондай қап-қара май сіңген үлкен брезентті арба, обадай обыр дерттің баршысы тәрізді. Өзі де жаман сұмдық белгісі есепті. Өйткені бұл арба қаланы аралап жүріп, көшеде, ойда жоқ жерде өліп жатқан адамдар болса немесе өлмелі аурулар болса, соларды жинап, больницаға әкеледі.

Бүгін Александра Яковлевна аңдаса, сондай екі арба больницаға таңертең оралып келген екен. Соның біреуінің ішінен екі еркекті түсіріп жатады. Дағды бойынша бұларды оба екен десе, олар арбадан өздерін түсіргенде боқтап, бұлғақтап, қарсылық көрсетеді. Больница адамдары енді аңғарса, ол екеуі ауру емес, мастар болып шығады. Құйма түбінде жығылып жатысқан соң бұларды да күндегі оба науқасы екен деп қара арбашылар алып кеткен. Қазір арбадан түсіргенде екі мас бірін-бірі сүзе қағысты. Бұлғақтай түсіп, бірін-бірі нұсқап, әуелі ырсылдап күліскен-ді. Ұзын бойлы, ұйпаланған сары сақалды біреу аласа бойлы тықыр қараға әзіл айтпақ болады.

– Сені мынау жақсы адамдар оба десе, сен ғой, ұятсыз, алдайсың! – деп, біресе сақылдап, біресе ырсылдап күледі.

Анау болса, өзінің қанталаған ала көзін әрең ашып, қайда тұрғанын аңдай алмай сипаланады. Құтты бір ендігі жүрген жерін қалтасынан қарап білетін кісідей, бешпетінің екі қалтасына қысқалау қолын кезек-кезек сұғітті. Ырғала тұрып, бір сәтте оң жақ қалтасынан бір бумажник суырып алды. Өзі енді сол мыржиған майлы қара бумажникке не таңданып, не наразы болғандай үрке қарап, алақанына салып созып тұр. Сол сәтте бұл бумажникке көзі түсіп, енді өзі қалтасын сипалап тұрған ұзын бойлы, сары сақалды жаңағы күлген жүзін, ақситқан тісін өзгертпестен кеп аласа қараны әлсіз қолымен қойғылай жөнелді.

– Сен талаушы, кісі талаушы, маскүнем! – деп қояды.

Артынан анықталса, бұл екеуі екі жерде ішіп, біріне-бірі жақын жерде құлаған екен. Тек әуелі сары сақалды мас болып жығылып жатқанда, соның үстіне анау екінші мас келеді де, оның қалтасын ақтарып тонайды. Сөйтіп, өзі мас, ананы тонаймын деп жүріп мүлде ләйліп болады да, ілгері қарай, жарым квартал жүріп барып, о да құлайды. Қазір олардың оба емесіне больница таңданса, олар өзді-өзі де аң-таң. Бірі ұрысын тауып, екіншісі өзі тонаған жемін тауыпты. "Бұл дүние не қылған сандырақ түс тәрізді, опасыз" дегендей аңырған жайлары болыпты.

Александра Яковлевна айтып берген бұл оқшау оқиға Абай мен Павловқа екі түрлі әсер етті. Павлов әдеппен сәл күле беріп, мысқыл байқатып бас шайқады да, ернін шүйірді. Абай күлген жоқ. Ол өзінің осындай жандарға қарап айтқан екі жол ажуа өлеңін еске алды:

Есер, есірік болмасаң,

Тіршіліктен пайда жоқ...

Өлеңін айтпай, достарына ол осы өлеңдегі ойын айтты.

Жұртта кім жоқ?! Жылаған мен шерленгеннің арасында "тапқаным осы, табынғаным осы" деп жындыбастыққа салынатын жандар да бар... "Мейлің ыза бол, мейлің күл" – деп жиреніш ойлап қалды.

Басжатақтағы көп кедей үйлердің өлім қазасы мол боп жатқанын Абайдан естумен бірге, Павлов та бұған өзі білген өлім-қаза жайларын айтты. Ол ар жақтан Затондағы пароход грузчиктерінің ортасында жиі болады екен. Сондағы тон заводы, пима басатын, сыра қайнататын, арақ ашытатын дүкен, заводтарда Павлов жиі болушы еді. Бер жақтағы мойканың, тері заводының және қайықша атаулының көп топ жұмысшыларымен ұдайы араласы бар екен. Абайға өзі көрген жайларын жеткізе отырып:

– "Азап қайда, жоқшылық қайда, адам тірлігінің ит қорлыққа түскені қайда?" –десеңіз, Ибрагим Кунанбаевич, бәрі де сол мен көрген жерлерде. Әрине, мынау ауыр дерттің әсіресе ойнақ салған жері де сонда! – деп баяндады.

Осымен қатар әйелімен екеуі қосылып, Абайға және де қазақ халқы арасына осы аурудан сақтану жайын білдіру қажет екенін айтысты. Бұл жөнге келгенде бұлар бұқара қамын қатты ойлайтын дос-жар адамдар жүзімен жарыса айтысады. Осы күндерде өздерінде обадан басқа уайым жоқ. Обаға ұшырап жатқан қалың қарындас-бауырға қам ойлап, пәруәна болудан басқа бірде-бір шет жайлар, мұң да жоқ тәрізді. Бұл достарының қазақ кедейі үшін барын құрбан етер бейілін көре отырып, Абай өзінің де жұрт керегіне жарауы аса қажет екенін ойлады. Ол бұл сәтке дейін өз тарапынан не қимыл жасарын, қандай амал табарын аңдай алмай жүрген. Достарына Сармолла әрекеті мен әңгімесін Абай баян еткенде, олар Сармоллаға қатты сүйсінді. "Ондай адамды қостау керек, барынша көмек етіп, сол бастаған әрекетін тоқтатпай соза беруге қайрау керек. Бейілдендіру қажет!" – десті.

Абай бұлармен ақылдасып, енді өзінің де бір жол тауып, ар жақ, бер жақтың халқына ақыл айтуын қажет деп байлады.

Александра Яковлевна Абайдай беделді адамның сөзі қазақ қауымына қаншалық қымбат болатынын өзгеше ойланып еді. Ол сол ойын дағдылы ісшілдік, ширақтығымен қолма-қол іске асыруға асығады. Сармоллаға дінбасылар қарсы әрекет сайлап жүр дегенді түсінгенде, әйел Абайдың өзіне де ақыл қосты.

– Барсаңызшы, сіз мұсылмансыз. Сол мешітке сіз де барып, жұма намазында сіз де сөйлесеңізші! Неге сөйлемеске, Ибрагим Кунанбаич? – деді. Ашаң аппақ жүзі қып-қызыл боп ду ете түсті. Ол дағдысынан тыс қызына сөйлеп еді.

Бұл жайға, әрине, Абай да және соған ілесе Павлов та амалсыз күле қарасып, қарсылық білдірісті. Мұсылманның мешіті, оның мінбері мен хұтпасы тек имам, халфелердің ғана жұртқа сөз қатар орны екенін айтысты. Ол жер күніне бес намаз түгіл, бес айда бір намаз оқымайтын Абайдың аяқ басар жері емес. Осыны айтып, Абай дәрігер әйелді енді күлдіре отырып, анықтап ашып берді. Бірақ бұл үйден кетерде қалай болса да бір жолдар тауып, Абай ар жақ пен бер жақтың қазақ халқына дәрігерлер ақылын жеткізіп көруді міндет, серт етіп ала кетті.

Келесі күні ертемен ыстық, ашық сәске шақта Абай Ертістің арғы жағына таяу жүргіншіні өткізетін үлкендеу бір жел қайыққа кеп мінді. Қайық иесі биік кермені жалаң аяқ бойда түрегеп тұрып ұстаған Сейіл екен.

Ол жағадағы екі күрекші, жас қайықшыларға кендір арқанды лақтыра тастады. Абай келіп отырғанда жүргіншілер мөлшері қайыққа толып қалып еді. Енді қайық ар жаққа жүруге айналды. Бірақ Ертісті көлденең кесіп арғы жағаға өту үшін бергі жағада біраз жерді өрлеп көтеріліп алу шарт. Сонымен, Сейілдің "тартыңдар!" деген қысқа бұйрық белгісі бойынша екі күрекші ұзын арқанды иықтарынан асыра қымтып, арқалай тартып кетті. Қайық аз теңселіп барып, өрге қарай баяу жылжып келеді. Сейіл өзі кермені түзеп ұстаумен қабат, ұзын сырықты қайта-қайта су түбіне қадап қойып, қайрат салып, ауыр қайықты Итере жүргізіп келеді.

Ертіс суы тегінде Семей тұсында көкшіл, тұнық боп ағатын. Бүгінгідей жауынсыз ашық күні сол мол су әсіресе көгілдір тартып, мөлдірей түсіпті. Сәл жасылданған бояуы да байқалып қалады. Қайық бергі жағаға өрлеген сайын Слободканың өзенге шығатын көшелері бірінен соң бірі кезектеп ашыла берді. Әр көшеде суға келіп жатқан жандар байқалады. Алыстағы ауқатты үйлерден су алуға бөшкелі арбалар келіп, өзенге ат жалдата түседі. Ол бөшкелердің үлкен-кіші мөлшері, ескі, жаңа қалпы, әсіресе қызылға, жасылға, немесе көкке боялған іреңдері де әр сәнді. "Көктөбел үй", "тасболат үй" дейтұғын бай үйлерді байқатады. Әзір осылар көрінумен қатар, иықтарына әкпіш ағаш салып, қос шелекті көтеріп келіп, су алып кетіп жатқан келіншектер, қартаң әйелдер, не бала жігіттер көбірек көрінеді.

Абай Ертіс суын ішуге әкетіп жатқан үйлердің қаупін ойлап қалды. Мөлдіреген, сылдыраған, ауыр салмақпен сәндеп аққан сұлу Ертіс, бұл шақта қаншалық үнсіз қатер, жым-жырт жаманат, ауыр дерт таратып жатыр. Ол күй ойды қорқытады да, амалсыздық тығырығына қамайды... Мынау жағалай отырған жаман үй, кедей шоқпыт қоралардың, ескі шарбақ, құймалардың, жыртық аласа қақпалардың ар жақтарында тұрған үйлердің бәрі бір халде. Олар амалы жоқ, суды Ертістен ішпей қайдан алады. Су емес, "у" десең де, Ертістен басқа ауызсу іздер жері қайсы?.. Сондықтан да барлық ортажатақ, басжатақ Ертіс суын жаңағыдай алып, ішіп жатыр да, кесел дерт обаның қазасына белшесінен батып жатыр.

Ертістің суы жаз ортасында тартыла түсіп саязданғандықтан, қайықшының қайсысы болсын кейде суға секіріп түсіп, қайықты қолымен де итеруге тура келеді. Сол себепті жасы елуге тақалған Сейіл маңдайы мен екі ұрты, көз ұясы айғыз-айғыз әжімге толған қалпымен жалаң аяқ тұр. Балағының бірі жыртық, ақ дабы дамбалдың ышқырын түріп апты. Өзі біресе кермені ұстап шалқайып, біресе қаққы ағашты өзен түбіне қадап, еңкейе тіреу салады. Қайықтың тез жылжуына қайрат етеді. Сөйте тұра Сейіл Абайды жақсы біліп, құрмет тұтатын қалпымен оба науқасы жайынан ақыл сұрай бастады.

Дәмежан үйінде Абай естіген басжатақ кедейлерінің күйіндей бер жақтың төмен тұсындағы кедей-кепшік үйлерінің де өлім, қазасы аса көп екен. Жақында ғана Сейілдің кіші балалары, 6-8 жасар екі ұлы бір күнде қаза болыпты. Мынау қайық тартып келе жатқан екі жас жігіттің біреуінің келіншегі өліпті. Біреуінің ас пісіріп, жас жетім ініларін күтіп отырған шешесі қайтыс болыпты.

Сейіл Абайға қарап:

– Бұл дертке шара-шыпа бар ма, Абай мырза? Осылай қыруар халық қырыла-жойыла барғаны ма! – деді. Аса ауыр дертке тым құрса жұбаныш тілегендей. Ендігі үміт тірегі 15-16-ға келген, үлкен ұлы екен. Сол, анау кіші інілері ауырғанда бірге жығылса да, әзірге ұсынып кетпепті. Қысыла барып, әкесін неше күндей қан жылатып, "ес кетті, жан шықты" дегенде сәл бері қараған тәрізді.

Сейілдің дімкәс әйелі бар екен. Бір күнде топ баласының ішінен оққа ұшқандай үш бірдей баласы мұрттай түскенде, ол ес-түстен айырылып, ыстық істеп беруге де жарамай қалыпты. Кәрі кемпір, әже болса бүк түскен күйде: "Мені ал, балаларымның жолына айттым өзімді, тым құрса біреуі үшін құрбан еттім өзімді", – деп, о да өлімге бас байлапты. Аза менен наладан ауыз жимай, бас алмай қойыпты. Сейіл үйге барса, күңіренген шер мен зар естиді. Осы жайын айта келіп, ол бір сәтте:

– Мынау үлкен балам жазылмай, тағы да қайталап жазым боп кетсе, әйелім мен шешем обадан бұрын қайғы-қасіреттен өртеніп өлетін. Осындай аурудың бері қарағаны, тегі қайталай ма екен, Абай. Оны білгеніңіз бар ма? – деп сұрайды.

Абай Сейілді жұбату үшін ғана емес, анық сенімі сол болғандықтан, қайықшының көңіліне медеу болар сөз айтты.

– Үштің бірі болса да, аман қалғаны ырысың екен. Алғашқы ауыр күндерде аман өткен соң, бұл балаң енді осы дерттен құтылды деп біл, қайталамайды, – деді.

Бір кезде Сейілдің қайығы үлкен Ертісті жүзіп өтіп, жарлау кенересі бар көгалды аралға жиектеп келіп еді. Енді тағы да ескектегі жас қайықшылар қолдарына арқан алып секіріп түсті. Семей жақтағы Қарасуға қосылатын ағынды арнаны өрлеуге кірісті. Қайық ішінде Абайдың сырт жағында отырған он шақты жаяулар бар еді. Арасында екі татар әйелі, бастарына көтерген жұқа қара шапандарын беттеріне тұмшалай бүркеп алыпты. Өзге жүргіншілермен олар да түсті. Қайықтың өрлеуіне жеңілдік жасамақ. Сол барлық жүргіншілермен қатар Абай да қайықтан түсуге бейімделгенде, Сейіл оны сыйлады да:

– Сіз түспеңіз, ешнәрсе етпейді, шаршайсыз, шықпаңыз! – деді.

Абай мол, ауыр денесімен сыртына қарай бұрылды. Қайықтан өзгелерден соңырақ шығып жатқан екі татар әйеліне көз салды.

– Тіпті мынау әйелдер де шығып жатыр. Денім сау, менің отырғаным лайық болмас! – деп еді, Сейіл әжімді жүзін өте сирек күлкімен тыжырайтты да, жарылған ернін ашып, ақсия күлді.

– Ол әйелдерден қысылмаңыз. Бұлар жаяу жүрмесе шаршайды емес пе. Отыруға шаршағаннан қыдырып бара жатқан жоқ па! Сіздің жөніңіз бір басқа, отырыңыз! – деп, Абайды шығармады.

Екеуі оңаша қалғанда Абайдың ойында жоқ сыр ашып, Сейіл Сармолла жөнінде қаланың төменгі жатағы айтысып жүрген бір жайларды сөйледі.

– Абай мырза, біздің естігеніміз рас па, осы? Сармолланың өзге молдаларға жақпай жүргені, ол: "Молдаларға жаназа, садақадан түсім түспей қалса да, жұрт науқастан амандау болсын. Ендігәрі кісілерің өлсе, жайшылықтай емес, молда-қожаны шақырмаңдар, көп жұртты жиып ас бермеңдер. Бұл менің халыққа айтқан достығым!" – депті. Соған бас мешіт пен біздің мына төменгі мешіт имамдары сөз қосып, қатты жауығып апты. Бұлардың сойыл соғар, бас бұзар сотқарлары күндіз істемесе, түн жамылып істейтін қастық аз емес қой. Осылар сол Сармолланы құртпай тынатын емес! – деседі. Одан сіз не білдіңіз? – деді.

Абай бұл сөзден сәл сескеніп, ойланып жауап берді.

– Сармолланың сөзі халық қамына жақын сөз екені даусыз. Аралары ұрыс-таласқа айналып жүргенін де естіп ем. Бірақ соншалық өшігіп, қастық етуге барар ма екен. Оны неліктен айттың? – деп өзі сұрау берді.

– Айтқаным сол, кімнен демеңіз, осында Отарбай дейтін, сөзімен бірге қамшы, қаруы қоса сілтенетін бір сотқар саудагер бар. Оның Семейқан, Қорабай дейтін өзіне серік төбелесқой саудагерлері бар. Бұлардың ар жағы порттардан шықпайтын бірнеше ішкіш, қарташы, кісі өлтіргіш, ұры, бұзықтарға жалғасып жатады. Отарбай үйі менің анау су жағасындағы жаман үйіме жақын болатын. Әр үйлерді аралап жүрген бір шал сушымыз бар еді. Соның сөзін тыңдасам, Отарбай үйіне жаңағы бар қаны бұзық сойқандар жиылып, Сармолланы сыртынан құртып, жойып жатыр дейді. Ол екі имам алдында "ләнет" аталады. Қаланың бар басты саудагер байларын түршіктірді. Дін мұсылман қарындасты мынау қараңғы күнде, апат үстінде орға, жарға жыққалы тұр. Діннен аздырғалы жүр. Астыртын орыстың төрелері мен поптарының дегеніне қарай жетектеп, халықты мешіттен, имам, хазіреттен бездіріп барады! – депті. Сол үшін "ондай ел аздырушыны дін жолымен жазалау керек", "аямай құрту керек" – деп есіттім.

– Бұны қашан есіттің? – деп сұраған Абайға ол өткен бейсенбінің кешін атады. Оған Бүгін үшінші күн.

Абайдың енді көңіл күйі, әсіресе, қобалжытқан ренішке ауысты. Ол Сармолламен өзінің кеңесінде "халық қамын ойлап, жұртқа естірте өсиет айту керек" дегенін еске алды. Сол жолда не ниетпен болса да, Сармолла әрекет етіпті де, осы қаланың бар момын еңбек еліне қамқор адам есебінде аты шықты. Оның айтқанын бар хазірет, халфеден әлдеқайда артық санаған момын жұрт мынау қайықшы Сейілдер. Кешегі басжатақтағы көзі жасты, көңілі қаяу жүдеу-жадау көп үйлер. Сармолла жалғыз болса да, ауыр дерт үстінде, көп үшін өз басын күшті топтың жаулығына қарамай қатерге тіккен кісі тәрізденіп тұр.

Молдалармен арасында қандайлық өші-қасы болса да, бүгін оның хазіреттерге қарсы айтқан жарты лебізінің өзі де көпке жетіп, жұртқа жақты. Ендеше, Абайдың қолынан келсе, сол Сармолла айтып жүрген сөзді бұл өз тарапынан да жұртқа жеткізу борыш-қарыз тәрізді.

Енді біразда ауыр қайық үлкен қала жақтағы Қарасуға қарай тақап келіп еді. Қазір аралды айналып, сол Қарасуға шыға бергенде, кішкене өзеннің арғы жағасындағы үлкен Семей кең ашылып, мол көріне берді. Бер жақ пен үлкен қала арасын бөлген, көзден тасалап тұрған қалың биік тоғайлы Полковник аралы енді арқада қала берді. "Қарасу" бөлек өзен емес, Ертістің сол аралды айналып аққан бір тарауы да, Семейдің үлкен қаласы осы Қарасудың жағасында. Қазір қаланың Қарасуға құлай түскен бірнеше кең, түзу көшелері алыстан аңғарылады. Дәл өзен жағасына қарай ыра төмен салынған үлкенді-кішілі көп үйлер көзге түседі. Солар арасында, әсіресе қайықтың қарсы алдында аппақ, көп қабатты бу диірмені көрінеді. Оның қызыл кірпіш мұржасы бар. Атыраптан бойы асып, қара қошқыл түтінін будақтатып тұр... Атақты татар байы Мусиннің бу диірмені, қазақтар атандырған "қызыл барабайы"[1] осы.

Содан арырақ биікше алаңда окружный соттың екі қабат, ақ тасболат үйі көлденеңдейді. Бұған жалғасырақ өзенді құлдай салынған Плещеев шеркеуі және бірнеше

аққа боялған екі қабат тас үйлер, көк шатырлы асты-үстілі ағаш үйлер бойлап көрінеді. Кеңселі, машиналы, биік алтын кресті, қоңыраулы орыс қаласы айқын ерекшеліктермен байқалады. Әсіресе қырдан, сахара үнсіздігінен қалаға келген қазаққа жаңағы қызыл барабайдың "қышқырғаны" қандай! Жақын шіркеулердің көп қоңырауын қаңғырлата, шалдырлата, гүмбірлете, салдырата соққандары да өзгеше өмір дабылын, тірлік тынысын танытады. Сол жайды бүгін ерекше аңғара отырып, қайықтағы Абай Қарасудың жиегіне жетіп қалғандарын байқады. Алда біраз жерде жаңағы қайықтан түскен жаяулар тұр екен. Беттерін қара шапандарымен қымтай түсіп, бір жақ қана көздерін сығырайта қараған татар әйелдері де жетті. Қазағы, ноғайы бар, әр жасты, әр үлгілі киім киген қала адамдары енді қайыққа беттеді. Осылай тақай бере Сейіл өзге сөздерін үзе қойды. Абайға оңашада айтып қалайын деген бір соңғы сөзін еңкейе тұрып баян етті.

[1]**П а р о в а я м е л ь н и ц а** – бу диірмені.

– Өзіңіз де естіп, сезіп жүрген боларсыз. Менің де көңілім Сармоллаға көбірек иланады. Хазірет, ишанға қошемет айтайын деп тұрғам жоқ. Бір кезде Сармолла жауларымен қатты бір айтысқан шағында, "менің айтқанымды халық айтады" депті. "Әсіресе, қазақ халқының Абайдай қамқор адамы айтады" депті.

Сейіл Абайға осылай бір сыр ашты.

Абай мынау момын еңбек адамының аузынан жаңағы жайды есіткенде, бұрынғыдан да қатты тіксініп қалды.

– Қалай дейсің? Бұлай деп неліктен айтты екен, оны білдің бе? – деді. Сейілге енді бар шынын, бар білгенін айтқызардай боп, ойлы көзін үлкен ашып, қадала қалған.

Сейіл бөгелген жоқ. Ол қайығын жағаға қарай қаққы ағашымен қатты тіреп, жылжыта түсіп, алдыңғы тұрғандар естімесін деп, Абайға қарай бір аттады да:

– Оны да білдім. Естуімше, Сармолла мешітте сөйлеуден бұрын өзіңізбен кездесіп, сізден ақыл алып кетіпті, дейді ғой! Оның "халыққа жайлы шығып жатқан сөзінің түп-төркіні сізден тарапты" дегенге осы басжатақ пен аяқжатақтың бар қазағы әсіресе ден қойып, оңай иланып жүрген жоқ па! – деді.

Осы кезде қайық жайдақ жағадағы ұсақ тасқа шыға бере қайраңдап қалған еді. Құрғақ жағада тосып тұрған жаңағы адамдар қайыққа ытқып секіріп түсе бастады. Абай отырған корма жақтағы қайық бойы екі жаққа кезек теңселіп, қатты ырғала берді.

Абай ендігі сөздің бөгелуі, тоқталуы лайық екенін аңғарды да, Сейілдің бұған көрсеткен сенімі мен бейіліне, ашық сырына ырзалық білдірді. Қысқа ғана жауап қатып:

– Естімеген, аңдамай жүрген жайым да болар. Жаңағы айтқандарыңа мен түсініп отырмын. Өзіңе ырза болдым, Сейіл! – деп тұра берді. Сейіл де Абайды дұрыс түсінді.

– Бұл айтқаныңыз да жадымда болар! –деді.

Қайықтан шығарда ауыр денесі ауытқи басып бара жатқан Абайды ол қуа жетті де, өзі қолтығынан сүйеп, құрғақ жағаға шығарып салды.

3

Қызыл диірменнің қасынан өрлеп қалаға қарай басқан Абай, "қыраттағы алаңда извозчик бар ма" деп қарастырып еді... Дағдылы жеңіл трашпеңкелі легковой извозчик те жоқ. Жайдақ аласа арбалы ломовой извозчик те көрінбеді. Енді Әбіштің пәтеріне қарай жаяу басқанда Абайдың кебісі қайта-қайта құмға тола берді. Семейдің көшелері Слободкадай емес. Бұнда қалың боп көпсіп жататын құм мен боз топырақтан аяқ алып жүру бір жүк. Желді күні аспан үйіре соғатын құм боран, шаң боран да осы үлкен қалада мол болады. Қазір жел жоқ, күн ыстық. Ілгері басқан аяқ ұдайы жарым қадам кейін жылжиды. Абайдың көңіліне былжыр басқан ат жүрісіндей кез елестеді. Терлеп, демігіп, қинала отырып, Абай өзіне керек көшеге шықты. Өңшең ағаш үйлі, тақтай құймалы, биік қақпалы үйлердің терезе қақпақтары әралуан бояулы. Көп қақпалар да Қызыл, көк, сары бояулармен жаңғыртылған. Осы орталық тұстағы екі қабат ағаш үйлердің шатырлары тегіс бояулы.

Қаланың орталау тұсынан басталып, татар жаққа қарай созылатын Мир-Құрбан көшесінде құм сәл азырақ еді. Осы көшенің бастала берген шенінде сол жақтағы пұшпақта тұрған асты ақ кірпіш, үсті жаңа бөренеден салынған кіші ғана ықшам үй, Абайдың іздеген үйі болатын. Қазір сол үйдің жаяулар кіретін қақпасын ашып, Әбішті іздеген Абай кеп кірді..

Әбіштер түскен үйдің иелері бұл қаланың саудагерлерінен де, көп қазақ, ноғай тұрғындарынан да басқарақ, өзгеше адамдар. Асты кірпіш, үсті ағаш, ықшамды жаңа үйдің иесі Данияр Қондыбаев, оқыған қазақ. Ол Семейдің "Государственный банк" дейтін үлкен бір елеулі орнында тілмаштық қызмет қылатын ұсақ чиновник. Бұның әйелі де өзге қала қазағынан басқаша. Ол ноғай да, қазақ та, орыс та емес. Түркістанда Марғұлан қаласында туып-өскен, сол марғұландық ұсақ бақалшының қызы Афтап. Данияр сияқты орысша оқып, орысша киініп, қала кеңселерінде қызмет қылатын әр орынның үлкенді-кішілі тілмаштары, песірлері және фельдшер мен мал дәрігерлері бұл күнде қазақтан да шыға бастаған. Семей қазағы бұл оқығандарды "қаратаяқ" деп атандырған.

Сондай боп, азды-көпті оқып алып, кішілеу чиновник дәрежесіне ілініп, едәуір жақсы жалақы алып, енді міне, үй-жай салып, тоқ тұрған қаратаяқтың бірі – Данияр.

Бұны, осыдан он екі, он үш жыл бұрын қалаға орыс оқуына интернатқа бергізген Абай еді.

Данияр ол кезде бүгінгідей боларын қайдан білсін. "Болыс басына үш бала берсін" деген ұлық өмірі бойынша ел ішіндегі иесіз жетімнің бірі есебінде, садақадай шетке

шығарылып берілген жетім еді. Қырдан қалаға қарай бұны алып жүрген Жұмағұл атшабардың мазасын кетіріп, ботадай боздап келген-ді.

Бұны әкеп табыс еткен оқу орнын "Русско-киргизское училище" дейтұғын. Ол школды он тоғызыншы ғасырдың орта тұсынан бастап қазақ балаларын оқытуға үкімет әдейі арнап ашқан. Патшалық кеңселеріне керек тілмаштар мен көмекші атаулыны, ұсақ чиновниктерді қазақтың өзінен сол школдар әзірлемек. Данияр кеп түскенде, оның үстіне өмірінде бірінші рет жаңа, бүтін, ықшам киімдер кигізді. Тамағын, жатар орнын жайлап, сайлап берді. Өзіндей әр жайдан келіп жиылған және жасы құрбы қазақ балаларының арасына қосты. Сөйтіп, біртіндеп қалаға үйретіп, сабаққа үңілтіп, жатақхананың тәртібіне мойындатты. Аз жұманың ішінде сол "Русско-киргизское училище" Даниярды кәдімгі оқу жолындағы тәрбиелі баланың қатарына ілестіріп әкетті.

Абай әуелі зорлықпен болса да қазақ балаларының орыс оқуына баруына көмек етті. Өзінің беделі жетіп, қолынан келген жерлерінде, осы Даниярдай жалқы-жетім жастарды интернатқа әкеп қосуға тырысқан. Сол ретте қазір Семейде Данияр қатарлы оқып келе жатқан, алды кеңселерге енді-енді түсе бастаған Самалбек, Нұрлан, Орманбек деген тағы бірнеше жас "қаратаяқтар" бар.

Данияр болса алты жылдай орысша оқып, бастауыш бес жылдық школды бітірді. Ешкімге аты-жөнін, ой-ниетін айтпастан, өзімен бірге оқыған, Түркістан жағының бір жас жігітіне еріп Ташкентке кеткен. Содан екі жылдай Ташкентте, үш жыл бойы Марғұланда патшалық кеңселеріне қызмет етті. Жақсылап тұрып ақша-пұл тапты. Сол Марғұланның мынау бүгінгі Афтаптай келісті бір қызына үйленіп қайтқан. Семейге келісімен банкіге қызметке түсе сала, Түркістаннан жиып келген ақша-пұлын жұмсап, осынау үйді сатып алған.

Данияр аласа бойлы, қалқан құлақтау, жайдақ қабақ, жыпық көзді жігіт. Оның ақсұр бетіне жарасқан жұқалаң қызылы бар. Таңқы мұрны сүйкімді келген, өзі жұғымды жігіт. Ал әйелі Афтап болса, Даниярдың өзінен жарым есе биік. Кесек сымбатты, көмірдей қара қасты, толық, көркем жүзді, күлім көзді, келісті келіншек. Бұл екі жақтың әзір балалары жоқ, асты-үстілі төрт бөлмеде тұратын тек өздері мен қартаң күтуші әйел Майсара ғана. Қағылез жұқа денелі, кішкене Данияр кесек келбетті Афтапқа өзінің күлдіргі, ойыншы, ұсақ қулықтарымен де сүйкімді көрінетін. Қазақ жайын, орыс жөнін, қала, дала тірлігін мүлде білмейтін Афтапты Данияр: "Сонау Түркістанның Марғұланынан осы Семейге алдап әкелдім", – деп күлкі әңгіме айтатын. Бүгін таңертеңгі шайдан соң Данияр Мағышқа мегзеп әзіл айтып отыр. Өзіне іні есепті, бірақ бұдан оқуы жоғары офицер дәрежесіндегі Әбіш Абайдай ағаның баласы. Данияр Абайды сыйлағандай Әбішті де аса жылы шырай, жақсы бейілмен күтеді. Бірақ қалжыңын да тастамайды.

– Мағыш, сені мынау Әбіш үйлене сала елде, үйде тұрғызбай, әлдеқайда алысқа шырқатып әкетіп барады. Әбіштің тілі қандай жұғымды, сыпайы. Бұл ғой: "Алматы сондай

тамаша, мұнан өзгеше, басқаша" – деп барады. Ал біз, оқыған жігіттер мұндайда, әйеліміздің сенгіштігіне сүйеніп алдай да береміз! – деп, көзін қысып қойды.

Әбіш ақырын ғана күліп отыр, ол жауап қатпады. "Мағыш қайтер екен!" – деп келіншегінің нұрлана балқып отырған ақ жүзіне көз тастады.

Өзінің жайын сөз қылғанға ұяла күліп, сәл қызара түскен Мағыш Данияpдың әзілқой, қалжыңбастығын жақсы аңдаған болатын. Енді күле отырып, ұялғанын жеңіп, күйлі даусымен қарсы қалжың айтты.

– Данияр аға, онда Афтап жеңгейді өзіңіздің алдағаныңыз болса, әуелі соны бастап айтпас па екенсіз! – деді.

Мағыштың орай қалжың айтқанына Данияр сүйсініп күлді де:

– Айтайын, қылған қылмысым үшін Афтаптан жаза шегіп болғанмын! – деп алып, Данияр енді өздерінің бір кездегі өмірін күлкі қып айтып кетті.

– Афтап-ханға құдай қосып үйлендік. Марғұланда бау-бақшалы бір жайда жап-жақсы тұрып жатырмыз. Бірақ есіл-дертім туған жақта. "Семейді қашан көрем, елге қашан бір оралам!" – деп аңсағанда жар құлағым жастыққа тимейді. Өзге жайымның бәрін ұқса да, Афтапқа "Марғұланнан кетейік, Семейге жетейік" – деген сөзім, байқаймын, даритын емес. Не қылсын, әке-шешесі қасында, көлеңкелі ағаш басында. Тұнжыраған хауызы, сылдыраған арығы, гүл майысқан гүлзары, үзілтіп сайраған сандуғашы анау. Афтап Данияр айтқан Сарыарқаның енесін ұрсын ба! Менің айтқан мұң-зарым құлағына кірсін бе?! Бұл болса, есіл-дерті гүлзар мен үзім, алма, өңшең тәтті жемістер. Содан бір күн, күз бола, алма піскен шағында қорадағы бір алма ағашының түбінде екеуміз отырғанда, мен бір сөз бастадым. "Бұ не, Марғұланның алмасы, үзімі, жемісі жеміс пе! Гүл бақшасы бақша ма! Ой, шіркін Семей... Осы күнде ғой оның алмасы аяқтай боп албырап тұр! Ойпыр-ай, үзімдері-ай Семейдің, хұсайні, ширази бәрі-бәрісі сонда! Әттең, Семейдің нәгі мен шафталысы... иісі қандай! Аузыңа салсаң, дәмі қандай! Жәннат қой біздің Семейдің жеміс-бақшалары! Кәусар ғой оның арық сулары! Қандай сандуғаштар, қандай ғана құмыр бұлбұлдар... Нелер шешен күлдіргі тотылар бар Семейде! "Тотынаманың" қырық тарауын өздері "тоқсан тарау" қып, күнде айтып беретін жасыл тотылар қандай Сарыарқада!" – деп тұрып, аңсадым да, сарнадым-ау кеп!

Байқаймын, Афтабым нәк пен шафталыны айтқаным-да!.. – деп, Афтапқа қарап қойып отыр. Әйелі болса, кесек денесін дірілдете мәз бола күледі. Мағыш пен Әбіш те қайта-қайта күліседі. Қып-қызыл боп екі көзінен жас аққан Әбіш орамалымен көз сүрте отырып, күлкі үстінде кекесін айтады:

– Бәсе, шіркін Семей! Қыс суығы 50 градус, жаздығүні құмды бораны адастыратын Семей... Үзімді іздесе, осында келмей, қайда барсын! Жер шарына біткен жемістің Семейде жоғы бар ма! Иә, және! – деп қояды.

Данияр болса, өзі тырс күлместен, өзгеше бір аңқау момақан ғана жүзбен әлі сөйлеп отыр.

– Байқаймын, Афтабымның топсасы босай бастағандай. Енді кешке ғана емес, ерте мен түсте де зарлаймын. Хауліміздің ең бір жемісі нашар, құрт түскен алма ағашының түбіне әдейі барып отырам. Оның шіріп түскен алмаларын Афтаптың көзіне әдейі көрсетіп, мұрын шүйірем. Сарыарқаның Афтабыма ұнаған шафталысы мен тотысын жиі-жиі жоқтай берем. Содан не керек, бір күні Афтабымның өзі "кеттік болмасам шу Сәмәйінә" – демесі бар ма? – деп әңгімесін аяқтады.

Афтап дау да, наразылық та айтпады. Өзі ырза болған Данияpын бүгінгі әңгімесімен де құптап, алданғанын мойындайды. Осы жайды айтқан Данияр Мағыштан енді оны "Әбіштің қалай алдап әкеле жатқанын айтып бер" – деп әзілдей берді. Мағыш алдыңғы қалжың әңгімені қостай түсіп:

– Тегі, алдыңғының салған жолы сол болса, Әбіштен де алдампаз әңгімені алдан тосармыз. Әзір айтқан жоқ еді. Өзіңізше кейінге сақтап барып, бір күн шығарады да! – деп шебер қалжың айтты. Әбішке әйелінің үнсіз емес, қайта сыпайы, тапқыр, көркем әзілқойлығы да ұнап отыр.

Сәскелік ас артынан Данияр кеңсесіне кетті. Үйде қалған Әбіш пен екі жас әйел және күтуші қартаң әйел Майсара төртеуі боп енді бір қызықты әрекетке кірісті.

Мағыштың басындағы желегі мен кимешек-шаршысын енді, Абай айтты-айтпады, өзгертпесе болмады. Мағыш пен Әбішті алғаш күн қонақ етіп отырған шақта Абай сөзін Данияр да естіген, Афтап та білген. Енді бүгін қолы бос жастар Мағыштың кимешек-шаршысын тастатумен бірге, оның басына не киім кигізу жайын ақылдасты. Бұл жөнінде өзгелерден жасы үлкен және өзі Қазан, Уфа қалаларында жас шағын өткізген, Семейдің де театры мен қазақтарының үлгісін білетін Майсара көп ақыл айтты.

Ол әуелі салған жерден "кәләпуш" пен "шілтер шәлі" керек деген. Әбіш оқа шеккен тақия мен ақ жібек шәлі жайын ескертті. Афтап басқа үлгілер туралы ойлап еді. Енді Майсараның ақылы бойынша үш әйел төргі үйге кіріп, Афтаптың таза киімдерін салған үлкен сандықты ашты. Сол үйде Мағышты киіндіріп, мынау ауыз үйде отырған Әбішке көрсетпек болысты.

Мағыш өзін базарға шығарып, сарапқа салған жандай болуға тартынып еді. "Қоя тұрса не етеді" – деп ойланып, өздігімен жайлап таңдамақ болатын. Бірақ Әбіш пен Афтап бұған енді "қай киім, қандай үлгі жарасар екен" деп қызығудан іркіле алмады. Әбіш әсіресе Мағыштың қолаң қара, бұйра шашын, білектей бұрымын ашқанды тілейді. Өзі оңашада ғана көретін аса сұлу, сәл ғана қызғылт құлағы, ақ торғындай уыз етті мойны, тамағы... кимешек-желек астында жасырынбаса екен дейді.

Бұның өзін тамашалатып қуантпақ қалпында күндіз де, түнде де ашық болса, ұдайы батпас айындай, толық айындай, үнемі жарқырап көрінумен тұрса... Тойымы, тынымы жоқ анық, асық ынтықтығымен әрі қызығады да, әрі қана алмай қуанады.

Әбіш шынымен шаттана түсіп, тілек еткендіктен, Мағыш үндемей тұрды да, әсем салмақпен аяқ басып, төргі үйге кірді. Ол үйдегі әйелдердің, әсіресе Майсараның кесектеу күлкісі Әбішке үнемі естіліп тұрған.

Бір сәтте арғы төргі есік ашылды. Аласа табалдырыққа аяқ басып, аппақ ұзын саусақтарын сәл соза түсіп, бұған ұяла қарап тұрған сондай нәзік жарын көрді Әбіш. Бешпетті тастап, Мағыш қынай бел кемзал киіпті, сарғыш іреңді жібекке аса әсем үйлескен қоңырқай, қызғылт мақпал кемзал, оқалы жиегі мен көп бүрмелі ұзын көйлекке әдемі, құйыла қоныпты. Майсара айтқан кәләпушты, Афтап ұнатқан қалпақты да анау үйде өлшеп, көре бере, Мағыш ытқытып тастаған еді. Ол жаңағы Әбіш айтқан, екеуі ең алғаш көріскенде киіп келген оқалы тақияны киіпті. Соның үстіне шілтері жұқа, сары алтындай ұзын орамал жамылған еді. Орамалдың шашақты бір ұшын кеуде тұсынан кең оралта келіп, оң иығынан асыра салыпты. Әбіш көзіне қазір Мағыш ең алғаш көрінген сәттегідей, уыз жастық шағымен қайта бір жарқ беріп туа қалғандай.

Мағыштың қасына жүгіріп келіп, Әбіш аялай тұрып, қырынан да, сыртынан да қарады. Әйелінің таңдап киген бар киімін түгел мақтап қабыл алды. Майсара үндемесе де, Әбішке қосылып, Афтап та Мағыштың ендігі көркі мен жарастығын өзгеше тамашалап, мақтап тұр.

Өзі де сирек сымбат көркі бар жас әйел болғанымен, Афтапта қазір қызғаныштан зәредей елес жоқ. Жақсы пішілген, ұнамды, қонымды киім Мағыштың өзіне біткен бой сымбатын, нұр сыпатын бұл атыраптағы бар әйелден басым етіп тұр. Афтап өз ойында бұл жайды түгел саралап шықпаса да, Мағыштың сұлулығы мен нәзік жастық, ыстық сүйкімділігін барынша ұнатады. Сол жайын ол айтып та білдірді.

– Қандай матор, қандай сұлусыз сіз, Мағыш! – деді.

Әбіш Афтаптай өзі сұлу әйелдің мынау мінезіне таңданып, ырза боп тұр. Ішінен ойланып қалды.

"...Әдетте әйел затының сұлулығына өзге сұлу әйел қызғанбай, таласпай-ақ әділ кендікпен қарай алады. Әйелге әйел өзгені кешпесе де, сұлулығына таласпайды. Қалтқысыз қызыға біледі. Ал еркек атаулы бұлай емес. Көбінше еркек еркекке өзінен асқан сұлулықты қимайды. Көргісі келмейді, әсіресе танығанын айтқыш емес. Әйелден еркектің бұл да бір төмен мінезі екен-ау!" – деп қалды.

Екі бөлме арасында Мағышты қоршаған дос жандар оны тамашалаған күйде, кейін қарай жібермей, қалжыңмен қажап тұр еді. Оқыстан сыртқы есік ашылды да, Мағышқа тура қарама-қарсы қарап, үйге кіріп келе жатқан Абай көрінді. Мағыш кімді көргенін

аңғарып бола бергенде, екі беті маңдайына шейін оттай лаулап қызарды да, аппақ сүйрік ұзын саусақтарымен бетін басып, айнала жөнелді. Афтап пен Майсара да ұяла күліп, төргі есікті жаба сала, дүбірлете қашқанды. Абай Мағыштың бұл өзі айтқан өсиетті орындап тұрғанын тез аңғарса да, оны байқағанын білдірген жоқ. Келген бетінде төрге шығып отыра бере басындағы жеңіл тымағын алды.

Жаңа қайық үстінде естіген жайларды айтып, Әбішпен ақылдасуға кірісті. Әуелі баласына Сармолламен алғаш кездескенін айтып өткен. Содан бері ар жақ пен бер жақтың көп имамдары, дүмше молдалары бірігіп, қараңғы қастық жолына басып бара жатқанын баяндаған. Енді бүгін жай ғана бір момын қайықшыдан естігенін айтқанда, Абай Сармолла ғана емес, өзінің сөзі үшін де айыпкерлердің бірі болатынын ескерді.

– Не шара, не дауа бар бұл дүлей қараңғылыққа. Өздері елді тұмшалап көрсоқыр етіп отыр. Халық дертіне шипа табу орнына сол пәлені өршітіп отырған тағы өздері. Тым құрса залалыңды тый, құлқыныңды теже, табысыңнан тартына түс, халық сорына сен себепкер болма! – деген үшін жау да болмақ, жауыз да болмақ, қылмыс та қылмақ. Енді аңдып қарасаң, құр ғана бітеу кеуде, надан емес. Барып тұрған өздері айтатын фитнәи-ғалам – презренные мира, – деп, Абай жаңағы араб сөзін Әбішке әдейі орысшалап жеткізді.

Әкесінің қазіргі налып тоқтаған сөзіне, үніне Әбіш уайым етті. Осыдан бес минут қана бұрын болған мәз қуанышын енді қысылып еске алды. Аман тұрған аз аралдай кішкене үйдің жайбарақат халінде Әбіш қаланың қасіретін, халықтың қамырық қамын ұмыта қалған тәрізді. Оның қасірет дертін енді, міне, үнемі сергек, сезімтал әкесінің жүзінен танып отыр. Өзінің бейқам бір күлкімен отырғанын айыбы есепті түсініп қысылды.

Абайдан бұл істерлік қандай жәрдем, көмек барын жабыса сұрап еді. Әбіштің талпынуын әкесі дұрыс көрсе де, ол істейтін іс жоқ екенін айтты. Жалғыз-ақ баласынан сұрайтыны халыққа арнап сөз сөйлеу үшін, қай жерге барсам мақұл болар! Енді Сармоллаға ара түскен сөзді аяғым жеткен, тілім жеткен жердің бәріне барып айтуым қажет боп тұр. Бірақ осыны қай жерден, қай ортадан, кімдерге кездесуден бастаймын, осыған ақыл қос! – деп Әбіштен сұраған еді.

Әбіш әуелі Абай ар жақ, бер жақтағы мешіттерден бастап, имамдарға сөйлессе қайтеді, деп ойлаған еді.

– Сармолланың жауы солар ғой. Енді молда тобынан шықпай, халық арасынан келген, сіздей қалыс адам сөйлесе, әлде олар ойланар ма екен, өзгерер ме екен! – деп үміт айта сөйлеген.

Абай Әбіштің бұл сөзінің тұсында Павловтың әйелі Александра Яковлевнаны еске алды. Әбіш те сол тәрізді, үстірт ойлап отыр. Абай: "Имамдар сәлдесі мен таспиғына сенген. Өздерін ишан, хазірет деп бас шұлғитын надан қауымға қатал боп дағдыланған, зорлығы күшті қауым!" – деді.

– Олар "айыбың бар, құдай алды ғана емес, махшар күні емес, осындай қасірет күні, осы махалла халқының алдында берер жауабың бар!" – деген сөзді айтушыны кәпір қауымына қосуға іркілмейді! – деп бір тоқтады. Тағы ойлана отырып айтқаны:

– Олармен халық алдында көптің үні, сыны қосылып отырар жерде сөйлесең бір сәрі болар еді! Сен оның қараңғы топ қауымына барасың. Немесе кәрі сопы, қартаң шәкірттері сияқты қара құзғындай қамау, қоршауының ортасына барып сөйлейсің. Олар болса, өздерінің имамының аузынан шыққанының бәрін, иманын сата қостап, құптағаннан басқаны білмейді! – деді.

Әбіш өз ойының бұл жөнде ұшқары екенін аңғарып:

– Мен жұма намазы сияқты, бөгде халық көп жиналатын күні хұтпаның артынан Сармоллаша шығарсыз ба, деп едім. Ол қалай? – деді.

Абай баласының бұл сөзіне де күлді.

– Сармолла имам, халфе болмаса да, мешіттің мінберіне шығып сөйлейтін қисыны бар. Басына сәлде ораған молданың бірі. Ал мен ол жерге мынау шешең тіккен тобықты тымағымен барам ба, жоқ әлде, енді қартайғанда дуанадай болып басыма сәлде орап барам ба? – деп өз жайын мысқылдап күліп алды.

Әбіш бұл айтқанынан да тез қайтты. Бірақ іздене отырып, әкесін халыққа кездестірерлік ендігі орын – "базар", "базар ғана" деп байлады. Және екі жағының жүргіншілерін мол таситын паромдардың аузы, Семей халқы айтатын "қайық аузы" сияқты жерлерді атады. Қалайда жұрт жиналатын орынға әдейілеп ешкімді шақырмаса да, Абайдың енді бара түсіп, сөйлей түсуі даусыз қажет. Сармоллаға ара түсіп, өзінің де оған айтқанын Абай жасырмай, ашықтан-ашық халыққа білдіру шарт екенін атады.

Бұл соңғы жайды Әбіш тағы да алғаш бастап сөйлегеніндей ширығып, қызына сөйлеп тоқтады. Ең соңғы айтқаны:

– Аға, халыққа сіз өзіңіз барып айтпаған сөз, бәрібір сіздің атыңыздан жетіп жатыр екен. Енді тілесе молдасы, саудагері білсін. Әсіресе жаңағы өзіңіз қамын жеп отырған қазасы көп қара халық білсін! Бер жақ пен ар жақтағы жұрт ортасына барып, тура өзіңіз де өз ойыңызды айтып шығыңыз! Қажет болған жерінде Сармолланы арашалап та, ақтап та сөйлеңіз. Бұл тұста дұрыс сөз айтыпты ғой. Сол жайына ара түспесеңіз әділет емес, дегелі отырмын. Дәл осыны сіздей жандардан халық әсіресе тоса ма деп ойлаймын! – деді.

Абай енді не істейтінін, байлауын айтқан жоқ. Өзі желқайықпен өткенде, "Ертістен паром арқылы өтіп кел" деп Баймағамбетті ат-арбамен жіберген еді. Қазір тыстан сол Баймағамбет кеп кірген соң, Абай тымағын сілкіп киіп, тез жөнелуге қамданды. Бірақ Афтап Майсараны ертіп, Абай мен Әбіштің алдында кішілеу ақ шыны тегешке құйған қымыз әкеп қойғызды. Тыстан Баймағамбет кірген, оны үстел басына шақырысты. Және

сызылта сәлем беріп: "ассалаумағалайко гөм!" деп, сыртқы есіктен өзінен бұрын қамшысын кіргізіп, шоқша қара сақалды, ұзын бойлы Өтегелді кірді. Оның күлдіргі, ойыншы мінезі Әбіштер келгелі мынау үйге мәлім болған. Афтап пен Майсара Өтегелдіні күле отырып қарсы алды. Ол бұнда бір рет күнұзын отырған. Екіншіде, бар жастарды ойыны, домбырасы, қалжың, қылжағымен мәз қылып, қонып та кеткен. Сонымен қатар Өтегелдінің бұл үйдің бар жастарына мәлім болған осал жері де бар. Ол қаланың шетінде, бір қазақ үйінде жатады. Өзі жаннан озған аңшы, жүргінші және әсіресе сиқыры бардай, аты мәлім "ізші" болса да, қалаға келгенде бұл: көше, адрес дегенді әсте ұға алмай қойған. Ол осы жайын Әбішке жалынып отырып айтқан-ды.

– Мен, тегі, қалаңа келгенде тап ауылдағы түйеден жаманмын. Қия бассам адасамын. Сонау қала шетіндегі үйге апарып салып, біреуге әкелгізіп тұрмасаң, құдай білсін, қайда қаңғырып кетерімді! – дейтұғын.

Расында да, оны Данияр үйіне екі рет Әбіш өзі кісі жіберіп бастатып әкелгізген. Қазір Өтегелді жапа-жалғыз, басшысыз кіріп келгенге, оның осал сырын біліп, бұрын күліп қалған әйелдер мен Әбіш енді таңданып отыр.

Әкесі мен Әбіш арасындағы әңгіме үзілген-ді. Күлімдей жымыңдап, көзі ойнақшып отырған Өтегелдіге Әбіш оқыс сұрау берді.

– Әй, Өтеш, сен әлі қалада қия бассам адасам, бұл үйді таба алмаймын дегенің қайда? Қалай келдің? – деді. Қымыз құйып отырған Афтап "не дер екен!" – деп Өтешке күле қарады.

Өтегелді Абай жаққа көз тастап қойып, момақан ғана пішінге түсіп, мән-жайын айтып отыр.

– Адасатыным әлі рас. Бірақ бүгін қаланың шетінен сені табайын деп атыма міндім де, көшеге көлденең тұрып ап, осы мынау Ертіс бойындағы барабайдың ұзын мойын мұржасын көріп алдым. Соған қарай шаба бердім, шаба бердім. Қасына жеткен соң бұрылып ап, атымның құйрығын Ертіске беріп, сол барабайға тіреп тұрдым. Содан соң алдымда аңқып жатқан бір көше бар еді, соған түстім де, шаба жөнелдім. Бар білетінім, дәл осы мына тұста, бір қақпаның астынан кішкентай сары қанден ит жүгіріп шығып, үре қоя береді. Сол сары ит шыққан пұшпақтан оң жаққа жалт бере бұрылсам, сенің үйіңнің дәл үстінен түседі екем. Енді сол, бұдан былайғы менің басшым сол сары қанден ит! Алдыңғы күн осы үйде, сыртынан болжап солай келіп, сары ит үре шыққан жерден бұрыла қойып, бір тауып кеткем-ді. Бүгін және де Ертіске барып, жаңа осылай шапқаным емес пе! Тілеуің бергір, сары қанден ит мені тосып даяр жатыр екен, қақпаның астынан ол үре жүгіре шыққанда, бұрыла қойып ем, тағы тауып алдым! – деп Өтеш масайрап отыр.

Майсара Абайдан ұяла отырса да, бетін баса сықылықтай күліп қапты. Қымыз құйып отырған Афтап та ажарлы жүзі қып-қызыл боп қыстығып, кесек денесін дірілдетіп, үнсіз күліп отыр.

Абай Өтегелдіге жылы ғана шыраймен күлкісіз көз тастады.

– Ал сары ит шықпаса, не күн көресің?

Үй іші тағы ду күліп еді. Өтегелді іркілген жоқ.

– Ол жағын тағы ойлап қойдым, Абай аға. Сары ит шықпаса, сол көшемен ілгері-кейінді шаба берем. Содан сары итіңіздің шықпасқа әдді бар ма?! – деп, Абайдың өзін де күлдірді.

Кетуге ыңғайланып отырып, Абай Өтегелдіні әзіл етті:

– Міне, бұған қала, көше, номер, адрестің не керегі бар? Сары иті бар, не мұңы бар? – деді.

Уайымсыз Өтегелдінің берекесіз күлдіргісі Абайға осындай әзіл мысқыл айтқызды. Жазықсыз қылжаққа сәл күлумен қабат Абай көңілі азғана селт еткендей көтеріліп те қалды. Болмаса өз ойындағы үздіксіз мұңға, бүгін тағы талай тынышсыз ауыр шерлер, сырларды қайықшы Сейіл қосты. Әбіш пәтеріндегі жастар ажары мен аз әңгіме, жүрек түкпірінде жатқан зіл қара тастай, салмақты дертті сейілткен жоқ-ты. Абай кеудесінде ол тек аз шаққа ғана іркіліп тұрғандай болатын... Сол тұнған удай уайымды, тек жаңағы Өтегелді күлкісі біраз ғана бүркелей, ұмыттыра тұрғандай боп еді. Осы қалпында Баймағамбетті ертіп, Семейдің үлкен базарына қарай тартты.

Қазір Абай үлкен Семейдің базарын аралап жүргелі сағаттан артық уақыт өтті. Әуелі Плещеев, Деров, Михайлов, Малышев және татар байлары Хамитов, Неғматуллин, Тұхфатуллиндер магазиндеріне сәл уақытқа кіріп, бас сұғып шыққан еді. Оларда бұйым, киім, жабдық-жарақ алғалы келіп жүрген адамдар онша мол емес. Бары болса, алым-сатық саудасының есебінен басқаны ойлауға мұршасы жоқ адамдар көрінеді. Ол қазақтың дені қырдан келген еді. Бас пен аяққиім үлгілері әр елдің, әр болыстың адамдарын танытады. Бұндай кісілер көбінше магазин аралап, сауда-саттық, алық-берік жасап тұрған кездерінде сырт көзден, көлденең кісіден именгіш келеді. Тіпті көлденеңнің бәріне сенімсіз қарайтын келеңсіз бір байлар болады. Кейде қартаң, сырдаң, дүниеқор болыс-билер, малқорда, бықсыма, жаман айлашыл, бұқпантай адамдар кезігеді.

Бір магазинде Абай керей тымағын киген, түйе жүн шекпені бар, сондай бір байшыгешті байқады. Қасындағы екі жігітіне көне күміс белдігін, қамшысын ұстатып қойыпты. Өзі үлкен тері шалбарын шешіп, шалбарланып алған бешпетінің терең қалтасынан кір орамалын алды. Соған орап, түйіп тастаған ақшасын суырып жатып "бысмылда", "имам ағзам саудасы" дей түседі. Мықшыңдай бүкшіңдеп, кассаға төлейтін ақшасын шабандап шығарып жатыр. Бұл қартаң, сырдаң байдың қасына екі жігіті ғана емес, тағы да керей тымақ киген төрт-бес кісі оралды. Орта жасты қалашылар жаңағы байды сыртынан танып, сәлем беріп тақап еді. Бурыл сақал бай шалбарының ала жіп бауын шұбатып, дәл бір дәретке отырғалы жүрген кісідей магазин ішінде талтаңдап, бүкшеңдей берді. Жаңағылардың сәлемін алмай, күңкілдеп наразы болып, сырт айналып барады.

Абай осы көрініске ызалана жиреніп қарады. Жеңіл, кең шапанының сыртынан арқасына екі қолын айқастыра салып, жай басып, магазиннен шығып кетті. Әзірге аралаған үлкен дүкендерінің бәрінде де жаңағыға ұқсаған көрініс байқалады. Сауда қып жүрген қала тұрғыны орыс, ноғай адамдарынан басқаның көбі жаңағы қойлы қоқсық "жүндібайы" сияқты қалашылар. Олардың бәрі де: "қалада бұзық көп болады, ақша-пұлыңды көз ілестірмей қағып алады, алдап әкетеді, ұрлап қояды, қала деген өңшең құдың, жепкетердің жері" – дегендей үркек ұғыммен жүретін, әралуан "Біткенбай", "Біскенбайлар". Осы тұрпат-сиықтарын көріп аңдаған соң Абай, магазин аралаған қазақтан бөгде сөзді ұғатын, ұқпақ түгіл, құлақ асатын кісі бар деп білмеді. Содан кейін қатар-қатар бірнеше кварталды өздері алған ағаш лавке, ұсақтау сауда дүкендерін аңыстап еді. Онда да жарытымды көп адам басын көре алмады. Енді соңғы үмітін соған артып, қалың ел қауырт жүретін, дағдылы жаяу базарға қарай ауысты.

"Қалада індет, дерт бар. Ол жұқпалы дерт. Ауыр апат" – дегенді ести жүрсе де, жаяу базар бұрынғыдай. Қол сауда жасап, азын-аулақ өткермесімен шай-пұйын, ас-ауқатын айырып отырған қалың жаяу, күндегі дағдысын қоя алмапты. Абай талайдан бұл базарға келген, көрген емес еді. Кең алаңға созылған, құмы қалың жаяу базар майданы қазірде де халыққа лық толы екен. Баймағамбет пен Абай арбалы күйде осы базарға жағалап келіп, шеттей тұрып, халықтың сырт көрінісін көлденеңнен бақылап тұр.

Жаяу базардың оқшау бір белгісі: ең әуелі тынымсыз балдыр-бұлдыр, дабыр-дұбыр, саңғыр-сұңғыр, үздіксіз сөйленіп жатқан үндер, сөздер естіледі. Үндемей құлақ салсаң, бейнебір қалдыр-құлдыр, дабыр-дұбыр, құжынап қайнап жатқан дүние. Үздіксіз, тынымсыз мол сөздің селі қасыңнан ағып тұрғандай болады. Мыңдаған ауыздар өңшең құлақсыз, тыңдаусыз, тынымсыз ортада тек қана өзінің сөздерін қайнатып, ақтарып жатқандай. Абай қайран қалып, күле түсіп әлі құлақ салып тұр. Ендігі бір аңдағаны, жаңағы мың ауыздың толассыз, тоқтаусыз, салдырлатып айтып жатқандары қай тілдегі сөз екені де аңғарылмайды. Не сөздер екенін талай тыңдап тұрса да, айырып болар емес.

Анығында, бұл базарда дені қазақ болса да, орыс, ноғай адамдары да көп. Аралықта Түркістан жағынан, Қытай шегінен де керуен-кірекеш атанып келген дүңген, тараншы да көрінеді. Абай енді арбадан түсіп, топқа араласа беріп еді. Оюлы, аламыш шәлілерін бір иығынан қолтық астына қарай шалыс жамылып, құлақтарына үлкен сырға салған, алақандай қара көзді, қара шашты сыған әйелдері оралды. Абайға бал ашып берем деп, "бақытыңды тауып, атап берем" – деп сусылдап, алақанын жаза сөйлеп жүр.

Тағы біраз жүргенде, ескі сеңсең тымағының шошақ төбесіне шолақ, жыртық, кір сәлдесін орап алған оқшау біреу байқалды. Қолында шылдырмақты биік аса таяғы бар дуана екен. Кеудесі ашық, сүйегі адырайған, аяғы жалаңаяқ, қыли көзді, көсе қара дуана Абайдың қасынан сумаң етіп өтіп барады. Бір аяғын шоқ басқандай шапшаң шолтаң еткізіп көтеріп басады. Секіре түсіп, аңдаусыз тұрған жұртты шошыта селк еткізіп, бақырып, айғайлап қалады.

– Аллай ха-а-а-ақ! – Соңғы "хақ" деген сөзін шыңғыра, шаңқ еткізіп айтады. Содан әрі суық түсі, сирек тісі тыжыраңдай ыржыңдап, жыны ұстаған кісідей екі езуін көпірте, шұбырта сөйлеп кетеді:

Шайқы-бұрқы дуана, Кесір, кесел қуала, Кел, берекет, кет, пәлекет, Аллай ха-а-а-ақ! – деп бақырып қояды. Жалғыз аяқтап асасына таянады. Қаздаңдай ырши, ытқи түсіп, әп-сәтте топ ішіне сүңгіп жоғалып, Абайдың көз алдынан ғайып боп кетеді. Жаяу базар толы әралуан ұсақ ісмер. Қол саудамен не өздерінің, немесе үйдегі әкесі, шешесінің әзірлеген киім-бұйымдарын сатушылар көп.

Абайға қаракесек тымағын киген, сары сақал біреу өзінің екі иығына екі айырып іліп алған жарма қоныш жаңа қара саптамаларын ұсынады. Тағы біраз жүргенде, екі қолының басына қос-қостан ноғайша құндыз бөріктер қондырған, басына да екі бөрікті мінгестіре кигізіп бөрікші татар мен қазақ ісмерлері де тақайды. Абайды ноғай бөркін киюге лайықты кісі көріп, өз нәрселерін ұсына береді. Біреулер тақия тігіп әкелген. Тағы біреулер қайыс өрме қамшыны, ұзын өрілген божы немесе өмілдірік-құйысқан, ат-арба жабдықтарын көтеріп жүр.

Бір топ дұғалық шеккен жайнамазды бір құшақ қып иығына аса салған қартаң қазақ әйелі және де Абайдың алдынан көлденеңдей береді. Жасына, бой, қабілетіне қарап,

Абайды не қылса намазға бас қойған адам шығар деп, бұл саудагер әйел өзінше топшылап жүр. Осылайша өзі істеген жүзік-сырғасын ұсынған, қазақша кіселі белдік жасап, қыны мен пышағын түгелдеген қол ісмерлері де кездеседі. Ескі киім сатушы, тон-шалбар алушы бар. Әр үлгілі тымақ, бешпетті қазақы қол қып тігіп әкелген кәрі, жас қазақ әйелдері байқалады.

Бұл топта да Абай өзінің кімге ораларын, кімге арнап сөз айтар амалын таппады. Жеңіл жұқа қара елтірі тымағын қолына алған Абайдың кең маңдайына жіңішке сызылған көлденең әжім жолдары жиылыпты. Көз айналасында, самайында тер шыпшып тұр. Сақалға "қырау түсті" дегендей, анық айқын бурыл ірең араласқан. Ойға ауысқан көздері, базардағы топқа қараған тәрізді болса да, ол қазір ешкімнің жүзін көріп тұрған жоқ. Бұл сәтте Абай анық қартаң тартып тұрғандай. Көңілде зіл қара тастай, шын қажытар уайым басып тұр. Күнұзын кезіп, қамқор сөзін тыңдатар жан таппады. Бүгін емес, көптен бері іштегі жегідей кеміріп жүрген бір жараның өзіне барып соқты.

"Өлең жазып, өсиет таратып жүрмін", "халқым үшін қам жеп жүрмін" дейтін Абай, көп уақыттарда күдікке түсуші еді. "Тыңдап жатқан, ұғып-танып, керегіне жаратып жатқан қазақ баласы бар ма осы, жоқ па?" – деп толқитын. Қазір, міне, сол күдігінің шындығын анық көзбен көріп тұрғандай. Және қандай кезде?! Қаншалық сұмдық дерт үстінде? Қандайлық қажет сөзін, ем сөзін тыңдарлық жан таппаған деген не қорлық? Неткен қатты мазақ... Қатал тағдыр жазасы?!.

Осы жайды егілген назалы көңілмен шұғыл бір ойлап қалды да, артынан қайратты ойын қайта жия берді. Сөйтті де, өз халіне өзі мысқыл ажуамен көлденең бір көз тастады...

"Не қыларсың... қайтіп амал табарсың, сен де бейне бір қу дала, қу медиен елсізде, әдемі, әсем қызыл, жасыл бұлдарын жайып салып, өлшеп кесер кезін ұстап, оңтайланып отырған жан тәріздісің! Бұл да бар, кез де бар, кездеп берер сатушы да бар... тек алушы жоқ. Қанша тоссаң да мейлің... алушың шығар шақ жоқ. Солсың ғой, Абай, сендағы", – деп басын изеді де, кейін бұрылды.

Қалдыр-құлдыр, дабыр-дүбыр еткен жаяу базардан енді бір кез сытылып шыққан Абай, қала шетіндегі құм төбешіктің беткейіне жиналған салт атты саудагерлерге тақап келді. Бұл жер белгілі ат базары болатын. Жиыны шағын, тұрған орындарынан көп қозғалмай, базарға түскен атты тобымен тұрып көз алдарынан өткізіп жатқан осындағы аттылы, жаяу қазақтар өзге базаршыдан гөрі Абайға қолайырақ келді. Бурыл сақал, жирен мұрт және бір көселеу сұрғылт келбетті үш саудагер Абайды танып, бұрылып кеп сәлем берісті. Осылармен өз арбасының үстінде сөйлесіп отырып, Абай қаланың мына ат базары жақ шетіндегі өлім-жітім хабарларын естіді. Саудагерлердің өздері бастаған оба науқасы жайы енді Абайдың да сөйлеуіне жетекші болды. Көптен бері іздеген қауымның азғана бір шөкімдей тобын кездестірген болса да, Абай ойда жүрген жайларының көбін айтып шықты.

Арбада отырып, бір топ саудагер қоршаған Абай көпке естірте ақыл сөз айтады. Жақын маңдағы аттылы-жаяу, арбалы жүрген қазақ, ноғайдың, еркек-әйелдердің бірталайы оралып кеп, сөз тыңдай бастады. Абай әуелі обадан сақтанудың ел үшін аса қажет екенін айтты. Сол жөндегі бұның сөздеріне ден қойып тыңдаған торы атты, бурыл сақалды саудагер "жаназаны, хатім, садақаны көпті-топты жимай, аз адаммен өткізу дұрыс" деген сөз бар дейді. Осыны қалай етеміз?" –деп те сұрады.

Абай ол жөнінде, әнеугі хұтпада Сармолла айтқан аңғарда ғана сөйлеп қойған жоқ. Ол: "жаназаны тек халфе, қария, молда, мәзін ғана шығарсын деген шариғат жоқ. Әрбір мұсылманның дұға, намазды білетін аз оқыған адамы да жаназаны шығаруға болады" – деді. Соған қоса: "өліктің үй ішінде өз жақыны жаназа шығара білсе, ондайларда молдаларды шақыртпай, мешіт, медресені мазаламай жаназа шығара, құран аудара, хатім қыла берсін!" – деді.

Абай өзін молда, хазірет дағдысынан бөлек ұстады. Ол өзі ашық, білім қасиетіне сүйенген адам боп ашыла бастады. Сол себепті тазалықты қатты айтады. Әрдайым қолды ыстық сумен жуғанды дұрыс дейді. Суық су, сұйық асты ішпеу керек екенін айтады. Қарбыз-қауын тәрізді, қала қазағы, әсіресе қала балалары құмар келетін көкті жемсу керек дейді. Тек қатты қайнаған ас, қатты қыздырып қуырып берген тамақты ғана жеу дұрыс екенін айтады. Су суыған соң ауру тыйылатынын да сөйледі. Қысқасы, Александра Яковлевнаның өсиет, кеңесінің бәрін де бұлжытпай, ұғымды, байыпты етіп салмақты қоңыр даусымен жақсылап айтып берді.

Осыдан әрі бұл адамның Абай екенін және сол жерде Абайдың өзі кім екенін естіп, біле түскен қала адамдары Сармолланы да ауызға алысты. Оны молда, халфелер жамандап, айыптап қойыпты, дейді. Сол рас па? Имамдардың осы істері мақұл ма, жоқ па? – деп те сұрасқандар болды.

Абай бұл тұста да: "Имам, халфелер ісі мен сөзі теріс және соның үстіне надандық. Қиын күнде халық қамынан бұрын өзара керіс-кейіс жасаулары лайықсыз. Халыққа жаны ашитын адамдай істейтін іс, мінез олай емес. Қай имам, қандай ишан айтса да, жұқпалы аурудан сақтану керек. Халыққа, "сақтан" дейтін адамдарды айыпкер ету өте өрескел. Өзімшілдік, қыңырлық. Ондай жандардың өзін айыптаса, жұрт жазықты емес. Сақтан деуші әрқашан қастық ойлаушы емес, қамын жеуші екенін ұмытпау керек!" деген.

Бүгін Абайдың үлкен қала базарына алғаш бару сапарында бастап айтқан сөзі осы еді. Келесі күні Слободка жаққа өтіп шықты. Осы жақтың базарында да бір кез жиырма-отыз адамның басын қосты. Мал базарында, тағы бір шақ өзінің арбасының айналасынан жиылып келген отыз-қырық адам арасында сөйледі. Ұсақ дүкендер жанында Абайды тоқтатып жөн сұрасқан әртүрлі ұста, ісмер: балташы, тігінші, етікші және ұсақ бақалшы, жаяу жүрген кәрі, жас көп. Еркек, әйел базаршылар арасында Абай өзінің межелеп алған ақыл сөздерін тыңдаушылардың естерінде нық орнап қалатындай етіп, қадағалап айтты.

Кешегіден гөрі бүгін Абайдың көңілі көп көтеріліп қалды. Ар жақтың жаяу базарындай емес, енді әр тұстан тыңдаушы шықты. Олар қысыр кеңес құрушылар да емес.

Абайға анық сенген және сене тұрып, дуалы ауыздан дауалатар сөз күткен, ақыл тосқан жандар көзге көрінді.

Осындай жайларды ішке түйген Абай енді көңілдене түсіп, сенімді үнмен, әсерлі жүзбен сөйлеп береді.

Бер жақта сөйлеген сөзінде Абай Сармолланың өзге молдалармен дауын шеттеп қана еске алды. Нықтап, қатты қайыра, қадап тұрып, сол Сармолла сөзін: "Ең дұрыс ақыл", "қала халқы құлақ қақпай қолданатын анық достық ақыл" – деп атап берді. Осыдан тағы бір жұмадай уақыт өткенде Абай ар жақ пен бер жақтың базарларына күнде барады. Күніне кем қойса қырық-елу кісіге өз ойларын, қамқор сөзін айтудан тартынған жоқ.

Соның орайына Сармолла айтты деген сөз енді азайып, халыққа "аурудан сақтан" деген сөзді Абай айтыпты – деп қала қазағына мол аңыз тарады. Август айының алғашқы жұмасында осындай лақап түгел жетіп болған ар жақ пен бер жақтың халқы енді басқа қалыпқа келді. Бұл күнде жаназаға мешіт имамы, халфе, қари, мәзін, шәкірттер шақырылмайды. Ас беріп, хатім түсіруде де оларды шақыру сирек. Мұсылмандық қарызын ада қылу үшін, өлгеннің қамы үшін молда, халфенің біреуін ғана шақырады да, сонымен өлігін жөнелтеді. Ендігі ел мінезі мүлде өзгергенін соқыр қари, Шәрібжан халфе, Самұрат мәзіндер аса жақсы ұғынды. Олар соңғы күндер аса бір қатты "қаһарға мініп", ауыздарына аса жаман сөздер ала бастады.

Бұлар Абайдан шыққан сөзді білсе де, оны "қыр қазағы", "дін адамы емес" дейді. Оның үстіне халық арасында абырой-атағы, бет-беделі күшті екенін ескерді. Сондықтан Абаймен ұстаспай, оны сырттан да ауызға алмай қойысқан. Бірақ соның орайына өздеріне анық өш, қас жау етіп жалғыз Сармолланы атап алған. Тістерін соған барынша басулы. Үшеу-төртеу болып сыбырласа сырласып байлаған бір ниеттерін Отарбай, Қорабай саудагерлерге білдіріп, оларды ертіп бас мешіттің ығында, қара көлеңкеде қарт имамды жаңағы саудагерлер оңашалап алысты.

– Тақсыр хазірет, арызымыз бар. Сізге махалла халқы атынан айтатын датымыз бар! – деп Қорабай мен Отарбай қатар сөйледі. Қастарына мәзінді, соқыр қариды, Самұрат, Шәрібжан халфені ертіп алысыпты. Енді бұлар имамнан оқшау бір жайдан пәтуә сұрайды.

Сөз бастаған Отарбай болатын. Ол биік бойын аласа хазіретке иіп, тақап тұр. Ұзын сояу қара сақалы сілкіне түсіп, кесек дауыспен сөйлеп кетті.

– Уа, хазіреті! Мені сізге көп қауым жұмсады. Осында кеп тұрғанда да жалғыз емеспін. Анау шарбақ қасында тосып қалған оннан аса кісі бар. Мына өзіңізге қараған махалланың құдай жолына ден қойған Мұхаметтің үмбеттері боп, сізден пәтуә сұраймыз. Мұсылман баласының басына кеп жатқан мынау пәлекет апатқа, мынау аты жаман оба науқасына

қарсы, дін қарындасқа жаны ашып, құтқаратын сөз айтыла ма, жоқ па? Не шара, не дауа айтасыздар осыған?! – деді. Мұны күңгірлеген қоңыр үнді Қорабай қостай жөнелді.

– Теңізден толқын атып, кемедегі жұрт суға кетер болса, арасынан құрбандық, тасаттық жасап құтылады дейді! Әлде бұл қаланың халқына сондай бір шараны айтасыз ба?

Отарбай және сөйледі:

– Марқұм атаңыз әулие еткен Ақишан еді. Ол кісі осындайда халыққа өз ішінен аяусыз құрбандық жасасын депті. Баяғыда қалың сүзек пен көкшешек кезінде сондай бір дағуа айтты деп естиміз. Ендігі ақылды өзіңізден сұрадық. Айтыңыз, тақсыр, бір дауасын айтыңыз мына халқыңызға! – дейді.

Екі саудагер екі жақтан сапылдап сөйлеп, бұрын әзірлеп алған жаттанды сөздерімен, қалтаң-құлтаң еткен кәрі хазіретті қамауға алды. Бұндай сөзді оқыс естіген хазірет ашып жауап айта алмады.

– Бәрәкәллә, бәрәкәллә, фиғылдарыңыз қабыл болсын. Құрбан садақа әһлі ислам қауымына, һәрбір мүшкіл пұшаймандық халде, пайғамбарымыз рәсуалла, Мұхаммәд Мұстафа алдында қабыл болар. һәләкәт заманаларда езгі көңіл, ғазиз бәндәләр хәрәкәтілдур! Қабыл болсын ниетләріңіз. Бирахматқа я архамаррахимин! – деп бет сипады.

Екі надан саудагер шала түсініп, не десерін білмей тұрып қалысты. Хазірет ұзын таяғын көлбей тастап, аласа өкшелі кебісін мешіт қасындағы қиыршық тасқа тықыр-тықыр басып, бетін қайта-қайта сипап, жүріп кетті.

Хазірет шарбақ сыртына шыққанда, Отарбай мен Қорабайдың қасына олардың жаңағы хазіретке атаған он шақты серіктері де келді. Бұлар бар тобымен енді қари, мәзіндерді ортаға алысты. Отарбай мен Қорабай хазіреттің орнында қалған Самат халфе, Шәрібжан халфе екеуіне ентелеп тұр.

– Жаңағы хазірет не деді?

– Айтқан ақылы не болды? – деседі. Ұзын бойлы, сояу қара, көсе халфе Самат, хазірет сөзіне нықтап кесіп, шешу айтты.

– Біліңіздер, уа қабыл алыңыздар. Ендігі харекет фәтуә сұрап келген өз қолдарыңызда. Мына бәйтолланың түбінде сіздер әулие еткен хазіреті Ақишанның атын атадыңыздар. Бүгінгі Садыр ағзам, қарт имамыңыздан, яғни бұл шаһардың ең қадірдан ғұламасынан бұдан былай істейтін іске рұқсат алдыңыздар. Енді ешбір адамзат сіздерді ғұламаңыз, зор мәртебелі факих хазіретіңіз берген нұсқа үшін ғайыплы демейді. Айтты хазірет, болды халас, тамам! – деді.

Бұл айтылған сөзбен осы арада тұрған ендігі қалған дінбасылар өз ниет қараларын бір жерге түйді. Екі содыр саудагерді де белгілі бір ниетке белгілеп қойды. Қорабай өздері ойлаған істі әлі де дінбасылармен анықтай түскісі келіп:

– Осы тек кесер жерін айтып беріңдерші. Соған мен әлі қана алмай тұрмын! – деп еді. Бұл саудагерлерге күндегі араласы көбірек Самұрат мәзін нақтылап түсінік айтты.

– Естідіңдер ғой, "пәледен құтылу үшін халық қандай да болса құрбандыққа шыдау керек" – деп тұр. "Құрбан ететін қаншалық қадірлі, асыл зат, қиын қымбат болса да, халық соған бекінсін де аямасын. Сауаптан басқа табары жоқ", – деді. Байлау сөз осы емес пе? Қари, сіз айтыңызшы! – деді. Кітап сөзі мен молдалар тілін түсінбей тұрған надан саудагерлерге мәзін барынша қазақылап, әр нәрсенің бетін анықтап берді. Соқыр қари болса, осы жерде өзгеше шапшаңдық көрсетті. Жаңағы мәзін сөзін қолма-қол құптап:

– Анық байлау сол. Пәтуә деген осы. Барыңдар да, ойға алған істеріңе басыңдар! – деп қалған сөзді бір-ақ түйді.

Бұл күндерде Сармолла болса, көңіл жайы мейлінше тыныштalған, жайбарақат дейтін жақсы күйде болатын. Ол айтам дегенін айтты, істеймін дегенін істеді. Соқыр қари, Самұрат мәзін, Шәрібжан халфелер ғана емес, ол ишан, хазіреттің өзін де, Сармолланы ілтифатсыз шеткері қалдырғаны үшін, лайықты жазаға ұшыратты... Қазіргі Сармолла со жайды сәл ойлаған еді. Аңдаса, хазіреттің өзі де соңғы жұмаларда күн санап түсім табыстан мақұрым қап барады. "Болсын солай", "Барсын хаман", "хоб, хоб аст, бисияр хоб аст'" деп соңғы бір жайларды Сармолла парсыша сөйлеп те кетті. Осылайша "кәйфі көтерілген".

Келесі күні кешке, Сармолла ақшам намазынан соң ішкі үйдегі Бибісара, Әсма деген қыздарын шақырды.

– Қызым! Қызым, Бибісара, Әсма! Әнилеріңізге айтыңыз. Самаурынын хазірлей берсін. Мен әлі ғана шаштаразыға барып келейін! – деді де, жеңіл, жұқа шапанын киіп, аяғына кебісін іліп жатты.

Бұның 15-17 жастағы, жаңа өзі атап шақырған Әсма, Бибісара деген жіңішке, сұңғақ бойлы екі қызы аталарының алдынан есік ашты. "Тез келерсіз, самаурынды хазірлеп қоямыз" – деп аталарын құрмет тұтқан қалыпта, алдынан шам ұстап, жоғарғы үйдің басқышынан түсіріп, сыртқа қарай ұзатып салысты.

Сонымен, бұл екі қыз аналарына келіп, сәл уақытта самауыр қойды. Ас үйлеріне дөңгелек үстел жайды. Бірақ самауыр қайнағанша аталары қайтпады. Кейін самауырға бірнеше рет демдеп көмір сала отырып, Сармолланың үйге қайтуын ұзақ тосты. Кешіккен сайын таңданып, әр дыбысқа елеңдеп, неше түрлі жорамал, болжау айтысты.

– Намазға кеткен болар, шаштаразы асқа қалдырған болар. Әлде біреу қаза болып, шақырып алып кеткен болар ма? –деседі.

Бұндайда айтарлық себеп, сылтаудың да бәрін тауысты. Жатар уақыт болды. Лампының керосині таусылды, түн ортасы болды. Уақыт өткен сайын ашаң жүздері күдіктеніп, ақшыл тарта түскен екі талдырмаш қыз, енді жылай бастады. Анасына қосылып, сарғыш қабақтары қатты түйіліп, аһылай береді.

Қалың түн ортасы да ауып өтті. Шамы сөнген үйде ұйқысыз, үнсіз жатқан бір ана мен қасірет сезген жас қыздар таңғы қораздың алғашқы қышқыруын да есітті. Келмеді, қайтпады ата! Ғайып қараңғылық жұтқандай. Әлдебір бақытсыздық торына Сармолла шын шырмалған тәрізді.

Осы өткен кеште жаңағы момын жандар ұзақ тосқан Сармолланың басынан кешкен хал басқаша, ойға келмес өзгеше болатын.

Бас мешіттің сыртында Сармолла үйінен төрт пұшпақ айналған жерде, бұған таныс шаштаразы бар-ды. Ақшам намазын үйде оқып, іңір қараңғысы түспей тұрып көшеге шыққан Сармолла шаштаразының үйіне бөгетсіз жеткен еді. Үйінде шай әзірлеп, әйелі мен қыздары тосып отырғанын ойлай түскен Сармолла, шаштаразымен сөзге айналып, бөгелген де жоқ. Бірақ шашын тазалап алғызып болып, күтімді сақалын да таратып, ықшамдатқан. Мұрт, сақалын мұсылманша, мұхтасар айтуынша бастырып болып, енді үй иесіне дағдылы алғысын айтып, тысқа шыққан-ды.

Тегі, бірталай бөгеліс, айналыс болып қалса керек. Қазір айсыз кештің қараңғы ымырты анық болып, жарықсыз көшелер елсіз түнде қап-қараңғы, құлазып тур екен. Сармолла өз үйіне апаратын тура жолға түсіп, мешіттің шарбағын күншығыс жақтан жанасалап жүріп келе жатты. Енді пұшпақ айналса, өзінің кішілеу қоңыр шатырлы үйінің отын көреді. Сөйтіп, сәл пұшпақ айнала бергенде, қарсы пұшпақтағы көлеңкелі үлкен ағаштың түбінен бір-екі адам тап берді.

Сармолла үн шығарып: "Кімсің?" дегенше болмады. Мешіт шарбағының пұшпақ айналар тұсында тағы бір үш адам тұр екен. Қолдарын көтеріп, қысқалау қаруларын сермей түсіп, Сармоллаға қарай олар да тап берді. Сармолланың тек қана: "Ей, жандарым, кімсіңдер, тоқта!" – деген сөздерді айтуға ғана мұршасы келді. Жан-жақтан ұмтылған бес кісі түгелімен жабыла кетті. Бәрінің аузында: "сұбыханалла", "астағфиралла", "ләйләһа иллалла" – деген үндер. Бейне бір сәждаға иілген, "таһлил" айтқан сопылар дерсің.

Сол сәтте Сармолланың басына бірінің шоқпары, бірінің келтегі зілдей тиді. Сармолла қарсылық етуді ойға да алмады. Жауларының аузында алла, қолдарында қанжар, шоқпар, келтек. Бұл қастан күштер қатарынан қатты соққыға алған Сармолла құлай берді. Көз алдынан соңғы сәуле сөніп, аяғын шалыс басып құлап бара жатқан халінде оның кеудесіне қанжар да сұғылды. Әлдебір жаудың өткір сапысы жаңа ғана епті шаштаразы қолымен бапты боп таралған алтын сары сақалдың астынан орып, бауыздап өтті.

Таңғы намазға жиылған жұртқа қартаң шәкірттер мен Қорабайдай саудагерлер аузымен айтылған суық хабар жетті.

Намаз соңынан Самұрат мәзін, соқыр қари, Самат халфелер бір жағынан өзгеше сұқтанып, екінші, жаңа туған аңыз, лақап болмысты ерекше сырлап айтысып жатыр. Ендігі сол аңыз Сармолланың қазасын былай баяндайды.

"Сармолладай қасиетті, шарапатты ұстаз да молданы халық өлтіріпті. Обадай бәлекеттен қала халқын құтқарудың жолы, бір жақсы адамды құрбан ету екен. Шариғат хүкімі бұндай өліммен өлген адамды шәһит барабарына санайды. Өлтірушілерді айыпкер етіп, күнәкар демейді.

Себебі, теңізде қатты дауыл тұрып, ауыр толқын ұрып, халық толы кеме ғарқ болатын шаққа жетсе, сол кемедегі бір жақсы адамды суға атып, көп үшін құрбан етіп, қазадан құтылу ғайып емес. Бұл жөнде бағы заманда ғұламалар шариғат жолына лайықты етіп, жазып кеткен дағуалар бар. Қазіргі Сармолланың қазасын да, оның ғайла ағзалары, қарындас, дос-жарандары, барша шәкірттері солай түсінсін. Болмаса мәйіттің шәһит дағуасында жаназасын шығаруға, бар күнәдан фақ болып, қадір алланың дидарына баруына зарар келтіреді. Гүмән қалдырады. Осы хал есте болсын!" – делінген.

Сол сөзбен ілесе және де мешіт маңынан махалла халқына бір хабардан соң бір хабар кетті. Жұртқа ақыл, сабыр ойлатпай есеңгіретіп, тағы бір пәтуә айтысыпты.

"Сармолла мұсылман қауымы үшін қаза болып, қан төккендіктен, анық шәһит деп танылады. Өзі сол қаза болған қалпында, үстіндегі бар киімі қанмен, жуылмаған жарасымен қойылады. Тәңір-тағаланың дәргәһына сол күйде сапар шегеді!" – десіпті.

Басжатақтағы "бәйтолла", "құдай үйі" деп аталатын мешіттің қараңғы көлеңкесінде туған қара жүзді қылмыс өз дегенін істеді. Ауызға алласын, кеудеге пайғамбарын, аят хадисін алып, "пәтуә", "дұға" деген жәрдемшілерін жадына ала отырып әрекет етілді. Қан төгілді. Сопылық пен діндарлық тонын жамылып келген бұл жолғы қылмыс өзге қылмыстардан өзгеше. Бұл қанішерлердің басында сәлде, қолында таспық, аузында "тәһлилі". Төмендеп сүзілген монтаны мүләйім көздерінде көлеңкедей қара сүрме. Осының бәрі жиылып, бірде-бір кісі өлтіргіш, қанішер бұзықтардың немесе үлкен жолда, қараңғы түнде талан-тараж жасаушы жолбасарлардың қолына түспес жақсы жағдай еді.

Әрі өш адамыңды өлтір, әрі өзің сейіт атанып, бейіс алатын бол. Бұл күнде кек пен жазадан, қарғыс пен қаһардан аман бол! Ол дүниеде хорды құшып, кәусар ішіп, жеті жәннат жақсысы бол!

Сармолланы өлтіріп, жаулары оны шәһит деп дағуа берісті. Бар қылмыстың артын, болар өртін сәлделерімен, таспық ұстаған қолдарымен ұйпалап өшіріп жатыр. Бас мешіттің имам, халфе, қари, мәзін шәкірттерінің ендігі әрекеттері осылай. Олар

таңертеңнен қоршалап, жаңағы жайларды Сармолланың момын әйеліне, аңқау таза қыздарына көп ұғындырып, иландырып жатты.

Сармолланың кішкене үйін, қақпасы мен есіктерін, тіпті арық тарлан аты тұрған ат қорасын, бар үй айналасын молдалар қоршап алды. "Шәһит" деген, "жаны жәннатта" деген сөздерді көп айтып, жылаған әйелдердің үндерін де өшіре сөйлейді.

– Жыламаңдар, ғазиз бәндәләр, хұдаға қарсылық білдірмеңдер. Бұл қазаға өзгеше сабыр керек.

– Хұданың ең сүйген құлы шәһит болады.

– Бұндай өліммен өлгеннің арманы жоқ.

– Жыласа наразы болып, налыса мәйіттің көр ғазабын ауырлатады! – деген сөздерді кірген-шыққан шақтарында халфелер әдейілеп айтады. Ойда жоқта осы өлімге өзгеше ілтифат жасап, өзі де келген қарт ишан, хазірет те өсиет етеді. Бибісара, Әсмалардың құлақтарына жаңағы сөздерді көп молда кейде кітапшалап, кейде қазақшалап естіртіп жүр. Жаназасын асықтырып, "өлікті жуу керек емес", "киімін ауыстыру керек емес", "кәфін керек емес" – деп, жеделдетіп тез қоюға қарбаласады. Бұл ниетке келгенде ерекше жеделдетіп, елпек қағысады.

Өзгеше асығуларының себебіне "Бүгін жұма", "жұманың күні ауыспай тұрып жамбасын жерге тигізу керек", деген тағы бір дағуа шығарды. Бұл сөз ең алғаш соқыр қаридан басталған еді. Енді бір молданың аузында үлкен бір дәлел, "хақихат" есебінде бар дінбасылар аузына тарады. Бөлмелерде, қорада, көшеге де сол бір хабарды байлау етіп: "мұсылманшылық қағидасы бойынша тез қою керек" – деп жатыр. Дабыл салып тұр.

Осы хабарға жалғас:

– Шұбһәсіз шәһиттігінің исбаты сол – бейсенбіден жұмаға қараған түнде тәңірісі бұйырған қазасы жеткен, – деседі.

– Бұл өлім, һәммә мұсылман баласы сүйіп, сүйсініп тілейтін өлім.

– Хатта "өзім де солай өлсем" – деп, қызғаныш ететін, шын тілейтін өлім.

– Лаухул-махфузда бұл шарафатлы дамолданың алла дәрғаһына осыншалық фактікте баратыны жазылған.

– Мұсылмандар, біліңіз, о ағаһ болыңыз, шәһит дағуасында өткен қадірліміз Сармолланың бәрімізге шафағаты тисін! – деген сөздерді дәрет алып жүріп Шәрібжан, Самұрат, соқыр қари үшеуі әсіресе саңқылдатып айтады.

Бұл адамдардың осындай қарекетпен арпалысып, асығуының себебі де бар. Ол себеп – мешіт те емес, Сармолла өлігінің басына жиылған өңшең құзғын тәрізді молдалар да емес. Бұлар індеттен өлген малдың жыраққа тасталған жас өлексесіне қайдағы шырқау қиядан самғап ұшып келетін ақбас күшігендер тәрізді. Қазір олар ақ сәлделі жыртқыштар. Жаңағы себеп Мейілдей, Есбайдай қайықшылардың маңынан шыққан Ермектей балықшының, Түсіп, Тоқбай сияқты отыншы-сушылардың, Дәмежан, Жабайқан сияқты кедейлер үйінің қақпа алдарында, терезе түптерінде туған. Немесе солар жиылған өзен жағасында, қайық аузында еске түскен себеп еді.

Сармолланың өлімін ең алдымен күндегі сабаққа келген шәкірттері білген. Олардың ішіндегі ең үлкені 14-15-ке келген жастар еді. Біразы жаңағы қайықшы Есбай, балықшы Ермек, жұмыскер Тоқбай сияқтылардың баласы. Қыс кезінде Дәмежанның екі баласы да Сармолладан оқыған. Ол үйдің көршілерінің 12-13 жасар балалары да Сармолланың қанды қазасын айтып, жылап-еңіреп келіскен. Сол күйді білген жаңағы қайықшылар, кексе жасты көп ата-аналар "Сармолланы бауыздап өлтіріпті" деген хабарды естіген жерде-ақ, оның әнеугі хұтпада айтқан сөздерін ауызға алысқан.

Бұлай етуші жеке ғана үйлер емес, әлденеше көшелер, тіпті тұтас махалла халқы. Соңғы жұмалар ішінде имам, молдаларды ешбір жаназаларға, хатімдерге шақырмай қойған осы жұрт еді. Сармолла сол хұтпадағы сөйлеген бір сөзінен соң сөйлеген де жоқ. Қайтып ешқайда шыққан да, барған да емес. Тек балаларын оқытумен ғана болатын. Бірақ оның бар әрекеті жалғыз-ақ жиында сөйлеу болса да, сол бір сөзімен үлкен әрекет еткенін кейін ғана сезіп жүретін. Ол мұсылманшылықтың сәуегей кітаптары сөйлейтін "тылсым" қуатын тапқандай, сиқыр сырын ашқандай. Жалғыз сөзімен молдалар ортасына жайдың отын шашып, жаза тобын түсінгендей болды. Оларды жайратып жеңіп кетті. Өйткені қауым, халық атаулы түгелімен бұның айтқанына иланды да, мешіт, медресе, молда-қожаға сәтте сырт берді.

Бүгінгі өлімнің анық сыры осында екеніне халық атаулы титтей де күмән қылған жоқ. Сол ретте әкелерінің ашуын көрген, өздері оқытушы ұстазын аяп жылаған жеті-сегіз ересек шәкірттер шұбырып жүріп, көшеде келе жатқан Сейіл мен Есбайдай қартаң қайықшыға кездескен-ді. Иықтарына күректерін, сүймендерін көтерген Сейіл бұл балаларға ақыл айтқан.

– Сендер бос жылап шұбырғанды, қайғы шаққанды қойыңдар. Бұндайдың бір-ақ қана жолы бар. Осында жүретін Метрей мен Симон деген екі "охотшы" бар ғой. Тура сол екеуіне "кісі өлтірді", "бауыздап кетті", "соны істеген қарақшыларды тап", "молдамызды өлтірді" деп айтыңдар, – деген.

Сейілдің ақылын алған жаңағы бір топ жас бала шәкірттер қаланы аралап келе жатқан екі полицейскийге өздерінің сұмдық хабарын білдірген. Ол екі полицейский осы басжатақты әр кезде үндемей аралап жүретін. Мойындарына ұзын сары ала қылыш

асынған, жаңағы Сейіл айтқан "Метрей, Симон" осылар. Бұлар бер жақты билейтін забедейшінің көз, құлақтары.

Балалардан суық хабар естіген екі полицейский Сармолланың үйіне келген-ді. Өлікті өз көздерімен анықтап көріп алғанда, бер жақтағы забедейшінің кеңсесіне кеп мәлім еткен.

Орта бойлы, жұқалау денелі, шоқша сақал, үлкен мұртты забедейші Смирнов подполковник чиніндегі ісшіл, ширақ адам болатын. Ол Слободкада қан төгіліп, өлім болғанын тек қалдыра алмайды. Бұл өте сирек болатын, оқшау қылмыс. Слободканы жеті жыл бойы өзі билеп келе жатқан осы шаққа дейін, "попты бауыздады", "магометандардың попын бауыздады" деген хабарды ол естіп көрмеген.

Подполковник Смирнов үшін "молда" деген сөз – мешіттің дінбасы адамы боп аңғарылды. Ал дінбасы болса, шіркеудің не дьяконына, не попына, не протопопына өлшестіріп ойлағанда, оған қайсысын болса да өлтіру деген ақылға сыймайтын іс тәрізденді. Сонымен, ол тезінен следовательді және дәрігерді алғызып, екі полицейді қосып Сармолланың үйіне жөнелтті.

Бағана мешіттің халфе, хазіреттері қарғадай шулап, Сармолланың басына бар қара тобырымен жиналып жүргені, осы забедейшінің әрекетін естіген соң туған. Ел тұра следователь мен дәрігер келіп, Сармолланы оңашалап алып түгел қараған да, актілерін жасап, қалпына келтіріп киіндіріп, бұрынғы орнына қойып кеткен. Осы әрекетті естігеннен кейін Шәрібжан, Самат халфелер хазіретті мешітке шапшаң шақыртып алып, Сармолланы шәһитке шығарған. Оны "жұмаға қою діннің бұйрығы" деп асықтыратын болған. Мұсылман қауымының ұйғаруы бойынша "өлтірушіге жаза жоқ" дегенді шығарған. "Бұны халық құрбаны етіп, халық өзі шалды, ондай қарекетке дін ислам қауымы, дін қарындастардан басқа жандардың араласуға хақысы жоқ!" – деген.

Соның үстіне имам, халфелер Сармолланың жаназасын шығарар кезде, киізші Сейсеке, қасапшы Қасен, дүкенші Жақып және Отарбай сияқты бас махалланың көрнекті бай, білікті саудагерлерін әдейі шақырып алған. Ел қазағынан "осы өлімнің керекті куәсы болар" деп, Оразбайды да әкеп араластырған. Бұл топ сонымен шариғат бұйрығы осы деп, Сармолланы мұсылман зиратына апарып көмісіп қайтты.

Бірақ осының орайына, кеше ястау намазынан қайтып келе жатқан Шәрібжан халфені белгісіз бір топ адам ұстап, басындағы сәлдесін жұлып алып, өзінің екі тісін сындырып, тұмсығын қанға бояп кетіпті. Самат халфенің терезесінен таспен ұрып, үйінің ішін бей-берекет шошытып кетіпті. Келесі түнде Самұрат мәзіннің жаңадан ғана тыңқитып салып алған көк төбел үйінің бояуы кеуіп те болмаған әсем шатыры қалың өртпен лау етіп, бірақ жанады.

Онымен ғана тынбай, забедейшінің екі охотшысы Метрей мен Симон енді күн санап ертеңді-кеш Шәрібжан халфе, соқыр қари, Самұрат мәзін және саудагерлер: Отарбай, Қорабайларды қайта-қайта дознаниеге шақырады.

Бер жақ қана емес, үлкен Семейге, Затонға, Жоламан жатағына, Өжеркеге, қысқасы, қала мен жақын ауыл-селеннің бәріне Сармолланың өліміне ілесе, әлденеше бұрқ-бұрқ шыққан хабар дүңк-дүңк тарап жатыр.

Забедейшінің шақыртуымен көлденең куә есебінде Сейіл, Есбай сияқты қала тұрғындары және басқа да көп адамдар Слободка ұлығының кеңсесінде болып шығады. Жаңағы аталған халфе, мәзіндер тергеуге алынар алдында забедейшінің өзімен және тергеуші, тайный советник Зенковпен Абай да екі рет ұзақ әңгімелесіп шыққан.

Енді біразда үй өртенгені былай тұрсын, Самұрат мәзін кеше кеште каталашкеге жабылды. Осы кеште бұл хабарды өзгеден бұрын естіген соқыр қари ат жеккізіп алып, хазіретті, халфелерді үркітіп тұрғызады. Ел жатар мезгілге шейін тыным алмай шапқылап жүріп, өзі тәріздес Шәрібжан халфені де, Самат халфені де жүріске салады. Қаланың бар беделді байларын хабарлап, ұрандасып "дін ісләм үшін", "хақ жолы үшін" забедейшіге қарсыласуға әзірлейді.

Осыдан кейін үш-төрт күн өтеді. Енді Семейдің барлық жеті мешітінің имамдары мен махалла байлары да ұлық кеңселеріне приговорлар, арыздар түсіреді. Пысық, білгір адамдарын жүріске салады. Сонымен, Сармолланың өлімінен кейін бір жұмадай қалың шу, үздіксіз өсек, ойда жоқ әңгімелер тарай-тарай келіп, ең ақырында ұшық-ұшықпен бітеді.

Ар жақтан полицмейстер және городской голова зілмен араласқанда, забедейші алғашқы әрекеттерінен сәтте бет бұрып, тоқтала қалады. Самұрат мәзін үйіне қайтады. Имам, халфелер мен қала саудагерлері енді көңілі жай боп тыныштық алады. Бұл кезде полицмейстерден бастап забедейші Смирновқа, тергеуші Зенковқа және олар ғана емес, приговорларын беріскен ар жақтың бірнеше имамдарына қат-қат "аққұйрық" дейтін делдал араласып еді.

Забедейшілер өздері анық танып ұстап алған қанды мойын кісі өлтіргіштерін көрінеу босатты. Айтқан дәлелдері: "Бұл қылмыс емес, ісләм дінінің өзінің закуні", "Магомет дінін тұтынушы қазақ, татарларға сол дінде болу рұқсат етілсе, олардың өзінің шариғаты рұқсат еткен. Кейбір қарекетін де рұқсат етпеске болмайды!", "Әсіресе бұл мынандай оба апатының үлкен қаупінің үстінде қара халық, қалың жұрт істеген қарекет", "Ол дін жолында істелген іс", "Ауру, апаттан құтылу үшін жасаған надан елдің топас әрекеті", "Бұған ешбір жаза Россия заңында көрсетілмеген", "Со себепті айыпкер жоқ!" – деп, бұлар да өздерінше "дағуа" айтып, "пәтуә" жасасты. Осымен Сармолланың өлімі де өтті, оның артындағы жоқшының сөзі де өшті. Қылмыстының қылығы да жоққа айналып, жұтыла берді.

Абайдың соңғы күнде бер жаққа, Құмаш үйіне қайта бір келгенде естігені, көпшілік ашуының жазасын соқыр қари да шегіпті. Оны да түнгі намаздан қайтқанда, өздері Сармолланы өлтірткен шақта, дәл қақпасының алдында белгісіз, үнсіз бір топ адам ұстап алады. Лезде алып соғып, арбаға салып, бірталай уақыт шапқылатып жүріп, үнсіз күйде соққылап, тепкілеп жазалайды.

Көзі жоқ қаридың құлағы адам үніне ерекше зейінді дегенді білетін кісілер болу керек. Оны қинаушылар бірде-бір үн қатпастан езгілеп, тепкілейді. Сөйтіп, апарып әлдекімнің ат қорасына кіргізіп жіберіп, сыртынан бастырып қояды. Сәлдесін шұбатып оралтып, сүйрете апарып, бір ұшын төбеге киетін фәсімен қоса, әжетханаға тастаған.

Соқыр қари өзін қинаушылардан босадым ғой деп, маңайын сипалап, ыңқылдай тұрып, қозғала бергенде, бір жағынан теуіп қалған аттарды аңғарады да, қыбыр етпей отырып қалады.

Сармолла жөнінде аты белгісіз, сөзі жоқ, үнсіз бір кекшіл күштің талайдан ыза қып жүрген молда, сопыларға еткен соңғы мазақ, сотқар әрекеті осы болды. Енді августың 20-сынан асып қалған шақ еді. Семейде түн ғана суық болмай, күндіз де салқын жел күшейіп, жауын көбейіп, күздің мол бұлыңғыр ызғары біліне бастады. Аралдың тоғайлары алтын арай іреңге айналып, сарғая берді.

Күз болса Ертіс бойында, әсіресе Семейде жел қатайып, дауылға айнала бастайды. Қазір күн санап құм боран құтыра соғатын болды. Қатты жел енді суық лепті күз тынысын білдіре берді. Қала халқы жазғы жеңіл шапаннан сырма шапан, қалың бешпетке ауыса бастады.

Бер жақтың базарына енді қырдан топтап айдап кеп сататын: қой, сиыр, жылқы, түйе де жиі түсе берді. Семейдің базарына Қарағай ішіндегі Белағаштан, Ертіс бойындағы ылдидағы: Ақтас, Глухов, Степной станцияларынан және жоғарыдағы Өжерке, Секленке деп аталатын қыстақтардан қауын, қарбыз атаулы көп арбамен ағыла берді. Бидай тасыған, үн тарттырып базарға салған крестьян обоздары да екі жағаның базарын баса берді.

Аспан күн сайын бір ауық кірбің тартып сұрланады. Кейде күнұзын, тіпті екі күн, екі түн ұдайынан сүр бұлт қаптайды. Тұман оралып, суық дүлей желге де айналады. Қалың бұлт көшкін салқын жауынға, ақ жауынға ауысқан күндер де болды. Мөлдір сулы Ертіс қазір жиі-жиі құла суланып қалады. Көшелерде бірде шаң бораса, біресе жауын селінен лайсаң боп, жүргінші адам сирей береді.

Сармолланың өлгеніне екі жұма өтіп, оның қазасы жөніндегі айғай-шу, қызу-дырду басылған шақта, енді оба науқасы да қалада көрінеу саябырлай берді. Осы жайды Абайлар өзінше заңды деп түсінсе, молдалардың таратқан лақабы мүлде өзгеше болды. "Сармолланың шарапатты адам екені рас болды!", "Халықтың оны құрбан етуі анық шариғат хүкімі бойынша тауып істеліпті", "Анық осы қаладағы ең ғазиз, қымбат бәндә

Сармолла екені енді көрінді", "Халық басына келген зор апат, қорқыныштар фәләкәт Сармолланың қанымен ұшықталды, жойылды", "Халық та дұрыс істеген", "Бір жақсысын құрбан етіп, бүкіл қаланың ендігі ата-анасы, өсер ұрпақ, бала-шағасын, қауым-жұртын сақтап қалды", "Исләм діні дін қарындастарын адастырған емес", "Имамдарға мың мәртебе алғыс пен шүкірлік!" – деген хабарлар медреселерде, мешітте түгел қаулады.

Патшалық кеңселерде онсыз да аяқтап, өшіп бара жатқан дознание жұмысының ең соңғы беттеріне соңғы молдалардың жауап сөздері жазылған еді. Олар: "Сармолланы Магометан шариғаты бойынша дін тұтқан халық дұрыс құрбан еткен. Соның шифа болғанын, міне, енді көрдіңіздер!" – депті. "Екі жұма өтісімен Семей шаһарында, ар жақ пен бер жақта оба науқасы мүлде тамам болды. Сармолланың құрбан болған шарафаты жалғыз магометандар, мұсылмандарға ғана емес, тіпті орыс халқына да тиді", "Ол ғана емес, патша-ағзам мәхкәмәләләрінде отырған өздеріңіздің, яғни чиновник жанабларының баршасының да аурудан аман қалуына сол бір құрбандық себебін тигізді" – деген тағы да дағуалар айтылып тіркелді.

Абай бұл сөздерді ести отырып, аса бір қапалық ызада, демі құрығандай қиналуда болатын. Айдан аса мезгіл ішінде қала халқының ұстазы деп жүрген имам, хазірет, молда-қожаларды өте жақыннан көрді. Бәрінің ішек-қарнына шейін тығып жүргендерін анықтап танып, білді де, қатты жиреніп шықты. Өмірінде аса бір былғаныш, қараңғы лас жерде жыбырлап құжынаған соқыр құрттар әрекетін көргендей. Шірудің, тозудың тірлікке қарсы алысушы құрттары. Тек қана ішудің, сіміре семірудің құлдары. Амалсыздық, айласыздық діңкені құртқан тәрізді. Қырдағы сорақы жыртқыштық біралуан болса, қаланы қаптаған қараңғы надандық, қыңыр дүлей, зорлық күштің меңіреулігі де өзгеше.

Абай ойлана түсіп, толғана шерленді. Анық бір тас қабырға, шойын есік алдында титығы құрып, демі бітіп тұрғандай. Осы орайда бір кеште Құмаштың астыңғы кең бір бөлмесінде дөңгелек үстелге лампы қойғызып, Абай жазу үстінде отырып қалған еді. Күндіз ойлана жүріп, бірнеше кеш бойы осылайша отырып жазу жазады. Күңгірт көңілден кешіп өткен ойлар күздің ақсұрғылт бұлтындай. Сол іреңсіз ойлар толқыны тудырған жолдарын күйлейді. Бір сәтте өлең боп оралған ойлар:

Құранды молда теріс оқыр,

Дағарадай болып сәлдесі.

Өзімшіл көңілі бек соқыр,

Бүркіттен кем бе жем жесі!.. –

дегендей жайларға құйылып оралады! Тағы бір сағаттарда Абай ишан, имам, халфе, хазіреттермен олардың өз тілінде сөйлеседі. Жер-жебіріне жете, ызалана соқтығады.

"Молдалар былай тұрсын, хусуән бұл заманның ишандарынан да бек сақ болыңыз. Олар фитнәи-ғалам, өздерін ahли тариқат біліп, басқаларды жеткізбек дағуасын істейді. Олардың барлық қуаты басындағы сәлдесі, қолындағы таспиғы. Одан басқа түк те жоқ. Наданның наданы, зорлықшыл жыртқыш, топасы солардың өзі!" – деген жолдарды жазып, ызалы көңілі ширығып отыр еді.

Соңғы күндері ораза кіріп, қаланың дін күткен үлкендері ораза тұтатын. Сол оразада қала балаларының бір әдеті бар-ды. Кеш қараңғылығы түсе салысымен түнгі ел жатқан уақытқа шейін, шәкірт балалар әрбір жарық терезенің алдына келіп, өздерінше жарапазан айтады. Жаңағыдай жалғыз үйде оңаша қалып, қағазына үңіліп отырған Абайдың дәл сыртындағы терезе түбінде жиілеп басқан аяқ дүбірі естілді. Сонша болмай үш баланың үнімен, жас шәкірт балалар тілімен әндетіп айта жөнелген жарапазан естілді. Тек мына жарапазанның бұрын осы қалада айтылып көрмеген алғашқы жолдары Абайды қатты елең еткізді. Ол терезеге бұрылып, үнсіз аңыра қарады да, жарапазаншы балаларды тыңдап қалды. Үшеуі бірдей көп айтып дағдыланып алған, бірінен бірінің үні мүлде айрылмастай қосылып алған жарапазаншы балалар жартылай кітапша, жартылай қазақша тілмен сарнап тұр.

Я илаһи, уа биллаһи,

Ертең құрбан ғайыти!

Біз айтайық, сіз тыңдаңыз

Сармолланың бәйіти!..

Сармолла шашын алдырған,

Алдырам деп шәшләрін...

Ғазиз басын қалдырған...

Сармолланың қызлари

Бір жыламай шай ішпес.

Сармолланың көк аты

Бір қышқырмай су ішпес!.. –

деп, тағы да осылай шұбырта барып, ең аяғында дауыстарын қатарынан қаттырақ көтеріп, "тәммәт-тәмәм, ағайлар!" – деп, жарапазаншы балалардың даусы басылды.

Абай үнсіз ғана, ұсақ ақша ұстаған қолын терезе сыртына созып, балаларды жөнелтіп, отырып қалды. Үлкен бір аңқау тазалықпен, жас балалар үнімен айтылған жаңағы олақ

өлең жолдары Сармолланың жоқтауы болып шықты. Бұны шығарған, тәрізі, оның 14-15 жасар ересек шәкірттері болу керек.

Енді кешегі өлген Сармолла бұл көшелер мен махалланың аңызына айналды. Сармолланы ойласа, Абайды ауыр ыза қысады. Қандай суық бауыр қара күш жеңді?!. Ол және бүгін емес, бір күн, бір шақ емес, бір-ақ қана Слободкада емес, ұшы-қиыры жоқ әлем. Арты болса өлшеусіз алыстан келе жатқан, алды болса қашанда созылып барып, қай тақта соққы көріп, жол береді. Түп жоқ бір меңіреу күш... Дәл осы обаның тұсында Абай "мешіт, медресенің, дін ұстазы, шарапатты ишан, имам" дегендердің сұмдық салмағын ғана көріп қойған жоқ. Олардың әсіресе ендеп, тереңдеп, күшті тамыр жайып алған қара қуат құдіретін көрді. Сол құдіреті халық соры, қалың соры, арылмас соры екенін аңдады. Қазақ халқы бұл пәледен шеткерірек пе деуші еді, олай емес екен. Өнер ұясы, үлгілі халық орнаған "қала" дегенді алса, оған орнап жатқан қазақ халқын ойласа, бұрын Абай "сахара елі емес, осы қалалық қазақ елдің белі болар ма екен" деуші еді.

Енді көрсе, қаладағы қазақ халқын торлаған дерт-түнек, түн-түнек қандай қазалы да кәрлі... Қанша ата-ана күңіреніп өлді кешегі күндері! Нелер қыршын жас кетті! Арманға толы кеудемен кетті талай ыстық жүректі жақсы жар. Сан кеудеде ашылмай, айтылмай кетті ащы зар!.. Қырғын көрді қараңғы ел. Бірақ бәрінен ауыр, бәрінен ащы, бәрінен улы қайғы не?.. Оба науқасындай қара кесел, аяусыз, сезімсіз және онан да бетер қас қараңғы күш жатыр ғой! Ол – надандық... Ол - меңіреу зұлым қараңғылық... Абайдың ой иесі боп, көзін ашып шыққаннан басталған сол меңіреу дүлей кемісе нетті!.. Сәл де болса жеңілейсе нетті!.. Сергісе болмас па еді? Жоқ... жоқ!.. Әлі сол сор, әлі сол қасірет!.. Сау ақыл, сергек жанды санадан солдырар қара дүлей!.. Қан жылатпай тынбайтын тағы да зәр төгілген жан жарасы!..

Абай осы азғана жұмалар ішінде өзі кешкен қайғы мен өшкен жандар жайын ойлап, жалын ата күрсінді. Ел уайымы, ер зары еді. Сол жайды улана ойланып, тағы да өзінің қағазына үңіле бергенде, енді тың бір хал елең еткізіп, жұмысынан тоқтатты. Терезенің түбінен тасырлатып өткен аттылар дүбірі осы қақпаға, осы үйге оқтала келгендей. Абайдың аңғаруынша, үш-төрт салт атты. Жүргіншілер асығып келген тәрізді.

Бұларды Абай "неғылса елден келді, жүрістері қатаң екен, оқшау суық хабармен келген болмаса игі еді!" – деп, үйге кірулерін асыға күтті. Ойлағандай, енді аз уақытта Абайдың үстіне дауыстап сәлем беріп, өңі қашқан Дәрмен кірді. Көптен көрмеген іні досы, аса жақсы көретін жас ақын досы ойда жоқта кіргенде, әуелі Абай қуанып еді. Сол сәтте және де Дәрменнің түсінен өзгеше жайды аңғарып, сескеніп қалды.

– Япыр-ай, қалай келдің? Немен келіп едің? Не жаймен жүрсің? – деп, Дәрмен отырып болмастан, асыға сөйлеп қарсы алды. Жазып отырған қағаздарын жаба салып, көзінен көзілдірігін де алды. Анығында Дәрменнің келісі тым асығыс-ты.

Оның ендігі отырысы да оқыс екен. Қамшысына таянып, тымағын басынан алмай, бір тізерлеп отыр. Өңі аппақ қудай. Сәл қанталай түскен ажарлы, отты сұлу көздерін Абайға қадай түсіп, Дәрмен асыға сөйледі.

– Абай аға, тізгін ұшынан екі-ақ сөз айтып, қазір-ақ жөнелгелі келдім. Артым қуғын, алдым өрт!

– Не дейсің, не айтып отырсың?..

Мұнан арғы сөзге Абайдың демі жетпегендей.

– Қасыңызға ергелі қасықтай салмағым салып, бейнетімді тартқызбаспын деп едім. Амалым жоқ. Жастық отымен тұтандым да, түстім бір жалынға. Ендігінің бәрін өзіңіз біліңіз. Өзіңіз билеңіз, не десең де, көндім де бердім. Жете алмай титығым құриды ғой деп ем. Алдыңызға жетіп өлдім міне, арманым жоқ! – деп сөзін аяқтады.

Абай оның жайын енді түсіне берді. Соңғы күндердің бірінде Әбіш Дәрмен туралы өз әкесіне сездірген, ойда жоқ шетін бір хал бар болатын. Дәрменнің қазір Абайға әкеп отырған дәті сол еді.

ҚҰЗ-ҚИЯДА

1

Айсыз кеш қоңырқай ағаш үйдің қорасында қап-қараңғы боп тұнып қапты. Әсіресе, төбесі жабық, бүйірі ашық, лапас маңы күйедей қап-қара. Ондай тұстарға ұйқылы түн ұялағандай. Желсіз, жұлдызсыз аспан да қазір меңіреу қара... Жерге мүлде ентелеп төне түскен тәрізді. Тек қана қаланың иттері тыным тапқан жоқ, бірін-бірі қоздыра, өшіктіре, өршеленте үргендей болысады... Осыдан басқа Құмаш қорасының ауласынан білінген тірлік белгісі жоқ.

Абайдың қасынан асыға шыққан Дәрменнің демінде күрсіну білінеді. Үстіңгі үйдің биік басқышынан бұның түсіп келе жатқанын алыстан аңдаған жолдастары, жылдам басып қарсы жүрісті. Бұлар төрт еркек, бір әйел. Бәрі де Құмаштың кең қорасының төр жағындағы төбесі жабық, баурайы ашық лапастың қараңғы көлеңкесінде отырғанды. Аттарын сол лапасқа жалғас салынған ат қора, складтарға жанастыра байлап, көлденең көзден жасырына отыруға тырысқан. Енді Дәрменді қоршай қалған жолдастарының ішінен ең алдымен Кәкітай шапшаң үн қатты.

– Не деді? Ұрысқан, кейіген жоқ па?

– Ұрысқан жоқ. Бірақ, аңдауымша, менің жайымнан бұрын да Абай ағам бір кейіс, күйініш үстінде отырған тәрізді! – деп, Дәрмен сәл іркілді де, жолдастарының аңыра күткен жайын есіне алып асыға сөйледі.

– Маған ұрысқан жоқ. Бірақ көп сөз де қатқан жоқ. Берік жайға жайғасып көріңдер! Ұлыққа арыз жазып, сол арызбен Мәкенді енгізуден басқа шара жоқ. Әбіш арыз жазсын, ар жаққа өтіңдер! – дегенді ғана айтты, – деп Дәрмен бұл үйден алып шыққан ақылы мен байлауын қысқа ғана сөйледі. Енді Мәкеннің қолынан ұстап жетектеп, атқа қарай тез басып ентелей берді.

Абайға Дәрмен мәлім еткен жаңа жары осы. Жұмбақ жайға тілек қосқан сұңғақ бойлы Мәкен еді. Ендігі істейтін іс-әрекет Дәрмен сөзінен анық болды. Дәрмен өз атына қарай беттегенде, Мәкеннің көк жорға атын шешіп әкеп, Әбді көлденең тартты. Бұл топта Дәрменнің қасына әдейі кеп қосылған сенімді серік, жұбын жазбас жолдасы – осы Әбді. Одан басқа көңілдес, дос-жараннан Дәрменнің осындай қысталаң, қатер сапарын бірге атқаруға, Мағашпен ақыл қосып ерген – Кәкітай, Мұқа, Әлмағамбет болатын. Сөйтіп, бес еркек, бір қыз боп қосылған азғана топ енді тез атқа мініп, іңір қараңғылығында Ертіске тақау көшелерді бойлап, желе жөнелісті.

Бұлардың алдында қазір бір ғана асығыс, тығыз мақсат бар. Осы түнде неғылса Ертістің ар жағына өтіп, үлкен қаланың бұлар ойға алған бір түкпіріне барып тығылу, жоқ болу. Азат жүрген жігіт пен оң жақта ата-ана бауырында өзінше әлі күнге еркінше жүрген

қыз Мәкен, ендігі сәттерде қашқынға айналды. Бұлар қара түнді жамылып, қиын түкпірді сағалап, көлденең көзден жасырынады.

Осы топтың бәрінің ойындағы ендігі ең әуелгі үлкен бөгет – Ертістің үлкен суы. Ар жаққа өткізетін паром болса, ол бұл күнде тоқтап қалған. Басжатақ пен ортажатақта Ертістен өткізетін желқайықшылар болса, олар да кеш бата жүрістен тоқталады. Сөйтіп, күн бата Слободка мен үлкен Семей жағы қатынас – жалғастан үзіледі.

Қашқын жастар қалаға іңір қараңғылығымен аралас жасқана кіріп, өздеріне жаңағыдай бөгет те жасап алған. Сол жайын ескерген Абай, әлгіде Дәрменге өзінің көңілдесі Сейіл қайықшыны атаған да, соған сәлем айтқан. Аз уақытта Ертістің биік жағасында шатырсыз кішілеу қоңыр үйде тұрған Сейілді, Кәкітай қақпа қағып сөйлесіп, Ертістің жағасына алып шықты. Абайдың сәлемін естіген Сейіл көрші үйлерде тұратын екі жас жігіт күрекші-көмекшілерін ертіп келді.

Енді алты жолаушының қайыққа мінер шағында бар аты мен өздері Сейілдің кішілеу қайығына сыймайтыны мәлім болды. Ертең пароммен өзге аттарды өткізетін болып, қазір Әлмағамбет пен Мұқа бес атты алып жағада қалды. Қайыққа тек қана Мәкен мінетін көк жорға атты салып алып, өзге жастар суық түсті Ертіс өзенін кесіп, арғы жағаға тартты.

Мұқа мен Әлмағамбет бес атты қосарлап алып, басжатақтағы дағдылы таныс, жататын үйлеріне кетті.

Іңір қараңғылығының дәл осы шақтарында бұл топтан басқа және де қарбаласқан жандар бар. Олар әлдеқандай әлек қуып шапқылаған он шақты салт атты. Қазір осы топ аттарын қан сорпа қып желе шапқан қалпында, Слободканың басжатақ жақ шетіне кеп ілінді. Өкше ізіне қарағанда бұлар да Тобықтының Слободкаға кіретін керуен жолымен төпеп кепті. Осы кештің тыныштығын қатты жүрген аттарының дүбірімен және ызалы қызыл сөздерімен бұза ұмтылады. Қараңғы түнде болса да, бұлар бір сүрлеуді әбден аңғарып шапқандай. Қала ішінде осы топтың да ең алғаш ат тұмсығын тіреген қақпасы – Құмаштың үйі болған. Есептері бойынша, қалаға қашқан Дәрмен Абайға соқпай кетпейді. Әлде, тіпті, Абайдың панасын іздеп пәтеріне де түсуі мүмкін. Он шақты кісінің бар жүрісін билеген шоқша сақалды, кесек мұрынды, ақсиған ұзын тісті Дайыр ерген тобын қақпа алдына тоқтатты. Өзі қораға кірді. Ол ең әуелі үйге беттемей, қораның төріндегі лапас пен ат қораны аңдап алмақ.

Дерек білмей жатып жанжал, әлекпен Абайдың үстіне кіре қоюды лайықсыз көрген. Қораның төрін, түкпірін аралап, ат қораның қақпасынан сығалап, жаңа келген көп аттарды көре алмай, Дайыр бас шайқады. Таңдай қағып, үй жаққа алаңдап тұрғанда, склад жағынан бұған қарай жай басып келе жатқан аласа бойлы, жұпыны киімді күзетшіні көрді. Дайырға керек тіл осы еді. Ешбір жайды аңдамаған аңқау жігіт, олақ күзетші қазір Дайырдың сұрауы бойынша, осы іңірде не көргенін, кім келгенін түгел көйітіп, айтып берді.

Алты кісі бұнда түспепті. Біреуі ғана аз уақытқа үйге кірсе, бұнда қондырмапты. Содан соң көше бойлап төмен қарай шауып кетіпті. Осы білген деректері бойынша Дайыр тысқа шыға сала, басы-көзін тер басқан бұйра қоңыр атына міне бере, көше бойлап шаба жөнелген.

Қала мен қырдың жайын бірдей білетін айлакер Дайыр, Абай пәтеріне қонбаған қашқындар "бер жақта қонбас, ар жаққа қашар" деп сезіктеніп келген. Бұлар осы есеппен Ертіс жағалай жүрген. Құмаштың үйінен аттанысымен Дайыр өз қасынан үш кісіні бөліп, киізші Сейсеке байдың үйінде жатқан Оразбайға шаптырды. Өздері әкеле жатқан сұмдық хабарды естіртуге жіберген.

Дайыр Оразбайдың аталас, ауылдас жақыны болған да және ағайын ішінде аса сырлас, көңілдесі. Бүгін қашқан Мәкен - Дайырдың жесірі. Дайыр ғана емес, Оразбайдың жесірі. Алып қашып отырған мекенсіз, елсіз Дәрмен емес, ежелгі жау Абай болып шығып отыр. Оразбайға осыны ғана жеткізу, білгізу шарт. Дайыр бүгін жалын құшып тұр. Жауының қолында өлмей, намысын жер қып кеткен, оң жақтағы жесірі Мәкеннің жолында өлмей, тоқтамақ емес. Сабыр, тақат таппайды.

Түнді таңға қосады, таңды таңға ұрады. Жерге кірсе де, жесірі мен азғырғыш жауын табады. "Қолынан келер көмегі, етер себебі болса, енді Оразбай қам қылып көрсін", – деген болатын.

Осы сәлемші үш кісі Дайырдың долбарын және де жеткізген. Қашқындар ар жаққа өткен болу керек. Кім өткізді, қай қайықшы жәрдемші, себепші болды? Паромның жүрмейтіні анық. Ендеше, Дайыр түн бойы Ертіс жағасында, сол қашқындарды алып кеткен қайықшыны тосумен болады. Осыны да Оразбайға және қаланың қайықшыларын білетін Сейсеке байға әдейі айтқыза жіберген.

Оразбай Дайырдың хабарын естігенде, жын буған бақсыдай бүлінді. Салған жерден ауызға алып, иянаттап, айыптап сөйлегені жалғыз Абай болды. Дайырдың хабаршысы кетік тіс, жайнақкөз, шұбар Жемтік дейтін қара сақал, сөзуар шапшаң адам. Ол қасындағы екі жолдасын байдың ауыз бөлмесінде қалдырып, Оразбай, Сейсеке отырған төргі, жасаулы үйге мысықша ептеп кірген. Дөңгелек үстел айналасында отырған Оразбай, Сейсеке және бұл бөлмедегі үшінші адам жуан, зор денелі сары кісі – Есентай үшеуі. Солардың қатарына отырмай, Жемтік әуелі есік алдына жүгіне ғана қалған.

Біразда жаманат хабарын біртіндеп, нақтылап жеткізе, тарата түсумен қабат, үстелге қарай екі тізесімен жорғақтап, ентелей берген. Қазір міне ол Мәкеннің қашқанын, оны Абайдың жігіті Дәрмен алып қашқанын, Дайырдың жеті-сегіз кісі боп қуып келгенін, қалаға өздерінің жаңа, осы іңірде ғана ат сабылтып жеткендерін айтты. Тізгін ұшымен шапқылап отырып, осы қақпаға асығыс әлек хабар әкелгенін айтып болған.

Есентай кесек мұрынды, маңдайы тайқылау келген зор басты, бітік көзді, зіл салмақты адамның бірі. Оразбайға жасы да тақау. Елде Сармырза деген үлкен рудың аса сотқар,

жуан бел атқамінерінің бірі. Бірі ғана емес, тіпті бірдің өзі. Ол Оразбайдың ор пәледе, әр кесір әлекте ұдайы қасынан табылатын үзеңгі жолдасы. Жасырақ шақтарында бұл екеуі ұрлықты да бірге істескен дейтін сыбыс барды.

Есентайдың Оразбайдан айқын бір басқашалығы да бар. Ол өте аз сөйлейді. Оразбай сапылдап: ашуын да, боқтығын да, шешен тілді қара борандатқан дауын, жаласын да аласапыран айта жөнелгіш кісі. Ал Есентайдан сондайда Оразбайды бес-алты рет ақтарылта сөйлетіп алмай үн шықпайтын. Тегі, әр жиынның ең артқы сөзін айтуды өзіне тәсіл ететін. Әуелі сөзге сараң, онан соң айтса, неғылса біреуді біреуге соқтыра, өшіктіре, қиян-кескі қиталастыра сөйлемесе іші кебетіндей болатын. Пәлесіз, үлкен ыладсыз, алыс-жұлыссыз аяқтайтын сөздің тұсында Есентай көбінше тіл бермей, үн қатпай жым-жырт қалатын.

Әсіресе даңғойлау, есерсоқ, аңғалдау адамдар болса, Есентайдың қолына түссін. Ол бітік көзін жұма беріп, маңғаз, биік бойдағы сырын сездірместен сызданып отырып алады. Бірде-бір езу тартып, жылы жүз беріп күлген, жылыған, жібіген ажар көрсетпейді. Сырт қалпында адамды алдар деген титтей белгі болмайды. Бірақ сөйте отырып, талайларды алдап соғады. Мысқыл етеді, мазақ қып кетеді.

Тәкежанның Әзімбайы өзінің көп арам есеп, айла-тәсілін, сырты суық тоң-торыс мінездерін осы Есентайдан оқитын. Тобықтының ішінде ендігі бір топ арам, айлакер атқамінерлер анығында сол Әзімбайша Есентайды ұстаз көретін.

Қазір Есентай Жемтік әкелген хабар бойынша әлекке түскен Оразбайды бағып отыр. Әлі бір ауыз сөз берген жоқ. Қаланың беделді байы Сейсеке де Оразбайға қосылып, екі-үш рет жастарды жамандап, Абайды аластап, Оразбайды барынша құптап, қостап сөйлеп шықты. Оразбай өзі болса, екі қашқынды өз алдына сүйретіп әкелдіріп тұрып, мойындарына арқан тағып өлтіртпекті серт етіп отыр. Одан аса беріп, Абайға да барынша кәрін тігіп, зәрін төкті. Абайдың қалада екенін білген жерде Оразбай отырған орнында ыршып түсіп, жүгініп алды. "Қазір қолма-қол жауабын аламын", "өзгені емес, дәл осы жолы қос қолыммен сол Ыбырайды жағадан аламын", "Аламын да шөке түсіріп, табанымның астына саламын", "Мен дегенің тек осы сертімнің ғана үстінде табыл, соңымда бол!" деген.

Құмаштың үйіндегі Абайға дәл сол сәттің өзінде, Есентай мен Сейсеке байды Оразбай қолма-қол жұмсап, жөнелтіп салды.

Байдың ақ арғымағы жегілген үлкен трашпеңкеге Сейсекенің қасына қатар отырып жүре бергенде, Есентай бір мыңқ етіп қалды. Сейсекеге айтқаны: "Бай, сен қыр сахараның талас-тартысын сүймейсің де, шорқақсың ғой! Қасымда отырсаң болады. Анау жаумен сөйлесетін сөзді менің өзіме қоя бер, тек үндемей отыра бер. Соның да жетеді!" деген.

Алдағы көшір естімесін деп бұл сөздерін Есентай күбірлеп, міңгірлеп айтты да, қаба сақал байдың санын шымшып қойды.

Абайдың үстіне екі егде адам рұқсатсыз, хабарсыз кірді. Амандық сөз қысқа болды. Келушілер кірген жерден-ақ Абай оқып отырған кітабын жинап, көзілдірігін алып, Баймағамбетке есік жақты көзімен белгі етті. Бөтен кісі кірмесін дегендей ым жасап еді. Баймағамбет жартылай ашық қалған есікті тартып жапты да, Абайдың төменгі жағына келіп, шапшаң ғана жүгініп отырып алды.

Сөздің тұжырымын алдымен бағатын Есентай өзі келген жайды ұзаққа созған жоқ. Екі қашқынды айтты да, Оразбайдың бүлініп жатқанын жеткізді. Сонымен, Абайдың жүзіне салмақты сары жүзін паңдана бұрып, бітік көздерінің астынан қарай түсіп:

– Жә, Ыбырай, не айтасың? – деп, сәл тоқтап қалды.

Жасы Абайдан кішірек болса да, Есентай Абайға "сен" деп сөйлейтін. Атын әсте "Абай" демей, "Ыбырай" деп атайтын осы Есентайдан шыққан мінезді. Бұның үлгісімен соңғы кездерде Абайды Оразбайлар да, барлық араз топтарымен "Ыбырай" деп, "Құнанбайдың Ыбырайы" деп атайтын.

Абай Есентай ұстаған сөздің жақсылықпен тынбайтынын біледі. Оның өзін сөйлетіп, ойын айтқызбақты ниет етті. Сонымен, ашық жүз, ажарлы, отты көздерін Есентайға тік қадап, тура бұрды да:

– Әуелгі сөзді өзің айт, бастаған жайыңды аяқта. Не ниетпен келіп ең, соныңды айт! – деді.

Жұмылған көзін ақырын ғана аша түсіп, Абайға әлі де қырындай қарап отырып, Есентайдың бар айтқаны:

– Ең әуелі мақсұт еткенім, сенің не дейтініңді білу! Айт, не айтасың мынауыңа! – деп тағы да салмақ тастап, тоқтап қалды. Абай іркілген жоқ.

– Мен айтсам, жастардікі оғаттық, олар айыпты. Ақтамаймын. Қылған қылмыстары үшін алдарында айыпты. Ал менің айтарым сол! – дегенде, Сейсеке мен Есентай бір-біріне қарасып, сәл дағдарысып қалды.

Абайды бұлайша оп-оңай, дәл осылай жуасиды деп ойласқан жоқ еді. Есентай ішінен Абай сөзі мен мінездерін өз дағдысы бойынша арамға жорыды. "Ыбырай, алдағалы отырсың ғой, көрермін, нар тәуекел" деп алды ішінен. Соны ойлады да, жедел сөйледі.

– Айыпты, жазықты ғой, ендеше жазасы не болады? – деп, ашулы жүзбен тағы томсара қарады.

– Сен айтшы, сендерше не болсын? – деп, Абай ашық, қатаң үнмен қайта қадалды.

Осы кезде Есентай Оразбайдан алып келген ең зілді зәрін айтты.

– Жазасы сол, Ыбырай құптамаса ұстамасын екі бүлікті! Қолыма берсін, мойындарына арқан тақтырып, сүйретіп өлтіремін! – дейді Оразбай.

– Басқаға бітпеймін дей ме?

– Басқаны ауызға да алдырмаймын, – дейді.

– Ол заман өткен! Ол не деп отыр, сен елші боп не әкеп отырсың өзің? Қай заманда, қайда отырмын деп ойлайсыңдар? – дей бергенде, Абайдың сөзін тоспай, Есентай киіп кетті. Ашулы, зекіре сөйледі.

– Әй, Ыбырай, шешендік салыстыра келгем жоқ! Ендеше, қалғанын тыңда. Оразбай осы жолы қашқындар ғана емес, Ыбырайдың дәл өзін қанды мойын айыпкер етіп, табанымның астына салмай тынбаймын! – деді. – Жітікке саяқ бір қуды, бұзықты ол ұстаса, бұ қаланың ішінде қалған бар бұзықты мен де ұстай білемін! Соның бәрін Ыбырайдың өз соңына қаптатып салып, қанқақсату менің де қолымнан келер! Аяғы аспаннан салбырап түскен жоқ. Көзін ашып қарасын Ыбырай! – деді.

Осы сөзді айтқанда сары жүзіне қызыл қан ойнап шығып, Есентай анық төбелеске шыққан кісідей құтыра қарады.

Көп заманнан бері қарай Абай, өзінің жүзіне дәл осы естігендей тұрпайы, сотқар қатты соққанды естіген жоқ еді. Әсіресе Оразбайдан келген байлау – барып тұрған жыртқыштың, жауыздың бұйрығы. Өзінің қаншалық күйіп, намыстанып ызаланғанын Абай аңдап та үлгірген жоқ. Аузынан ақырып айтқан ашу сөз шықты.

– Сен келіс сөзді әкелмей, кетіс сөзді әкеліпсің ғой. Бар, жөнел ендеше! Айта бар Оразбайға, істеп көрсін жауыздығын, бірақ өкініп жүрмесін! Жер тәңірісіп құтырыпты ғой, жерге қағатын күш бар екенін ұмытпасын! Шық, бар, жүре бер! – деп қатты ашуланып, қабақ түйіп, екі көзі қанталай түсіп Есентайға қадалғанда, анау салмақпен ырғала түсіп, үн қатпастан сіресіп тұрды да, есікке қарай тарта берді.

Есентайлар қайта келгелі байдың қорасы жан-жаққа бұлан-талан кісі жүгіртіп, асығыс әрекетке кірісіп, әлекке түсті. Ал бер жақ жағада тыным таппай қуғыншылар жүр еді.

Дайыр аяусыз ыза жетектеген бойында, қазір ізге түскен иісшіл иттен бетер, сергектеніп, сақайып алған. Ол басжатақтың, ортажатақтың ұзын бойына жаңағы өз қасындағы алты жігіттерін тыным алдырмай жоғары-төмен жүргізіп отырды. Оразбай мен Сейсеке хабар жетісімен олар да: "Қашқындарды алып кеткен қайықшы қайта оралған жоқ, келер уақыты болған жоқ" – деп топшылаған-ды. Сейсеке сәлем айтып, бұндай әлек, жанжал үстінде "шабар қылыш, атқан оқтай" құралы Қорабай саудагерді шақыртып алған. Ол өз көмекшілерін және бай қорасының әлуетті екі малайын ертіп, ат жектіріп, Ертіс жағасына шапқан. Сонда Дайырды тауып, елсіз, үнсіз жағада, мезгілсіз кеткен қайықтың қайта оралуын тосып қалған-ды. Бұлардың тосуы ұзаққа созылған жоқ.

Терең, тұңғиық бетінде жүзген үлкен қайықтың ескек сыбдыры Дайырдың сергек құлағына естіліп қалды. Сол белгіні аңдай сала Дайыр, Қорабай мен өз жігіттерінің бір тобын жар жағасына жабыса отырғызып, қайықшыларды жым болған, үнсіз күйде тосып алды.

Тек үлкен қайық ақырын жылжып кеп тоқтаған соң ғана, қарауытқан жар астынан қуғыншылар тобы түгел көтерілген. Қайықтан Сейіл түсіп болғанша, бұлар да су жағасына жетті. Жерге түсе берген үш қайықшыны бұлар кеуделерімен тосып, бөгей берді. "Бізді де алып өтіңдер" десті.

Ожар, содыр Қорабай болса, сезікті ойларын енді Сейілге соқтыға айтып қалды.

– Немене, қара түнде қандай қара ниетті жүргіншіні тасыдың, кімді өткіздің, әуелі соны айт?! – деп еді.

Сейіл үн қатпай, салмақпен басып, жағаға түсті. Екі жолдасына қайықтан түсіп, күректерін алуды бұйырды. Олар бөгелместен үлкен қайықшының дегенін орындап, ескектерін көтеріп алысып, жағаға секіре-секіре түсті.

Дайыр мен оның жолдастары қатар үн қосып:

– Тоқта, түспе!

– Бізді алып өт!

– Алдыңғылар төлеген ақшаны біз де төлейміз! Асығыс, тығыз жұмысымыз бар, көмек ет! Алып өт бізді! – десіп, қайықшыларды қамап, дабырласып тұр.

Сейіл қапсағай денесін ырғалта басып, әлі де жауап қатпады. Үлкен қайығын екі серігінің көмегімен судан тартып, малта тастың үстімен сүйрелеп, құрғақ жағаға шығарды. Бұл үнсіз әрекетінің бәрімен, кесек мінезді Сейіл, Қорабайдың жаңағы зіл ызғарын елең қылмаған қалпын білдірді. Қорабай енді ұрысқа басты.

– Немене, Сейіл, саған менің ақшам арам ба? Жауап та бермей, жотаңды неге көрсетесің? Қара түнде қысылып кеп тұрмын, жұмысымыз тығыз. Мін қайыққа қайтадан! – деп жанжалын да, бұйрығын да қатар жұмсады.

Бірақ Қорабайдың бұл жолғы кәрі даритын емес. Оның үйреншікті айғайы мен шатағынан ықтайтын кісі Сейіл болмады. Бұл салмақпен ғана кесер сөзін бір-ақ айтты.

– Онсыз да жұмыстан кешігіп қайттым. Қара түнде қара баспаса, Ертісті арлы-берлі кезген қайықшыны қашан көрдің? Енді қыбыр етер жайым жоқ. Асығыс болсаң, таңертең ерте кел, қазір менің қайығым саған тимейді! – деді.

Иығына салған ұзын ілгекті темір сүйменін салмақтап алды да, жолдастарына: "тараңдар, жігіттер!" – деп әмір етті. Өзі де үйіне қарай аяңдай берді.

Үйреншікті кәрі өтпей қалған Қорабай, енді қайсар, суық мінезді Сейілден амалсыз көңілі қайт болса да, соңынан қалмады.

– Кімді өткіздің ендеше, сол жөніңді айт. Неге оның айтқанына көніп, қараңғыда қайық саласың да, біз келсек, сылтау айтасың? Тым құрса жөніңді айт! Сені осы түнде тұрғызған қай әулие? – деп қадалды.

Дайыр да жанасалай отырып:

– Тым құрса соны айт! Өткізгенің қала адамы ма, танысың ба? Жоқ әлде қыр адамы, бөгде жандар ма? Соныңды ғана айтшы! – деп еді.

Сейіл бұл сөзге де сараң, сырдаң жауап қатты.

– Менің танысым ақша, жігіт! Мың сан адамды өткізіп жүріп, көбінің жүзіне қарамайтын, кім екенін аңдамайтын Сейіл бар. Іңір қараңғысында қайыққа мінген жүргіншінің орысы, қазағын да, қаласы, даласын да аңдаған мен жоқпын! – деді де, үйінің қақпасына кіре берді.

Қорабайдың ендігі үміт қылғаны сыртта қалып, көрші үйге қарай қозғалған жігіт – қайықшы Түсіп. Сейілден күдер үзген күйде Қорабай мен Дайыр сол Түсіпті ұстап алып, көп айналдырды. Қатты да, тәтті де сөйлесіп барып, ең ақыры Түсіптен, ол аңдаған бірнеше дерек алды.

Бұлардың өткізгені үш жігіт, бір әйел екен. Тәрізі, қыр адамдары сияқты. Кейбір сөздерінен бұның аңдауынша, ар жақта, Затонға баратын тәрізді. Төрт жаяудың ортасында әйел ерімен ерттелген көк ат бары да айтылды.

Осы соңғы дерек әсіресе Дайырға барлық жайды мәлім етті. Ол түу Шыңғыстан бергі керуен жолымен қашқындарды қуып келе жатқанда, жолдағы елден әйел мінген ат пен еркектер мінген аттардың түсі-түгін үнемі сұрап, жадында сақтап келген. Қазір бұл білгенінің үстіне сол адамдардың бәрі қайыққа, Ертіс жағасына салт атпен келгенін, бес атты екі кісі қайтадан алып кеткенін естіді. Бар жай мәлім болды. Із-тоздары анық, айқын көз алдында тұр. Тек асығыс қана әрекет керек. "Жүр, жөнел! Осы түннен асырмайық. Жасырынды ашамын, жау көңілін басамын!" – деді Дайыр, Қорабаймен екеуі "Қайық, қайық!", "Қайықшы...", "Жақын қайықшы қайда" десіп жөнелісті.

Үлкен Семейдің орта тұсынан, ақ диірмен тұсынан шыққан Дәрмендер Затонға жеткенше, көп уақыт өтіп еді. Қаланың ылди жақ шеті ұзақ болатын. "Қазақ-орыс жағы" деп аталатын ағаш үйлі, құмы қалың көшелермен жүргіншілер ұзақ кезді. Содан әрі қаланы тауысып, енді елсіз алаңға шыққан-ды. Бұдан кейінгі жол біресе жар қабақты

жағалап, кейде ойға, тоғай арасына түседі. Біресе шалқиып, кең жазық жотаға шығып, қаладан көп аулаққа тартады. Арада оқта-текте ғана кездескен топ үйлер бар. Олар не тоншылардың немесе былғары заводының, пима басатын заводтың және сыра заводы мен арақ заводының өнім жайларын аңғартады. Осылай бірінен-бірі аулақтау орналасқан кәсіп жайлары Семей қаласының "Затон" дейтін бір үлкен шеті болады.

Жаңағы кәсіпорындарына жалғаса созылған тағы да көп қараңғы көшелі қала жай бар. Бұл сол кәсіпорындарының неше алуан жұмысшы, қызметкері жайғасқан қалашық. Осы жерде, жақын маңда, үлкен Ертістің бір мол мүйіс жасап оралатын қойнауы бар еді. Сол тұста қыс бойы көп пароход, баржалар тұратын.

Бұл мекен-жайдың "Затон" деп аталу себебі де – сол кемелер орналасатын ерекшелігінен туған ат. Жаңағы қараңғы көшелеріне аласа, қоңырқай үйлері тығыз орналасқан кішкене қала, сол Затондағы көп кемелердің жұмыскер, қызметкерлері жайғасқан орын болады.

Дәл осы пароход жұмысшыларының арасында жүк таситын, грузчик деп аталатын мол бір топ бейнетқор бар. Жаз пароход пен баржаларда арқаларына ауыр жүк артып, қиын еңбекті кәсіп етсе, қыста да сол грузчиктер қара күшіне сеніп, неше алуан қара қайраттың ауыр еңбегін кешеді. Соның орайына бір замандарда аш-арық, елдерінен кәсіп іздеп, ішерлік, күн кешерлік талшық іздеп келген қазақ кедейлері, Затон пароходтар жұмысында аш-жалаңаш болмай, әлім-берім күнелтеді. Еңбегіне жалынғаны болмаса, ешкімге де көз сүзбей, өз күндерін өздері көреді. Қол-аяқ сау шағына азамат ырза. Ішіп-жемін біреуден тілеп алмай, өз үйлерінен татқанына қатын-бала, кәрі-құртаң, әке-шеше де ырза болысатын.

Затон жұмысшылары Семейдің қаласы мен Слободканың көпшілік саудагер тұрғындарынан бөлек. Әр мінез-қылықтары ерекше болушы еді. Әншейінде қала көпшілігі бұларды білмейді. Тек жыл он екі айда болатын айт мерекесінде грузчиктердің, Затон жігіттерінің атағы қала халқының, қазақ, ноғайының аузынан түспейтін. Семей мен Слободканың базарлары тұрған үлкен алаңдарда айт күндерінде ұдайымен екі-үш күндей қалың күрес болады. Күреске Затонның грузчик жігіттері үштен, төрттен, бестен, оннан келіп, шешініп түсе қалғанда, қарсы топтардың нелер аты шыққан, мақтан алған балуандары табандасып белдесуге жарамай, қирай жығылатын. Арқалы, жоталы келген қалың иық, жуан балтырлы атпал азамат, кесек грузчиктер күрессе, нелер алпамсадай жігіттерді жағадан ұстай бере, арқадан соғатын. Иығынан асыра, екі табанын тарс еткізе, шалқасынан құлату "грузчиктер күресі", "Затонның әдісі" – деп, айт күндерінің айыз қандырар аңызы боп тарайтын.

Сөздері аз, қуаты мол, өздеріне сенімі зор қалың қайрат азаматы, осы Затон жұмысшылары қаланы мекен еткен қазақ баласының өзгеше бір ажарлы қауымы боп, оқшау байқалады.

Қалаға Мәкенді алып бет қойғанда, Дәрмен мен Әбдінің Абайдан соң пана тұтқаны дәл Затонның елі. Әбді бір кезде, осыдан үш-төрт жыл бұрын өзі де кәсіп іздеп Затонға келіп, екі жылдай тұрып, еңбек етіп қайтқан. Оның көз таныс, тамыр-дос дейтін сенімді үйлері осы Затонда. Дәрменнің де қалаға келіп, ұзақ жатқан шақтарда көп аралап, өлең айтып, думан-сауықтарына көп қызық қосып жүретіні – осындағы грузчиктер ортасы болатын.

Қазір Әбді мен Дәрмен екеуі де Затондағы өздерінің ең сенімді досы Сәменнің үйіне келді. Оның қорасы тар, тұрғын-жайы сүр кірпіштен салған ауыз үйлі, төр үйлі кішілеу екі ғана бөлме. Жүргіншілер жеткенде, Сәмен үйі жатып қалған екен. Қақпаны Сәменнің әйелі, жіңішке, ұзын бойлы Айша ашты. Сәмен мен үй ішіне өз жайларын ұғындыру үшін Әбді жалғыз кірді.

Сәлден соң кішкене екі бөлмеге бірдей жарық жағылды. Үйден саудырай сөйлеп, аңсағай бойлы, қылаң жүзді, қара мұрт жігіт Сәмен шықты.

Қонақтар үйге отыра бере-ақ, ауыз бөлмеде Айшаның самауыр мен қазанға қатар қам жасай бастағаны байқалды. Мәкеннің көзінше Дәрмен мен Кәкітай да Сәмендерге шешіліп сөйлеген жоқ. Тек бар жүріс әрі жасырын, әрі тәуекел деген ер-азамат қимылы екенін Кәкітай сездіріп өтті.

Ең алдымен айналаға сақ болып, жасырына тұру біраз күннің міндеті екенін білдірді. Сол арада Кәкітай шайға қарамай жүретін болды.

Ол осы түнде Әбішке жету қажет. Бағана Абай айтқан арыз неғұрлым тез жазылып, неғылса керекті ұлық кеңсесіне тез кіріп қалу керек.

Кәкітайдың дәл кетер шағында Дәрмен оған бір хат ұсынды. Сәл таңырқап қараған Кәкітайға оның айтқаны:

– Мынау хатты жаңа Абай ағам Әбішке жазып еді. Ала баршы, жөнін айтпай, үндемей беріп еді. Осы істің жайы болар. Әлде көмек ақыл айтып жатқан шығар!.. – деді.

Кәкітай үнсіз құптап бас изеді де, хатты қалтасына салды. Енді Дәрменнің, Әбдінің келте қайырып айтқан кеңес сөздері бойынша, бұл үймен қатынас тек түнде ғана болу керек. Көз көп, бейпіл ауыз мол. Аса бір тығыз-таяң болмаса, күндіз келіп-кету тыйылсын дескен. Барлық жайды осы сөздерден жақсы түйіп, үндемей басын изей түсіп отырған Сомен, Кәкітай жүрерде тағы бір ақыл айтты:

– Естеріңде болсын, түнде келгенде де көше бойлап жүрмегейсіңдер. Бұл Затонда түндегі жүрістің өзі де әр үйдің итін үргізіп, елеңдетіп тұрады. "Кім келді, кім кетті,қайда кетті, немен кепті!" – дегендей, қазақ емес пе, осы отырған Затон елінің өзі де сұрағыш-ақ, естігіш-ақ болады. Соны ойлап қазір мен, Кәкітай, сізді қақпадан қырға, елсізге шығаратын бір жолға салып жіберейін. Келгенде, кеткенде тек сол жолмен ғана хабарласқайсыңдар!

Мәкен мініп келген жалғыз көк жорға ат бұл қораға батпай, өзі бір айғақтай болып тұр еді. Сол атқа Сәмен Кәкітайды мінгізді де, өзі айтқан бүйрек жолға апарып, жаяу болса да бір шақырымдай жыраққа ұзатып салып, жөнелтіп келді.

Даниярдың үйіне Әбішті іздеп Кәкітай келгенде мезгіл кеш болғанмен, бұл үйдің іші жатқан жоқ еді. Өзінің суыт жүрген оқшау хабарын Кәкітай киім шешпестен баян етті. Сол келіс бетінің өзінде-ақ, сөйлеп тұрған бойында, Әбішке Абайдың хатын берді... Өзі болса бір отырып, бір тұрып ап ендігі халді ашық зор үнімен мәлімдеп жатыр. Әбіш бұны тыңдай тұрып, Абайдың хатына көз қадап, шапшаң оқып барады. Кәкітайдың айтуынша, арттарында шулап қалған, пәле қуған жуан, содырлы ауылдардың әлегі мол. Сағат сайын қуғын жету, қалаға келіп ылаң салып, бүлік бастау оп-оңай. Себебі Дәрменнің ісі әлдекім емес, даланың ең бір азулы жауы, кесір мен кеселдің қандайынан болсын қажып көрмейтін Оразбайды тауып отыр. Ол қалада деген еміс хабарды да Кәкітай естулі еді. Осының бәрін ойласа, енді Дәрмен мен Мәкенге көмек жасаушылар дамыл таппай, қабақ қақпай әрекет ету керек екен.

Кәкітай бұл жайларды сөйлеп тұрғанда, Әбіш хатты аяқтап кеп еді. Енді біраз сәл іштей оқып барып, сәл ойланып тұрды да, әкесінің хатын Кәкітайға үнсіз ғана ұсынды. Кәкітай қабақ түйе түсіп, Абайдың кесек, анық жазуын шапшаңдата оқыды.

"...Дәрмен басы маған қандайлық екенін айтпай-ақ қояйын. Ол жыл санап халықтың да қадірлісі, аяулысы болып келеді. Сен де дос көретін тәрізді ең. Мен соныңды құптайтұғым. Ал дос болсаң, "шын дос", "айнымас дос" дегізетін бол. Әйтпесе жаман дос көлеңке, күн ашықта қашып құтыла алмайсың, күн бұзылса, іздеп таба алмайсың. Сені ел ішіндегі алыс-жұлыстан аулақ етіп сақтауға тырысқам. Бірақ онда да, менің алысуым: әлсізге, айыпсызға, адал, момынға, ел ұлына ара түсу болатын. Енді мынау кез болса, мен сенің кезегің келді демекпін. Қалаға қашып келгендері дұрыс. Қырдың қара заңынан, діннің шариғатынан – бәрінен де орыстың законы адам басын тәуір қорғайды. Ол жөнде әкімдер мен соттар – сенің білетін ортаң. Мен саған міндет артам. Үлкен әлек тартыс келді. Түн демей, күн демей әзір бол!" – депті.

Кәкітай мен Әбіш бір-біріне қарасқанда, сөйлемей-ақ ұғыса берді.

Ендігі жайды аңғара салысымен, Әбіш Даниярға оның жеңіл трашпеңкесін шапшаң жектіруді бұйырды. Өзі бұл түнде қаланың жай саудагерінше киініп алмақ боп, жұқа шапан, ноғай бөркін киген еді. Ат жегіп, жүріс әзірлігін Данияр мен Кәкітай қамдап жүргенде, Әбіш Даниярдың жазу үстеліне отыра қалып, екі бөлек қағазға арыз жазды. Бұның бірі Семейдің ояз начальнигіне, екіншісі Семейдің окружной сотына бағытталған. Қазақтың жабайы сахарасынан келіп, өзінің панасыз басына азаттық тілеуші Мәкен Әзім қызынан жазылған арыз еді.

Қағаздарын бүктеп болып, енді сырт киімін иығына іліп, Әбіш жүрерменге айналғанда, бұның ойында жоқ мінез жасап, Мағыш орнынан тұрып бірге жүремін деді. Жеті түн

ішінде оның баруын Кәкітай мен Әбіш екеуі де, Данияр да оқыс көріп еді, Мағыш бұларға салмақты, орынды бір сөз айтты.

– Мәкен менің бір туғаннан бетер жаным деген жақын досым. Күнде бармаспын, мүмкін енді мүлде көрмеспін. Оның басы осындай қысталаң, қатерде тұрғанда мен көріспесем, тыныштық таба алар емеспін. Сөкпеңдер, мені де ерте жүріңдер! – деді.

Іштей толқып кеп, берік байлаған салмақты бір түйіні тәрізді. Сұлу жүзі Әбішке тура бұрылып, үлкен қой көздерін оған дәл қадап, бір назын өткізгендей салмақ салып, барлап тұр. Әбіш екі сөзге келмей-ақ түйсінді. Мағышты иығынан құшақтап сипай түсіп: "Жүр!" – деп бір-ақ сөз айтты да, шапшаң киіндіріп, ерте жөнелді.

Кішкене жеңіл арбаға үш кісі мінетін болғандықтан, көшірдің орны жоқ еді. Енді козлоға Кәкітай өзі мінді. Даниярдың жүрдек қара жорғасын қатты соқтыртып, жыраққа, Затонға қарай ұйқылы қаланың жым-жырт көшелерін жара жөнеліп берді.

Бұлар Сәмен үйіне жеткенде, жұрт жатқан еді. Бірақ сергек Дәрмен шаршап, талып қатты ұйықтаған Мәкеннің қасында киімшең, ояу жатқан-ды. Сыртқа келіп, жеңіл арба тоқтағанда, үй ішінен бұрын шыққан Дәрменнің өзі болды. Әбіш үйге кірген жоқ. Жүріс, жұмыс тығыз. Бұл үйдегі бар жанды қораның көлеңкесінде тосып алып, асығыс жайларды шапшаң, шолақ сөздермен ғана айтысумен болды.

Қасынан Дәрмен тұра бергенде, шырт ұйқыдан атқып тұрған Мәкен енді Мағрипаны көріп, үнсіз ұмтыла кеп, құшақтаса түсті. Ол екеуінде бұдан әрі де бір ауыз сөз жоқ. Тек беттерінен, көздерінен бірін-бірі кезек қана сүйісіп, қайта-қайта құшақтасып қалады. Екеуінің де кеуде толы күдігі мен ыстық жалын арман, шері тамақтарына тастай түйіліп кеп, кезек-кезек ыршып атқан ыстық жасқа айналады. Бірінің көзінен бірі сүйгенде ашқылтым жастарын да жұтысады.

Әбіш Мәкеннің арызының жайын айтып, екі қағаздың соңына бояулы қарындашпен Мәкеннің өзіне "Мәкен Әзім қызы" деген қолын қойғызды. Дәрменге осы асығыс келісінің салмақты ғана себебін Әбіш шапшаң сөйлеп баяндады.

– Айнала қауіп-қатер болса да, қазір бір-ақ нәрсеге ырзамын. Қаладан мен кетпей тұрып жеткендерің бір жақсы болды. Әлім жеткенше, қолымнан келгенше, Дәрмен, Мәкен екеуің үшін аянарым жоқ. Ертең ұлықтар кеңселеріне мынау арыздармен өзім кіремін. Екеуіңе айтарым: "Қыбыр етпей, қиналмай, бірде-бір нәрсені ойға алмай, тек тыныш бола беріңдер. Енді сеңдер етер әрекет бітті. Қалған тауқымет менде, мына Кәкітайда. Және білегі мен жүрегі күшті, кезегі келсе қайраты мен намысын жібермес мынау екі ер-азамат Әбді мен Сәменге міндет болсын. Жау да жаман, бірақ жағаласып та қалар заман. Істер істі істедіңдер, енді тек өкіне көрмеңдер! Осы тұрған азғана топ, жаңағы сөзімді бәріңе бір-ақ айтып өтінгелі келдім. Мына Мағыштың да айтары, өтінері осы болса керек! – деп ауыр жайдың салқын сөзін аз әзілмен аяқтады. Әбді, Дәрмен ғана емес, енді Сәмен де Әбішті жаңағы сөздерінен жақсы танып, жақын сезінді.

Бұл топтан Әбіш айтқан жайдан өзге сөз шыққан жоқ. Тек Мәкен ғана бір-ақ сәт ыстық жасын төгіп жіберді де: "Не көрсем де шыдағамын, Әбіш", – деп қалды.

Бұған барынша жаны ашып және осы сөзіне сүйсінген Мағыш "Жаным Мәкен" – деп тағы құшақтай алып, көзінен сүйді. "Шыдарсың сен. Шыдайсың, білемін" – деп үзіле үн қатты. Өте ақырын айтылса да, екеуінің сөзі де бар топқа, түгел тынысымен, толық естілді.

Ендігі сөзді Кәкітай, Әбді, Сәмен үшеуінің ақыл байлауына салды. Олар "оқыс бір жайға керек болса, осында тұрсын" – деп, таңертең Мұқа мен Әлмағамбет алып өтетін аттың бірін осында, тоғай ішінде, тұсауда ұстамақ болысты. Не хабар болса, ең алдымен Данияр үйіне, Әбішке, Кәкітайға жету керек. Олар ат-көлігін сай ұстап, үнемі дайын отырады. Бұл араға ертең Әлмағамбет пен Мұқа да жетіп, Мәкен мен Дәрмен қасында күндіз-түні бірге болады. Байлау осы еді. Ұйқылы Затонды үркітпей, жаңа жарты сағат бұрын келген жеңіл трашпеңке сол жүргіншілерін мінгізіп, сол бүйрек жолмен қайта тартты.

Бұлар қаланың ішін аралап келе жатқан шақта, тағы да үлкен Семейдің орта тұсына, ақ диірменнің жағасына, бірінің артынан бірі ілесе кеп, үш үлкен қайық тоқтады. Қайықтар үстінде алты ат, бір арба салған он шақты кісі бар. Олар түйілген қалыпта, ұйқылы жағаға кеп, үнсіз тоқтаған еді.

Сейіл қайықшы көнбесе де, Ертіс бойында Қорабайға таныс үш қайықшыны жеті түнде тұрғызып алысқан. Енді солар дәл Дәрмендер түскен жағадан алдыңғылардың іздерін баса түсіпті.

Сәменнің төргі үйінде оңаша болған Дәрмен мен Мәкен, бұл түннің ендігі жарымын ұйқысыз өткізуде. Бірі туралы бірі "тынықсын, ұйықтасын" – деп ойлап, қыбыр етпей жатса да, екеуінің де көңілдері тынымсыз. Іште күдік пен қауіп мол.

Дәрменнің қазіргі есіне өз махаббатының әр кезеңі оттай ыстық болып айқындап түседі. Қысқа ғана тарихы бар бұл сүйісудің өлсе де естен шықпас шақтары бар... Биыл жасы жиырма беске жеткен Дәрмен бұл кезге дейін махаббат шұғыласына, сүйіспендік жалынына жанасып көрмеген-ді. Ол өзгенің, достарының, құрбылас қыз-келіншектің араларындағы достыққа, ынтызарлық махаббатқа барынша тілеулес. Қалтқысыз таза дос, жан аямас көмекші, делдал болғанды сүйетін.

Сол ретте Әбіш пен Мағыш арасындағы ойда жоқ күйден туып ұлғайған мол махаббат жайын Дәрмен көп қуаныш етіп тамашалайтын. Олар сезімінің арасында бұның інілік, құрбылық, ақын достық сезімнің бәрі біте қайнасып, бірге араласып кеткендей.

Әбіш пен Мағыштың қандай жақын туысын алсаң да, олар арасындағы ендігі тірлік тілек қызығын Дәрмендей бар жанымен толық сезінген кісі жоқ деуге болады. Ол екі жастың өздері де Дәрменнің бұларға деген тілеулестік достығын қатар қуаныш ететін.

Дәрмен бұлар махаббатына әнімен, әсем өлең жырымен үнемі араласып, біте қайнасып кеткен.

Биылғы жаз ортасында, Керегетас сияқты көрікті қоныстағы ноғай аулына Әбіш күйеушілеп соңғы рет барғанда, жиырма күндей думан-сауық шақтары өткен. Әбіш күйеудің жолдасы Дәрмен сол сапарда, жайлау кештері мен жарық айлы түндерінде, өзінің де бұрын татпаған жан рахатын тапқан-ды. Мәкен Мағыштың қасында көп күндер бойында ұдайы кездесіп жүріп, Дәрменнің ендігі бір арманындай оралған-ды.

Бұлар арасындағы махаббат Әбіш пен Мағыш арасындағы ыстық сәулелі өзгеше таза қасиет сезімінен әсер ала туған махаббат есепті еді. Мүмкін, Әбіш пен Мағыш сөзбен, мінезбен, не болымсыз да болса, іс-әрекетпен бұл екі жастың жарастығын есптемеген шығар. Бірақ ол екеуінің Мәкен мен Дәрменге жиырма күн бойында көрсеткен достық ажарлары тілсіз, үнсіз күйде-ақ бұл екеуін де өз жалынымен тұтандырған болар. "Мәкен мен Дәрмен екеуінің сүйіспендігі қай күнде, немен басталды" десе, қазір Дәрмен өзі де, Мәкен көңілі де анық жауабын айта алмас еді. Әрине, Мағыш пен Әбіштің бұл екеуін кейде бірге шырқатып он салдыратыны да текке кетпеген болар. Жарық айлы кештерде, ауыл сыртына сейілге шыққан шақтарда, әдейі аз ғана топ болып, оқшау кетіп, соның үстіне Әбіш пен Мағыш екеуі ғана боп оңашаланып, өзді-өзімен болысқанда, Дәрмен мен Мәкен ойда жоқтан оңаша қалысатын да кездері боп еді. Бұл да текке кетпеген болар.

Қалың жиын арасында шабытты Дәрмен, шалқыған ескек өленді ойдан шығара жырлағанда, бар жан тамашалай сүйсінетін. Сонда Мағышқа қосылып Мәкен де, ақсұр жүзді, қиылған қара мұртты, майда қарайтын нұрлы көзді өнерпазды тамашалап мақтайтын. Бұның да гүл бағына үмітті дән көмгендей мән-мәнісі, өз жемісі тамыр шашқан болар.

Мәкеннің кедейлеу аулында жалғыз шешесі мен өзі тірлік еткен қоңырқай үйі бар-ды. Сонда бір кеште Әбіш, Мағыш, Дәрмендер болып қонақтаған шақта, Мәкеннің есті шешесі Дәрменге сүйсініп, мақтағаны да бар. Алғыс айтып, қаралы ана бата берген. Шебер тілін, орамды нәзік сезімін, майда мінезін құптай отырып мақтаған-ды. Сол Мәкеннің анасындай, кедей ауылдың барлық үлкені мен кішісі де, күйеулер қонаққа келген кештен кейін, ауыздарынан Дәрмен атын тастамай, тамаша етіскен. Өнерлі, үлгілі бір оқшау жасты момын ауыл өзіне жақын тартып, жақсы көріп қалған.

Ондай жайдың да, кейінгі шақта кезегі жетіп, ашылысатын жас махаббатқа әсері болған болар. Бірақ бұл ғана емес, осылардың бәрінен бөлек тағы да сол жиырма күн бойында не күндіз, не түнде, не үйде, не түзде, кейде жиын ішінде, кейде оңашада екі жүрек арасына жібек талдай, майда лептей тағы бір ғажайып тілсіз сыр жалғасты.

Ол әр шақта, жаңағы бір атағандай есте қалар кезде айтылатын Дәрмен әндері еді. Бұл, жас жігіттің өзі тудырған, толғаған сөз сырлары емес, Мағыш пен Әбіштей сезімді жастың

бәріне мәлім жырлар болатын. Ол Абай сазы. Мағыш тәрізді Мәкен де көп тыңдаған, көп ұққан, жаттаған өлеңдер бар.

Кейде топта, кейде оңашада Мәкендер өздері де аса көп қайталай айтатыны – Абайдың сырлы сезім жырлары. Неліктен екені белгісіз, Мәкен отырған шақтарда Дәрмен "Көзімнің қарасы" – деп жырласа, "Айттым сәлем, Қаламқас" – деп, ыстық сәлем жолдаса, немесе "Қор болды жаным" – деп, наз-наласын толғаса, кейде бір сирек қана "Жарқ етпес қара көңілім не қылса да" – деп бастап, ойлы, нұрлы көзін Мәкен жүзіне тастаса, бар жасқа мәлім осы жырлар, дәл осы шақта, Дәрменнің аузынан шыққанда бұрын айтылмаған сөздей болады. Тіпті, мүлде ашылмаған сырдай, соншалық балқып, жаңа бір туыстай қалықтап ырғалатын. Мүмкін өзге, басқа біз санаған екі жас махаббатын тудырар шарт-шаралар арасында, осы күйдің де өз әсері, өзгеше көп әсері болған болар...

Қалайда жиырма күн бойына Мағыштың өтініші бойынша, оның қасынан айрылмай үнемі бірге болған Мәкен, Дәрмен жүрегінде бұрын ол біліп, барлап көрмеген өзгеше жалын тудырды. Бірақ бұл жастардың айырылар шағы жақындады. Мағыштың ұзатылар күні тақаған сайын, Дәрмен жүрегіндегі от-жалын ұйқысыз түнге айналып, ендігі жас халін биледі. Бұрын жан баласына жүрек жарып, ашылып көрмеген момын, таза Мәкен де соңғы күндерде Дәрмен домбыра алып, бұның қарсысына отырып, үн сазын бастағанда, жас жүрегі лүпілдеп соғып қалады.

Әбіш пен Мағыштың көздері соңғы күндерде Мәкен жүзінен осындай сәл бір шақта толқына туған қызғылт нұрды көретін. Таң шапағындай қызыл арай Мәкеннің тап-таза жұқалаң біткен қоңырқай жүзіне лап беріп шығатын да, тез толқып, оның нәзік жүзін, шыншыл жүзін сәл ағарта түсіп, жасырына кететін.

Сүйіскен жастар әсіресе алғашқы уыз жастық кезінде, өз арасындағы туып келе жатқан ғажайып сезім жайын өздері аңдамай, толық танымай жүретін бір аңқау шақ бар ғой. Олардың ішкі жайы әлі аталмаған, әлі өз көңілдерінде де оймен, сөзбен түйілмеген, шешілмеген. Бірақ бұл кіршіксіз таза, аңқау жастар екі арасында туып қойған сезімді көлденең дос, жақын көз танып қойғанын да аңдамайтын. Бірталай күннен бері осы жайды Әбіш пен Мағыш шын сыр етіп бір-біріне айтысқан-ды. Екеуі Мәкен отырған шақта Дәрменге жиі-жиі, әдейі арнаулы өлең айтқыза беретін. Іні, құрбы, қыз бен жігіт достарының осы шақтағы жүздерін олар барлап білдірмей, сездірмей ғана сүйсінетін. Өзара көз тастасып, іштей құптап күй танысатын.

Бірақ қанша сүйіп, жалын құша жүрсе де, сол күйін ешкімге, еш шақта ашпай сақтап қалу Мәкен қолынан келер еді. Оның жіңішке сұңғақ бойы, сұлу көзі, барынша нәзік сүйкімді жүзі Әбішке өзгеше боп көрінетін. Әлдебір бұл оқыған романдарда өте ауыр құрбандыққа шыдағыш, махаббатқа барынша берік әйел бар еді. Ол жанып өтсе де, жалынып өтпес. Өзгеше үлкен сезім сақтайтын жар еді. Сол жүрек пен қасиет осы Мәкен алуандас қыздан шықса керек.

Әбіш оқыған тағы бір романда шебер жазушы айтқан бір сын болжау бар. Онда: жіңішке, сұңғақ бойлы, ашаң, жұқалаң жүзді сұлу әйел махаббат жолында ең тұрақты сезім иесі болады депті. Толық қанды, қалың денелі әйелде тұрақты сезім сирек кездесіп, құрбандыққа шыдамсыздық көбірек ұшырасады – деп те ұққаны бар-ды. Өзі білгеннің көбін көңілде түйгенмен, сыртқа шығармайтын Әбіш, бұл сахарада жүрген қыздардың арасында Мәкенді өзгеше бағалайтын. Дәрменді болса, Әбіш оның өнері үшін де, жігіттік қасиеті арқылы да және әсіресе кіршіксіз жастығы үшін де жақсы көретін. Кейде Әбіш өз сырымен болып, әділ мінезділігіне салып, құпия ойлағанда, осы сахарада бар туыс, дос, жақын-жаран ішінде әкесінен соң Әбіштің ең жақсы көретін азаматы осы Дәрмен тәрізденуші еді. Кейде өзіне-өзі сұрақ беріп: "Мен Дәрменді ең сүйікті бауырым, інім Мағаштан да артық көрем бе, осы қалай?" – деп қалатын кездері болған.

Қазір Әбіш Дәрмен, Мәкен екі арасынан не түйін шығарын қызығып тосатын. Олар өмірінің алдында қандай ауыр толқын, тосқауылы болса да, жаңағыдай қызығып, қуана қарайтын үмітінен Әбіш өзін қайтарып ала алмай жүретін. Егер ол екі жас бұған ақылдасар болса, Әбіш олардың алдында от тұрса да тайсалмауын, тайлықпауын құптар еді. Қалайда ол, іштей өз қатарына Мағышты қосып, Дәрмен мен Мәкеннің қостаушы, құптаушы серігі боп алған. Бірақ бұлар тілеу қосып тұрғанмен, әлі де Дәрмен, Мәкен арасы ашылыспай және басылыспай жүрген бүркеулі бір оттай.

Екі шыншыл, бірақ аңқау, адал жастар жүрегін енді оңай ашылысуға қатал бір жай жетектеді.

Мағыш ұзатылардан үш күн бұрын ерекше бір хал туды. Күндегі әдеті бойынша жастар кеш батар шақта ауыл сыртына сейілге шығып еді. Жұқа, көркем қара жібек шапан жамылған Мағыш, өз шапанының астына сұңғақ бойы өзіне тең келген, талдырмаш Мәкенді тартты. Құшақтасқан екі қыз жай, баяу басып, жігіттермен қатар келе жатты.

Кейін ай туып, ымырт жабыла бастаған шақта, Мағышты Мәкеннен бөліп, Әбіш ертіп кеткен еді. Қастарында қалған Әлмағамбет пен және бір-екі қыз серіктерді әзіл-әңгімемен көңілдендіріп Дәрмен сейіл етіп жүрді. Осы кезде бұл жастар тобына қарай астындағы жерқылаң, жүрдек атын тебіне түсіп, омыраулай бастырып, бір жуан денелі, жасы үлкен кісі кеп тоқтай қалды.

Жігіттер берген сәлемді жөндеп алмастан, шоқша сақалды, зор мұрынды, қалың кеуделі жігіт қатаң үн қатты.

– Осында Мәкен бар ма? Анау тұрған Мәкенсің бе? Бері қарай бас, бері, маған бұр мойныңды! – деп әмір ете сөйледі.

Жаңағы сөздерінің арасын үзіп-үзіп айтқан шағында аңырып қалған жастар, әлі де таңдану үстінде болатын. Бірақ бәрі де мынау адамның қатқыл үні мен мінезін көріп, аңысын аңдады.

Мәкен бұл кісіні таниды екен. Баяу, салмақпен басып, оның қасына тақады.

– Бертаман жүр! Бас бері қарай! – деп тағы да әмір етіп, келген адам атының басын бұрып, Мәкенді оқшаулап апара жатты.

Сол келген салқын үнді, қатаң ажарлы жүргінші Мәкен басына әлек әкелген. Ол – Дайыр дейтін Мәкеннің әмеңгері. Қыздың әкесі Әзімнің тірі шағында Оразбай байдың жақын ағайыны осы Дайыр, өзінің кенже інісі Қайырға Мәкенді айттырған екен. Қазір бұған бес жыл мезгіл өткен. Одан бері Әзім қайтыс болып, Мәкен жетім қалды. Кедей шаруа боп шешесі басқарған үй-жайы шалдуарлыққа айналды. Енді қысқы соғым, жазғы сауын сияқтыны Мәкен үйі сол қайын жұрттан амалсыз алатын кіріптарлыққа түсті.

Мәкен Дайырдың інісін көрмесе де, тағдырына көндіккен. Сол белгісіз жар "қосағымын" деп бағына өскен. Бірақ былтыр бұған атастырған Қайыр, өзі құрбы жас, аттан жығылып қаза болды. Енді міне, жыл мезгілі толар-толмаста сол Қайырдың ағасы, қырықтан асқан жасы бар, үйінде аюдай қатыны бар мынау Дайыр Мәкен мен оның шешесіне суық сөз сала бастаған. Ақыл, кеңес емес, өтініш, тілек емес, бұйрық, байлау жолдаған.

"Інім өлсе, жесірім тірі, әмеңгері өзім бармын. Мәкенді өзім аламын. Осы жазда, не күзде ұзатуға қам-қарекет істесін!" – деген бұйрық жіберген-ді.

Ноғай аулына күйеушілеп Әбіш келгелі сол Дайырдың аулы қатты мазасыздық күйге түскен. Дайыр болса, Қоянды жәрмеңкесіне сапарға кетіп, бұл жақтағы жайлауда болып жүрген жастар жайын мезгілінде білмеген. Енді кешелер жәрмеңкеден қайтып келе сала, Мәкеннің "Абай аулы жастарының ортасында көптен сауық етіп, сайран салып жүргенін" естиді. Бұның аулындағы бір-екі қартаң жеңгелер, Дайыр келмес бұрын, ноғай аулына, күйеудің отауына жансыз етіп бір-екі қартаң еркек өсекшіні де жіберіп алған болатын. Олар Мәкен мен Дәрмен арасын сырттан болжап, өздерінше өсекке таңып қайтқан. Сондай күйдің бәрін ішіне жиған және Оразбай ықпалы бойынша Абайдың өзін, оның бар өрен-жаранын жау деп білген Дайыр, бүгін келім-кетімнен босай сала, әдейі атқа мінген. Осы кеште Мәкенді айыптайтын шақты іздеп, не пәлеге болса да ұшырасуға әзір боп келген.

Енді Мәкенмен екі-үш сөзге келместен ол:

– Үйіңе қайт, қазір кет мынау кесір топтан! Шешеңнің қасына жет. Аз күнде келемін де аламын! – деп бар бұйрығын да, байлауын да бір-ақ айтты.

Дайырға тию деген ой әлі Мәкеннің көнген ойы емес. Жүрегін үркіте түршіктірген күпті жайы болатын. Шыншыл, ашық көңілді Мәкен Дайырдан жаңағы сөздерді естігенде наразылығы мен ызасын жасыра алмады. Ол қабақ шытынып, реніш айтып:

– Сізге не көрінді? Мұнша тасырлап неден бүліндіңіз? – дей беріп еді, Дайыр сойдақ тістерін ақситып арс еткендей әмір айтты.

– Доғар сөзді, алма бетімнен! Жөнел қазір үйіңе!

– Ақырмаңыз! Мен сіздің әйеліңіз болғам жоқ әлі. Болам деп те жүргем жоқ! – дей беріп еді. Ендігі сөзін қатты бір тұрпайы ұрысқа ауыстырған Дайыр:

– Өшір үніңді, жүзіқара! – дей беріп, Мәкенді қамшымен тартып-тартып жіберді.

Мәкен шыр етіп:

– Қуарған! Жауыз! – деп, кейінгі топқа қарай жалт берді. Ащы зары топтан көмек тілегендей өзгеше естіліп еді.

Дәрмен елден бұрын ұшып келіп, қыз бен Дайырдың арасына киліге кетті. Дайырдың қолындағы дырау қамшысын бір-ақ жұлқып, тартып алды.

– Тоқтат! Айуанбысың? Не деген арсыз адамсың! – деп, қамшыны Дайырдың өзіне білеп, тұра қалған.

Дайыр бұны да боқтап жіберіп:

– Тұр былай жолымнан. Ара түсем дейтін шығарсың, жерге қағармын шетіңнен! – деді.

Анадайдан бұл жанжалға "о не, немене, бұл кім?" – деп ұмтылып келе жатқан Әбішті аңғарды да, Дайыр соңғы бір сотқар сөзін ақыра айтты.

– Сенгенің Абай шығар! Абайың түгіл, құдайыңды пана тұтсаң да, жерге қағармын! – деп, шапқылай жөнелді.

Осы кеште жастар тобы көпке шейін үйге келмей, жарық айлы түннің көбін далада кешірген. Әбіш, Мағыш, Әлмағамбеттер бір бөлек кетті де, Дәрмен мен Мәкен ұзақ кешті жұбын жазбай өткізді. Солардың аңысын аңдаған Әбіштер, бұл екеуінің арасын сөз қылған жоқ, үнсіз түсінді, қамқор көңілмен, олардың өзара сыр ашуларына тілек-тестік танытты.

Мәкен мен Дәрмен осы кеште, бір сәтте ойда жоқтан оңай ашылысты. Екеуінің сырына көз жасы да, сараң сөздері де, ең алғаш табыстырған құшақтары да араласты. Мәкеннің толықша келген, аса сүйкімді кішкене аузын Дәрмен ыстық оттай жалынды еріндерімен тауып сүйгенде, қыздың да қабыл ала сүйген ыстық еріндері жас жігітті балқыта толқытты. Осы кеш бұлардың бүгін, міне, қара бұлттай түйіліп тұрған тағдырының ең алғашқы бастауы еді.

Сәменнің төргі кішкене бөлмесінде ой үстінде үнсіз жатқан Дәрменнің көз алдына, бұдан аз күн бұрын үміт берген, көмек көрген және қауіп ойлатқан жайлар кезектеп келеді. Үнсіз, тынышсыз ойға батқан арлы жас бір кезек "жұртқа әлек салдым ба, Абайға азап әкелдім бе?" – деп те қиналып қалады. Өз өмірінде қолынан келгенінше "Абайдай әз ағаның басына кейіс салмай өтсем" – деген бұның азаматтық арманы еді.

Сондықтан да қалаға қашумен Абайды қырдағы көп әлектен құтқардым ба деп еді. Қырда болса, бұл істің арты бүгін ауыл шауып, барымта алысуға соғар ма еді? Немесе ақсақал, билер тергеуіне, кесіміне айдап салып, Мәкенді бұдан айырып, Дайырға қайырар ма еді, Дәрменді жазалап, мал-мүлік айыбын кесіп, әуелі тонап алып, содан әрі аластап, ел ішінен айдап тастар ма еді. Тіпті ызалы, жыртқыш боп, бұның басын жарып, көзін шығарып қор етуге де барар еді. Ол жағы сол! Бірақ бұнда да қуаныш пен азаттық құшағын жайып қарсы алып тұрған жоқ. Алдағының бәрі бұнда да тас қараңғы.

Қазір басталатын әлекті көп күдікпен қинала ойлағанда, Дәрменнің маңдайынан ыстық тер шыққандай. Деміне өксікті жалын араласқандай боп кетеді. Сондай бір кезде, бұның жалғыз жұбанышындай боп Әбіш мінездері еске түседі. Жаңа келіп кеткен Әбіш айнымас дос қалпында. Жаңа бұлардың түгел тобына арнап айтқан сөздері сабырды да, қайратты да молайтып, күшейткендей.

Әбіштің осындай сөзі мен ақылы болмаса, Дәрмен сонау кеште дәл сондағыдай боп ашылмас еді. Тегі, оңаша сыр түйіскен шақта Әбіш айтқан бір жай болатын. Алдағы қиындықты болжай тұрып ол:

– Дәрмен, сен жасқанба! Мен білемін, сен әсіресе Абай ағаңды қинаймын ғой, дос-жаранды әлекке салам ғой деп жасқанатын шығарсың. Ең алдымен осындай күдікті жой. Әрине, жеңіл емес. Ауыр әлек, үлкен салмақ саласың дос-жараныңа. Бірақ сен Дәрмен болмай, әлдебіреу болсаң, бұлай жасқану, именуге болады. Ал сенің басың үшін, мен айтайын, өзім де, әкем де бар салмағыңды күйінбей көтереміз. Мағаш, Кәкітай да сенің жайыңды дәл осы менше, айнымай ұғынады деп берік сенемін. Менің бұл сөздерімді Мәкен екеуің қоса ескеріңдер! – деген.

Дәл қалаға аттанарда өзін шығарып салған Дәрменге Әбіш соңғы жайды тағы да айтқан. Бұл кезде Мәкен мен Дәрменнің қосылмаққа бел байлаған, бекінгені Әбішке анық мәлім еді. Сол себепті қаладағы Абайға алдын ала Дәрмен жайын білдіріп, ұғындырып қоюды Әбіш өз мойнына алған. Кешегі Абайдың ажары Дәрменге көп жайды танытты. Абай Әбіштен Дәрмен сырын білген де, ішке түйген тәрізді. Сондықтан да "Әбіш арыз жазсын", "Жастардың мекені ар жақ, оқшау түкпір болсын", "Осы түнде ар жаққа Сейіл өткізіп салсын" – деген Абай, енді Дәрмен ісінен сырт қалып отырған жоқ. Ашылып, шешіле сөйлемесе де, ендігі Абай, бұдан былайғы Дәрмен ісі мен сөзіне жауап беруге көнген, мойындаған Абай.

Әбіш болса, сол айнымаған алғашқы бетінде бұлар үшін алысқа кірісіп, әкесі Абай үшін де, өзі үшін де іс бастағаны жаңағы. Осыларды ойласа, Дәрмен көңілі толас тауып, үлкен бір жұбаныш, тыныс алады.

2

Келер сәскеде, Сәменнің үйі ойлаған үлкен қауіп, жол тауып келіп қалды. Түн бойы Затонға жетіп, тыным таппай, әр көше, әр үйді тімтіне баққан Қорабай мен Дайыр осы

Затоннан өздеріне таныс үй тапқан. Сол үйлердің біреуі, шарбақ құймасы бар, кішкене ғана тоқал үй Сәмен үйіне құймалас боп шықты. Өткен кеште жаңағы шарбақ тесігінен сығалап қарап жүрген ұйқысыз бір кемпір бар еді. Сол кемпір сәскеде келген Қорабай мен Дайырға түн бойғы бар сезгенін баян еткен. Сол-ақ екен, Дайыр мен Қорабай Затонның басқа көшелері мен оқшау түкпір қалтарыстарына таратқан жолдастарын іздетіп, жинастырумен болған.

Өздері шарбақ арасынан баспалап қарап, Сәменнің кішкене көне қорасынан көз айырмай үнсіз отырысқан-ды. Осы қарсаңда таңертеңгі пароммен ар жақтан өткен қос салт атты, Мұқа мен Әлмағамбет те Сәмен үйіне келді. Аттарын қораға байлап, Айшаның бастауымен олар да кірген-ді.

Сонымен, таңертеңгі шайды Сәмен үйінің жасырын қонақтары ішіп бола бергенде, жаулар саулап келген. Жат жүрісті, жау ниетті адамдардың жеткенін ауыз үйде, самауыр қасында, есікке тақау отырған сергек Айша бұрын аңдаған.

– Ал, жандарым, жетіп қалды кеселдер! – деуге ғана мұршасы келіп, ол жүгіре басып, ұмтыла барып ауыз үй есігінің шотын да салып еді. Сүйткенше болмай, сырттан есікті тепкілей, соққылады. Анық талаушы жауша сатырлатып қатал әрекет бастаған топ қимылы танылды. Айша самауырды пеш жанына көтеріп қоя салды. Сәмен мен Әбді және Мұқа, Дәрмен төртеуі енді ер қайратына бекінген күйде, қолдарына бір-бір қару ұстай алысты. Шошына қабақ түйіп, бетін басып тұрып қалған Мәкенді Айша құшақтай алып, өз бойымен қоршап тұр.

Сырттағы жаулар:

– Аш!

– Жібер жаның барында!

– Құтылмайсың, жоямын көзіңді!

– Қырыласың шетіңнен!

– Аш есігіңді! – деп, көнелеу кішкене есікті құлатарман болып, қатты соққылап тұр.

Әбді өз қолына бұрыннан бір ескерген қаруын ұстап қалған екен. Жаяу ұрысқа табылмайтын құрал – қара шоқпар бұған тиіпті. Сәмен насыбайшы еді. Соның ертеде ауылдан ала келген, қатқан қайың, қара шоқпары болатын. Сәменнің де қолына ұзынша кіндік темір ілініпті. Ескі балтаның желке жағын бетке алып Мұқа да сайланған тәрізді. Темір келсап Дәрменнің қолына тиіпті. Бойы аласа, әл-қуаты шамалы, өзі қорқақ Әлмағамбет екі әйел мен еркек тобының аралығында көзі алақтап, "алла" мен "тәубені" көп айтып, сиынумен жүр.

Енді біразда сырттағы жұрт кішкене есіктің топсасын сындырып жіберді. Қалған күйде бұл есік пана болмасын көрген соң, Сәмен есіктің шотын шығарып жіберіп, панасы болмаған тақтайды жұлқа серпіп, лақтырып тастады. Сол сәтте бұларға қарсы сермеле тиген Қорабай, Дайыр екеуінің қамшысы сатырлап еді. Сәмен мен Әбді бұған орай есіктің екі жағына тұра қалып, пәле басы Дайыр мен Қорабайды қамшы, сойылдан әлдеқайда оңтайлы құралдармен қатты қағып, періп кеп жіберісті. Әлуетті Дайырдың оң қолы салдырап түсіп, қамшысы ұшып кетті. Зіл шоқпармен табандап ұрған Әбдінің соққысы тигенде жанжалқой Қорабайдың да оң иығы сынып кеткендей сытыр етті. Атан кеуделі, жауыз тілді, қара сақал қаскөй саудагер Қорабай бір жағы жапырылғандай қисайып, есік алдынан жалт берді. Оң қолынан қан саулаған, сол қолымен өз қолын сүйемелдеген Дайыр да боқтық пен кекесіннен басқа, "қырам, жоям" деген доңайбаттан басқа түк істей алмай, шегіне берді.

Өз қайраттарына енді берік сенген атан жілік, атпал азамат Сәмен, Әбді, Мұқа үшеуі ожарланып, қатты ашумен түйіліп апты. Бұлар қатарынан ұмтыла атқып, есік сыртына шығып алды. Қамшыдан басқа құралы жоқ бес жігітті жондай сойып, кішкене қораның ішінен тықсыра қуды. Қақпадан көшеге қарай әп-сәтте айдап салды.

Қолынан қан саулап жүрген Дайырды, Әбді қақпа аузында белуардан бір теуіп, сыртқа қарай шаң қаптыра жалпасынан түсірді. Осы әредікте Дәрмен Әлмағамбетті сүйемелеп келіп, қорадағы жүйрік торы атқа мінгізді.

– Сенен осыдан басқа көмек жоқ. Шап, жөнел де жет Әбішке, Кәкітайға жет! Данияр үйінен тап! – деді. Қақпаны сәл ғана аштырып жіберіп, Әлмағамбетті жөнелтіп салды.

Кішкене үйде жазықсыз жандарды қорғап қалған ер жігіттер тобы енді қандай пәлеге болса да тістеніп бекінгендей. Зор денелі, балуан бітімді Мұқа да Әбді мен Сәменге сай екен. Әрі қайратты, әрі батыл серік боп тізе қосты. Жаңа өздеріндей он шақты ер-азаматты айдап салғалы бұлар қандай жау болса да сескенетін емес. Үйдің сыртқа қараған терезелері қақпақпен жабылған да, темір сүймені үй ішінде кепіл шегемен нық бекілген болатын. Жаңағы жаулар алғашқы келісте терезені ескере алмады. Қақпа мен есік мынау жігіттердің өз қолында. Ендігі толас шағында Сәмен Дәрменді "үй ішіне ие бол!" – деп, әйелдер қасына қайырды.

Қолына өткір балта беріп: "Жан қысылса, аянар не бар, сен әйелдерге шошыма деп басу айт та, ана сыртқа шығатын терезені бақ!" – деп, Әбді мен Дәрменге қамқор бұйрық етті.

Сәскеде Әбіш пен Кәкітай түндегі Мәкен арызын алып, ояз кеңсесінде болып шыққан. Енді окружной сотқа Әбіш жалғыз кіріп, Кәкітай тыста тосып қалған-ды. Алқынып шапқан Әлмағамбет екі қабат тас үйдің басқышында тұрған Кәкітайды көрді.

– Ойбай, жаным, неғып тұрсың! Қаптады ғой, қырып жатыр ана Затонда. Жандарың болса жете гөр! – деп қаны қашып, аптыға сөйледі.

Бар жайды Кәкітай әп-сәтте түйді. Әлмағамбетке:

– Тұр осылай, тапжылма! – деп, оны тастай сала, жоғарғы этажға тура көтерілетін кең, биік басқышпен жүгіре жөнелді.

Сол кезде тыстағы Әлмағамбеттің қасына шапшаң басып, лыпыл қағып сары сақалды, көк көзді Баймағамбет жетіп келді. Оның түксиген қабағы, түйілген көзі Әлмағамбетке тағы бір қатал хабар әкелгенді сездірді. Әлмағамбет көңіліне Баймағамбеттің тіпті көзі де дағдысынан тыс шақырая көгеріп алған тәрізді. Баймағамбет: "Хабар нашар", "хабар нашар" дегеннен басқа сөзді Әлмағамбетке ашқан жоқ. Бұны "Абайдың сыр сандығы" десетін. Әдейі "соны, пәленге айт" деген арнаулы бұйрығы болмаса, Баймағамбет Абайдан естіген сөзді әуелі Әйгерімге де айтпайтын. Соған орай бұны "Абайдың сыр сандығы" деп Әйгерім атандырған болатын.

Сәл шамада үстіңгі үй, сот кеңсесінен Әбіш пен Кәкітай асыға түсті. Баймағамбетгі көре сала екеуі де үнсіз ұмтыла беріп:

– Е, немене, Бақа! Не хабар?!

– Ағамның не хабары бар, немене? – десті.

Баймағамбет суық түйілген қалпынша, үндемей ғана тұрып, омырау қалтасынан екі бүктелген хат алды да, Әбішке ұсына берді.

Кәкітай Әбіш қасына қатар тұра қап, хатты бірге оқыды.

Бұл хатта Абай түндегі Оразбаймен ұрысып ерегіскен жайын айтыпты да, сақтандыра сөйлепті. Дәл білгендей, "Дәрмендер қайда жатыр екен? Қазақ үйіне түссе, сыбысы тез шығады, мыналар оңай тауып ап, бастарына қастық етіп жүрмесін!" – депті. Тезінен бір орыс үйіне шығарғанды мақұл көріпті. Оның үстіне Әбішке бүгін тағы бір жайды баса тапсырыпты. "Кешегі хатта мен екеуміздегі достық қарызын ғана атап ем... Бүгін ежелгі жау зұлымдық мені қорқытпақ, қорламақ бопты. Енді тек бетпе-бет белдесіп тұрып, қан керек болса – қан, жан керек болса – жанды да қию бар. Аянбай жұлысу ғана қалды. Мен қазір сол егеске бекіндім!" – депті.

Абайды бұндай сөз бен осындай күйге жеткізген іс-мінездер не екенін Баймағамбеттің ауызша айтқан қысқа хабары білдірді. Түнде Оразбайдан Есентай, Сейсекедей елші келіп, Абайды қорқытпақ болғаны, ашуландырғаны, егеске шығарғаны түгел мәлім болды.

Әбіш те осыған орай енді әке жүрегіндегі барлық намыскер ызаны, қорлана құлшынған ызаны өз бойына үнсіз, сөзсіз шапшаң жиды. Асығыс, қысқа сөзінде Баймағамбетке тапсырғаны:

– Ағама айт! Мен аянып та, іркіліп те қалмаспын! Тек ақыл-кеңесі керек болар, тез ғана осы жаққа өтсінші! – деді де, жүруге беттеп қозғала берді. Баймағамбет жалт бұрылып, тағы да жаңа өзі келген жағасына, қызыл барабай қасындағы желқайыққа қарай ұмтылды.

Поручик дәрежесіндегі офицер киімін киіп, қылыш асынған Әбіш, қасына Кәкітай мен Әлмағамбетті ертіп, Даниярдың қара жорғасын пәрмендетіп жорғалата отырып, әлдене шақта Затонға жетті. Бірақ жетулері қуантқан жоқ. Қатты қауіп-қазаны, ойда жоқ үлкен сұмдықты енді білді. Сәменнің үйінде соққыға жығылып, қан-жоса болған Айша мен Мұқа, Сәмен үшеуі қапты. Есіктен төрге шейін, қораның ортасы қақпаға шейін шашылып, ойран болған үй мүлкі жатыр. Қираған бұйым, әр жерде ұйысып қалған қан. Сұмдық әрекет, қатал жаулықтың анық сорғалаған қан, сойқақтаған ізі жатыр. Сәл ғана есін жиған Айша жығылып жатқан бойын жимастан:

– Шабындар, жетіңдер, көп болған жоқ. Паромға шейін жетесіңдер! Жаңада ғана кетті. Қырық, елу саудагер қаптап келіп, қырғын жасап кетті. Әбді ғана Дәрмен мен Мәкеннің үстіне жығылып, пәрмене боп, қолына қанжар алып, арбаға бірге мінді! – деген сөзді талықсып жатып, үзіп-үзіп айтты да, Айша қайтадан қансырап, сұрланып есінен жаңылды.

Әбіш Әлмағамбетке бұйрық етті:

– Мыналарға сен көмек ет, қасында бол, көршілерін жи! – деді. Өзі Кәкітайды алып, ақ көбігі омырауын жапқан, қара тер басқан жүрдек қара жорғаны қайтадан соққылай шапқылап, паромға қарай жан ұшыра ұмтылды. Биік жолды құлдап, паромның көпіріне шейін ұшыртып келген қара жорғаның жеңіл арбасынан ыңғайлы офицер Әбіш секіре түсті. Паромға қарай ұмтыла берді.

Жаңа бұлар белге шыққанда, бергі жағада тұрған үлкен паром жуан кедір арқанын жиып алып, кірер ауызға кепіл ағашын қойып, бұл жағадан кетуге айналып еді. Енді көпір үстінде жүгірген Әбіш жеткенше, паром бір саржандай жерге сытылып кеткен екен. Тәуекелмен көз жұмған, бар денесімен ақыл, санасын жалғыз ғана әмірлі байлау билеген Әбіш, көпірдің қанатына секіре шығып, паромшыға орысшалап: "Қайтар, тез қайтар!" – деп ақырып жіберді. Өзі де сол бір саржан бойындай жердегі паромға қаршығадай атқып берді.

Қиуасыз жерде, жай адамның бірде-бірі бекіне алмас әрекетке басты. Жалындап ұмтылған офицер суға түсер деп барлық жан сескене үн қатып, қадала қалғанда, ол дік етіп барып, паромның шетіне аяқ ұшымен ілінді. Жіңішке, аппақ мықты саусақтары да паромның жиек ағашына шап етіп жабыса түсті. Осындай өзгеше өрт үстіндегі қимыл-әрекет еткен, өзі көрнекті ұлық бейнелі офицер, жаңағы қимылының өзімен-ақ құдіретті бұйрық еткендей болды. Енді паромның кормасын ұстаған бурыл сақалды ноғайға

Әбіштің: "Кейін қайт!" – деп, басын бір-ақ изеп бұйрық беруі жеткен еді.

Әлдекімдердің үзіле, күрмеле шыққан қарсылық үндері ескерілген жоқ. Қалың арба, көп салт атты, көп жанды тиеген үлкен ауыр паром Әбіштің қадалып тұрған үнсіз қалпына бағынды. Паром қайта қайтып, мерзімді көпіріне жетіп, жуан арқанмен нық байланып, қайта тоқтады. Ол тоқтай салысымен алға қарай көз қадап тұрған Әбіш, жағадағы жуан, жоталы, қызыл шүйделі, сары ала қылыш асынған полицейскийді қасына шақырып алды.

"Семіз сары" деп аталатын ар жақ, бер жақтың бар жүргіншісіне мәлім бұл стражник Әбішті ұлық тұтып, кішілік түспен алдына жылдам басып кеп, қалт тұра қалды. Әбіш оған сараң сөзбен қазіргі шатақ жайды білдірді.

– Мынау паром үстінде жаңа ғана Затонда болған разбойдың, қантөгістің айыпкерлері кетіп барады. Бұл қылмыстылармен, бұзықтармен солардың құрбандықтары да бар осында. Мен қазір уезд начальнигіне жетіп, саған көмекке бірнеше полицейскийлер жеткіземін. Соған шекті тапсырылатын міндет - паромды қайта жүргізбей, қыбыр еткізбей және ішінен бірде-бір кісіні шығармай, осы жағада ұстайсың. Саған бұйрық беруші военно-полевая артиллерияның поручигі Ускенбаев. Ұқтың ба?

– Так точно-с, Ваше благородие, господин поручик! – деді де, семіз сары ілгері қозғала берген Әбішке жол беріп, алдынан өткізді. Өзі ұзын қылышын сол жақ жамбасына баса қысып алып, паромға қарай адымдай жөнелді.

Әбіш осы бетінде тағы да күдіс қара жорғаны Ертіс жағалаған тақырлау көшелермен бездіре жорғалатып отырып, таңертең өзі кірген уезд начальнигі Маковецкийдің кеңсесіне кірді. Семей уезінің бұл кездегі уездік начальнигі Маковецкий бұдан бұрынғы Казанцевтардан әр сыпаты артық келген білімді кісі. Әр істегі орамы өзінше шебер әкімді танытатын. Маковецкий жас жағынан отызға жаңа ілінген. Өзі биік бойлы, басы-беті келісті, келбетті адам. Ол Абайды жақсы білетін. Бүгін таңертең Әбіш айтып келген арызды үлкен ілтифатпен оқып, аңдап шыққан.

Орыс тәрбиесін алған жас поручик Ускенбаев Маковецкийге әділ сөз, орынды хабар әкелген адам сияқты. Ол әдеттегі сахараның дауын қуушылардай, өз басын жоқтаушы емес. Қызды алып қашқан адам да бұл емес. Және қыз бен оны алып қашушы жігіт те бұл поручиктің інісі, ағасы, жақын туысы емес. Олай болса, сахара заңының қараңғылық, озбырлығына, надандық қиянатына, жабайы жыртқыштығына орысша оқып, тәрбие алған өнерлі жас қарсылық білдіреді. Ереуілмен алысады. Және сол қарсылық, алысу әрекетін сахара жолымен, Маковецкийге аса белгілі, тартыс жолымен жүргізуге болмайды. Аталар заңына бұл, Россия патшалығының үлгілі заңын қарсы қоюға талпынады. Қысқасы, даланың жабайылығынан қашқан панасыз, айласыз жастарды бұл патшалық әкімшілігінің панасына әкеледі. Поручик Ускенбаев, Маковецкийдің түсінігі бойынша, өте тура, дұрыстық жолда әрекет етіп жүр.

Бағана Әбіш әкеп қалдырған Мәкеннің арызын ойға салып отырған Маковецкийдің түсінігі осылай еді. Енді, таңертеңгі қалпынан, ондағы сабырлы, сүйкімді жүзді, майда мінезінен мүлде өзгерген поручик Ускенбаев келді. Бұл кірген сәтте Маковецкий таңырқап, өз орнынан түрегеле жөн сұрады.

Әбіш отырмастан, қалт тұрған қалпында барлық болған жайды Маковецкийге айтып шықты. Ең ақырында өзінің бұған берілген әмір дәрежеден тысқары әрекет еткенін сәл айыбы есебінде мойнына алды. Паром жағасындағы полицейскийге өздігінен бұйрық етіпті. Қалың қылмысқа қарсы өзге айла таппағанын айтты. Тиісті әкімдердің правосына қол сұққаны үшін сыпайы күйде кешірім өтінді.

Болған халді ұғына салысымен, Маковецкий қаланың паром жағын әкімдік жөнінен билейтін, үшінші участкенің становой приставы Старчакты алғызды. Сол приставка өмір етіп, қасына бас полицейскийді алып, тезінен паромға жетуге бұйырды. Ондағы басты айыпкерлер мен арыз берген Әзім қызы Мәкенді және оның жігіті Дәрменді осы уезд кеңсесіне шапшаң жеткізуді тапсырды.

Енді бір жарты сағат шамасында пристав Старчак өңшең биік бойлы, сом денелі бес полицейскийді ерткен бойда, айбарлы ажар көрсетіп, қайық аузына жетіп келді. Паромның көпірін үлкен айбынмен тарс-тұрс басып, әлі де байлаулы тұрған паромға шапшаң аттап кіре берді. Қылыш, қарулары сатырлай жарқылдаған әкімшілік адамдары паром үстіндегі барлық жай жүргіншілерді сескенте берді. Полицейскийлер келер алдында осы паром үстінде тағы да бір қатты қатал қақтығыс болған-ды.

Әбіш кетісімен, паром үстіндегі бақырауық Қорабай және оның қасына ерген бірнеше, өзіне тартқан "портерде" жүргіш жанжалқұмар шолақ саудагерлері бірігіп ап, паромшыларға жанжал салған. Паромды жөнелт деп бұйрық еткен.

Семіз сары паромшыларға "қозғалма!" – деп бұйырғанда, Дайыр мен Қорабайлар жылы сөйлесіп көрмек боп, Қызыл қағаздың шетін де қылтитқан-ды. Бірақ жаңағы офицердің ажарынан тайлығып қалған стражник үйреншікті парасын алмай, бой сағаттап, екіұдай күйде қалған.

Әбішті көргеннен бері ызасы мен кегі қайнай түскен Дайыр, енді тағы бір кезек Дәрмен мен Мәкен отырған арбаға құлшына ұмтылып, олардың басына сау сол қолымен қамшы үйірген. Бетінің қаны қата түскен, шекесі мен желке тұсының жарасы таңылмаған Әбді, өз қолындағы ұзын сапыны Дайырға осымен сан рет қайта көрсетті.

– Жалғыз тамшы қаным қалғанша бұл екеуінің басына сенің таяғыңды тигізбеймін, Дайыр! Сертім, антым сол. Қара қаныңды ағызамын. Тақап көр, тиіп көр! – деген.

Бұл егес Қорабай қасындағы сотқарларды және қоздыра түсіп еді. Олар паромға мінген жандардың жарымына жуығы шулай сөйлегенде үлкен бүлік тобы екенін танытады.

Осылар алдауға, параға көнбеген Семіз сарыны енді қорқытып, ықтырмақ болды. Бір ауыздан қосыла зекіп, айғайлап:

– Босат паромды! Жібер бізді!

– Жетті тоқтатуы тамам жұртты! – деп, Семіз сары мен паромшы бурыл сақал ноғайды ортаға алды. Қыспаққа салып тұр еді.

Осы шақта паромның көпірін солқылдата, тасырлата басып он шақты жаяу, өңшең еңгезердей, жұпыны киімді қазақ жігіттері жүгіріп келді. Паром аузында тұрған жаңағы топқа олар кимелей араласты. Ауыздарында бір-ақ сөздері бар.

"Қайда Қорабай?", "Қайда қанішер Қорабай?" – десіп, сұрау сала килікті.

Бұлар үнін естіген Дәрмен, Мәкеннің қолын қатты қысып, Әбдіні де иығынан түртті.

– Ия, сот, мынау Затон жігіттері! Асыл азамат, грузчиктер ғой! – деп қалды.

Анығында бұл топ Сәменнің тату жолдастары. Шетінен балуан атағын алған балғын грузчиктер болатын.

Бағана Әлмағамбет Айшаның нұсқауымен осылардың Сейіт дейтін біреуіне жетіп, Сәмен үйінің қан-жоса боп жатқан жайын білдірген. Кең жауырын, бітік көздеу, қызыл сары Сейіт әп-сәтте мынау сегіз-тоғыз көрші достарын ертіп алып, Сәмен үйіне кіріп, бар жайды көріп білген-ді. Сонымен, серіктерін ертіп, осы паромға қарай өзгеше кекті ашумен ұмтылысқан болатын.

Сейіт паром үстінде, бұлар іздеген бүліктің бәрі барын білгенде: "Ия, сәт, берерсің!" – деп тісін қайрап, құлшына түскен. Қазір сол Сейіт "қанішер Қорабай" деп ақырғанда, содыр сойқаннан жалтарып көрмеген аңсағай бойлы Қорабай жайдақ арбадан секіре түсіп, Сейіттің алдына ентелеп келіп, ақырып жіберді.

– Әкеңнің көз-құны бар ма еді? Мен Қорабай!Сол-ақ екен, Сейіт Қорабайдың ұзын, тығыз қара сақалынан шап беріп ұстай алып:

– Мә, Қорабай сен болсаң! – деп, шойындай жұдырығымен ауыздан қойып-қойып жіберді. Қорабай сол қолымен жұдырық сілтесе де, Сейіттің қолынан сақалын босата алмады. Беті-жүзі қан болып, екі бірдей күрек тісі салдырап, аузының ішіне түсті.

Паром үсті айғай мен сатыр-сұтыр төбелеске айналып қалды. Осында үлкен сары арбада күжірейіп отырған Дондағұл дейтін бүлік бар-ды. Ол қаланың екі жағасына аты мәлім, аса бір балуан және атақты ұры болатын. "Пәленше байдың тас құймасынан бір месте шайды лақтырып ырғытқан", "кесек ұрлайтын алып ұры!" – деп Дондағұлды

барлық қала аңыз етісетін. Қорабайдың әр кездегі қайраты мен айбаты осы Дондағұлдай, портерден шықпайтын, өзі ішкіш, әрі қайраты күшті пәлелер еді.

Бағана алғашқы толқын, он кісілік жауды жеңіл айдап тастаған Сәмен, Әбді, Мұқа үшеуіне кейін қайта келіп қаптағандар, тағы Қорабайдың бастауымен жеткен, осы Дондағұлдар екен.

Сәменді, Әбдіні қатарынан ұрып жыққан да Дондағұлдың өзі. Бірақ сол үлкен айқаста Дондағұлдың басына Сәменнің кіндік темірі де қатты тиген. Қазір содан бері бас, желке, жотасы түгел дүңкиіп ісіп, жаңағы паром үстіндегі айғай-шуға ол қатыса алмай, басы зеңіп отырған. Қазір құғын келіп, Қорабайды анадай еткенін көре сала, Дондағұл қолына дағдылы келтегін алып, ақыра ұмтылды. Жолда тұрған бір жайдақ арбадан көлденең басып секіріп кеп түскенде, Қорабай мен Сейіттің тап қасынан еңгезердей боп дүңк ете қалды. Аузында боқтық, Сейітті жоям деп секірген-ді.

Бұл әуелгі бетінде жерге тарбия секіріп түсті. Бір сәтке бойын иіп, тізесін бүгіп, енді ғана ақыру үстінде жазыла берген еді. Қапысы жоқ сәтті баққан Сейіт пен оның өзіндей кең кеуделі, қара бұйра сақалды Жайнақ, мына Дондағұлдың үлкен ұрыс бастарын сезіп қалысты. Сол сәтте екеуі де қолдарындағы қаруын қатар сілтеп, біреуі Дондағұлды көк желкеден ұрғанда, екіншісі қатты қайың таяқпен білек қарынан келістіре қайқайта соққан еді... Желкеден тиген Сейіттің қолындағы Сәмен үйінің қара шоқпары болатын. Өгіздей дүңкиген қара жон Дондағұл, мынау екі балуан грузчиктің қатар соққысына төзе алмады. Өкіріп барып етпетінен түскенде, арба астына бас сұға бере, тырайып қалды.

Бір-екі грузчик Дайырды тауып алып, оны қойғылап тепкілеп, иттей езгіледі. Пристав Старчак пен қасындағы полицейлері және Әбіш пен Кәкітай жеткен шақта паром үстіндегі жай осы еді. Старчак көп сөзге келген жоқ. Әбіштің айту, көрсетуімен ең әуелі Мәкен мен Дәрменді бөлек босатып, жағаға шығартты. Содан кейін Қорабай мен Дайырды және де бар топтан бөлгізіп алды. Оларды екі полицейскийге арнап тапсырып, Маковецкийдің кеңсесіне қарай бастап жөнелді. Грузчиктер үнсіз сазарған қалпында үйлеріне қайтты. Үндері өшіп, жуасып қалған жанжалқой саудагерлердің тобын көтерген паром, енді мерзімді жүрісіне басып, Семей жағасынан жылжып кете барды.

Сол жүргінші тобы Ертістің Слободка жағасындағы көпіріне кеп тоқтады. Осы "қайық аузы" дейтін жерде тағы да жесір қуған, пәле іздеген үлкен топ сабырсызданып, тықыршық атып тур екен.

Бұл топтың алды – бурыл сақал, зор мұрынды, жалғыз көзді Оразбай. Қасында ерткені – бай құдасы Сейсеке және басына сәлде салған Шәрібжан халфе. Үшеуінен бөлек салт атқа, жайдақ арбаға, жеңіл трашпеңкелерге мінген тағы да жиырма шақты қала саудагерлері мен ел адамдары бар. Бұлар паромға көліктерін, арбаларын кезекпен кіргізе жүріп, хабарға қанды. Ар жақтан тауаны қайтып, бар пәлені бастарынан атқарып келе

жатқан Дондағұл мен бірнеше саудагерді ортаға алған. Паром жүріп кеткенше солардан жайдың бәрін білді.

Қорабай мен Дайырды приставтың жапқалы әкеткенін естігенде, Оразбай жай қозғалған паромды тебіне тыпырлағандай, жарылардай боп асықты. Аузынан от жалындай, зәр қарғыс атты:

– Қанды балақ қас жауым Абай десем, бөлтірігі тағы еріп пе еді?! Жетіп қап па еді тағы бір дұспаным боп! Ұлық, төре болғансып дегенін істетіп тур ма екен!.. – деп, ар жағын айтпай, тек өкініш қана білдірді... Бас бармағын құшырлана тістеп қалды. Баяғыда: "Абай баласына орыс оқуын оқытып жатыр. Ұлық, төре жасамақшы. Сенің де құдіретің, мүлкін жетеді. Оқытсаң қайтеді бір балаңды орысша?" – деген ақылшыларды Оразбай ауызға ұратын. Қазір сол оғаты есіне түсіп өкінгендей. Бірақ бұл шағында күйреп кетейін деп тұрған Оразбай жоқ. Сәлден соң қайтадан дүр сілкініп, құлшынып кетті.

– Көрермін, шығып көрсін... Шыдап көрсін көлденең!.. – деп булыға қайнап, кіжініп алды.

Қуғыншылар мен қашқындарды енді қайдан іздерін анық аңғара алмаса да, Оразбайдың жалғыз көзін қадаған бір ғана нысанасы бар.

Ол үлкен Семейдегі өзіне таныс қазақ тілмашы Самалбек, Маковецкий уездің тілмашы. Сүйегі қырғыз, Тобықты ішіне сіңген он шақты үйден шыққан оқыған жігіт Самалбек Доспанов. Оразбайдың бұдан бұрынғы бірнеше істеріне ақылшы да себепші болған делдал еді. Бар мінезі мен сырына көзі жетпесе де, Оразбай сол Самалбекке кейде қысқы соғым жібертіп, жазда сабалап қымыз, семіз қой, бағландар жіберіп, іліктесе жүретін. Самалбек арқылы мировой судьяның, окружной соттың, банкенің және жандарал кеңсесінің бәріндегі қазақ тілмаштарымен Оразбай дәмдес, таныс болған.

Қайықтан өте сала Оразбайлар тобымен Самалбекті іздеп келді. Бұл шақта Маковецкийдің кеңсесінде кезек тосып Әбіш пен пристав Старчак және Дәрмен мен Мәкен отырған. Қаланың бірнеше ірі чиновниктері мен тағы бір советникті бөгде жұмыспен қабылдаған Маковецкий, Әбіштер жеткеннен кейін бір сағаттан соң ғана босады. Ол әуелі Старчакты қабыл етіп, одан жанжал басы Дайыр мен Қорабай жайына қанып алды. Паром үстінде де тәртіп бұзған, үлкен айуандық әрекет болғанын Старчак дәл мәлім еткен. Пәленің себепшісі Қорабай, Дайыр екенін, олардың Старчакты да иянаттап, ұрсып, "параға сатылдың" – деп айыптап сөйлеген сөздерін оязға түгел жеткізді. Осы дерекке сүйеніп, бұл екі әкім өздеріне берілген администраторлық право бойынша, қалада разбой жасаған екі қылмыстыны бір айға каталашкеге жауып, істерін мировой судьяға жолдайтын болды. Сөйтіп, Старчакты жөнелтіп, Маковецкий Әбішті қабылдаған.

Әбіш өзімен бірге Мәкен мен Дәрменді ерте кірді. Арыз иесі Мәкеннің сөзін Маковецкий өз аузынан сұрап еді.

Берген арызынан қайтпай ма, осындағы сөзінде тұра ма? Жоқ бүгінгідей жанжал, әлек, қантөгісті көрген соң, бұрынғы байлауынан қайта ма? Қайта ойлана ма? Соны білмек.

Әбіш Маковецкий сөзіне бірде-бір сөз қоспастан, бұлжытпастан дәл аударды. Осы кезде ояздың көптен күтіп отырған бір адамы амандасып кіріп келді. Ол қазақ тілмашы Самалбек. Бұның пәтеріне барып ошарылған Оразбай бастаған қуғыншыларды ілестіріп, Самалбек ояз кеңсесіне жаңа кеп кірген.

Оразбайларды ауызға қалдырып, оязға өзі жеткен. Таныс тілмаш Самалбек келген соң, Әбіш оған бас иді де, кезек берді.

– Мен тілмаштықтан тоқталайын, господин Доспанов өзі аударсын. Арыз берген қыздың ендігі сөзін сізге өз тілмашыңыз жеткізсін! –деп, Әбіш тәрбиелі ұстамдылық көрсетті.

Маковецкий жас офицердің бұл мінезін де құп көріп, үнсіз ғана бас изеп, Самалбекке иек көтерді.

Мәкен жаңағы Әбіш жеткізген ұлық сұрауына, ақырын айтса да, ойлы, салмақты жауап қатты.

– Тақсыр, мен көптен зар шеккен жылаулармын! Қалада әділ ұлық бар деп, сіздің панаңызды іздеп келгемін. Солай өзім іздеп келіп, кеше берген арызымнан бүгін қалай айнимын. Екі айтарым жоқ! Сол арыздағы сөзім сөз! Азаттық тілеймін ақ патшаның әділ заңынан! – деп сөзін аяқтады.

Кей жерде тоқтала түсіп, көзіне жас алып, соншалық бір сабырлы, саналы жүзбен сөйледі. Қасындағы Әбіш пен Дәрмен екеуі таңданып, сүйсінгеннен бір-біріне көз тастады. Іштерінен Мәкеннің ақылынан айналғандай. Самалбек, Әбіштің байқауынша, орысшаға едәуір жүйрік, әділ аударушы екен. Бұл арада оның көлденең сыншысы орыс, қазақ тілдерін бірдей жақсы білетін Әбіш, Самалбек қыздың сөзін айтып болғанда, Маковецкий "қалай аударды?" – дегендей сұрақ тастаған жүзбен Әбішке көз қиығын бір бұрып еді.

Әбіш үндемей құптап қана бас иді. Осыдан кейін Маковецкий өз сөзін Әбішке арнады.

– Поручик мырза Ускенбаев, мен сізге бір жайды мәлім етейін! – деп, өзі осыдан бұрын ойлап қойған салмақты бір ойларын өлшеулі, дәлелді сөзбен баяндады.

– Әзім қызының арыз, тілегі патшалық кеңселеріне жеткен соң ескерусіз, тексерусіз қалмайды. Әрине, әдетте, бұндай істердің баршасы сахараның өз заңы мен шариғаты бойынша тексеріліп, шешіліп келген. Біздің кеңселер алдына бұл істер бұрын келіп түспейтін-ді. Ол ретке қарасақ, Әзімова қазақ даласынан Россия заңы арқылы өз басына азаттық тілеуші бірінші әйел. Сонымен қатар шығыс әйелінің эмансипациясы үшін алысушы бірінші әйел деуге де болады. Поручик Ускенбаев, бұл іске сіздің араласуыңыз

бен менің араласуымды әділет үшін араласудың бір түрі деп түсінейік. Бірақ сіз Әзім қызына және қасындағы дос жігітіне ұғындырыңыз. Заң бойынша бұл адамдардың арызы мен барлық істері сот орындарына тиісті жұмыстар. Ендеше, бұдан былайғы тексеру, шешу, қорытулар -бәрі де сот байлауы бойынша болады! – деді.

Осы турадағы бар әрекетін окружной сот председателіне Маковецкий өзі барып мәлім ететінін білдірді.

Содан кейін Әбіш, Мәкен, Дәрмен үшеуі Маковецкий кабинетінен шыққан еді. Енді Самалбектің Оразбайлар жайын мәлім етуі бойынша, ояз начальнигі Оразбай мен Сейсеке байды, Шәрібжан халфені қабыл етіп қалды.

Ішкі бөлмеден офицер киімді Әбіш шыға келгенде, Оразбай жыландай жиырыла қалды. Қарсы келе беріп, қасындағыларын ілгері өткізді де, өзі тоқтай берді. Әбішке жалғыз көзін оқтай шаншылтты. Әбіш те бұның көзіне қабақ түйе, қадала қарап, сескенбестен өте беріп еді. Оразбай тістене тұрып зіл тастады:

– Болмай жатып бәле қуғызды ма әкең саған? Тек тырысып көріңдер әкең екеуің!.. Өлісер жерге жетіпсің, өкінбе тек!

Әбіш Оразбайға қырынан тұрып, ажуалай, жирене қарады. Әкесіне осы адам істеп жүрген бар қастық пен кесір-кесел қазір бір араға жиылып, бадырая көрініс бергендей. Бүгін көзі көрген қаталдық, қаскөйлік пен қан-қаза жас жүректің ызасын өршітіп тұрған. Ол Оразбайды табалап, қатал үн қатты:

– Мен пәле қуғам жоқ. Бірақ пәле тудырам деушімен алысуға шықтым. Біліп қойыңыз, ардан, аяныштан аттаған жыртқыш жауыз болса, оған қарсы мен де әкемсіз-ақ шыға аламын! Аянбастан, өкінбестен алыса білемін!.. Есіңде болсын, ақсақал! – деді де, жүре берді.

"Доңайбат жасап сескентем" деген Оразбай, мына жігітті қорқыта алмай, ширықтыра түскенін көрді де, үн қатпай, сүзе қарап қала берді.

Мәкен, Дәрмен, Әбіш тобы ауыз үйде Маковецкийдің жаңағы уәдесін тосумен болды. Бұл кеңседе қуғыншы мен қашқындар және арадағы жанкүйерлер бетпе-бет тізелесіп отырғанмен, бірде-бір жақтан тырс етіп шыққан сөз де, ұрыс та болған жоқ. Ашу үстінде аямас қастыққа қатты бекіністен топтардың іштегі оттарын әрең бүркеп отырған күйлері танылады. Егер бірде-біреу тіл қатып, үн шығарса, от қынабынан суырылған жалаң қылыш есепті сермелу керек те, қан төгу керек тәрізді. Әсіресе бүгін таңнан бері екіұдай болған осы топтардың арасынан түскен жара мен қан, соққы мен қырғын, енді екі жақты да өлімнен бетер қаттылыққа бекіткен.

Оразбайлармен Маковецкий сөзі тіпті қысқа болды. Ол:

– Бұл істі мен тергемеймін, сот тергейді. Менің араласқан себебім: қалада, мен билеп тұрған орында қантөгіс, жанжал болғандықтан соған ғана тыйым салудың әрекеті болатын. Мен қазір қызды да, оны қуып дау айтушылар – баршаңды да сот алдына айдаймын. Ендігі сөзді сол жерде айтып, дау, дәлелдеріңді сол мекемеде шешкізесіңдер! – деген.

Бұрын елде болған бір сайлау үстінде Маковецкиймен астас, білектес болған бай Оразбай, Самалбекке де сыр-мінез көз таныстай батыл сөз айтты. Онысы – қазір патшалық кеңсесінен заңға лайықты дәлел тауып сөйлеген өтініш тәрізді боп шықты. Бұның айтқаны:

– Рас, ояз сөзі бастан-ақ орынды. Заңға келсек біз тентек. Сотқа жіберсін, заңға келсін. Мақұл-ақ, бірақ мынадай бір өтінішке ояз да, сот та теріс деп қарсы шықпас дейміз! – деп, Оразбай қанын ішіне тартып алды. Қатты сұрланып, қатқыл үнмен көтеріле сөйледі.

– Тергеу бүгін бітпейді, бірталайға созылады. Олай болса, қашқын қыз қайда болмақ керек? Сол қашқын жігітінің қатыны боп қасында қала бермек пе? Онда соттың тергеуі неге керек? Дау үлкені сол екі бүліктің қосылу-қосылмауы турасында емес пе? Ендеше, ей, Маковецкий, – деп алып, Оразбай жалғыз көзін оязға оқтала қадады.

– Мейлің өзің шеш, мейлі сотың кессін. Бірақ дәл осы сағаттан бастап, сенің кеңсеңнің табалдырығынан аттағаннан былай, анау бүлік қыз бен бұзық жігітті тізе қостырып отырғызбай, қазір айырыңдар! Айырып тұрып тергеңдер. Біздің өтінішімізді тыңдасаң, екеуін екі бөліп, екі абақтыңда ұста! – деді.

Сөзінің басы Маковецкийге орынды көрінген еді. Соңғы байлауы, әрине, сахараның қатал заңын қолданушы озбыр-зорлықшының қияс дауы. Маковецкий Оразбай сөзінің осы тұсын естігенде ернін шүйіріп, бас шайқады.

Сотқа оның арызын да жеткізбек боп уәде қылып, бұл топты да ояз ұзатып салды. Енді арада тағы бірер сағат өтіп, кеңсе ісі аяқтар шаққа жеткенде, окружной соттың іші мен алдыңғы жағы, көше бойы, айналасы қазақ арызшыларына лық толды. Бұл араға бағанағы бір кезде Абай мен Баймағамбет те жеткен. Ол екеуін басжатақтан әдейілеп алып өткен қайықшы Сейіл де "не болар екен" деп ере келген-ді.

Абайды жиын ішінен көріп қалған Оразбай, салғаннан соқтықпаса да, бір кезек маңайласып келгенде, Абайға көп жұрт көзінше даурыға тұрып, кінә тастады.

– Тағы салдың ба өртіңді?.. Өрте! Өртеп қал, Абай!

Абай сасқан жоқ. Даусын Оразбай даусынан асыра, қатты көтерді де, мысқылдай сөйледі.

– Өрт деймісің?! Өрттің бәрі жаман дегенді саған кім айтты?!

– Ия, өрт жақсылық демексің ғой, сонымен, ә?

– Өрттің жаманы да бар, жақсысы да бар. Шіріген шеңгел, қуарған түп-түбір, кәрі тікенектерді әдейі өртейтін де кез болады. "Орнына жаңа көк шықсын", "анау жол берсін" деп өрт салады. Бар пәлені білгенде соны білмей, не қара басты? – дегенде, Абай маңындағы Сейіл бастаған жұпыны киімді бар жиын мәз бола, даурыға күлді.

Оразбай Абай жаққа қарай қолын бір-ақ сілтеді де, сырт берді.

Бұл жиында ар жақ пен бер жақтың саудагерлері ғана емес, бір жағы қайықшы, бір шеті Затондағы грузчик жұмысшы, жай көпшілік кедей, кәсіпшісі бар. Екі жақтың базарында жүрген ұсақ саудагер қала тұрғыны мен маңайдағы ел-елдің қалашылары және кепті.

Бай, саудагер Сейсекенің қырдағы үлкен бай, жуан құдасы Оразбай қуған дау екен. Бір Сейсеке емес, Қасен, Жақып сияқты байлар жар салып, ар жақ пен бер жақтың көп саудагер байшыкештері де сәнді арбаларын жектіріп, көбінше ноғайша киініп, сыланып, таранып келісіпті. Осылардың кейбірінің арбаларына мініп, араларына кіріп сәлделі молдалар, халфе, қарилар, шар тартқан шәкірттер де жетіпті. Бұлар қазақтай "мұсылманмын" дейтін елдің әйел жайын, әсіресе "никах", "талақ" тәрізді шариғат үкімі шешетін жайларын патшалық сотына, орыс законына беруді үлкен қылмыс санайды. Айыпкерлерді, қолдарынан келсе, сол сәтте лағынетке ұшыратып, кәпір қауымына жазып, түтіп жегендей.

Жарым күн өтсе де, бар қалаға өрт хабарындай өрекпіп жеткен лақап, қанды жанжал осы қаланың әр кеңсесінде істейтін қазақ чиновник, тілмаштарын да сот үйіне тартқанды. Олар қыр қазағы мен қаланың жай тұрғындарынан басқаша басады. Кеңсе ішіне, жұрт батпай жүрген жерге кіріс-шығыстары батылырақ. Абай да окружной соттың үстіңгі қабаттағы кең залында Әбіш, Кәкітай, Дәрмен, Данияр және Самалбектей жігіттерді қасына алып, көбінше үндемей отырған. Бұлардың ортасында көптен бері Мәкен де жоқ. Маковецкий сот председателіне келгенде, Оразбайдың арызын еске алып, қызды Дәрменнен, Әбіштен де бөлген. Өз кеңсесінің қызметкері Самалбекке ерткізіп бөлек әкелгізген. Окружной соттың председателі мен Маковецкий оңаша сөзге кірісе бастағанда, Мәкенді стражникке шақыртып, ішкі бөлмелерге алып кеткен. Аз уақыт ішінде сот председателі істес адамдарын тез жиғызып алды.

Қыз арызын окружной сот өз қарамағына ала ма, жоқ па? Қазақтың бұл күнге шейін сахарасында қолданып келген әдет-заңына бере ме? Оразбайлар тілегендей әдет пен шариғат жолына тапсыра ма? Жоқ, әлде қыздың арызы, Әбіштей офицердің өтініші бойынша, Абайдай көлденең арызшы, ел адамының сөзі бойынша окружной сот өзі қарап шеше ме? Міне, осы екі жайды кезек салмақтап, бір байлауға келу сотты да көп ойға салған жай болды.

Мезгіл кешке тақап, жұрт сарылып болған шақта әзірге: "предварительный" дейтін уақытша байлауы кеңсенің өз ішінде аз жұртқа ғана мәлім етілді.

Бұл байлауды арыз иесі Мәкенді алдарына келтіріп отырып мәлімдеген сот председатель Ол келісті қасқа бас, самай шаштары ағарған, салқын жүзді, тығыз біткен ақ сақалды, көп шенді, келбетті адам. Председатель қысқа ғана байлау айтты.

– Округ соты ерекше шара есебінде сахарадан қашып келген, патшалық сотына арыз берген Әзім қызының ісін уақытша өз қарамағына алуға ұйғарады. Іс тергеу аяқтап болғанша Әзім қызы қалада болады. Оны қуған адамдарға да, алып қашқан адамдарға да берілмейді. Алысқан екі жақтың адамдары оған кездеспес үшін, іс тергеуге әсер етіп, бөгет жасамас үшін, Әзім қызы үкім байлау күніне шейін полицияның надзоры астында болады. Сол жөндегі айрықша шара есебінде окружной соттың тілмашы, сенімді гражданин, тайный советник Әлімбек Сармановтың үйінде тұратын болады.

Үлкен кеңсенің әзірге ешбір жайды байлап, шешпеген алдын ала шарасы осылай мәлім етілді.

Сонымен, Мәкен енді Дәрмендер көзіне де, жаулар жүзіне де көрсетілмей бөлек кетті. Талас-тартыс тетігі болған жылаулар қыз, мұңды Мәкен екі жаққа да жоқ болды. Бүгінгі күн бүлікпен басталған қала тірлігі, әлі де бар жұртты белгісіз, тиянақсыз дәркүмәнға салған сергелдең үстінде аяқталды.

Осы күннен бастап Мәкен тірлігі оның да, Дәрменнің де ойында жоқ өзгеше күйге ауысты. Ауысуға себеп көп еді. Ең әуелі патшалық кеңселер өздерінің дағдысынан тыс өзгеше мінездер ұстанды. Аз сағаттар ішінде бұл іске айналысса да, олар көп-көп қайшылық, тартыстарды тыңдап, андап шықты.

Бұл кеңселердің тегінде осындай іске араласуы Семей облысы мен қаласының тәжірибесінде болып көрмеген. Сонымен қатар: "мұсылман әйелдерінің неке, талақ жөндері шариғатқа тиісті. Бұл жайды мешіттердің имамдары, мұсылманның дінбасылары шешуге жол!" – деп Оразбай, Сейсекелер шүйлеп салған сәлделі халфе, қари, молда, мәзіндер арыз берген. Олар бес-он сомға да жалдана салатын қазақтың шолақ тілмаштарын ертіп келіп, салмақ салған. Бұдан бөлек қаланың Сейсекедей, Қасендей байларын ертіп, сахараның ақсақалы, ру басы, әдет-ғұрып жоқшысы болып Оразбайлар да өктеді. "Сот пен ояз осы дауды өздері қарамасын", "халқымыздың заңына берсін", "ата-бабамыздың ежелгі жолына айдап салсын", "патшалық заңы бұл шаққа шейін біздің құда болу, қалың төлеу, келін ұзату, жесір алу жөндегі заңымызға қол сұқпаған болатын!" – дескен.

Мәкенді қуған топ осындай болса, енді бір көп жұрт өте орынды дәлелдермен "осынау істі сот өзі қарау шарт" деп өтініш етеді. Военно-полевая артиллерияның поручигі Ускенбаевтың өз бетімен жазған, амалсыз куә болып көрген-білгендері аса бір салмақты жайларды еріксіз еске алғызады.

Ол Маковецкийге айтқан ауызша дәлел-деректерін енді өтініш талабы түрінде молайтып, дәлелдеп жазған. Жабайы сахараның ортағасырлық құлдық-қорлық заңынан түңіліп, Россияның жеке адам правосын басқаша қорғайтын заңынан әділет тілейді. Көмек күтіп, пана тілеп келген бірінші қазақ әйеліне қорған болмау, Семей қаласындағы патшалық -әкімдік орындары мен құрметті сот орындарына үлкен айып болар еді! – деп жазыпты.

Екінші, бұл істер сахараның өзінде патшалық-әкімшілік орындары көрмеген, білмеген жерде болып, жүріп жатса бір сәрі. Қала әкімшілігі, уезд әкімшілігі және тіпті болыс әкімі әскери губернатор отырған Семей қаласында бар әкімшілік орындарының көбіне мәлім болып, көз алдында қанды оқиғаға айналды. Осындай істі қолға алмай, көрмеген кісі болып, сахараға қайтарып жіберу үлкен қателік болар еді. Патшалық үкіметінің Семей облысындағы әкімшілік, сот орындарының дәрежесін, намыс престижін сахарадағы қазақ халқының көзінде аса төмен түсірмекші.

Және де осы жай орталық баспасөз жүзіне шықса, министрге, сенатқа мәлім етілсе, бұл жердегі патшалық кеңселерінің басындағы адамдар батылсыздығы үшін ұятқа батқан болар еді деп те жазыпты. Осының бәрі соншалық салмақты, еріксіз ойландыратын сөз. Шынында Әбіштің сөздерінде әрі саясаттық шеберлік бар, әрі бір жағынан Семейдің үркек, шорқақ чиновниктерін айламен сыз өткізіп, "баспасөз жүзіне шығарамын" дегендей сескендіру де бар. Бұл жай, әрине, өте орамды сөзбен шебер айтылған болу керек. Әйтпесе, тікелей қатаң айтылса, жалған намыс иесі жергілікті чиновниктерді ыршытып, егестіріп жіберуге де болар еді.

Осындай нәзік, өткір және қиюы шебер жайлар тоғысқандықтан, Әбіш өзінің әрі куәлік түрінде, әрі патшалық қызметкері ретінде жазған жайларын қатты ойланып, көп ақылдасып жазуды дұрыс көрген. Сол себепті бүгін таңертең Павловты шақырып, өз арызын соның түзеуіне, өңдеп шеберлей түсуіне беріп кеткен.

Павлов, тегі, бұл іске мезгілімен ерте қосылды. Оны қосқан Абай. Таңертең окружной сот залында Әбішке кездесіп қайтқан Баймағамбет хабарынан соң, Абай тез іске кірісті. Семей жаққа өтер алдында Павловтың пәтеріне келген. Александра Яковлевна да барлық болған жайды естіп қанған екен. Абайға тығыз кеңес, көмек керек екенін толық аңдаған Павлов та ар жаққа өтпек болды. Ол Затонның бар жұмысшысын білетін, әсіресе Сәмен бұның жақын танысы, үйіне де барып, араласып жүретін. Сол үй ішімен бұзықтардың соққысына, шабуылына ұшырап қалды дегенді естумен бірге Павлов көмек етуді, ақыл беруді өзінің борышы санады. Төбелес, қантөгіс хабары тағы да болғандықтан, қолма-қол көмегі болар деп әйелін де бірге баруға шақырды.

Александра Яковлевна Павловтың жүзінен, байлауынан анық қатерлі жайды аңдады да, өмір бойғы үйреншікті дағдысы бойынша іркілместен қасына ерді.

Сонымен, Абай Баймағамбет екеуі басжатақтағы жел-қайықпен жөнелгенде, Павлов пен Александра Яковлевна қолдарына дәрігерлік аспаптар мен кейбір дәрі-дәрмектерін алып, Слободканың төменгі жағындағы паромға қарай асыға басқан. Затонның өкпе тұсына паром жақын болғандықтан солай кетісті.

Сәменнің үйі мен паром үстінде болған қантөгіс төбелестердің соңында Затонда бірнеше жұмысшының үйінде жаралы боп қалған адамдар бар-ды. Сәменнен осы жайларды біліп алған Павлов, қалаға, Әбіштің пәтеріне асыға кетті де, Александра Яковлевна жаралыларды емдеуге кірісті. Оның осы Затонда тұратын жақын таныс фельдшері Дмитрий Артемович Девяткин деген бар еді.

Обадан бұрын Александра Яковлевна Семей қаласында, қалалық больницада дәрігерлік еткенде көмекшісі болған және Александра Яковлевнадан көп жаңалық үйренген фельдшер осы кісі. Қаланың байырғы тұрғын адамы. Мінезі салмақты, өте орнықты, есті жан. Қоңыр шаш, сәл жирен шоқша сақалды фельдшер Девяткин 35 жастар шамасындағы адам. Дәрігерлік ісін ол үлкен бір мінезділік достықпен, жылы жақындықпен атқаратын. Әрі қазақша тілді жақсы біледі. Осы сыпаттарымен ол қазір Затондағы қазақ үйлерінің еркек, әйел мен жас, кәрісінің бәріне қадірлі.

Александра Яковлевна Сәменнің жарасын өз жуып, тазалаумен, дәрілеумен қабат, сол Девяткин фельдшерге кісі жіберген-ді. Жіберген адамы Сәмен үйінің екінші жағындағы көршісі, Затонның слесары Захар Ивановичтің әйелі – Марфа. Захар мен Марфа Сәменнің өзімен, әйелі Айшамен де аса тату болатын. Павловтың жолдасы Марков осы көршілес екі үйде кезек жататын да, екеулерін бір-біріне өте мақтап, әсіресе дос етіп жіберген. Марфа Сәмен үйінде болған әлекті кеш біліп қалды. Мәкен мен Дәрменді жаулар тартып алып кетіп бара жатқанын, ол үйіне қайтып келе жатып, көшеде көріп, жай бір бөтен адамдар төбелесіндей түсінген еді. Кейін сол көргенін тату көршісі Айшаға айтпақ болып, оның үйіне кіргенде, барлық бүгінгі қанды сойқан осы үйде болғанын аңғарған.

Сәменнің талып жатқан, қансыраған күйін көрді. Соққыға жығылған Айша жылап жатып, ыңырсып "Сейітке хабар айт" – деген-ді.

Марфа содан өзінің 30-ға тақап қалған ересек жасына қарамай, екі етегін көтеріп алып, жас қыздай жүгіріп, ұшып отырып Затонда жұмыс істеп жатқан Сейітке хабар айтқан.

Бағана паромдағы соңғы тартысқа, майданға Сейіт бастаған бір топ грузчиктің жан ұшырып жеткені, сол Марфаның хабарымен болған. Оларды паромға, қуғынға жөнелтіп салып, Марфа Сәменнің үйіне келіп, оның қанын жуып, қолынан келген көмегін істеп жатқан үстіне Павлов пен Александра Яковлевна жеткен-ді. Марфа дәрігер әйелдің тапсыруы бойынша фельдшер Девяткинді алып келіп, қазір Сейіттің, Сәменнің, Әбдінің, Мұқаның – бәрінің де қанды жараларын емдеуге осы дәрігер достар күнұзын айналысқан-ды.

Кейін Девяткин жаралылардың бәрінің жөнінен акт жасап, хат мөрлеп, алда болатын тергеулерге арнаулы деректерді Александра Яковлевнаның қолына берген.

Павлов қалаға, Данияр үйіне келіп, Әбіштің кейбір қағаздарын жазысуға көмектескен.

Күндіз Әбіш бізге мәлім әлектің ортасында жүргенде, Павлов Мағыш пен Афтаптың кезек күтуін көріп, Данияр үйінде ұзақ отырып, Әбіш арызын көп ойланып, оңдап шықты. Семейдегі патшалық кеңселерінің осы жөндегі жауаптылығын ескерткен, саясат жағдайын айтып отырған дәл Павловтың өзі еді.

Кейін окружной сотта, оңаша ұзақ кеңестер болып жатқан шақта Павлов сол ғана уақытқа окружной сот кеңсесіне келіп, Әбішке арыздың черновигін әкеп беріп кеткен.

Әбіш сол арада осы арызын көшіріп болып, Маковецкийден соттың оңаша кеңесіне апарып жеткізуді өтінген.

Абайдың ақылымен Сейіл бастаған бір топ қайықшы куәлардың арызы да кірді. Олар қашқан мен қуғандар жайын әйелге тон тілектестік, көмектестік ретімен жазған. Бұлардың үстіне Затон грузчиктері – Сейіт, Сәмендер арызы болған. Олар да Павловтың Затон жақта тұратын, бұларға күнде араласып жүретін, айдалып келген досы, жас жігіт – Марков қолымен аса дәлел-деректі арыз жазғызып алған. Бұндағы еріксіз көңіл аударатын жай, қыр адамы Дайыр мен қала бұзықтары Қорабай, Дондағұл тал түсте қаруланып барып, қала ішінде разбой жасағаны, қан төгіп, зорлық қылмыс еткені, үй талағаны, қыз бен жігіт екеуін "самосуд" ретімен "казнить" етпекке талап еткені, әсіресе, баса жазылған. Бұндай қылмыс қала әкімінің билеуіне тиісті. Затонда, паромда, көше бойында орын алғандықтан, осы істі қала соты өзі тексерсін деп өтінеді. Арызға қол қойған – Сейіт, Сәмен бастаған толып жатқан грузчиктер және Затондағы тоншылар, пимашылар тәрізді жұмысшылар. Ұзақ созылып жатқан округ сотының оңаша кеңесіне бұл приговор да мезгілімен жеткен.

Осылайша, жаңағыдай топтардың біріге жазған, қол қойған, бармақ басқан, таңбалар салған приговор қағаздары бір-ақ күн бойында "Әзімова Мәкеннің ісін" толықтыра берді.

Нәтижеге келгенде қуушы жақтардың ісі боп тігілген деректі документтері аз болды. Олардың ауызша жасаған домбыттары, даурығы көп. Ондай халдің, әдетте, қағаз бетіне дәлелді боп қонбайтыны мәлім. Бұның орайына Абайлар жағының қағазға түскен куәлік деректері, тілек-талаптары әлдеқайда орынды боп қалыптасты. Сондықтан да бүгін ең алғашқы уақытша байлау жасауға келгенде, округ сотының председателі мен мүшелері амалсыз қиыншылық сезді.

Бір жағынан ойласа, қаланың инабатты, беделді адамдары, мешіттердің имамдары араласқанын көріп отыр. Бұлардың даусына қала саудагерлері мен байларының тілегі қосылыпты. Ал екінші жағын салмақтаса, онда дәлел, дерек, заңды жолмен өтілген тілек-

талаптар бар. Бұны еске алып, есепке тұтпауға тіпті мүмкін емес. Өйткені соттың қолында тұрған қағазына көлденеңнен қараса, екінші топтың істерін дұрыс демеске шара жоқ.

Міне, осындай көп шытырман жайлардың түйіні ұзақ толғантып, көп қиналтып келіп округ сотының жоғарыдағы байлауына сайған.

Байлау осылай болғанмен, жастар жолы кеңейген жоқ, әзір қайта қатал тұсауға түсті. Мәкенді Әлімбек Сарманов сияқты кісінің үйіне қойысты. Бұл байлаудың бірнеше жағдайы Әлімбектің өзімен сөйлесе отырып байланған. Ең әуелі, Әлімбек облыс әкімдеріне ешбір ой, пікір жағынан күмән тудырмайтын, сол себепті бірнеше чин алған, қазір советник атағына ие болған чиновник. Екінші, уәде бойынша қызды ол өз үйінде екі жақтың адамының ешбіріне де көрсетпей, сөйлестірмей бағып, бақылап ұстауды серт етеді. Әлімбек Сармановқа бұл іс жөнінде сенуге болатын тағы бір себеп – оның сүйегі, руы Тобықты руымен жақын емес. Бұл – Қарқаралы уезінің қазағы.

Қыз оның үйінде тұрған шақта сот орыны Сармановқа ақша-пұл салмақ салмайды. Пұл шығынын патшалық кеңсесі өз мойнына алады. Тергеу біткенше Әзім қызының тамақ жайына арнап күніне елу тиыннан шығарып, айына он бес сом ақша төлейтін болады.

Сармановтың әйелі қазақ емес, татар. Бұл да Әзім қызын оған әсер етерлік жай-жағдайлардың барлығынан сыртқары етіп, оқшау ұстауға себепші болмақ.

Сармановтың өзімен ақылдаса отырып жасалған осы байлау, кейін анығында Мәкен мен Дәрмен үшін анық тас қамаудай қиын жағдайға айналды.

Сарманов бітік көзді, тылтиған аласа бойлы, бөтегесі жаңа шығып келе жатқандай семізше жігіт. Өзі секектеп жүреді. Маңдай шашын кірпінің түгіндей тікірейте қайырған советник Сарманов өте ынталы чиновник болудың үстіне, аса қатал, шолақ-шолтырақ адам боп шықты. Ол Мәкенді пристав Старчакпен келісіп алып, арнаулы екі полицейскийдің надзоры астында ұстады. Бұның үстіне Дәрменнің жүзін көрсету былай тұрсын, тілхатын, бірде-бір дерегін де білдірмейтін болды. Тіпті Абайды да Әлімбектің өз маңына келтірмейтінін мәлім етті. Бұл чиновниктің үйі қазақ арасы емес. Семей қаласының "ноғай жағы" дейтін бөлімінде. Асты кірпіш, үсті ағаш, екі қабат, көнелеу үй. Құймалар биік, қақпалар берік. Сарманов маңайдағы ноғай көршілерден де қатынастан тыйылып, айналасын тап-тұйнақтай қымтай жүретін.

Өзі қырдан қол үзген. Әйелі болса қазақ қонақты ұнатпайды, жанасу мүмкін емес. Әлімбекке Данияр таныс болғандықтан, Әбіш тым құрса сол арқылы бір сөйлесуді талап етіп көріп еді.

Тықақтаған шолақ чиновник Әлімбек Данияр ға ұрысарман боп, ұзатып салды. Кейін Данияр мен Әбіш Әлімбектің үйіне Афтапты жіберген. Бірақ бұл әлі қазақ тіліне жаттығып болмаған марғұландық жас әйел. Татар тілінен басқа тілден әлі бір ауыз сөз үйренбеген

Әлімбектің әйелі анау. Екеуі өздерінше шүлдірлесіп мүлде шала ұғысумен тез айырылысты.

Әлімбектің әйелі Мәкенді Афтапқа әдейі көрсетпей қалды. Келер күндердің бірінде Әбіш өзінің тез уақытта жүретінін айтып, сот председателіне бұның куәлігі қажет болар деп айрықша мәлімдеме жасап еді. Бұл шақта оқшау іске арналып бөлінген "особое поручение" чиновнигі Злобин дейтін следователь Мәкен ісін өз қолына алған екен. Әбіш өзі жазған куәлік арыздың жөні бойынша Злобинмен көп сөйлесті. Тергеушіге талай жайларды кең ашып, мол деректер беріп айырылысты.

3

Осы күндерде Түркістанның әскери округінен поручик Ускенбаев Ғабдрахым турасындағы байлау – бұйрық та келіп жеткен болатын. Тегінде, осы өткен жаз басында Петербургтегі Михайловское артиллерийское училищені поручик дәрежесімен бітіріп шыққан жас офицер Ускенбаев Ғабдрахым, енді әскерлік қызметті ада қылу үшін, сол азиялық шеттегі Түркістан әскери округінің қарамағына жіберілген-ді.

Қалаға келіп, Мағышпен екеуі жүріс жайына көптен қамданумен болғанда, Әбіш осыдан бірер ай бұрынғы ауызша келісім бойынша өзін "Алматы қаласына баратын болармын" деп топшылайтын. Қазір жоғарғы әскери орыннан келген бұйрық та, бұны сол Верный қаласына барып, полевая артиллерия бөлімінде арнаулы қызмет ада қыла бастауын айтыпты. Сонымен, жол әзірлігін, күйме-көлігін бұрыннан сайлап жүрген Әбіштің енді жүретін шағы жетті. Бұл кезде Абай мен Баймағамбет Слободкадан Семей жаққа көшкен. Бұрыннан Абай өзі пәтер етіп жүретін шаруа адамы, ескі тату-танысы Кәрімнің үйіне пәтерге жайғасқан.

Дәрмен мен Мәкен ісі Әбіш қана емес, Абайды да ауыр азап, ұзақ әлекке салған. Соңғы шақтағы Абайдың іштей шеккен мұң, наласы осы күзде әсіресе ауырлап, қоюлана түскен. Бұл жайларын Абай осы айларда сыртқа шығарып айтпағанмен, қалаға келгеннен бері күн сайын қағазға қадалып, толғана ойланып жазып тастайтын. Ендігі ішкі сырларын өлең сөзінен, өнер сазынан аңғартады. Соңғы жылдар жазу өнеріне тыңнан қосқан бір үлгісі "қара сөз" еді. Сондай кенеулі ой жемістерінен де жаңағы жайын жеңіл танытатын. Дәрмен ісі тұсында Абай, әрине, не күрсінген, күйінген қабақ танытқан жоқ-ты. Бірақ әркімге арналған істің, айтылатын сөздің жайын бұрынғыдай емес, енді ылғи салқын қабақпен айтады. Өте қысқа ғана қайырып қояды.

Көп тартысқа көп шабылып ысылған және мейлінше тойып, талып қажыған салмақты ойшыл барлық жайды өте тез аңғарып, шешулерін аса шапшаң түйеді. Сонысы және асығыс байлаудан балтамен шапқан орашолақ қопал қимылдай көрінгенмен, ұдайы орынды және өте дұрыс ақыл болып шығатын. Қала қазақтарының да молдасы, мешіті, саудагері, тілмаштары араласқан қыбын-сырын Абай оп-оңай үйде отырып-ақ лезде біліп, тез де танып, таратып отыратын. Әрине, сондай Абай ақылы орнымен, ұдайы араласып

отырғандықтан да, округ сотының "Әзім қызы" дейтін "делосында" бұлар жағының бар сөзі салмақты боп шыққан.

Енді Абай мен Әбіш күткен жоғарғы орын бұйрығы Әбіштің жүруін талап етіп келгелі, Абай күн сайын Әбішті қасына алады. Әсіресе кешкі шақта талай мәжілістерін бірге, оңаша өткізеді. Бүгін сондай бір отырыс үшін, Абай кеш батар алдында Баймағамбетті жіберіп, Әбішті дағдыдан тыс ертерек шақыртып алған.

Әбіш келгенде, Абайдың қасында бұрын сөйлеспейтін екі адам отыр еді. Олардың біреуі Шәрібжан халфе де, екіншісі сүйегі найман Юнуспек халфе екен. Үлкен Семейдегі "Қазақ мешіті" дейтін мешіттің имамы, қазағуар татар молдасы, Кәмәли хазірет Абайға Юнуспекті жұмсапты.

Бұл адамдар бір жақтан астыртын Оразбай, Сейсеке сияқты байлармен ұштасып, жалғасса, екінші жақтан заң орындарының үлкен чиновниктеріне де баратын. Маковецкий сияқты уездік, қалалық әкімдерге мұсылман қауымы атынан бұлар сөйлегенде: "Біздің дінімізге, қағидамызға патшалық орындары зорлық етпесін" дейді. "Патша ағзамның Русия қоластындағы барлық мұсылман қауымына арнаған ілтифат, ықыласы бар. Соған хилаф келетін жолсыздық істелмесін" – деп, салмақ салған. Соңғы күндер приговор қарсылықтарын қағазға түсіріп, сот орны мен уезд кеңсесін аралап шыққан да осы екі халфе.

Бірақ мекемелердің бірнеше басшы адамдары бұлардың алдын Абайдың арызымен тосқан, бөгеген. Өздерінше дәлел тауып тойтарған болатын. Сол жөнде тұмсықтары тасқа тіреліп, тайқи түскен екі халфе Абайды ол күтпеген кезде пәтерінен тауып, шаруаларын айтысты.

Шәрібжанды Абай әнеугүні оба тұсында, әсіресе Сармолла ісінде сырттай жақсы біліп, сұм адам көріп, жирене қарайтын. Қазір сол кіріп, ширатыла созылып "фатиха" қылып, өз атын айтқан жерде Абай жақтырмай, зеки сөйлеп, қарсы алды.

– Е, әлгі мешіттен шыққан мерез, бүлік халфе сенбісің? – деп, жиренішке толы өткір көзін бұл адамға ұзақ қадап, үнсіз жауап күтіп, отырып қалған еді.

Шәрібжан бұндай тура қадалған, қатты айтылған айыптау сөзден жасқанып, ығып қалды. Ішінде кейбір егес-қияс жауап тұрса да, қарсы сөйлесе алмады. Отырған орнында қыбжыңдап, қозғалақтады да, иба қылған боп, Абайдың үлкендігін сыйлаған боп:

– Әй, Абай мырза, ғайыпладыңыз ғой! Абай мырза, әй-әй! – деген болды да, үндей алмай қалды.

Абай көпке шейін оның жүзінен өзінің ызалы, сыншы көзін алмай отырды. Екі молданың бұнда келген шаруасын Абайға баяндаған Юнуспек халфе. О да жаңағыдай зеки сөйлеген үн ажарды аңдай отырып, Абай алдында шешіліп, көсіле алмады. Көбінесе бүгін

күндіз кеңсе бастықтары, орыс чиновниктері алдында айтқан дау-дәлелдерін қайталаған. Аяқтай келе Кәмәли хазіретті ауызға ала отырып, Абайдың өзіне арнаған сөзін дін атынан айтылатын уағыз, өсиетке бұрды. Абайды таңдандыра отырып, иман жайын сөз етті. Оның Абайға ендігі айтқаны:

– Абай мырза, мұсылман қауымының қай заманда, қай мекенде болса да, тетігі мен тиегі иманы еді. Халық – надан, заман – иман, ынсаптың азған заманы. Сіздей қауым, халық ұстазы болатын адам ислам жолынан закон жолын, яғни діні жат қауымның жолын артық санаса, сіздің соңыңызға ерген қауым мен нәсілдерде қандай иман, еғтиқат қалады? Қандай қылмыс алдында ұждан, инсаф таразысы болады? Біз сізден сол мұсылманшылық иманы үшін, осы іс уақытында өзгеше ойлануды күткен едік! – дейді. – Бізді сізге жіберген ишан мен хазіреттер... – деді.

Абай Юнуспек халфенің жұқалаң, кішкене денесі мен сұлуша ақшыл-қызғылт жүзін аңдап отыр. Әсіресе оның жирендеу біткен, әсемдеп күзелген сақал-мұртына сәл қызыға қарап қалды. Бұл халфе тегінде бақасқа жүйрік, қазақша тілге де орамды болар. Қыр мен даланың үлкенді-кішілі сөздеріне көп араласса керек. Бір жағы қазақы бишікеш, екінші жағы қалалық дін өкілі, сондай қыры мен сыры бар халфе тәрізді. Ол Абайды мұсылманшылдық дін жағынан, түп қазығынан сынайды. Тығырыққа қамай соқтыққан тәрізді. Бүгін болып жатқан даудың анық терең тамырын ұстап алып, сол жерден бұғалық тастамақ сияқты.

Абай әуелі халфенің орамдылығын сәл тамашалай түсті де, енді біразда мысқыл аралас, бір ажуаны ойлады. Бұл халфеге өзі қатаң үнмен сөйлесе де, өңінде мысқыл бар. Осы кезде, Абай сөйлей бастағанда, әкесінің шақыртуымен келген Әбіш үйге кіріп, сәлем берген еді.

Абай оның сәлемін алмаса да, үнсіз ғана қабылдап, өзінің оң жағынан төменірек орын нұсқады. Сабыр етіп отыра тұруын аңғартты. Сөйтті де, жаңағы халфеге бұрылған алғашқы бет ажарын сол күйінде сақтай отырып, сөйлей жөнелді.

– Сіз, дін адамдары, осы қаланың хазірет, ишан, ғұламалары, осындай жайға өздеріңіз араласуды шарт, қажет деп біліпсіздер. Айтайық, оларыңыз жөн болсын. Бірақ осындайда инсафты, ұжданды, ар-иманды несіне ауызға алып, көмей толтыра, көптіре сөйлейсіздер? Неге риямен, екіжүзділікпен сәттің арасында жүз құбылып, жалған жолда жүресіздер? – деді.

Абай сұрауларының салмағы бата бастаған Юнус халфе жүгінген қалпында, жорғақтай түсті.

– Қалай, қалайша? – деп қалып еді.

Абай оң қолын жай салмақпен, бұйрық ете қозғай берді.

– Сабыр, сабыр... солайша! - деді де, жылдам ғана бастырмалатып, қадала сөйлеп кетті.

– Риялық, екіжүзділік дейтінім: сіздер кеше мен бүгін, барлық мешіттердің ұстаздары, иман-хазіреті болып, ең алдымен патшалық кеңсесінің, орыс чиновниктерінің, бөтен дін адамдарының, яғни кәпір қауымының ұлықтарына бардыңыздар! Бар ажар, назарларыңды салып неше алуан айла, дәлелмен жалынып та, жалбарынып көрдіңіздер. Жағынып, мақтап сөйлеп, өтініштер айтып шықтыңыздар. Мешіттеріңіздің мөрлерін былшита басып, нелер шебер жазылған хұснихат, ғаризаларыңызды өбектеп апарып, жағына кіргіздіңіздер! Енді сол махкамалардан қарға адым жерге шықпай, менің үстіме келіп, үйіме кіре бере жаңа ғана өздеріңіз мадақтай мақтап шыққан патшалық әкімдерін хақараттап, иянаттай келесіздер. Бұның аты не? Барып тұрған екіжүзділік, жалғаншылық, масқаралық емес пе? Жеке адам жалғыз басымен, өз бетімен осындайды істесе, біз соны көре тұра жерге түкірер едік! Жиренгеннен өртенгендей болар едік. Осы қаладағы ноғай, қазақ халқының атынан, сан мыңдаған қауым атынан, сол қауымның ұстазы, тәрбиешісі, рухани басшысы аталған көп жандар, яғни ишан, имам, халфе, хазірет, молда, мәзін, шәкірттер атынан сөйлейтін сіздердің мінездеріңізді не деп ауызға аламыз? Қайтіп жиренбей, ренжімей айтамыз? Жалғаншылар, екіжүзділер, қор мінезді, адамгершілік қайыршылары демей, сорлылары демей, қайтіп шыдаймыз? Мен сіздер шығып келген сол мешіт, сол дін атынан намыс етер едім әуелі! Қорланар едім осындай мінездерің үшін! – деді. Екі халфенің енді аузын аштырмады, үстеріне, олардың өздері айтатын: "жаһаннамның жаһилдерге шашылатын әділ ғазап отын" төккендей болды.

Осы сөздердің бәрінің тұсында әрі даугер, әрі айыпкер сыншы қалпына ауысып алған Абай, екі халфені соншалық шындап, елемей де отыр. Сондықтан бұның қыры көп кесек мінезіне қазір үнемі бір мысқыл, жерлегіш ажуа да ұдайы араласа отырды.

Әбіш көлденеңнен қарайды. Оның естіген сөздері мен ұғынған жайлары Абайды қатты бір намыспен ширықтырып отырған сияқты. Бірақ сонымен қатар Әбіш әкесінің жүзіне қараса, оның ақ-қарасы әлі де ап-айқын, шошақтау біткен көздерінде салқын күлкі, ащы бір мысқыл аралас отырғанын байқады.

Абай ендігі сөзінің соңын иман деген жайға, Юнус халфе бұны өзінше тұсамақ болған жайға соқтырды. "Шархы Ғабдоллаға" дейін жетіп қалдық, "үлкен кітапқа орай біліміміз бар" деп жүрген молдаларды енді Абай сол кітаптарының тілімен сөйлеп таңдандыра бастады.

– Екі түрлі иман бар еді – яқини иман, тақлиди иман. Жұртқа сол иман атымен өсиет, хүкім айтпақ боласыздар. Осы отырған екеуіңізді мен не дейін?! Яқини иманы бар деуге сіздерде ғылым жоқ. Тақлиди иманы бар деуге әуелі өздеріңізде беріктік жоқ, яғни я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаңызға қарай дархал осы сағаттың өзінде "ақты – қара" деуге, "қараны – ақ" деуге, "өтірікті – шын" деуге әзірсіздер. Сол терістіктердің бәріне ант етуге әзір отырған сіздерді не дейміз? Жоқ, бүгін мынадай дау мен пәле шығып тұрған шақта, "қылыш үстінде серт тұрмайды" десеңіздер, "құдайтағаланың кешпес күнәсі жоқ"

десеңіздер, сіздерден не күтейік? Патша әкіміне кіргенде тағзым ете жалынасыз, жалған айтасыз. Үйге қайтып, киізші Сейсекедей байға барғанда, бет сипап фатиқа қыла отырып, жаңағы өзіңіз кірген ұлықты қиянаттайсыз. Маған келе бере, жаңа ғана өзіңіз екі жерде екі түрлі жүз көрсетіп, өздеріңіз сатып қорлап келген иманды маған қарсы құрал етесіз. Қылыш етіп суырасыз. Яғни менің қолыммен қазақтың онсыз да қорлық астында қан жылап, сор кешкен бейшара қызын дарға астырмақ, қанға былғатпақ боласыз. Солай ма? Осылайша иманы мен арын саудалап жүрген сіздердей жандардың, сіздерді жіберіп, жұмсап отырған иман ұстаздарыңыздың "жалғаншы, қиянатшы жүзі құрсын!" демеске не шарам қалды? Барыңыз, жөнеле беріңіз! Менен осыдан өзге есітер сөз, алар сыйларыңыз болмас! – деп, соңғы сөздерін бұйрық ретінде айтты. Екі халфені өз алдынан айдап сала сөйледі.

Абайдың ашуын бағып, тез қимылға әзір отырған Баймағамбет енді халфелер бір-біріне қараса бергенде, өз орнынан атқып тұрып, оларға "жол бос" дегендей, қаусырма есікті кеңінен ашып жіберіп, тұра қалды. Бұл да: "барыңдар, сол сыйларыңмен" деген тәрізді.

Енді біразда Абай жаңағы ызалы қалпын басып, шарасына түскен шақта қағаз, қарындаш ұстай отырып:

– Осы жаңағыларға айтқан дауымның кейбірін мен қағазға түсірсем керек! – деп, биылғы күз бойында өзі көп оралып жүрген еңбек жайын айтып еді.

Әбіш ол жазуларды Абай үйіне келген сайын оқып кетіп жүретін. Әкесі жазып жүрген еңбектерінен көрінген бір өзгешелікті сұрамақ та, өзінше сынамақ та ойы бар. Енді Әбіш соны айтты.

– Аға, мен бір нәрсе жөнінен сізден сұрамақ едім де, кейбір күдігімді өзіңізге айтпақ та болып едім! – дегенде, Абай бұған кең бір мейірлі жүзбен қарады.

Көптен әке мен бала арасына қанықты мінез, қалыпты әдет бойынша Әбіш кейде әкесін сүйсіндірсе, кейде таң қалдырып қуантатын. Әбіш осындай шақта Абайға тосын, оқшау ойлар, соны сөздер тастайтын.

Қазір Әбіш өздігінен тың сөз бастамақ емес екен, бір жайға іштей күдік етіп жүріп, жаңа соның кейбір себебін оқыс жайда өзі де шешкен сияқты екен. Соны айта бастады.

– Мен соңғы айлардағы кейбір "Қара сөзден", "Өлең сөздеріңізден" дін өсиетіне дағдыланған молда ақынның аңғарын байқағандай болатұғым. Ойлаушы ем, осындай сөз үлгісі ағамды оқып, ұғып, жаттап жүрген қазақ қауымының көбіне түсініксіз ғой. Осылай сөйлеудің қажеті қанша екен? – деуші едім. Жаңағы молдалармен шарпысқан, – деп Әбіш күлді де, – сөзіңізге қарағанда, сондайлық сөз үлгісінің орны бар екен, дедім. Өзінің арналатын адресі бар екен деп, солайша жазуыңыздың себебін түсіндім. Бірақ тағы да айтайын, көңілімде жүрген осы жөндегі күдігім әлі айыққан жоқ, аға! Жаңағыдай халфе,

молда қазақ қауымында көп емес, сирек ұшырайтын селдір ғана топ қой. Солар үшін тіліңізді өзгертіп, түріңізді басқартып, кейде көпшілікке ұғымсыз жайларға жырақтап барудың қажеті бар ма? – деді күле сөйлеп, осындайда әкесіне бар ойы мен сезімін батыл айтатын әдетіне ауысты. Бірақ сондайдағы және бір қалыптанып келе жатқан дағдысы бойынша әкесінің ажарын, өңі-түсін аңыстай отырып, күліп айтады.

Абай баласының майдалап айтса да, туралап сынап отырған әзілқойлық ажарына жұмсақ қарап, қоса күлді.

– Мен олардың арам құлық, жаман қылықтарын айыптаушы сыншы болсам, олардың өзіне ұғымды болатын өз тілдерімен сөйлемеске шарам бар ма?!

Әбіш әлі де күлді.

– Жаңағы иман яқини, иман тақлиди, қазақ баласының тілін сындыратын сөздер сол себептен келіп жатыр екен ғой. Бірақ бұл олармен жүз көрісіп дауласқан жерде жаңағыдай тұста айтылса да, өзіңіз жазған сөзге, еңбекке аз кіретін шығар, солай емес пе?!

– Ол кейде менің жазатын сөзім мен жырыма да кіреді.

– Сіздің тыңдаушы, оқушыңыз көпшілігі түсінбейді ғой.

– Олар керегінше түсінер, бірақ мен бүгін өзім жарғыласып отырған мынау топқа айтар сөзімді бұлардың өзінің тілімен айтпасыма болмайды.

– Қазақ тірлігінде бұлардың қандай орын, салмағы бар?

– Жоқ, Әбіш, сен бұл тұста ұшқары айтасың. Олар аз болғанмен, әсері мол, кесірі көп жұрт. Осы күзден бері екі үлкен істің тұсында бұл топтың надандығы мен зұлымдығынан жиренудің үстіне, олардың қазақ халқын, әсіресе, осы қала жұртшылығын қаншалық үлкен улармен улатып, сорлатып жүргенін көрдім.

– Ол, көпшіліктің өз надандығы емес пе? Қырда да сол надандық бар ғой.

– Олай ғана емес екен. Қала – өнер орны, білім жарығының көпке пайдасы тиер, үлкен дүкені, мекені десек, кейде адасады екенбіз. Өйткені мынадай халфелер, мешіт, медреселер иесі ишан, имам, хазіреттер жүрген жерде оқымаған қала халқы нағыз сорлы, тұсаулы, қамаулы қауым екен.

Абай қырдан да қаладағы көпшіліктің дүмше молдалардан молырақ залал шегетінін көп таратып айтты. Кейде медресе, мешіттен шыққан дағуа болмыс, қара ниет, надан, зұлым байлау – үкімдер сонша көп халықты сондайлық тез адастырады. Жан түршігерлік сұмдық сорақылықтар дәл осы қалада, мұсылманшылық жолын тұттық деген қауым арасында болады екен.

Абай бұл жайды сөйлей келе, Әбішке жаңа бір сыр айтты.

– Ал осылар кімге болсын өз кебін кигізіп, өз тезін ұсынбақ. Мұсылманмын деген сөзге сүйеніп, өздерінің қараңғы нанымдарын іске асыруға кімді болсын құрал етпек, жетекке алмақ. Оны айтасың, бұлардың бір шеті жыраққа кетіп жатыр. Россия ішінде отырып, сол уатанына халықты жау етіп тәрбиелейді. Жаңағылардың аузынан соның иісі аңқып отыр. "Дін қарындастық, кәпірге қастық" деген талай үгіт, өсиет бір арнаға саяды. Өздерінің ұстаздары Тройцкіде, Қазанда, Қырымда, сонау Бұқарай-Шариф, Самарқанда, одан әрі халифа жұрты дейтін Мысыр, Мекке, Мәдинеде. Сонау "Мың бір түн" заманының тирандығын сақтаған сұлтанды Стамбулда, Түрікте. Солардың бір тобынан маған кейде сәлем келеді. Және бір хат, кейде газет үгіттері де жетеді. Танимын, ойланамын да, кейде ызамен құса боламын. Бар ниеттері исламның бес парызын сәлделі молдаға табындыру. Өзге дүниенің жаңалығынан бүгінгі қауымды, келер нәсіл-ұрпақты аулақта, қараңғылықта ұстамақ. Әсіресе құбыжық етіп көрсетіп, үркіткені мынау орыс халқының өнері мен білімі, тағылым-тәрбиесі. "Біздер дін қарындастарымыз", "ол дін дұшпандарымыз – аулақ бол, қабыл алма, қас бол" дегеннен өзге үгіті жоқ! – деп, Абай бүгін Әбішті таң қалдырған жаңа бір жайлар, хабарлар айтты.

Бұл жөнде өрісті ойы бар екен.

– Осы қауым менен не тілегісі, не алғысы келеді, аңдаймысың? Ойласам, барласам, надан сахарадан, қараңғы қауымнан шығып, көзі ашық адам болғанымды мен енді ұмытсам керек. Орыс өнері арқылы, орыс кітаптары арқылы сәл сәуле көріп, азаппен тапқан аз жарығымды өзім лағынет айтып жойсам керек. Исламият атынан бүгін маған сөз салушылардың үніне бақсам, мен осы заманның дәруіші, жаңа бір сопы Аллаярына айналмақпын. Өзімді өзім қорлап, сөзімді өртеп жоймақпын. Содан әрі, мысалы, сен орыс тәрбиесі өсірген адам болғандықтан, мен саған "бәддұға" оқып, аталық теріс батамды бермекпін. "Шураи ислам дағуасына" бой ұрып, мен өзім лағынет айтып аластамақпын. Көрдің бе, міне, бұлар тілегенде нені тілейді? Ырқына көнсең, еркіне берсең, бұлар қалай бастамақшы? Бір мені емес, мені құрал етіп, бүгінгі бар қазақ қауымын солай улатпақ. Келер нәсілін, тарихын түгелімен, осындай қараңғы надандық жолға бұрмақ! Сен оларды қазақ ішінде аз қауым дейсің. Сан жағынан аз болғанмен, олар үлкен күш есепті боп, зор зарар таратып жатқан қауым! – деді.

Абай және де ойлана отырып, бұл жолдың үгітшісі жалғыз ишан, молда, халфелер емес екенін еске алды. Талай қараңғы қазақ, қас наданнан шыққан – Сейсеке, Қорабайдай саудагерлер, тіпті Оразбайдай мүлде кітап ашып көрмеген әміршілер солардың серігі. Нелер жуан бел, қарадүрсін әкімдер де сол жолда көп заманнан бері үздіксіз әрекет етіп келе жатқанын айтып шықты.

Абайдың бүгінгі бұл жайдағы сөздері көп толғанудан туып жатқан сыр екендігін Әбіш әбден аңғарды. Бір жағы сахарада, бір кезі тек осы Семейде ғана өтіп жүрген әке еңбегінің іздегіш ойлары алысқа кетіп, жырақпен жалғасып жатыр.

Осы кеште Әбіш те өзі көрген бірталай мекен, өлкелерден дәл осы жөнде байқап шыққан жайларды әңгіме етті.

Жаңағы халфелермен кезігу тұсынан ширығып сөйлеген Абай, Әбіш үшін де бірталай жайдың түйінін шешіпті. Оның жеке-жеке байқап жүрген бір жөндері енді кеп бір арнаға сая бастады.

Әбіш биыл келгенде әкесіне өзінің тамағындағы бір тыртығын көрсеткен-ді. Онысы, тегінде, Әбіштің Петербургте, әскери оқуда жүрген шағында пайда болған, без шошу науқасы болатын. Сол ретте бұны Петербургтен әдейілеп оңтүстікке, жыраққа жіберіп емдеткен. Әбіш өзінің Қырымда, Феодосияда болғанын және Кавказға барып, Кутаиси жанындағы Абастуман қыстағында арнаулы санаторийде ұзақ емделіп, жазылғанын айтатын. Кейін оқуын бітірген соң, өткен көктемде ол ұзақ сапар кешіп, Түркістан әскерлік округін іздеп Ташкентке барған. Оны да кейде үзік-үзік әңгіме етуші еді. Көбінше сол өлкелердегі халықтар мен салт жағдайларды айтатын. Қала, қыстақтардың, жол мен базарлардың жайын көңілді әңгіме етіп қоятын.

Әбіш бүгін кеш Абай ойларына, наным, ұғымдарына үлкен тірек, дерек болатын бір жайларды қосып айтты.

Петербургте жүргенде бұнымен бірге оқитын бір татар жасы болған екен. Қазаннан келген сол жолдасынан Әбіш бұл шақтағы Қазан жайын көп ұққан. Екі жас өз халықтарының Россия өнерінен жырақ жатқанын сөз қылушы еді. Сонда жаңағы татардың жас юнкері Ғизатолла, татар қауымының халін осы имам, хазіреттерге байланысты қатты күйзеліп сөйлейтін. Россияға баяғыда қосылғанына, қояма-қолтық келіп күнделікті құшақтаса араласып отырғанына қарамай, әлі күнге татар қауымы мен орыс өнерінің арасында тас қабырға тұрғандай. Сол тас қабырғаны орнатушының үлкені мешіт, медреселер, ислам фанатизмі.

Ол Россия өнерінен қашады, қорқады. Тартына түсіп, халық ақылын, ойын тұсауға тырысады. Кейін Қырым, Кавказ, Ташкент барған, Түркістанды көрген сапарында Әбіш сол жаңағы өзінің досы, татар жасы Ғизатолланың айтқан ащы шындығын көп байқапты. Халық үшін мұндық қараңғылық жайды өз көзімен көріп, түгел таныпты. Бәрінде мешіт, медреселер ықпалы, ишан-хазіреттер өсиеттері жаңағы Абай айтқандай. Бүгінгі қауымдарды қасында тұрған орыс школасынан қашырып, орыс өнеріне жауықтырып, өзгеше сенімсіздікте, жаулықта ұстауға тырысады.

Түн ортасына дейін созылған әке мен бала кеңесінің соңында Әбіш өзінше бір ойын түйді.

– Аға, бүгін сіздің еңбегіңіздің аса мәні зор бір сыры мен шынына жақсы жетіп тірелген екенбіз. Басында мен ойлағандай емес. Сіз шынымен әр кезде сол молдалар айтып жүрген өсиет болмысын сез қылмай болмайды екен. Олар өсиетінің сыртқы, жалған қабыршақ, алдамыш бояуын ашып, лақтырып тастап отырасыз. Ішіндегі талай заман дертін,

қараңғылығын әйгілеп ашып отыруыңыз аса қажет екен. Соны енді ұғындым, енді таныдым! – деді.

Сөйте тұра әкесінің тынымсыз ой әрекетіне бас игендей ырзалық білдірді.

Сонымен қатар осы биылғы және былтырғы жыл бойларында Абайдың Лермонтовтан зор ықыласпен көп аударған өлеңдерін қолжазбадан жағалай қарап барлап өтті. Бұл еңбектің де ермек емес екенін ойлайды. Анау сәлделі екі халфемен қағысу тегі осында. Өте бір өрісті, өзгеше тартыс іздерін бұнан да аңғарды.

Алыс сапарға белгісіз ұзақ мезгілге кетуге әзірленіп жүрген Әбішті Абай қимай, бірнеше күндей қасынан жібермей жүрді. Мәкен дауының ең алғашқы бұрқ-сарқ еткен тасқыны бәсеңдей бере, Әбіштің сапарға аттану кезі тақап қалды. Соны білген соң Абай, әсіресе, Әбішті көз алдынан кетіргісі келмей, өз баласына өзі қызығып, көпшілік жайдан қызғана қарайтын. Қайта оралып кездескенше кім бар, кім жоқ. Соны ойласа әке, бала екеуі де биыл әсіресе бар сыр сезімдерімен оңаша болысқан мәжілістерін аса артық көріседі.

Әке мен бала азғана күн ішінде Семей қаласында бір майданда тізе қосып, иыққа иық сүйесіп, табандасқан тартыстан өтті. Бүгінгі әңгіменің соңын аяқтай бере Абай соны еске алды.

– Қарағым Әбіш, барласам екеуміздің ойларымыз ғана, арманымыз ғана бір емес, биыл тіпті майданымыз да жақсы қосылған екен-ау! Сені тартыста танығаным қатты бір қуанышым болды-ау! – деді.

Әбіш Мәкен жұмысы турасында өз әкесінің бұған ырза болғанын жақсы білуші еді. Ол тұста екеуі біріне-бірі "жақсы", "жаман" десіп ешнәрсе айтысқан да жоқ-ты. Енді Әбіш жаңағы әке сөзіне орай өз көңіліне алдыңғы күндерде оралған бір жайды білдірді.

– Аға, сіз мені тартысқа жарадың, майдан көрдің, сонда сыналдың дегіңіз келеді ғой. Ал мен өз өнерім жеткізді дегім келмейді. Қанша дегенмен қырдың қара заңынан, мұсылманның қожа, молдасының шариғатынан Россияның заңы адамға мейірімдірек, рақымдырақ қой. Жеке адамның правосын, өмірін, мүлкін қорғаудағы Россияның ережесі әділірек. Олай болмасқа әдді жоқ. Өйтпей, Оразбайға не Ақишанға ерсе, олардың қараңғы қанішер заңына жастар тағдырын тапсырса, Россияның сот орындарын қара басар еді ғой. Қысқасы, бұл да өзіңіз айтқандай, қазақтың ендігі нәсіліне Россиянин саясы мен панасы басқаның бәрінен бағалы дегеннің айғағы ғой. Соны ойласам және де Мәкендер ісінде менің өнерім жеңген жоқ, олардың келетін жеріне келгені жеңді ғой, – деп күліп қойды.

Бірақ жалғыз Абай емес, Әбіштей жасты жанындай жақсы көретін іні-құрбы, дос-жаран, жора-жолдас бар. Олар: Кәкітай, Дәрмен, Мұқа тәрізді жастар. Мағышпен екеуіне бірдей жақын күлдіргі дос Өтегелді, әнші Әлмағамбет, әңгімеші Баймағамбеттер бар. Бұлардың да мәжілісіне Әбіш өз ынтасымен, дағдылы қимастығымен бірнеше кешін

арнады. Жақында өткен сондай кештің бірі Кәкітай пәтерінде болған еді. Ал бүгін сол жастар тобы Дәрмен пәтерінде, Затондағы оның белгілі досы грузчик Сәменнің үйінде болды.

Сәмен мен Айша жақында Дәрмен мен Мәкеннің отына күйген, күйзеулік тартқан адамдар болса да, Дәрменге деген дос көңілден айнымапты. Бұлардың қонағуар, меймандос кішкене үйінде қазір жалғыз Дәрмен емес, Мұқа мен Әлмағамбет те жататын. Бүгінгі Әбішпен бірге мұнда Кәкітай, Өтегелді де ере келген.

Дөңгелек үстел айналасында отырып, кешкі шайды қонақтар іше бастаған кезде, бұл үйге үйреншікті жақын танысы Павлов та келіп қалған еді. Сырттан өте ақырын басып, төргі үйге үнсіз ғана бір-ақ аттап кіріп, жымия қарап, барлай тосып тұрған Павловты көргенде, Сәмен мен Айша көңілдене күлісіп жіберген. Сомен Павловқа аса сыйлас, қадірлес адамындай бейіл-белгі көрсетті. Орнынан атқып тұрып, Павловты өз орнына шақыра берді.

Әбіш те Павловтың келгенін ойда жоқ, қымбат сыйдай қабыл алды.

– О, қандай тамаша! Қандай жақсы сюрприз! Келіңіз, мұнда келіңіз! – деп, Сәмен мен өзінің екі арасындағы орынды жылжи түсіп, босата берді.

Павлов ұзақ отыра алмайтынын, азғантай ғана уақытқа бір шаруамен Затон жұмысшыларынан шығып, Сәменге кіре кетуге ойлағанын айтты. Ол шай іше отырып, Әбішпен күле сөйлесті. Дәрмен мен Мәкен ісіне өзінің барынша қанық екенін білдірді.

– Сізге барлық жайды кімдер мәлімдеп отырды? – деп сұраған Әбішке, ол салмақпен күле жауап берді.

– Мынау Сәмендер қатынасы бар іс пен халдің барлығы бұл шақта мені еліктіре жүретін болған. Марковтың Затон жұмысшылары атынан окружной сотқа жазып түсірген алғашқы адвокаттық тәжірибесіне менің де ең алғашқы адвокаттық ақылым қосылған! – деп, тағы да Сәменге қарап күліп алды. Әбіш ол әрекеттерін алғыспен құптады да, енді бір өзі қызыққан сұрағын берді.

– Айтыңызшы, сіздерге қазақ даласынан қалаға қашып келген жалғыз ғана қыздың дауына араласу да революцияшыл программаға кіре ме? – деп әзілмен күліп еді.

Павлов бұның кекесін емес, сүйсінумен сұрап отырған жайын түйсіне отырып, өзі де әзіл жауап берді.

– Әрине! Болмаса Затондағы өңшең кедей жұмысшылар қандарын текке төге ме? Бастарын жарғызып, өздері де осы қаладағы бай, саудагер мен қырдың ақсақал байларының бастарына шоқпар соғар ма! – деп күліп отыр.

Әбіш әлі де алғашқы бетте қалжыңдай сөйледі.

– Олай болғанда Затон жұмысшылары өздерінше келтек тілмен, білек күшімен жаңалық қосқан да, солай бола ма? Осылай десек қалай көрінеді? – деген еді.

Павлов бұл жайға шын жауап берді.

– Оныңыз да айтуға сияды. Біз жұмыскер қауымды қандай тұста, нендей істе болса да, өздерінің жауларын аңғара берсін дейміз. Рас, шын сырын, бұдан арғы жайларын біздің Сәмен, Сейіттер түсінеді! – деді.

Сәмен бұған арнап айтқан Павлов сөзін орысшадан тура долбарлап ұғынды да, өзінше бір байлауын сөйледі.

– Сенің үлкен жауың бай мен болыстар, саудагер мен ұлықтар деген сөзді Марков пен Павлов айта бастаса болды, біздің Затон жұмысшылары өзінің бала күнінен не қырда, не қалада сол содырлардан көргенін айта жөнеліседі. Сол-ақ екен, бұл кісімен ежелгі бір сырласымыз, мұңдасымыздай ұғыса кетеміз. Мәкен мен Дәрмен дауының әлек, шатағының үстінде бұл кісілердің бізді ұғынып, түсінуі де сондай оп-оңай болды. Қағазымызды өздері жазып, болатын сөзді өздері жолға салып берді. Тегі, жауын білген қауымның қаруын қайда сілтеуі оңай мәлім болса керек! – деді.

Павлов енді бұл жөніндегі сөзді аяқтай келе:

– Мінеки, солайша Мәкеннің дауы біздің Затон халқының тосып жүрген жайына мезгілін тауып қосылған керекті сылтаудың бірі болды. Сіз, Әбіш, бұл жөнде Марков әңгімесін аңдасаңыз, ол осы болған жайларды соншалық сүйсініп, құшырланып әңгіме етеді. Ол жұмысшы қауымының өз жауларын тануына біз мұнда тіпті орта ғасырдағы "қыз алып қашудың" керекке жарағанын да көріп отырмыз деп, кей достарына хат та жазды! – деп Павлов әңгімесін аяқтады.

Әбіш жай ғана жөн сұрағаны болмаса, бұл тұста Павловқа іштей тілектес адамша қарап, үнемі бас изей отырды. Сүйсінген ықылас білдірді.

Жүрісі асығыс Павлов шайдан соң тамаққа қарамай жүріп кеткен еді. Ендігі кеш бойы, ас піскенге дейін, онан соң түн ортасы ауып ұзақ отырып барып ішкен соңғы шайға дейін бұл жиын-мәжіліс бір ғана жайға көңіл аударып, ден қойды. Әбіштің өтінішімен өнер, саз сарыны басталды. Бұл жиынның тыңдағаны Дәрменнің соңғы өлеңі мен әндері болатын.

Домбырасын қоңырлата сөйлетіп отырған, ырғағы шебер құлақ күйінің тұсында Дәрмен әуелі азғантай бір үзіліс жасады. Жан-жақтан бұған көз тігіп отырған достар жүзін барлап шықты. Сөйтті де Әбішке бұрылып сөйледі:

– Маған бір нәрселер айт дедіңдер ғой. Бұл күнде, бұл шақтарда менен шығатын жыр мен сыр қандай боларын андайсыңдар ғой! Әлі ешкімге айтпаған, ашпаған, іште ғана оралып жүрген ырғақтар бар еді. Көзіме көрінсе, тірі болсам, ең алдымен Мәкеннің өзіне елден бұрын айтармын деп ем, Әбіш, сапар жүріп барасың! Бүгін айтпасам, естімей, білмей кетуің мүмкін. Мәкеннің өзі жоқ болса да, достары отыр ғой. Соны ойлап ашпағанымды ашайын, сақтағанымды ортаңа салайын дедім. Бірақ білесіздер ғой, Бақаң, айтатын "Шәркен" ертегісінде жас Зукуль – Мәкен, батыр ағасы Шәркеннің өлімінен соң не деп еді? Өзінің бар денесін оқ тескен, жаралы. Ағасы болса өлген. Сонда ақылды дос Данданға айтып еді ғой: "Іштегі жара анау, тыстағы жара мынау, көңілді аулар бір жайларды баян етсеңші, Дандан!" – деп. Мен де соның бір кез-кезегінен шертіп көрейін де! – деген еді.

Әншейінде үнемі ашық қабақпен жарқырай сөйлейтін Дәрменнің қазіргі үнінде ойлы мұң сезілді. Үй іші оның сөзін үн қатпай тыңдап қалған-ды.

Осыдан әрі Дәрменнің қиылған мұрты, құндыздай қою жылтыр қасы, сәл қанталай түскен өзгеше ойлы сұлу қара көзі тыңдаушы достарын Дәрменнің жүз ажарына да қызықтыра қаратады. Дәрмен үніне осы күнде қосылған өксік лебі сезілді. Сорлы асық өзінің ынтызарынан айрылу мұңын толасы жоқ шер тынысына айналдырып алыпты. Біресе Дәрмен алғаш жүрек сырын ашқан шаққа кетеді. Тағы бір кезек үмітті, көтеріңкі ән қанат сермеп, екеуі жасаған тәуекел, серт жайын тебірентеді. Одан келе бір шақта, қазақ ақыны айтпаған, Абай ғана бастаған "Көзімнің қарасындай" ырғақпен, жалыны қайтпас, арманы айықпас анық асықтығын ырғалтады.

Тағы бір сәтте Әбіш пен Мағыштай достарынан Мәкен екеуі алған ауызша сертін, дос жүрек көмегін шын баяндайды. Және бір ауық баяу, қоңыр, сараң сыр бастаған ділмар домбыра, жиі ауысқан ырғаққа сүйене отырып, бар жиынның күтпеген қалпында әзіл, қалжың күйді де қозғай кетеді. Мәкен мен өзінің әп-сәтте қашқын болғанын мысқыл етеді. Енді бірде сол ырғақпен, мынау қасында отырған жан аямас достар Сәмен мен Айшаның, атандай асқар бойлы Мұқаның соққыға жығылып, қанжоса боп жатқанын әзіл, қалжыңға айналдырады. Аз жиынды көп күлдіре жырлап өтеді. Сонда көңілді күйін ауыр мұңымен алмастыра отырып, енді бір шақ сонау қырғын күні Әлмағамбеттің қорқып сасқан ұсқынын мысқылына оралтады.

Бар жиын ішек-сілесі қатып күліскен шақта Әлмағамбет өзі де, сол күні зәресі кеткен жайын мына жұртқа ұғындырмақ болады.

– Қайтейін қорықпай! Қорабайдың сыңар жұдырығының өзі қап-қара тоқпақтай. Анау кәпір жұдырық келіп тисе, бір жапырақ Әлмағамбеттен не қалады, деп шошынғаным рас! – дейді.

Сәмен мен Айша көздерінен жас аққанша күлу үстінде Әлмағамбетке мүсіркей қарасады.

Өзінің аузына қарап отырған дос тобына Дәрмен бар бейілін беріп, мейірін сарқа сыр толқытты. Кейде көңілдендіріп, күлдіріп алған достарына енді келіп аса бір ауыр наласын шағады.

Көп күндер өтсе де, сан сағаттар бұны сарғайтумен соғып кетіп жатса да, ол әлі Мәкеннен бірде-бір хабар, белгі білген емес. Кейде бұл оның жүдеген, жылап, қиналып, Дәрменді жәрдемге шақырған жүзін көреді екен. Осындай түсінің бірінде Мәкеннің терең зындан ішінен шырылдап шыққан даусын естиді. Сонда Дәрмен: "Мен бармын, жақындамын!" – деп, айғайлап жауап қатайын десе, үні шықпай қалады. Қолын созайын десе, бауырына тартылып, байланып қалған қолы тұсауын үзе алмайды. Дәрмен бұл шақты бірінші рет осы топқа мәлім ете зарлай жырлағанда, жаңағы күліп отырған Айша мөлтілдетіп жас төгеді. Әбішке ақын досының жаңағы, соңғы жыры орыстың шебер даналары жазған кейбір балладаға сай туғандай көрінді.

Дәрмен ең соңғы кезде бар тынысы бетті шарпып тұрғандай, соншалық ыстық жайды толғап өтті.

Тас қамаудан бетер болған Әлімбек тілмаштың үйіне Дәрменнің делдалы жетпеуі былай тұрсын, осылай зарлаған оңаша шер куәсы, хаттары да бармайды, тимейді екен. Қатал тілмаш оның да жолын кесіп қойыпты. Сондықтан ең соңғы күндер тым құрса осылай жетер ме деп Кәкітай мен Дәрмен бір шара жасапты. Мәкенге арнап жаңадан тіккізіп жіберген көйлек пен кемзал, бешпет, ішік жағасына, омырауына, қаусырмасына Дәрмен көп тұмарлар тігіп жіберіпті. Сол тұмардың бәрі жетер ме екен Мәкенге. Егер аман-есен жетер болса, не сыр барын елер ме екен асық жар! Ол тұмарларда қапалы көңіл құмарлары тізіліп жазылғанын сезер ме екен! Тауып, танып білер ме екен ынтызар! Соңғы, ұзақ, өзгеше бір тың ырғақпен айтылған ғажайып өлең осылай оралып толқып еді. Үй іші соңғы шайға ауысар кезде, бұл жырдың соңына келген күдік сұрау, үміт сұрау, арман сұраулар қайталады. Дәрмен соны айтқанда, үй іші көп ауыздан тілек қосып, жамырай үн қатысты. "Білер Мәкен", "алар хатыңды", "таныр тұмар сырларын!", "айтқаның келсін, дегенің болсын!" – десіп барынша адал тілек қосады дос қауым.

Дәрмен мен Мәкеннің жұмысына жанын салып араласқан Әбіш енді сол жұмыстың сот алдында аяқтауын тоса алмады. Ол жайды адал серік болған өзі, тіпті Дәрменнен де көп арман етіп еді. Ақын досына: "Енді бар бөгет жойылып, Мәкен екеуің қайта қауышып, күле жайнап отырғаныңды өз көзіммен көріп кету соншалық ыстық тілегім еді. Амал жоқ, Мәкенге осынымды өзің айт, ұмытпай айт!" – деген сөзді Әбіш дәл қоштасар сағатта айтқан да, онымен сүйісіп қоштасқан.

Әскерлік қызмет ретінен Алматыға барып іске кірісу жайы Ташкенттен тың бұйрық, анық, нақтылы бұйрық боп тағы жетті. Семейге Әбіш ойлаған мезгілден бұрын жүретін болды. Сөйтіп, ол Алматыға сентябрьдің аяғында аттанған еді.

Содан бері айлар өтіп, енді міне, январьда кірді. Мәкен болса, қалаға Дәрменмен алғаш кірген іңір қараңғылығынан бері, сентябрьдің басындағы бұған жұмбақ кештен бері, төрт ай бойында ел-жұрттан, жақын жандардан жырақта. Тырс еткен сыбыссыз, хабарсыз өзінше бір қамауда қалды. Тек соңғы айдың ішінде Әлімбек тілмаштың татар әйелі Сәлима жеңгей бір күні Мәкенді өз қасына кәшаба шанаға отырғызып, басын Сәлиманың өзінше, осы қаладағы татар әйелдерінің салты бойынша қара шапанмен бүркеп, окружной соттың тергеушісі Злобинге апарып қайтқан.

Тілмаш боп Әлімбек қатынасты. Бірақ Мәкенге бірде-бір сөз көмегін беріп, қазақ баласы, таныс адамы болып, икемді мінез көрсетпеді. Тек қана тергеушінің Мәкеннен сұрағанын қазақша, шолақ-олақ тілмен оған жеткізеді де, Мәкеннің жауабын да өңдемей, шеберлемей, "нем кетеді" күйде айта тастап тұрған тәрізді. Мәкен бұған сенген жоқ. Өзінің ғана Әбіш көзінше айтып шыққан сөздерін бұлжытпай, айнымай қайта бекітті.

Ол тергеу болғалы да ай өтті.

Енді міне, аязды ашық күннің сәскесінде Мәкенді, ана жолғыдай, басына қара шапан жамылдырып, Сәлима тағы окружной соттың жоғарғы этаждағы өздері білетін бөлмесіне әкеліп кіргізген-ді.

Мәкен осылайша мылқау жандар арасындағыдай. Тіл қатысар, жан тартар адамын көрмеген күйде бүгін, енді өз ісінің байлауына жеткен тәрізді. Жаңа сот үйіне жортып жеткен кәшаба шанадан түсерде Мәкен байқап қалды. Осы үлкен үйдің алды, айналасы, тіпті Ертіске қарай құлай берген, үлкен ауыл аймағындай, кең алаңы түгелімен қаптап кеткен қазақ адамына толы екен. Беті бүркеулі күйде ешкімге көз тоқтатып, іркіліп қарай алмаған Мәкен, әйтеуір, жапырлап қаптаған еркектердің көпшілігі қыр қазағы, Тобықты үлгісінде киінген топтар екенін аңғарған. Сонымен қатар жағаларын мол қайырып, мәуітімен тыстаған тымақ ішік, жанат ішік, тиін ішік киген ноғай бөрікті байларды, сәлде салған бірен-саран молдаларды сезіп қалған.

Өзі үміт ететін, алыстан асқар бел санайтын Абайдай асыл аға, бұл асығыс жүріс кезінде Мәкеннің көзіне түспеді. Соны күдік көрмесе де, көңіліне сәл жұмбақ біліп еді. Дәл сәт есігіне кіре бергенде, бір жылы дауыс сыртынан анықтап тұрып, қазіргі сәтте Мәкенге аса қажет болған бір ауыз сөзді жеткізіп қалды. Мәкеннің аңғаруынша, ол Әлмағамбеттің даусы тәрізді. Қымбат сөзі: "Жасқанба, жалтақтама, Мәкен! Жоқшың қасында, Абай ағаң да осында!" – деп қалған.

Мәкен осыдан өзге қазақ үнін жау жағынан да, дос тобынан да естіген жоқ. Оны тергеген ұлықтар оңаша үйге өзін ғана алып байлау айтты. Соттың бүгінгі кесімі де осы өзгеше оқшау істің жайына байланысты өзгеше кесім боп шықты. Бұл кесімді окружной сот кең мәжілісінде жасаған жоқ. Арнаулы отырыс ретінде сот бастығы мен екі мүшесі - үшеуі болып өткізді.

Дағды бойынша үлкен тергеулерде ұдайы болатын прокурор, қорғаушы адвокат, зал толы куәлар, тыңдаушылар тобы да болған жоқ. Іс түгел тергеліп отырған жоқ, оқшау шара ретінде қысқа тоқтам ғана жасау мақсат болған. Сондықтан Мәкенді жалғыз бөліп алып келген стражник, одан өзге тергелетін кісіні де, куәні де, көлденең адамдарды да келтірмеді.

Мәкен есіктен ақырын ғана кіріп, аяғын баяу ғана басып, бөгеле беріп еді. Ұзынша кең бөлменің төріндегі көк мәуіті жапқан ұзын үстелдің ар жағында сары сақалды, қасқа бас, көзілдірікті, сары ала түймелі келісті адам отыр екен. Мәкеннің көз қадағаны сол ғана кісі еді.

Үстелдің екі шетінде бірі ұзын бойлы, бірі аласа бурыл шашты - екі бөгде адам бар екен. Төртінші кісі үстелдің бергі шетіне сол қолын сүйей тұрған тілмаш. Ол үлкен көзді, сәл шұбар жүзді, толықша денесі бар қазақ.

Сары сақалды ұлықтың өңі-жүзін аңдай бере Мәкен ішінен "мына кісі орыстың бір сұлу адамы екен" деп қалды. Әдеп сақтағаны болмаса, Мәкен бұл сәтте де үрейленіп, қорыққан

жоқ. Кей сәтте аңдап қараса, Мәкен әлі бір уақыт соншалық шошып, қорыққан емес екен. Бір ауық өзіне-өзі: "Осы мен есуаспын ба, неге шошып, неге үркіп қалтырап жылап, үрейленбеймін? Әлде есім шығып, мәңгіріп жүрмін бе?" деп те күдіктенетін. Анығында Мәкен қорқақ емес, тәуекелі мығым жан еді. Ол сонау күндегі қан-қазадан естен айрылмай өткен соң, "енді несіне болса да шыдадым", "өкінерім, қайта айтарым жоқ!" –деп, сол әлек үстінде өзіне өзі бір-ақ түйін айтқан да, бекініп қалған-ды. "Оттан да, тозақтан да қорқарым жоқ", "өлсем өлейін, шыдадым" деп қана қойған еді.

Мәкенмен қазір жауаптасқан тек сот бастығының өзі ғана. Есіктен кіре, стражник қасынан ұзамай, ақырын жылжып, іркіліп қалған Мәкенді сот бастығы шошып тұрған сахара қызы деп түсінді. Ол жұмсақ үнмен сөйлеп, қолын да бұлғап:

– Бері қарай, бері таман, жақындай түсіңіз! – деп өзі шақырды.

Тілмаш сол сөздерді жеткізе бере Мәкен әуелгі қозғалысын шапшаңдатпаса да, аяғын ақырын ептеп басып, залдың ортасына тақап келді. Ұзын сұңғақ бойлы, қынай бел кемзал киген, басында оқалы тақия, жеңіл жібек шәлі бар, қоңырқай жүзді, нұрлы, ойлы көзді қазақ қызы сот бастығына сүйкімді көрінді.

Бастық салған жерден Мәкеннің өз атын, әкесін, жасын, оқыған, оқымағанын башайлап сұрай бастады. Үстел басындағы аласа бойлы бір төре тілмаш аударған Мәкен жауабын хатқа да түртіп отыр. Мәкен оны да аңғарды. Барған сайын Мәкеннің көңілі өзі күтпеген күйде, соншалық тыныш орныға түсті. Ол тіпті жаңағы жақсы шырайлы бастықтың жайлап сұраған сөздерін енді сынап та тұрған тәрізді. Ішінен: "Алты айдан бері кім екенімді әлі біліп болмаған ба? Анық бес рет сұрап, тіркеп, қайта-қайта айтқызып, жазғызып алғандары кәне! Менің атым мен әкем аты осы қыс бойы сан қағазды толтырмап па еді? Өйткенше қайта-қайта ежелей бермей, байлауын айтса не етеді екен?" деп те қойған. Сол ойының жауабы да, орайы да енді дәл табылғандай болды. Аз уақытта сот бастығы Мәкеннің Дәрменге қашан көңіл қосқанын, Дайырдан неге қашқанын нықтап сұрады. Оған Мәкен аз сөзбен өте орнықты, берік жауабын айтты. "Дәрменнен айрылмақ ниеті жоқ, Дайырға қайтқаннан өлгенін артық көреді және патшалық сотынан, законынан өз басын қорғауды тілейді. Пана сұрап келген, жол көрмеген даланың жас қызы осы тергеуші ұлықтардан рахым сұрайды!"

Бұл сөздер тілмаш арқылы жеткенде, салқын жүзі көп өзгермеген сот бастығы, өзінің екі жағындағы серіктерімен Мәкенге түсініксіз, орыс тілінде кезектесіп сөйлесіп, ақыл қосып қалғандай болды. Соттың үш адамы – орыс адамдарының бұл жүздерінен Мәкен күдер үзген жоқ. Анығында оның байқағыштығы теріске кеткен де жоқ еді. Сот бастығы: "Мынау қазақ қызының сөзі орынды, тілі тапқыр, бұл барынша шынын әкеп тұр!" деген болатын.

Оңаша үйге қайтадан екшеліп шықпай-ақ, осы топ төрелер Мәкенге тілмаш арқылы өздерінің байлауын баян еткен. Бұл кесімдері бар істі мүлде бітірген байлау емес. Бірақ

бұған білдіретіні: "Қыздың басы азат. Патшалық законына сүйенген округ соты Мәкен басына азаттық береді. Ал қалыңмал, мүлік дауын шешуді қазақтың өзінің заңына бұйырады". Осымен талайдан күткен соттың байлауы болды. Жартылай кесімді сот өзі жасап, осы іс жөніндегі ендігі бір жарты дау-тартысты екі топтың өзара келісіп, бітісуіне берді. Мәкен үшін бақыт шағындай болған алғашқы бөлім байлау еді. Ол – сот байлауы. Бұл жөнінде басына азаттық тілеуші Әзім қызы Мәкенді бұрын төленген қалыңмал бойынша зорлықпен алам деуші Шақар ұлы Дайырдың талабын сот теріс деп табады. Дайырға тимей, өзінің таңдаған адамына тиюге қызға рұқсат етіледі. Оны патшалық заңы, сот орны өз қорғауына алғанын мәлім етіп, қолына азаттық қағаз береді.

Осыдан соңғы бұл істің бітім, келісімге берілгені мал-мүлік жөніндегі сөздер. Қызға төленген қалыңмал тәрізді, алық-беріктің бәрін қазақ халқының осы күнде өзі қолданып жүрген әдет, заңы бойынша "қызды жоқтаушы Шақар ұлы мен қызды қорғаушы Ысқақ ұлы Кәкітай келісіп, тыныштық табысатын болсын" делінген. Осы байлау соттың үлкен залына лық тола кірген қазақ атаулының бәріне мәлім болды. Ендігі ұзақ, оқшау келіссөзі тыста, сот кеңсесінің маңында жүрді. Оразбай, Дайырлар тобының қарашы тілеулесі боп келген қала саудагері, шәкірт, молдалары, тілмаштары қанша көп болса, Абай айналасындағы тілеулес жұрт та мейлінше мол еді. Бұлар – ар жақ, бер жақтың қайықшысы, әралуан ұсақ кәсіпші, қалың еңбекші көпшілігі. Және бас киім, аяқ киімдері көнетоз болса да, орысша киінген жұмысшылар көрінеді. Әсіресе, денелері, бітім-тұлғалары балғын, кесек біткен, отыз-қырқы тізе қосып, жұбын жазбай жүрген грузчиктер болатын.

Бұлардың Абай мен Кәкітайды, Дәрменді және соларға тілек қоса келген көп ел қазақтарын қоршап жүргені, бүгінгі күнде өзі бір үлкен айдын, көңілді көрініс боп шықты.

Қазіргі сәтте Абайдың ажарындағы ырзалық оны жасартып, өзгеше бір жадыратқандай. Жүзінде күлкі, іреңі ағарғандай. Кейіс кеткен қас-қабағы жоғары көтеріле, керіле түсіпті. Екі көзінің айналасында нұрлана біткен өзгеше бір сәуле бардай. Шат, игі сәуле! Қарасынан ағы молая түскен мұрт, сақалы едәуір егде жасты байқатса да, Абайдың езуіндегі күлкі, ақсиған сұлу аппақ қатар кесек тістері оның жасын да ұмыттырғандай. Қасындағы Кәкітайды, Дәрменді екі жақ қолтығына ала құшақтай түсіп, сот үйінен шыққанда, Абай өзгеше өркештеніп, сонша бір тыныс алып, шоқтығы аса шықты.

Осы істің алғаш әлек күнінде Оразбайдан Есентай әкелген кесір, асқақ сәлем Абайдың есінен кеткен емес-ті. Сонда сескенбей, жиреніш қана атып, тәуекел етіп, шыдамға бекінген өз мінезін енді өз ішінен қуанышпен құптады. "Жауыздықпен әрбір кездесу, табандасып белдесу әмісе осылай аяқтағай-ақ та! Осылай тынсашы!" – деп, соңғы сөздерін қуанысып келе жатқан Кәкітай мен Дәрменге қатты сөйлеп, айтып та қалды.

Абайдың бұл қалпын көлденең бағып тұрған көздер бар-ды. Ол – Есентай мен Оразбайдың қызғаныш пен кек ызаға толған көздері. Абайды аңдай бере Есентай сол қолының шынтағымен қатардағы Оразбайдың шынтағын мытып қалды.

– Жауланып, өкпесі қабынып бара жатқанын қарашы! – деді.

Оразбай тістеніп, қырылдай түсті. Гүж еткен қабаған төбеттің ырылындай ашу атты:

– Бара түссін барарына... Аса түссін, бүлдіре түссін

Ыбырай! Бұны бір қан тартып барады ғой. Тілеген сыбағасын тартармын... Тостым алдын тағы да, үндеме! – деп, Есентайдың қолын сілке қысты.

Мәкеннің босағанына мәз болып, көңілі жайланып шыққандықтан, екінші кезекке қалған келіссөзге Абай кіріскен жоқ. Мәкен сот үйінен соңғы рет Әлімбек тілмаштың әйеліне еріп шыққан еді. Абай Әлімбекке сөйлесіп, Мәкенді Даниярдың үйіне апарып, еркіне жіберуге келісті.

Ал мал жөніндегі Оразбай мен Дайыр айтқан қалыңмал шығынын "Дәрменге доспын" деген Абайлар жағы дау-далбайсыз, толық етіп төлемек болды. Абай қарсы жақтың ойынан қара үзіп, өзгеше көнгіш боп шықты. "Тілегенін бермек, дегеніне көнбекпіз" – деді.

Екі жақтың сөзін ұстап араға кірген Айтқазы дейтін Белағаш қазағы пысық, сөзшең жігіт арқылы, Абай келіссөзді керіске жібермей оп-оңай шешті. Ұзақ дауласармыз деп әлі де қанын ішіне тартып, қабақтарын кісі өлтірердей боп суыққа салған Оразбайлар, Абайдың мал жөніндегі көнгіш жауабын естігенде, біраз уақыт не дерді білмей, мәңгіре дағдарды.

Артынан Оразбай пәлеге тоймас қалпымен, енді тағы асқындай түсіп, айып тіледі. Айтқазы Абайларға бұл сәлемді әкелгенде, Абай өз аузынан өз жағына екі тоғыз айып атады. Дәрменнің көп досының мойнына сәл салмақ боп, тарап түсетін шығындарға қарамады. Мал шығынын өз жағына өздігімен баса салған Абай Оразбай, Дайырларды, қаншалық қақап тұрса да, тез қақалтып, тоқтау салды. Ұзақ айлар бойына Абай мен оның көп достарын Семейдің тұрғыны еткен сұлу жүз, сезімді жүрек, сыпайы мінез Мәкен дауы осымен аяқталды.

"Мәкен қыздың ылаңы" деп, Дәрменнің ынтызарын, асыл жарын әлдекімдерге жаманатты етіп айтқызған ауыр тартыс әлі де талай зілін кейінге сақтап қалды.

Бірақ бұл дүние солай бола берсін. Ал Дәрмен мен Мәкеннің енді тозақ отындай азаптан айрылудан өтіп, қайта ұшырасуы бұл екі жас бастан кешірген өмірдің ең бір естен кетпес жалындай шағы болды.

Тағы да Сәменнің төргі үйінде, кешкі ымырт шағында Дәрмен есіктен кеп кірген Мәкенді қаншалық арманды құмарлықпен қарсы алғанын өзі де аңғара алған жоқ. Тілмаш Сармановтың үйінен Мәкенді осыдан бір сағат бұрын өзі барып босатып алып шыққан Кәкітай жолда ешқайда соқпай, тура Затонға тартқан-ды. Ол Дәрменге алдын ала пәлен шақта Мәкенді қайырып әкелеміз деген жайын айтқан да жоқ-ты. Алакөлеңке үйде, кешкі шақта сағыныш ойымен күндегіше оңаша күңіреніп, қоңыр домбырамен "құлақ күйді" қоңырлата тартып отырған Дәрменнің бұл сәтте Мәкен келер деген үміті жоқ-ты. Бірақ азапты айлардың бар кеші мен түнінде тыным бермей сарғайтқан сағыныш қазір де Дәрменнің бойын, ойын улата мегдеткендей болатын.

Кәкітай Мәкенді төргі үйге кіргізе бере өзі кейін шегініп кетті. Бұл шаққа шейінгі қорқыныш, азап, қысым-жаза шағында көзінен бір түйір жас шығып көрмеген Мәкен қазір Дәрмен құшағына алған шақта ыстық жастар төгіп, үнсіз егіліп жіберді. Дәрмен мұның әлі салқын жүзіндегі салқын жасын жұта сүйді. Алғашқы ұшырасу минуттары ғана емес, екеуінің құмарлық ынтығында тегінде әлі күнге сөз аз да, бірін-бірі іштей үнсіз сезіну мен тануға көбірек бейім болатын. Қазіргі шақта да шала шешініп болған Мәкенді жердегі көрпеге қарай құшақтай тартып отырғыза бере, Дәрмен дамылсыз жабысып, іштей сиына сүйеді. Әлде кімге, әлде қалай тағдырына алғыс айта сиынады.

Мәкен де басында сәл тосаңсығандай. Оңаша жалғыздықта тығыла тартынып қалған қалпымен үн де қатпай, құшақ та жазбап еді. Ол сәтте, тек Дәрменнің аймалауына өзін қиыла, қысыла сүйгізгендей ғана болатын. Кейін ол да кезек жалын атқандай дірілдеген ыстық еріндерімен Дәрменте өзі де өзгеше бой жаза түсіп, ыстық, нәзік жалынмен жабысты.

ҚАПАДА

1

Абай мен Дәрмен қоңыр адырдан асып, төскей қоныс – Молалы суға жеткенде, күн батуға тақаған. Күздің бұлыңғыр күні айықпады. Ертеден кешке дейін қатты қара жел соғумен болды. Онсыз да тозығы жеткен көп жатақтың аулы қазір, әсіресе, жүдей түскен жадаулықта. Жиырма шақты қоңырқай үйлі, жыртық қара лашықты ауылдың тірлік белгісі аз-ақ. Тек әр үйдің ығынан үре шығатын арық күшік, бұралқы қатпа қаншықтар бар. Кейбір үйдің түңлігі астынан жіңішкелеп шалқып шыққан түтін байқалады.

Ауыл сыртында жүрген жан байқалмайды. Талшық болмысын жалғыз-жарым сауынынан айыратын шешелер өз үйлерінің ығында бірлі-жарым сиырларын сауып отыр.

Екі жолаушы өздері іздеген үйді ешкімнен сұрастырмай-ақ, сырт долбарынан айырып таныды да, дәл кеп түсті. Бастап келген Дәрмен. Ол бұл үйге келіп, түсіп жүргендіктен, ескі туырлыққа былтыр жамалып қосылған жаңалау қызыл киізді есінде сақтаушы еді. Бұл шақта ол қызыл киіз оңып, құрым сарыға таман айналса да, жапсыра жамылған қалпы белгі болды.

Жүргіншілер кеп түскенде де бұларды аңғарып, қастарына келген кісі жоқ. Абай бие бауындай жерде өремен жайылып жүрген екі атты көрді. Біреуі Ерболдың ала аяқ қоңыр аты тәрізді. Екіншісі Базаралының бір кездегі теңбіл аты, бұл күнде тарлан бозға айналған. Екі атты таныған Абайдың көңіліне ол аттың иелері түсті. Күн бойғы ұзақ жүрістен қажыған көңіл жайы енді сәл көтеріле берді.

Үй іші бұл кезде "кісі келді-ау" деп селт етпегендей. Адам жоқ иесіз үй болмаса, не бір басқаша орасан күй болмаса, аттан түскен шет қонақты сезгенде иті абалап, әлек, шу жасап жатқанда, қауқары бар үй жанының біреуі не шықса немесе дыбыс берсе керек еді. Бұл үй ондай белгілер жасамады. Абай мен Дәрмен үйге кірген соң ғана ерекше жайдың мәнін білісті.

Кішкене қоңыр үйдің сол жағында, жер төсекте ауру жан жатыр. Екі еркек, бір әйел сол қысылып жатқан адамның ескі төсегіне ентелеп, науқасқа үңіле қарасып отыр. Осы жандардың бейнесін көргенде, Абай мен Дәрмен бар күйді анық аңғарды. Бұларды енді ғана білген дені сау жандар тез серпіле берді. Абаймен ақырын амандасып, төр жақты босатып, орын беріп жатқан – Базаралы мен Ербол.

Әйел үнсіз жас төгумен отырған қалпынан көп ауысып, өзгерген жоқ. Абай бұл адамдармен ақырын, қысқа ғана амандық айтысты да, аурудың халін сұрады. Осы кезде ауруға телміріп отырған әйел науқастың ымдап жасаған белгісі бойынша еңкейіп үңілді де, жүзіне жүзін тақады. Сөйтті де қатты дыбыстап:

– Келген Абай, Абай, Дәрмен! – деп, екі-үш қайырды.

Бетін Абайларға бұрды да: "Келген кім?" – деді, тілі қайта шешілгендей.

Осыдан кейін Базаралы Дәрменге кеңес етті.

– Қасына тақашы. Сені аузына ала береді. Айтпағы бар той деймін! – деген еді.

Дәрмен сырт киімін тастап, бешпетшең күйде жаңағы әйел отырған орынға жүресінен отырып, еңкейе берді. Абай да осы кезде тымағын тастап, төсектің бас жағынан шынтақтап келді. Дәрменге бас түйістіре отырып, әлсіз науқастың көз алдына бар жүзімен көрінді.

Ербол сөніп қалған отты осы шақта құрғақ тезек салып, қайта қоздандырып, үрлей түсіп еді. Енді бір сәтте лаулап тұрып, маздап жанған от Абай мен Дәрменнің жүзін ауру адамға анық көрсетті. Аурудың аппақ сақалы ұзын күйде ұйысқандай. Кесектеу мұрны қазір.сүйірленіп қырлана түскен. Кішілеу көздері ашылар-ашылмастай сәл ғана сығырайып, төмендеген. Ағарған қалың қасы ретсіз ұйпаланып, көзіне қарай жайылған. Дерт жеңген қарт өзіне үңілген екі жүзге кезек қарап, сәл ғана езу тартқандай болды. Өте ақырын ғана дауыспен:

– Абай-мы-сың? – деді. Кірпігін ғана қозғап, өзіне қарай шақырғандай.

Абай оның не тілегенін аңғарып, аурудың сақалына бетін әкеп баса берді. Науқас бұнысын құптап, бас изегендей ишарат жасады да, Абайды құлағынан, самайынан, маңдайынан қоса иіскеп, сүйгендей белгі етті. Көптен көзден шықпаған кесек тамшы, ыстық жастар Абайдың көзінен кәрі досы Дәркембайдың мұрнына, оң жақ бетіне сап-салқын тамшы боп қат-қат тамды.

– Қайран қартым-ай!.. Қадірлім-ай! – деп Абай, өзімен өзі сөйлескендей күрсініп, бір жалын атты. Демі дір-дір еткен өксік тәрізді ауыр күйініш қалпын байқатты. Үлкен адамдық пен мейірімді достық қасиеттерін жиған кең кеуде, аса ащы бір шерменен өзгеше күйзелгендей.

Дәрмен жылап жіберді. Жаңыл да мұрнын тартып, үнсіз жасын төге түсті. Кейінірек отырған Ербол да Абай аузынан шыққан жаңағы жалынды аңдағанда қатты "ah" ұрғандай боп, дыбыстап күрсінді. Үнсіз, жым-жырт күйде басы-көзін темен салып Базаралы да ауыр уайымға батқан. Лапылдай жанған тезек отының ойнамалы жарығы оның қастарының арасындағы үш тарау терең әжімдерін өзінше бір ереуілдеген көлеңкедей етеді. Кейіс, нала елесіндей айқындай түседі.

Қасына жаңада кімдер келгенін жақсы аңғарып жатқан науқас енді бар күшін, ес-санасын зорлықпен жинап алды. Тағы да қабағымен ишарат жасап, Дәрменді өзіне қарай тарта түсті. Жас жігіт қарт ағасының қиналған жүзіне жүзін тақап, етпеттей кеп еді.

Дәркембай баяу салмақпен қозғалған кішкене көздерін сәтке Абайға аударды да, Дәрменге сөйледі. Сөзі сыбыр, бірақ анық естілді.

– Абай сенің... қарызыңнан... құтылды!.. – деген сөздерді бөліп-бөліп, өте ақырын айтты. Аз күшін тартына жұмсап, тағы бір нәрселер айтып қалмақ тәрізді. Қуаты шақ болғанымен, санасы сау, ойы сергек. Есті қарттың жаңағы сөзін естумен қатар, оны қоршай отырған бар достары да ендігі жайды жақсы аңғарды.

Ербол, Абай, Дәрмен үшеуінің де есіне ерте кезде өткен, Дәркембай өзі араласқан бір шақ түскен еді. Ол –Құнанбайдың Мекеге жүргелі жатқан сағатында Тінібай қорасында, Семейде болған уақиға. Сол кезде көзіне көз ауру тиіп, кір орамалмен басы, бетін қиғаштай таңып алған он, он бір жасар бала Дәрменді Дәркембай Құнанбайдың алдына әкелген. Жетімнің қарызы барын айтқан. Сонда Абай аузынан шыққан бір сөз бар еді. Жас бала Дәрменге қарап: "Әкем үшін мен қарыздармын" деген. Сондағы әділ адамның, адамшылығы зор адамның аузымен айтылған ер серті есепті екен.

Бүгін өлім аузында жатқан Дәркембай осы жайды есіне текке алмады. Базаралы мен Ербол да сол бір жайды еске ала бере, өз беттерімен Дәркембай сөзін құптағандай бас изесті. "Сонау шақтағы Дәрмен қандай еді, бүгінгі Дәрмен қандай?", "Абаймен оның екі арасы қандай?!", "Туды" деген жай сөз!", "Бүгінгі Дәрменді бүгіндегі Абайдың баласы емес деп кім айта алады?", "Кейбір туған баладан, аға-іниден, бауыр-жақыннан Абайға Дәрмен сонағұрлым жақынырақ, ыстығырақ, қымбаттырақ десе кім таласады?" Дәркембайдың төрт-ақ сөзбен мегзегені осы. Базаралы, Ерболдай дос-жаранның өз іштерінде талай жайды ойлап өтіп, құптап отырғаны да сол.

Дәрмен мен Абай өз араларын сарапқа салып жүрмеуші еді. Тек қазір Дәркембай аузынан шыққан аз сөзден соң, көңілдерінде, тереңде, іште жатқан бір жарастық жайды аңғарысты. Дәрмен жылай отырып, ауру қартқа тілмен жауап айтқан жоқ. Бірақ басын қайта-қайта еңкейте иіп, изей түсіп, аға сөзін құптағанын танытты. Және содан әрі де Дәркембайдың бір нәрсе айтқалы жатқанын аңғарады.

Аурудың аузы мен көзінен өзінің көзін айырмай: "Тағы да айт!", "Тағы да айтарыңды тосамын!", "Не өсиет айтасың?" –деген жүзбен телміре қарап отыр. Бұл сәт осы екі туыстың арыздасу сәті екені бар жанға айқын. Бір Дәрмен емес, кішкене үйде науқас төсегінің айналасына үйірілген кішкене топтың бәрі де үзілгелі жатқан асыл жанмен арыздасып қалу халінде отыр. Соны аңғарған есті әйел – көзі жасты Жаңыл, сыртқа екі-үш рет алаңдап, өзіне-өзі айтқандай етіп, үн қатты. Сыбырлай берді. Шалының көптен тілсіз, үнсіз жатып, енді ғана соңғы айтарын айтып кетпек болып жатқанын аңдаған сайын Жаңыл жаңағы сөзін, сыбыр сөзін қайталай түседі.

– Рахым қайда жүр? Келмеді-ау! Неғып кешігіп жүр Рахым! Келмеді-ау, әлгі Рахым! – дей беріп еді. Дәл осы кезде сол анасы көп күткен Рахым да Абай мен Дәрменге сәлем бере, кіріп келді.

Бұл күнде жасы он төрт, он беске келген, бала жігіт Рахымның бойы бойшаң, ақшыл жүзі ашаң, арықтау екен. Ол кіре салысымен шешесінің үнсіз қол бұлғап шақырған ымы бойынша тымағын тастады да, әкесінің төсегіне Дәрменмен қатар отырып, үңіле түсті. Дәркембай Дәрменнің қасында өзінің жалғыз баласының, жас баласының жүзін көргенде қатты қобалжып, бір толқын оймен түйіліп қалды. Реңі қашқан жұқа еріндерін жиыра тістеніп, өте ащы бір зәр жұтқандай шер тұтқан-ды.

Абай танып отыр. Қарт досының осы бір сараң ғана бет белгісінде оның бар арманы, айтары сезілгендей. Бұл дүниеден әкетіп бара жатқан бір зары білінгендей.

"Жасы жетпей, бұғанасы қатпай, жетім-жалқы боп жалғыз мынау балам қалып барады. Қолында өнері жоқ, алдында малы жоқ, айнала пана жоқ. Кімге қалып барады?" – деген ой, "күні не болады" – деген қауіп, күдік Дәркембайдың діңкесіне, әсіресе дөп тигендей. Осы жайды ойлай отыра, Абай Дәркембайдың жүзін бақты. Аузынан тағы бір айтсам деген арманы шығар ма екен, жоқ оған мұршасы келмей, әлі жетпей өтер ме екен? Айтылып болмаған арманымен үзілер ме екен! Ондай қасірет мынау жұмылған ауыздың ішінде шығарман боп тұрып, шыға алмай кетсе, оның өзі де бір жаза ғой! – деп, қиналып ойланып еді.

Жаңағы сыбырлап айтқан азғана сөзінен соң ұзақ үнсіз жатқан Дәркембайдың көзі Дәрменді өз қасынан босатпай, әлі өзіне қарай "тыңдай түс" –дегендей тартып жатқан-ды. Сол себепті де Дәрмен бұған "тағы не айтасың?" – деген тәрізді көз айырмай қадалып отыр. Енді бір шақта Дәрмен мен Рахымға кезек көз аударып жатқан Дәркембай, тағы бір нәрсе айтарман болды. Еріндері сәл қыбырлай түсті. Сол сәтте тағы да айқын сыбыр естіліп еді. Дәрмен анық ұғынып, нық тоқып алу үшін ағасының аузына өзінің құлағын да тақай төнді.

– Рахымды саған тапсырамын... Осыны адам ету жайын сен де өз мойныңа қарыз етіп ал!.. Сонымен ақта Абай тәрбиесін!.. – деп, бұнымен сөзін бітіріп, енді көз қиығын Абайға бұрды. Жаңағы Дәрменше Абай да еңкейіп құлағын тақады. Аурудың бұған айтқан сыбыры тіпті әлсіреп және қысқарып, азайған еді.

– Рахымды оқуға... берші! Бұны да адам етші!.. – деп, соңғы арыздасу сөзін осымен тамам етті.

Дәркембай енді сұлық түсіп, жым-жырт көз жұмып қалды.

Үзіліп бара ма, жоқ арыз, өсиет айтамын деп әлсіреді ме, білу қиын. Абай науқастың тамырын ұстады, сол, өте сирек, болар-болмас қана соққан қыбыр бар. Үй іші аурудың жүзіне әр сәтін бағып, қадала қарап отырып, енді бір болжау жасасты. Өздерінше долбар айтысты.

– Жаңағы сөзден әлсіреді ғой, тыным алсын! – деп Базаралы байлаған еді.

– Қайта-қайта сұрап, "келе ме, келді ме" деп, Абай мен Дәрменді тосып еді. Бұларды көріп, арманын айтқан соң, енді тыныштық алды білем! – деп Ербол топшылады.

– Сол қалғығандай... Ұйқыға кетпеді ме екен! – деген үміт сөзін жас Дәрмен айтқан еді.

Абай мен өзге үлкендер бұның сөзіне жауап берген жоқ, олар біліп отыр. Бұндай халге жеткен ауруда дәл бұндай сәтте ұйқы болмайды. Ол барлық пен жоқтық арасындағы бойсұну. Үзілермен шақтың бірі. Дәрмен сияқты жас әуелі өлім көрмеген тәжірибесіздігін танытады. Болмаса ол өзінен кішірек Рахымның көңілін аулайды, үмітін демейді.

Бірақ бұның айтқандарына тәжірибелі үлкендер ілтифат жасаған жоқ. Олардың аңдағандары енді не де болса науқасты тыныш қалдыру керек. Дәрменге сол отырған қалпында қала беруді қолымен белгі етіп бұйырды да, Абай өзі енді төрге қарай, кейін серпілді. Базаралы мен Ербол да жазылыңқырап, дағдылы қонақтарша отырысты. Осыдан соң бұлар жай сұраса бастап еді, Базаралының, сұрауы бойынша, Абай бүгін Қорықтан шығып келген жайларын айтты. Күздің қысқа күнінде аяңмен ұзақ жүріскен екен.

Абай Дәркембайдың қалай ауырғанын, қашан ауырғанын енді анықтап сұрады. Бұл жайды Базаралы, Ербол, Жаңыл үшеуі кезектеп айтысты.

– Ауырғанына, алғаш жығылғанына бүгін төртінші күн! – деп Базаралы бастады.

– Жаңадан жығылса да, науқасының басталуы ауырлау деген соң, мен бұрнағы күні келіп кетіп едім. Сонда да ыңқыл қатты еді! – деп Ербол сөйледі.

– Алғаш жығылғаннан қатты жығылды. Онысы рас! – деп, Жаңыл да енді шай қойып, қазан аса жүріп, сөзге араласа отырды. Неден болғанын да Жаңыл өзінше дәл ойлап, дұрыс түйсінген екен.

– Суық өтті. Осы бір жұмадан бері айықпай тұр ғой, мынау қара суық, қатты жел. Қораға тасылмаған бір отау пішені бар еді, қарағанды сайда. Соған мынау көрші үйдің арбасын сұрап алып, қасына Рахымды ертіп, бір күн ертемен кетіп еді. Барған соң алған жұмысын тындырмай тоқтай ма бұл кісі... Қара дауылдың үстіне қиыршықтап қар да жауған екен. Соған қарамай баласымен екеуі күні бойы шөпті тасып, қораға үйіп те болыпты. Шекпені болса жұқа, омырауы да ашық еді. Жұмыстың қызуымен оны ойламаған ғой. Бейнет ауыр, әл-ауқат аз, киім лыпа нашар... Күн болса өңменінен өтетін қатты жел! Өзге емес, бәрі осыдан болды. Ел жата үйге келгенде: "Жаңыл-ай, қатты жаурап, аса қиналып келдім, осы бүгінгі күн діңкеме тимесе еді!" – деген еді. Айтқаны болды, таңертең өне бойы қызып, жөтеліп, жата алмай қинала бастады... Соның арты міне! – деп, жүдеу жүзді Жаңыл білгені мен түйгенінің бәрін сондай айқын, саналы жүзбен айтып шықты.

Базаралы көп сордың, жүдеулік-жадаулықтың неше алуан қасіретін шеккен адам, өзінің салқын, ащы ойын таратты.

– Белгілі ғой... Жаңылдың жаңағы сөзі аурудың себебін де, тосып тапқан кезегін де ашып отыр. Қай қамауға түспеген Дәркембай еді. Бірақ адам темір емес қой. Көңіл қайратты болғанмен, көне шекпен етке лыпа бола ма? Өр кеудесін имейім дегенмен, қара дауыл қоя ма? Айдалада, омбы қарда, қиян елсізде бір ұя қасқыр қамаса, адам құр қол болған шағында, жаяу қалған халінде: жақсы болды не, мінезді болды не, қымбат, керек болды не, оның – бәрінің көмегі бола ма? Сондай кәрілік, жоқшылық, әлсіздік, лыпасыз жүдеулік, аштық деген сияқты қамаған қасқыр көп қой. Бәрінің жиылып кеп тұсап жыққанын көрмейсің бе? – деді.

Жасы жетпістен асып бара жатқан Дәркембайдың бүгінгі жайын Базаралының бұл айтқан сөзінен орынды, қисынды сөз тауып айту қиын. Абай мен Ербол "рас, рас" десіп, тек қана бас изесті. Осы түнде Дәркембайдың халі ауырлап, сағат сайын мегдете берді. Үй іші ас ішіп бола бергенде, үнсіз сұлық жатқан ауруға, соншалық әлсіз шақтың өзінде де қатты бата бастаған қиналу білінді. Сол, соңғы шұғыл өзгерістің белгісі екен. Енді біразда деміне сырыл араласты. Абай мен Базаралы, Ербол үшеуі де осы дыбысқа елең етісіп, ерекше көңіл бөліскен еді. Үшеуі де ауруға кезек-кезек тақап келіп, ендігі деміне құлақ салысты. Соның артынан бұлар кейіндей отырып, біріне-бірі ақырын ғана айтысқаны сол сырылдың жайы еді.

– Анық сол!

– Сырылдың өзі!

– Мәлім... сол сырыл! –дескен. Кейін тағы бір ет асымдай мезгіл өткен соң, жаңағы жаман нышан араласқан дем ауырлай барып, таңға тақаған кезде Дәркембай дүние салды.

Келесі күні, сәскеден бастап, жиын отырған жатақтың барлық жұрты өздерінің қадірлі қарты, кәрі ағасы Дәркембайдың қазасын күтумен болды. Молалы судан қой өрісіндей жерде, бел астында жатақтың бұдан бұрын өлгендерін қойған көп бейіт бар-ды. Соған ер-азамат Дәркембайдың сүйегін апарып, таза арулап, қойып қайтты.

Абай, Базаралы, Ербол мен Дәрмен бұл әрекеттердің қалың ортасында өздері болып, Дәркембай қазасының бар ауыртпалығын да өз мойындарына алған. Өздері қам еткен болатын. Жақында отырған Ақылбай аулына Абай кісі жіберіп, ол жақтан жаназаға көп адамды келтірудің үстіне, Дәркембайдың үйіне аза ретінде бір сиыр, бір түйе сауын әкелгізіп берді.

Жаназа, қаза күндерінде қонағын атқару үшін Жаңылға тай, қой сияқты сойыс берді. Бұл күнде өз алдына шаруасы әлденіп қалған Ербол да құр қалған жоқ. Ол да бір қара атап және екі сойыс малын алғызып берді. Шамасынша өз көмегін Базаралы да атаған еді.

Осымен Абайлар, Дәркембайдың артында аңырап, жылап қалған Жаңыл мен Рахымды жұбата отырып, жатақ аулында Дәркембайдың жетісіне шейін бөгелді. Бұл күндерде Абай көбінше жақын жердегі, бір бел астындағы Аққұдықта отырған Ерболдікіне барып, екі

күндей қонақ болды. Өзінен жұбы жазылмаған Базаралымен де күндіз-түн бірге болысады.

Тағы бір күні, күндіз Жаңылдыкіне келіп, әдет бойынша бата оқи келген адамдармен біраз бірге отырысып, кеш бола Абай Базаралының аулына барып қона жатып қайтты. Сонымен, Дәркембайдың жетісіне шейін Абай жылаулар, жетімдер үйінен ұзаған жоқ. Көбінше мұндар адамдардың көз алдында болды.

Дәрмен жақын жердегі Ербол, Базаралы аулына Абай қонаға кетіп, қайтып жүрген шақтарда, олардан қалып, күндіз-түнін Жаңыл мен Рахымның қасында өткізді. Абайдың да бір жағынан қарайлағаны, сол өзінің баласындай, жақсы көретін інісі Дәрменнің жайы болатын. Дәркембайдың жалғыз сүйеніші, ағайын ішінде ең ыстық көрген інісі есепті болғандықтан, әрине, Дәрмен бұл күндерде бұл үйден кете алмайды. "Жүрейік, кетейік!" – деп Абай да айта алмайды. Олай айту былай тұрсын, егер Дәрмен осылай істемесе, Абай оны кінәлар еді. Дәрменге соңғы күндерде Абай өзі тапсырған бір жайы тағы бар-ды. Ол Дәркембайдың қайтыс болар сәтте айтып кеткен арызынан туатын.

Саналы қарттың өлер алдындағы қамырығы мен арманын Абай Дәрмен мен өзі ғана боп, оңаша бір айтысып, ойласып көрген. Сонда Дәрменге:

– Дәкең сен екеумізге арыз айтып, қарыз артты-ау! Қатты тапсырғаны мынау жас баласы – Рахым болды ғой. Күн көре алмайды, аш-жалаңаш қалады демеген шығар. Бірақ әлдекім боп қалмасын, "біреуің қамқорлық ет", "біреуің адам ет" деп екеумізге бір міндеттің екі басын салмақ етіп салғандай еді. Мен ойласам, мұсылманша оқуы жаман емес екен, өзінің оқуға зейіні де, бейілі бар көрінеді. Мына Рахымды ілгері оқытайық. Сен, Жаңыл мен Рахым үшеуің осыны ақылдасып, біз қайтқанша бір байлау жасаңдар! – деген.

Дәрмен осы жөнде үй оңаша болған кештерде, қонақсыз, бата оқырсыз ертеңгі шақтарда жеңгесі мен інісін ала отырып, көп ақылдасты. Жаңылға да қиын, Рахымға да қимастық тұсау тәрізді болатын бір жай бар. Дәркембай болса қайтыс болды. Енді Рахым кетсе, Жаңыл бір үйде жапа-жалғыз, тірексіз, көмексіз қалмақ керек. Бір әйел бір қораға, азды-көпті дүниесіне жалғыз бас-көз боп отырған үй жоқ қой. Рахым оқуға кетсе, осы жағы қалай болмақ? Ал Дәрменнің бір ойы бойынша, Жаңылды өз қолына алса қайтер еді. Бұнда әке-шешесі жоқ Мәкенмен екеуі ғана бір үй боп отырған жайлары бар. Жаңыл осыларға қосылса, Рахымның бөгеті болмас еді. Ал Жаңыл Дәрменге де, Мәкенге де шеше болар да отырар еді. Жаңылға бұл сөз де жат көрінбейді. Ол Мәкенді әбден жақсы біліп, өзінің туған қызындай, не өз қолына түсіріп алған тума келініндей жақын санайтын, жақсы көретін.

Бұдан былайғы тірлікте Дәрмен мен Мәкеннің қолында тұрса, олармен тату-тәтті болмақтан бөтен ой, басқа мінез өзінен шықпайтынын саналы әйел жақсы аңғарды. Ол осы күздегідей қоныс шалғайлығынан Мәкенді бір ай, екі ай көрмей жүрсе, тіпті қайнысы

Дәрменнен бұрын, соны сағынатын. Мәкен де бұған соншалық бауырмал, ыстық тартып тұрады. Жібек талдай сұлу, майда мінезімен ол Жаңылға өзгеше жаққан.

Сөйтіп, Дәрмен: "Рахымды оқуға босату үшін сізге Мәкеннің қасына бару лайық" дегенде, Жаңыл ішінен шүкірлік етіп, қуанып та қалды. Күндердің бір күнінде солай болар деп, көнгенін де Дәрменге білдіріп қойды. Бірақ сонымен қатар бұл әйел Дәркембайдың артын, әруағын және оның қазасын күту деген қарызды ойламай қоя алмайды. Берер пұлы, ішкізер асы, кигізер киімі болмаса да, бар жатақтың басына көтерген, әкесіндей көрген, асыл қарты Дәркембай еді. Соның қырқы өтпей, не жыл мезгілі болмай, былай айтса "бет топырағы жасырынбай жатып", оның үйі жоқ, орны жоқ болғаны жұртқа да бату керек. Жаңыл да көнерлік жай емес. Олай болса, Жаңыл қазір тілегенмен, талпынғанмен Дәрменнің қолына бара алмайды. Дәркембайдың шаңырағын бұл арадан әкете де алмайды. Із-тозсыз, белгісіз етіп те кете алмайды.

Ал бұл жерде қалқиып, ерінің артын күтіп отыру үшін Жаңылдың қасында тым құрса осы күз, қыс бойы, келер көктемге шейін, не жазға шейін Рахым бірге болмаса болмайды.

Міне, осы жай-жағдайдың әр жағын ойлаумен Жаңыл, Дәрмен, Рахым үшеуі бірнеше күн өткізсе де, анық бір шешу айтыса алмаған. Тек Дәркембайдың жетісін беріп болған соң, Абай мен Дәрмен бұл ауылдан қайтатын шаққа жеткенде, жаңағы түйінді Абай ақыл қоса отырып, Жаңылмен бірге шешті.

Бұл жерден Жаңылдың қазір де, қыс та кетпеуін Абай да дұрыс көреді.

Ол жағына келгенде Жаңылдың сөздерін Абай түгелімен мақұлдайды. Бірақ қыстауға қонып, ас-суын әзірлеп болған соң, Рахым биылғы қыстың көбін Дәрменнің үйінде Ақшоқыда, Абай аулында өткізсін. Сонда мұсылманша да, орысша да азырақ түртініп оқи берсін.

Ал келесі жылы, Жаңыл Дәрменнің қолына көшкенде Рахымның қалаға барып, қалауынша мұсылманша, не орысша оқуына тұсауы кеңиді, алды ашылатын болады деген.

Жаңыл қыс бойы мүлде жалғыз болмас үшін, Рахым ай сайын бес күн, он күнге шешесінің қасына келіп, қайтып тұрады. Міне, Абай мен Дәрменге өлім аузында Дәркембай айтқан арыздың арты осылай аяқталды.

Енді Абай мен Дәрмен аттанар кезде Абайды Базаралы ауыл сыртынан оңашалап шығарып алып, бір азғана жайды айтты. Ең әуелі Базаралы өзі де Абайға мәлім, биыл науқасы үдей түсіп, жүдеуі асып барады.

– Баяғы бір бунап, бір босатып жүретін ескі науқасым кәрі лаңқадай боп кетті. Сол құрғыр құяң буын-буынымнан ұстағанына тоймай, енді жүрекке де шауып жүр. Биыл бір-

екі рет жүрегім қысылып, талып қалғаным да болды! – деп, әуелі өзінің науқас жайын айтты.

Абай осы бір жұма ішінде Базаралының жүдеулік үстіне қартайып қалғанын, әл-қуатының азайып, жүз реңі қатты өзгеріп, қуаң тартқанын аңыстап жүр еді. Бірнеше рет Базаралыдан саушылық жайын сұрағанда, ол сараң сөйлеп, жұрт көзінше және Дәркембайдың өлім, қазасы үстінде бұл жөннен шешілмеген. Таратып ешнәрсе айтпаған болатын.

– Менің жасыма жеткенде, кейде ойласам, жақыныңа, жан күйеріңе алдымен айтатын сырдың бірі – денсаулық болады екен. Соны "дәрменім азайды" деп, көпке даурықтырып, дақпыртып айтуымның да жөні жоқ. Жақыннан жасыратын жайым тағы жоқ деп, саған айтып отырмын! – деген.

Абай, аға досының бұл жайды оңашалап айтқанын өзінше түсінді. "Айналада жауы көп. Аңдысып, арбасып, алыстан болса да бұның басына пәле тілеп жүретін қаскөйлер бар. Жамбасы жерге тигенше солар "асқақтамасын, басын-басын" деп ойлайды ғой. Және ердің бәрі жарасын жарыққа салмайды, қолынан келсе өзі ғана біліп, өзі ғана "жалап жазуға тырысады" деп бір ойлады. Абайдың көңіліне әлдебір жолбарыстай, қабыландай қайратты жансебіл жандар елестеді.

Абай: "Базаралының осы сөзінің тағы бір арты бар ғой" деп сонысын сұрады. Досының ендігі сырын бақты. Ойлағаны рас, Базаралының шын тағы бір айтпағы бар екен. Тары да Ырғызбайдың сотқарлары бұл жолы Шұбарды, Әзімбайды бір араға қосып және бір пәленің шетін шығарыпты. Базаралыны тура атамаса да, қасында отырған іні көршісі Әбдіні қадап айтып, "ұры" деп, "айыпкерім" деп пәле салып, жала жауып отыр.

– Биыл жазда Әзімбайдың бәйгекер ат дейтін, тақымына басқан дей ме, бір аты жоғалыпты. Сұрау салып, айналаны шалып, бірде-бір дерек таппай қояды. Соған қарамай, "осы атымды Базаралы ұрлапты, ұрлаған өзі емес, Әбді" – деп жала жауыпты. Соған сұрау да салып, жақында Шұбар өзі келіп, Тәкежан мен Әзімбай жіберді деп, Ырғызбайдың тобы жіберді деп, салмақ салды. "Не мына Әбдіні ұрымыз етіп, қолымызға шығарып бер, не болмаса ақтасаң, кепіл бол, жаныңды бер" дейді.

Ауру Базаралы бұрынғыдай емес, жалындап айғайын салып шыға алмай отыр. Бірақ торға түскендей бір жағы ауру, бір жағы жау, қамауда тұрса да, Әбдіні "қара" деп айтпапты. Себебі, көзі жетеді, ол ұры емес. Ал жуанның зорлығы мен зомбылығына шек бар ма? "Ақтасаң, жаныңды бер" – дейді. Оған Базаралы: "Жанымды текке бермеймін, әрі ақ деймін, ақтығының себебіне жанымды беріп жалынбаймын. Өлсем де осыммен кетемін, былығына бас имеймін" дейді. Онысына қоймай, Шұбар мен Әзімбай екеуі қосылып, қасына бес кісі Ырғызбайдың содырларын ерте келіп, тағы әбігер жасайды.

Сонда Базаралы: "Мен Әбдіні ақ деймін де, сонымда тұрамын. Ал сол Әбдіні анық "қара" дегенге "көзім жетті, күмәным жоқ десе, жасы пайғамбардың жасына жетті ғой, анау Тәкежан өзі жанын берсін де, Әбдіні де, мені де қоса өлтірсін!" депті.

Бұнысы Базаралының өзіне сай мінезі еді. Әрі ақылы кемел, әрі және ерлігі батыл байлауы болатын. Осыдан соң, Базаралының айтуынша, жол мен жүйеден жеңілсе де, жуан Ырғызбай сотқарлары тоқтамапты. Жақында, осыдан он шақты күн бұрын Шыңғыстың бөктерінде, Тәкежан аулына бар Ырғызбайдың Әзімбай, Шұбар бастаған ақ сақал, қара сақалы жиылып, баталасып аттанысып-ты. Айтысқандары: "Базаралыға қыласыны қыламыз, үйелменімен өртейміз. Ара түсетін ағайыны болмасын. Кімде-кім Жігітек баласынан оған болысам десе, бүгін тағы анттасып, баталасқан бойымызша, сол қорған болам деген Жігітекті, тағы басқа жекжатты түгелімен соямыз!" – депті.

Топтарын тағы да күшейтіп, Базаралыға зіл-зәрін батыра түсу үшін Жігітектен шыққан пәле басы Әбділдә деген биді ат беріп, ас беріп, қасына ертіп апты. Ол соңғы кезде малы індетке ұшырап, қыстың жұтына ілініп, кедейлеу тартып жүрген. Өзі белгілі алаяқ, алдамшы, "қужауырын Әбділдә" деп аталатын пәлеқор бидің бірі болатын. Бүгінгі алымын "кедей боп қалдым" деп зарлай түсіп, ардан аттап ала жүретін осы би жаңағы анттасқан топтың ішінде бопты. Бұл жайды айтып келіп, Базаралы қысылмаса да күйінеді.

Абайдың есінде болсын деп білдірумен бірге, өзі кешірген өмірге ащы бір мысқылын айтты.

– Өлейін десең, көрге де жібергісі келмейді. Онда кетсе, Базаралы аман кетіп, жетісіп кетер ме екен деп, тағы қызғанады. Соны ойлап, мыналар кем қойса көріме шеңгел тастайын деп отыр-ау деймін! Ал тағы тұрып қалдым. Сенің жыныңды келтіре түсу үшін, көзіңе қанды сүйел боп басыла түсу үшін, "ал өлмедім!", "көнбедім!" деген боп жүріп жатқан күйім бар! –деп, көзін қысты. Үлкен бір саналы, ерлік қалпымен қарады. Абай күтпеген сәтте, баяғыдағы бір өр мінезіне басып, ескісін еске түсіріп, сылқ-сылқ күлді. Осы тұста, жаңағы отырыста, ең алғаш бастаған сөзінің түйінін өзі де шешті.

– Сен бір жұмадан бері менің ажарыма қарайсың да, әл-қуатымды, ауруымды сұрайсың-сұрайсың кеп. Ал мен жұрт көзінше сонымды айтпай қойдым. Қасыңда жатып жүрген күндерде кей сәтте жүрегім аузыма тығылып оянам да, сонда да білдірмей қоям. Не себі боларын қайдан білейін, әйтеуір екі көзім жұмылып, қара жердің қойнына кіргенімше, тым құрса жауларым "әлі Базаралы тыйылған жоқ, жапырылған жоқ, бойсұнған жоқ!" деген дақпыртымен жүре берсін дейім. Діңкем құрыса да, бұл дертімді де тығып жүріп кеп, өзіңе ғана айтып отырмын! – деген.

Абай Базаралымен қоштасып аттанғанда, үнсіз, үлкен толқын ой әкетті. Қазір күз аспанында бірін-бірі қуалай аунап, ауысып жатқан ауыр сұр бұлттардай суық, ауыр ойлар.

2

Қыстың басы тақау болғанмен, әлі қар түсе қойған жоқ. Бірақ қара суық мезі қылғандықтан, Ақшоқыдағы ауыл бұл күнде тегіс жылы тамға кірген. Әр үйде күн арала сып пеш жағылатын. Өзінің бөлек тамына, Баймағамбетпен бір қорадағы оңаша тамға Дәрмен мен Мәкен де кірген.

Абай қарсы үйде оңаша отырып, соңғы он шақты күннен бері кітапқа, қағазға күндіз де, кеш те үңіліп еңбек етеді. Түкпір үйде Мағаш пен Кәкітай да өз алдарына кітап оқып ізденуде.

Оның екеуі де бұл күндерде орысша кітаптарды, әсіресе жеңіл тілмен жазылған қызық романдарды көп оқитын.

Өз мәжілістерінде сол оқығандарын ауызша әңгіме, ертегі қып айтысып отырады.

Соңғы күндерде Дәрмен де оңашалығын сүйеді. Жылы, жайлы бөлмеде ол безілдетіп домбыра тартады. Өзімен өзі күңірене қосылып, кейде қысқа қайырып, кейде өндіріп жосылта жөнеліп, жаңаша туған бір соңғы жырларын еспелей береді. Мәкенді күндіз Әйгерім өз қасына алады. Ол екеуі тамға кіре бере қолдарына алған бір үлкен шебер, көркем істің соңына сарылады. Бұлар қазір әр түсті манатқа кесте шегеді.

Осыдан бірнеше күн бұрын екеуі қолдарына қағаз, қарындаш алып, өздерінше ою, өрнек түрлерін аса көп сызған. Мәкен өнерлі, ісмер, кесте мен оюға әсіресе шебер екен. Шешесі берген үлгі, тәрбиенің оған аса бір жақсы қонған жағы осы кестеші және тігіншілік, үлгі тапқыш шеберлік зейінділігі болатын. Қазіргі күнде Әйгерім ғана емес, Мағаш, Кәкітай, Әлмағамбеттер де Мәкеннің оюларын, жаңадан пішкен тымақ үлгілерін, жақ өрнектерін әрдайым мақтай түсіп, бағалап жүрісетін.

Бұлар ғана емес, Абайдың өзі де оның қағазға сызған үлкен-кішілі ою, кесте нақыстарын, гүлдерін, шеберлеп қиыстырған "қошқар мүйіздерін", "үшкілдерін", "қазтабан", "құсмойын", "қарлығаш қанатшасын" қызық көріп, көп үңіліп қарайтын.

Әйгерімнен қай кесте, қай оюдың қандай орынға келетінін сұрастыра отырып, Абай кейде әлдебір өрнектерге жұмсайтын түйін жіптің түрлерін, бояуын да өзі бірге таңдасады. Екі шебер әйел осылайша, қыстауға қона бере бастаған үлкен істеріне ауылдағы үлкенді-кішілі ерлерді де қызықтырып, араластыра жүреді.

Әйгерімнің жаздан бергі қалашыларға әдейілеп тапсырып, алғызып жүрген манаттары, мәуіттері, мақпалы мен дүриясы, түстері мол түйін жіптері қазір түгелімен керекке жарап жатыр. Биыл Әйгерім мен Мәкен бір жақсы, үлкен түскиіз оюлап, кестелеуге кіріскен. Осылайша Ақшоқыдағы ауылдың екі қорасында, әр бөлмесінде әралуан еңбекке берілген, адал еңбек адамдарының күндері өтіп жатқан-ды.

Абай үшін бұл күз айрықша бір жемісті, шабытты еңбек күзіне айналып келеді. Кей түнде немесе таңертең ерте шақта Абайдың оңаша отырып, жазып тастаған қағаздары ең

алдымен Әйгерімнің қолына жинала беретін. Кішкене, аппақ әжімсіз саусағымен Абайдың соңғы, бүгін таңертең жазған бір өлеңін, күндегі әдеті бойынша Әйгерім және де Мәкенге әкеліп оқуға бұйырды. Мәкен хатқа жүйрік, Абай сөздерін бұдан бірнеше жыл бұрын да Мағышпен бірге жаттап өскен. Өзі көшіріп алуды да дағды еткен. Жарым табақ қағаздың бетіне жазылған сөзді Әйгерімнің әкелуін қазіргі шақта Мәкен күн санап күте жүретін.

Қарындашпен кесек жазылған, оқуға өте оңай, ірі, сұлу Абай жазуы әр шақта, ең алғаш Әйгерім қолымен бұған әкеліп берілгенде, Мәкенді ұдайы асықтыра, қуанта әсер етеді.

Бейне бір өзіне арналған аға, әке сәлем хатындай көреді. Кейде қоңырқай, сұрғылт жүзіне сәл толқын қызғылт нұр шығады. Қобалжытқан қуанышын жасыра алмайды. Әйгерім Абай хатын ұсына тұра, әрдайым Мәкеннің жүзіне қарайды. Қиылған жіңішке қастары сәл ғана діріл ете, қозғала түсіп, Мәкен әдемі, кішілеу, ойлы қара көзін қағазға үңілтеді. Сол сәтте толықша, кішкене аузы сәл ашыла түсіп, сол жақ езуі үнсіз ғана жымиғаны білінеді. Мәкеннің көзі тура қарағанда кішілеу көрінгенмен, ұзын боп біткен. Өзгеше бір келісімі бар, адамға айрықша тартымды, ыстық отты көздер.

Әйгерімнің өзі де әлі балқып толған нұрынан кемімеген. Сұлулық, сүйкімділік қасиеттері бірдей үйлескен қалпында ол Мәкенге, жаңағыдай шақтарда, қызығып қарайды. Өзі әлі де бар жанымен сыйлап, сүйген жарының хатын жас келіннің оқуға ынтық болғанын көргенде, Әйгерім анадай мейірлене түседі. Ол соңғы күндерде Абайдың өлең жазып, Мәкеннің соны бұған оқып беруін өздері үшін айтылмаған, аталмаған, бірақ ерекше бір қызық, қымбат ыстық шақтай біледі.

Күнұзын ұзақ сарылатын еңбектерінің бас кезін, не орта шағын Абай өлеңдерімен, жаңа жазуларымен бөліп отыру бұл есті әйелдің екеуіне де енді бір саналы қуаныш, рақат болып алған.

Жаңа Әйгерім Абай отырған бөлмеге барып, алып келген екі табақ қағазға жазылған сөздер Мәкенге тиісімен, ол әдемі қоңыр үнімен оқи бастады. Әйгерім өзінің дағдылы орны Мәкеннің жоғарғы жағынан орналасқан. Мәкен бірде оған жүзін тура қаратып, біресе сәл қырындай түсіп оқып отыр.

Әсемпаз болма әрнеге,

Өнерпаз болсаң арқалан,

Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та, бар қалан! –

деген өлеңді әуелі демін үзбей, түгел бір оқып шыққан Мәкенге, Әйгерім қайтадан, басынан түсіріп тағы да оқытты.

Мәкеннің өзі де өлеңнің кейбір жолдарын ішінен қайта оқып отыр еді. Бұл өлеңнің алғашқы жолдарын есінде сақтап алған Әйгерім енді бір сәт, ақырын ғана қоңыраудай күміс үнді сұлу күлкісімен күліп алды.

– Ағаңның алғашқы сөздері бізге де айтылған сөз десек болатын-ау! Өзі ауызша да айтады ғой. Кімде-кім есі бар, қайраты бар, бойында жігер, талабы бар адам болса, еңбексіз өмір кешуге жол жоқ деп! Маған десе патшаның қызы мен қатыны бол, арамтамақ болсаң, қор боласың, дейді. Мынада айтып отырғаны да сол ғой! – деп, аз бөгелді де: – Бірақ "кірпіш" дегені қалай? Сол арасын сен екеумізге өлшесем, көкейіме қона қоймайды! – деп және күлді.

Мәкен бұл өлеңнің соңғы жағын Әйгерімге қайта оқыды... Ондағы жолдар әрі ісмер, әрі сұлу, әрі бар мінезі, зейіні өзге әйелдерден артық біткен шебер, сұлу Әйгерімді және де ойландыратын тәрізді. Бірақ ол тұста, Әйгерімнен өздері төмен болса да, оны қызғанышпен жек көретін абысын-ажын дегендерге басқаша мінез жасауға үйреткендей. Кейбір жолдар бұл тұста, Мәкеннің көңілінше тура Әйгерімге дәлдеп айтқан дос, тілектес, өсиет сияқты. Сол тұсты Мәкен сұлу сыпайылықпен өзіне жарасатын қалпында, сол жақ езуін тарта, жымия отырып, қайта оқып берді.

Өзіңде бармен көзге ұрып,

Артылам деме өзгеден.

Күндестігін қоздырып,

Азапқа қалма езбеден.

Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық қылған жалықпас,

Үйретуден балаға! –

деп Мәкен тоқтағанда, Әйгерім енді бұл өлеңге сүйсініп, шіміркенген қалпын білдірді. Бір толқын қызыл нұр оның өз жүзіне де ойнап шықты. Аппақ сұлу тістері сәл ашыла түсіп, сылдырлай күліп, бейне бір ән салғандай сұлу үнмен әзіл айтты.

– Мен жаңа аңдамаппын, анық сен екеумізге бейім сөз мынада екен ғой, сен дұрыс аңдапсың! – деді.

Мәкен момын ғана үнмен қостай отырып:

– Ең соңғы жолдары, Кіші апа, сіздің маған ұстаздық етіп, мынау кесте тіккізіп, баулып жүргеніңізді де айтқандай көрдім, – деді.

Ұстаздық қылған жалықпас,

Үйретуден балаға! –

деп, қайталап оқыды.

Осылайша әрбір күн, сәт күннің не жауынды бұлыңғыр таңертеңгі, не сәл уақытқа күн көзін көрсеткен, айналадағы сары адырды алыс, сары алтындай жарқырата жадыратқан түс шағы талай ойлы, сырлы жолдарды тудырып жатты. Көбінше ауыл ұйықтап, үй іші түгел тыныштық алып, жалғыздық жым-жырт шақта, түн орталарында дөңгелек үстел қасында туған өлең жолдары, тағы осы күздегі ел қамындағы ауыр ойларды толғайды.

Сондай кездің бірінде, әнеугүні Дәркембай үйінен аттанатын шақта Базаралы айтқан Әзімбай, Шұбар мінездерін ақын еске алған еді. Олар Базаралының айтуынша жиылады, топ қасқырдай бастарын бір араға түйістіріп тұрып, қан құмар тұмсықтарын "е" дескендей бір сәтте, тегіс аспанға көтеріп, ұли жөнеледі. Сол ұлу, шулау үстінде кезекті шабуылына кезеніп, әзірленеді де, қар боратып, екпіндете жосып, ойда жатқан момын қойлар қотанына құйындата соқтығады. Қанды шабуылын жасайды. Мыналар да сондай ұялас, қанды ауыз, дәніккен бөрілер. Алыстан жемін аңдап алып, бас қосқанда анттасып, баталасып, бірін-бірі қайрайды. Жауыздыққа, жаулыққа баталасады. Жазығы жоқ жақынды, жалғыз бен жалқыны жем етуге анттасады. Сол үшін өздеріндей бүліктен, бұзықтан көмек жияды. Біреуді еліктіріп алады, біреуді қорқытып ертеді. Тағы бір Әбділдә тәрізді, амалсыз болса да пәле тілеп сатылған биді "аттың сауыры", "түйенің өркешіне" арын айырбастатып, сатып алады.

Осылар жайын ащы бір ызамен еске алғанда, Абай көз алдына Базаралыны келтірді. Оның әрі жазықсыз, әрі таза, соның үстіне сыншы, ойшыл қабілетті жүзін көре отырып, ызалы жолдар тізген еді.

Антпенен тарқайды, Жиылса кеңеске. Ор қазып байқайды, Туа жау емеске!.. ...Аз адам шаршайды, Ебіне көнбеске. Басы ыңғай қайқайды, Амал жоқ өлмеске!

Осы жолдарды тере отырғанда Абайдың көз алдына жаңағы ұялас топ қасқырдың ұлуға бейімдеп, бір сәтте тұмсық көтерісіп, бас қайқайтқан қалыптары елестеді.

Бұл өлең Дәрмен үйінде домбырада, Мағаш пен Кәкітай қолында көшіруде, Кішкене молда оқытып жатқан балалардың қолында, бөлек қағаздарға жазылып жатталуда болатын. Жеміт болыс, тойымсыз айлакер, сұрқия мінезді Әзімбайдай жауыздар туралы Абай айтқан аса ащы мысқыл, атақты өлең де осы күндерде Ақшоқыда, жаңағыдай бір сәт күндерінде туған. Ол мысқыл, ажуа, ызалы шебердің тілі мен жүрегінен мынадай кестемен жадырай тараған-ды.

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?

Жұрты сүйген нәрсені о да сүймек!

Ішің берік боп, нәпсіге тыю салып,

Паңсымай, жайдақсымай ірі жүрмек.

Кісімсі қайда жүрсең олжаға тоқ,

Шоқыма халық көзінше қарғаша боқ!

Жұрт бала, ешнәрсесін тартып алма,

Білдіртпей еппен алсаң залалы жоқ! –

деп тұрып, парамен байыған Тәкежанды, бұл күнде әке жолына түсіп ап, үш жерге қыстау салып, қатты байып бара жатқан Әзімбай болысты да еске алып отыр. Өз болыстығын айлалы, шеберлікпен қу парақорлыққа жұмсаған Шұбарды да еске алған. Сондай атқамінер, жуан бел болыс әкімдердің талайының мінезінен қорытып кеп тудырған өлең, ызалы мысқыл жамбысындай шықты.

Бұл өлең, жыр да Ақшоқыдай еңбек аулында туып, сан рет көшіріліп жатталып, домбыраға, әнге түсіп айтылып жатқан шақ еді.

Міне, дәл осындай өзгеше өнімі бар, жемісі мол қоңыр күзде, тағы бір шаңқай түсте, ойда жоқ, өзгеше суық хабар жетті. Қаладан қос аттап шапқылап Баймағамбет кепті. Ол өз үйіне соқпастан, бірде-бір жанмен тіл қатысып сөйлеспестен, асығып, аптығып кеп, Абайдың үстіне кірген. Бұның осылай дағдыдан тыс келгенін сырт ажарынан аңдаған Әйгерім, Мағаш, Кәкітайлар Абайдың үстіне үнсіз ғана кіріскен еді.

Баймағамбет Абайдың алдына кеп жүгініп отыра бере, амандасуға, сөйлесуге келмес бұрын, қойнынан алақандай қағаз суырды да, ұсына берді. Бұл телеграмма Алматыдан, Әбіштен келген хабар еді.

– Әбіштен тіліграм!

– Өзінен бе?

– Не депті?! – дескен үзік-үзік күдікті сұрақтар кеудеден күбір-сыбырдай әлсіз шығады.

Абай ұзақ телеграмманы баяу оқып шықты. Анықтап, аңғарып болғанша, қасына Мағаш пен Кәкітайды шақырып алып, оларға да оқытты. Өзі тағы да бастан-аяқ іштей оқып, енді анық аңдады. Бұл телеграмма хабары Абайды қатты шошытты. Екі көзі оймен жоғарылап, көтеріле қарағанда, Әйгерімге шатынап кететіндей көрінді. Шарасынан

шыққандай, қатты шошыған қалпын танытты. Қоңыр жүзі аппақ боп бозарып, көйлекшең отырған қалпында кең жеңдер! дірілдеп тұр. Ол ойланып қалған. Шошыну үстінде үй ішіне айтуды да ұмытып, не дерін, не істерін білмей, өзгеше үркіп қалған.

Абайдың ажарынан қатты сескенген Әйгерім бастаған үй іші үнсіз қыбыр етпей, жым-жырт бола қапты. Бұның жүзіне өтінішпен қараған Әйгерімнің жайын енді аңдаған Мағаш орысша жазылған телеграмма сөзін естіртіп, қазақшалап айтып берді.

Алыстағы асыл бала, ардақты азамат жайынан жеткен хабар шынымен барлық жанды қатты шошытып, өте суық естілді.

"Екі айдай ауру едім, қазір лазаретке түсемін. Мағышты үйге қайырдым. Тезінен Мағаш мұнда келсін!" – депті.

Тегінде, Әбіштің денсаулығы нашар екендігі бұл отырған дос-жаранға ертеден мәлім. Тіпті Петербургте оқуда жүргенде "сол жаққа баруды қойса қайтеді, оқуды тоқтатса не етеді!" деген қауіп пен күдік жайларын шешелер, қарт-қариялар емес, Абай мен Мағаштар да Әбішке сан рет айтысқан еді. Қазір сөйлеспесе де, Абайдың, Мағаштың, Кәкітай мен Дәрменнің – бәрінің көңілінде сол күдіктер сайрап тұр. Осы төртеуіне, Алматыға кететін жылғы жазда, Мағышқа үйленердің алдында, бір күні Әбіш өзінің саушылығын реніш етті: "Менің өмірім аз!" деп қалғаны бар еді.

Сонда Кәкітай мен Мағаш шошынып, жылярман боп көздеріне жас алып, жөн сұраған-ды. Әбіш оларға сол сәтінде күліп қана жөн айтып, "қалжыңдаймын" деп, қайтадан жұбатқан болатын.

Екі жылдан аса мезгіл өтті. Бұлар Әбіштің хат-хабарын алғаны болмаса, денсаулық жайын дәлді білген емес. Білу мүмкін де емес. Әбіш оны өзінің жиі жазылатын хатында таратып айтып сөз қылмайтын. Енді не деген сөз, не деген ауыр хабар?! Екі айдай ауырады. Қасында докторлар, дәрілер, больницалар бола тұра, жазыла алмаған. Соның үстіне лазаретке түскен. Бұл енді ұзақ төсек тартқан хал ғой. Мағышты Семейге қайырғаны да оңай белгі емес. Жасыра келіп, енді бұдан әрі бүркеуге болмаған соң, жеріне жеткен соң мынадай суық хабар салып отыр ғой. Оңайлық болса әкесін, үй ішін шошытам дейтін Әбіш пе еді! Амалы құрыған соң айтылған сөздер ғой мынау, тастай суық саран; сөздер!

Осы жайды өз іштерінде Абай, Мағаш, Дәрмендер ойлай сала үнсіз жас төгісті. Қатты жылаған әйелдерді Баймағамбет пен Мұқа бөлек үйге алып кетті. Қанша отырғаны белгісіз, Абай енді үлкен жүзінен айғыз-айғыз боп аққан жасын тыймастан отырып, бір сәтте ес жиды. Өзіне өзі келе бере ендігі айтқаны асыға байлаған тығыз байлау.

– Жә, не отырыс бар?! Шапшаң қамданыңдар! Ауылдағы ат жетпейді. Осы отырған бәріміз де ертең таңертеңнен қалмай Семейге жөнелеміз. Мағаш, сен бар қамыңды бүгін

жасап ал! Семейден Алматыға жүресің. Кәкітай, Дәрмен, сендер де бірге қамданыңдар! – деді де, қайтадан шұғылынан екі қолымен бетін баса қалып, еңіреп жылап жіберді.

Абайдың бұл күйін көруге шыдамаған жас дос, жақындары, өздері де жастарын төккен күйде, тез тұрып, жүріп кетісті. Қайғылы атаны енді өз ойымен, өз дертімен оңаша қалдыру қажет сияқты. Себебі оның жаңағы шолақ бұйрық сөзден басқа, тіл қатар түрі жоқ. Мұндасар да ойы жоқ. Не де болса бар жарасымен бір өзі ғана болғысы келгендей.

Осы күн еңкейе бергенде Мағаш, Кәкітай, Мұқа болып салт атпен Семейге қарай аттанды. Бұлар жолдағы жақын қостағы жылқыға бармақ. Содан, осы түнде Абай қалаға жегетін аттарды бұнда жібермекші. Өздері Мағаштың Алматыға баратын сапарына керек пұл, соманы әзірлеу үшін, сол қостағы семіз биеден, жарамды сойыс малынан керегін тізіп алып, үрдіс жүріп Семейдің базарына жетпекші. Арттағы Абайлар жеткенше, ұзақ жолдың әзірлігін жасай бермек.

Абай бұл күнді күні бойы және осы түнді де оңашада, жапа-жалғыз қайғыда, ауыр қасірет тебіренткен күйде толас таппай өткізді. Біресе зор кеудені сілкінте, қалтырата шыққан ыстық жалын күрсіну естіледі. Бірде сыбырлап, әлденені сөйлеп кетеді. Қапалық сөздерді жиі-жиі сыбырлап, асығып айтып-айтып кетеді. Оқта-текте бар зар шерінің қайырмасындай етіп, алыстағы асыл баласының атын соншалық ынтызарлықпен қатты сыбырлап атай береді. "Әбішім", "Әбіш", "Әбіштайым менің" – деп қалады.

Шошыған ата көңілі тынымсыз. Таң алдында жалғыз өзі аласұрғандай әлекте отырған халінде, ендігі көңіл жалыны әлдеқандай бір сөздерге оралады. Қатар жолды күйге қайтады. Бұл сәтте де шерден туған қасірет өлеңі оралып, құралады. Ол күрсінуден, жалынудан... шарасыз сенделуден туған күй... Сөзбен шыққан жан жалыны. Жүректен атылған, сол жүректің ыстық қаны. Бусанып, толқып аға берген ыстық қандай сөздер құралып жатыр. Оған ақыл, сана басшы да емес, қазы да емес.

Я, құдай, бере гөр,

Тілеген тілекті!

Қорқытпай орнықтыр,

Шошыған жүректі.

Шын жүрек елжіреп,

Алладан тілеймін,

Шын қалқам осы күн,

Болып тұр керекті.

Жүрегім суылдап,

Сүйегім шымырлап,

Талмастан тілеймін,

Құпия сыбырлап!.. –

деген әлденеше шер, зар толқып-толқып ашыла түскендей болады.

Қандай сөзбен, не айтып жатқанын да Абай түгел андап жатқан жоқ. Әйтеуір тынымсыз да толассыз бір қауіп, шошыған жүректі қатал тұяқпен қатты сығымдап алған. Шеңгелдеп қысып, сәт сайын зәр-зарын төктіреді. Қанша жазғанын, нелер айтқанын, кеудеге сыймас қанша шер тілінің қағазға түспей қалғанын Абай аңдай алмайды. Бірақ Әбіштің жайын ойласа, осылайша оңаша, құпия сыбырлап, күйлі шер шертпеске шарасы жоқ. Бұдан былай да ендігі өмір күйіндей көңіл күйі, қайғылы көй-гөйі осы түннің осы жырларынан басталардай.

Арада бір-ақ жұма өткен соң Әбіштің телеграмы бойынша Мағаш әзірленіп болды да, қасына Майқан дейтін тату құрбысын ертіп және Әбіш жақсы көретін оның елдегі қызықты досы Өтегелдіні алып, Семейден Алматыға аттанды.

Абай, Кәкітай, Дәрмен үшеуі бұл жүргіншілердің қалталарына өз қолдарымен жазған зар хатын, өлең хаттарын салып, бірге жөнелтті. Өздері енді Әбіш пен Мағаштың хабарлары мүлде оңдалғанша Семейден кетпейтін болып, қалаға ұзаққа жайласып, орналасып қалды.

3

Жеңіл кәшаба шананың артқы орнында Абай мен Дәрмен, козлада – Баймағамбет. Жүрдек қоңыр ат басжатақтың көшелерімен кеш батар шақта соқтырып, қатты жүріп келе жатты. Аттың тағалы тұяғы мен шананың табаны тиген қар шықырлап, сықырлай түседі. Шыныланған қалың қар. Ызғырықтап соққан кешкі аяз сақал, мұртқа қырау тұрғызады. Кірпіктерді жабыстырған салқын мұздақ та білінеді. Осы белгінің бәрі де Семейдің қысы мейлінше түскенін сездіреді.

Ар жақтан Ертістің үстімен өткен Абайлар соңғы бір сағат бойында бер жақтың көп жерін аралап шықты. Әуелі Құмаштың қақпасына кеп тоқтап еді. Абай өзі шанадан түспей, үйге Дәрменді жіберіп, осы адреске келген хат-хабардың бар-жоғын білгізді. Көптен күткен Алматы хабары – Мағаштың хаты келмепті.

Бер жақта бұл үйден басқа Абай мен оның бала, іні, туғандары түсіп жүретін қазақ үйлері көп еді. Соның бәрін де қазір бұлар кеш батқанша жіті жүріп, аралап шықты. Жүріс

себебі біреу ғана. Ортажатақ, басжатақтағы бірнеше үйді аралап өтіп, жоғарыда, базар сыртындағы бір таныс үйге де соққан еді. Ешбір адреске келген хат-хабар жоқ.

Бірнеше күннен бері осы жайдан қатты мазасызданған Абай, енді қазақ үйлерін арылтып шықты. Көңілдегі күдік пен күптілік аса түсті. Үнсіз жүзінде уайым белгісін танытып, қабағы да салбырай береді. Базар сыртындағы екі қабат қоңыр үйдің қақпасынан Дәрмен құр қол шыққанда, Абай енді Баймағамбетке асыға сөйлеп, тағы бір жайды атады. Онысы Слободканың төменгі қайық аузы жағында, жотада болатын.

Абай почта конторынан хат-хабар жайын өзі кіріп сұрады. Жатып қалған, жіберілмеген хаттың арасында өзіне арналған хат болмады ма екен деп сұрап еді. Көзілдірігін мұрнының ұшына таман түсіре киген ұзын сақалды, қуаң жүзді қарт чиновник Абайдың сұрауынан, ажарынан Алматы хабарына аса ділгір екенін аңғарып, орнықты жауап берді.

Жіберілмей қалған хаттың ішінде Құнанбаевқа арналған хат-хабар жоқ екен. Оны байыптап қарап шығудың үстіне, "Аягөз тұсында бір жұмадан бері қатты боран болып тұр!" – деді. "Жол басылып қалғандықтан, Арқат пен Аягөз бекеттерінің арасында ешкім жүре алмай жатыр. Семейден кеткен почта қазір Арқатта бөгеліп тұрғалы бір жұма болды. Өзге себеп емес, сізге келетін хат та осы күн райының жамандығынан кешіккен болу керек. Тек кеше ғана Аягөзден бері қарай бірнеше почта лауы өтті деген хабар бар. Бергі бет бөгемесе, сол алғашқы лаулар Слободкаға бүгін түнде жетуге тиіс. Бір орайдан, сізге хат келсе, ертең осы лаумен келген почтадан аларсыз!" деген.

Абай үшін бұл да болса сәл үміттей дерек еді. Почтадан шыққан соң, кеш бата бергенде Слободканың орта тұсында төрт терезелі, шатырсыз тоқал үйде тұратын Кәкітайдың пәтеріне аз уақытқа аял етті. Тағы да Дәрменді жіберіп, Кәкітайды сыртқа шақыртып алып, іс тапсырды. Оған почтаның бөгелу себебін айтып, хат келсе, осы түнде келуі мүмкін екенін ескертті. Кәкітай да осындай бір үміт хабарын қатты тосқан күйде елең етіп, ынтыға тыңдады.

Абайдың оған ендігі тапсырғаны, таңертең кеңсе ашылу қарсаңында почтаға барсын да, хат болса алып, тезінен бүгін Абай қонатын үйге жеткізсін. Бер жақтағы осындай жүрістерін аяқтап болған соң ғана, ымырт жабыла бергенде Абайлардың шанасы Дәмежан қорасының алдына кеп тоқтаған-ды.

Бұл үй Абайды осы кешке қонаққа шақырған. Абай келсе, Дәмежанның төргі үйінде қайықшы Сейіл де бар екен. Қалада Абай кездесіп жүретін еңбек адамдарының ішінде мінезімен, сөзімен және қала жайын жақсы білетін есті-бастылығымен Абайға өте ұнайтын адам осы Сейіл еді. Онымен Абай қайық үстінде ғана емес, кейде кезек қонақтасқан үй, пәтерлерінде де бірге болысатын. Қазір Дәмежанның төрінде отырған, жасы Абай құрбы Сейіл тың қонақ келгенде, оған өзі бұрын сәлем беріп, орнынан тұрып, төрге шығарып, қос қолымен қолын да қысты. Не қылса да қалалық сыпайылықты өзінің жаратылысындағы ұстамды мінезділікпен үйлестірген қалпын танытады. Абай бұл үйде

өзі ұнататын адамын көргенде, қазіргі ренжіп келген көңіл жайына қарамай, едәуір риза боп қалды.

Сейіл мен Дәмежанның көмегімен бел шешіп, сырт киімін тастап, жайласып отырған соң Абай оларға жақсы шыраймен жадырап амандасты. Сейілдің бұл үйде не ораймен отырғанын Абай түсінеді. Соңғы екі-үш жыл ішінде, Жәбікен өткеннен кейін Дәмежан мен Сейіл, бәлкім, тіпті Абайдың осыларды бір-біріне тәуір сөзбен атағаны да себеп болған шығар, әйтеуір құда болысқан-ды.

Сейілдің жетіп қалған қызы Жанғайшаны Дәмежан өзінің үлкен баласы Жұмашқа айттырған. Биыл күзде Дәмежан сол келінін түсірген де болатын. Қалаға Абай келген сайын оны өз үйіне дәмге шақыртатын Дәмежанның салты бар-ды. Алматыда Абайдың ең жақсы көрген баласы Әбіш қатты науқас дегенді Дәмежан да білетін.

Сол жөнде Абай үлкен уайым етеді дегенді де естуші еді. Осындай кезде Дәмежанның туысқандық, дос-жарлық көңіл білдіргісі келгені де бар. Келінін түсірген соң Абайдай жақсы адам, жақынына дәм таттырмақ. Ол ойы да орынды және Сейілді де қызын ұзатып әкелген соң шақырған жоқ еді. Онымен Абайдың көңілдес екенін білетін Дәмежан, әдейі сый қонағы Абайдың көңіліне жағатын жақынын шақырған-ды.

Аздан соң Баймағамбет, Дәрмен де аттарын жайлап, үйге кіріп, кішкене дөңгелек үстел айналасына отырысты. Бұл кеште шай үстінде және кешеңдеп барып піскен түнгі асқа шейінгі уақытта да Абай аз сөйледі. Ол қаланың бейнетқоры – Сейіл мен Дәмежаннан бүгінгі қала тірлігі, өз өмірлері туралы айтқандарын естімекке ден қойды. Әңгіменің басы шайға отыра бергенде Сейілден Абайдың сұраған бір сөзінен басталған.

Дәмежанның өзі құйып отырған қаймақты қоңыр шайын жадырап іше отырып, Абай Сейілден оның қазіргі әрекеті, қысқы кәсібі, күнкөрісі қандай болып жатқанын сұрап еді. Сейіл әуелі қысқа қайырып жауап қатты.

– Қайық тоқтаған соң өзіңіз білетін жазғы кәсіп қалды ғой! Содан онда-мұнда түртіне жүріп, енді мына қыс түсіп, қар бекігелі забойға кірген ем, сондамын! – деді.

Ондағы жұмысы не екенін Абай және де сұраған.

Сейіл Қасен қасапшының забойында қой сояды екен. Дәмежан да өзінің баласы Жұмаштың сол забойда тері жайып, болымсыз тиын-тебен тауып жүргенін айтты. Осыдан сөз басталып, қасапшы Қасеннің Сейіл, Жұмаш сияқты қала жатағына бұл кезде істетіп жүрген жұмыстары туралы, көрсететін неше алуан қиыншылығы, қыры, қорлығы туралы әңгіме басталды.

Сейіл мен Жұмаш бүгін забойда болған масқара бір жайды бас шайқап, қабақ түйіп, таңдай қаға, түңіліп отырып, айтысып еді. Күйеуі обадан өлген, үш бірдей жас баласы бар Шәрипа дейтін орта жасты әйел, күзден бері аштыққа ұшырап, өлермен боп жүреді екен.

Сол забойға барып, Қасеннің довернайы боп жүрген қырсық саудагер Отарбайға жалданады, ішек-қарын аршиды. Таңертеңнен, таң білінер-білінбестен барып, ел орнына отыра зорға қайтқанда, күні бойы істейтіні тек ішек аршу. Бел жазбай, нәр татпай, тыным таппай иіс-қоңыс арасында істегенде сол Отарбай ант атқанның беретіні бес тиын жарым екен. Қаланың басжатағы осындай кезде бірнеше байға, баяғы ауылдағы кедей-кепшікше, сорпа-су үшін де жұмыс істейді емес пе! Қайдағы аш-жалаңаш, арық-тұрық ер мен әйелді қасаптың кезінде Қасен осы басжатақтан жияды. Күйзеліп отырған үйлерді әдейі кісілерін жіберіп, аралатып, еркегін, әйелін, баласын, кәрісін, жас демей, алжыған демей алғызады да, жалғыз "шет копейкеге" дейін бұлдап, өте арзанға жалдайды.

– Істеген еңбекке қарағанда бәрімізге де беретіні еңбектің ақысы емес, мазақ! – деп, Сейіл Қасен мінездерінің шетін бастады. Содан әрі Дәмежан, Жұмаш, Сейіл үшеуі кезектеп қасап үстінде осы басжатақтың кедейі көріп жатқан талай қорлықты айтты. Соның бәрінен өткен бір масқараны жаңағы Шәрипа деген әйел Сейіл мен Жұмаштың көзінше бүгін көріпті.

Кешкі жұмыс біте бергенде, қақпаның аузында Отарбай мен тағы бір ожар, дәу қара Қоңқай деген жігіт тұрып алып, "ішек-қарын аршыған әйелдер май ұрлайды" деген пәлені шығарыпты. Өздері ішіп алған, қызу, қылжақ-мазақ керек. Сонымен, "қойдың шарбысын ұрлайсыңдар" деп әлек салады. Өзге, ет десе, құйрық десе, ол жаласы дарымайды. Өйткені ондай кесек нәрселер болымсыз лыпа киген бала-шағаның, кемпір-шалдың бойынан оңай көрінеді ғой. Ал шарбыны әдейі шатақ, мазақ үшін ойлап шығарған. Және қасаптың қалың кезі енді басталып келеді, осы шақта шошынып жүрсін дегені болу керек.

Бір топ әйелдің алдында келе жатқан Шәрипаның өңі ақшыл, ажары тәуір болатын. Соны жаңағы Отарбай мен Қоңқай "шешін" деп әурелейді. Әйел сыртқы жыртық шапанын шешеді. Одан кейін, ақыры бұйырып кемзалын шештіреді. Бойынан ешнәрсе таппайды. Соған қарамай, "денең толық", "етіңе орап алған шарбы бар, талай майды әкетіп барасың!" деп етегін ашпақ, абыройын төкпек. Артында тіреліп тұрған көп әйел мен еркектің көзінше өлердей қорлап, масқараламақ болады.

Соған шыдай алмай күйген әйел, Отарбайдың бетіне түкіріп жіберіп, жетім балаларын айтып, зарлап қоя береді. Көйлегін сыпыра бастаған Қоңқайды жақтан тартып жібереді.

Сол-ақ екен, қолақпандай екі еркек ұялмастан жабылып, жаңағы бейшара ана, жесір әйелді қар үстіне жалаңаш етін ашып жығып, тепкілеп ұра бастайды. Соған шыдай алмаған Сейіл Қоңқайды және Отарбайды қоса боқтап тұрып, төбелеске түседі де, анау қор болған әйелді арашалайды. Басқа бар әйел атаулы шулап, жылап қоя беріп, шағым айтады. "Бұлардың істеп жүрген қорлығы мен мазағында шек жоқ" деп, жаңағы екеуін жаны күйген әйелдер жұдырықтап, тепкілеп, сабап кетеді.

Осы жайды Жұмаш пен Сейіл біресе түршігіп, біресе ызамен күле отырып айтысып берген еді. Қалалы жерде де бұндайлық масқара қорлық, мазақ болатынына Дәрмен

барынша түршігіп, ызамен ширығып отыр. Сейіл мен Жұмаштан Қасен қасапшының забойында тағы не жайлар барын ынтыға сұрап, айтқыза берді. Абай да қабақ түйіп, үнсіз халде қатты түршігіп, қадала тыңдап отыр.

Бір кезек Сейіл өзінің де биылғы қыс амалсыздан осы қасапшы Қасеннің торына түсіп қалғанын айтады. "Жас болса келіп қалды, үстімнен біреуге "әй, өй" дегізіп жүргізбей, орайы келсе өзіме бөлек бір еңбекпен талшық тапсам деуші едім. Жазды күн қайыққа кететінім де сол еді. Қыста біреуге басыбайлы кіріптар болмай, он күн бір жерде, он бес күн бір жерде істесем деп ем. Биыл осы "Жатақтың кедейінің бәрі забойға барып, тиын-тебен тауып жатыр, нан, суып айырып жатыр" дегенмен барып қалып ем. Қасен деген де кесел екен" деп бір қайырды. Содан әрі ол өзінің түн жарымынан тұрып, ымырт жабылғанша тыным алмай қой соятынын айтады. Бұл жұмысты да ол жас кезінде, осы қалаға кәсін іздеп келгенде, өзіне дағды еткен екен. Сойғыштығы сондай, етін бұзбай соятын болғанда, күніне алпыс қойға шейін сойып кете алады. Бірақ сонда да табатыны кейде күніне он бес, кейде жиырма-ақ тиын. Оны да жұмасына бір рет есеп айырарда, жаңағы Отарбай мен Қасен болып қолдарына шоттарын ұстап отырып, "жарым тиын грош шық", "шет копейкаға кір" деп шоттарын сатырлатып отырып, қағыстырып жегісі келеді.

Сондай бір есеп айырған күні:

– "Аш иттің артын сұқ ит жалайды" деп, менің қан кешіп, жын құшып жүріп тапқан жаман-жәутік тиыныма да сұқтарыңды қадапсың. Сендердің-ақ дегендерің болсын. Бірақ осы табан ақы, маңдай терімнен жегендерің желкеңнен шықсын деп, айтқандарына көне бердім, – дейді.

Сейілдің "биыл амалсыздан Қасеннің торына түсіп қалдым" дегені бар еді. Сол жайын Абай сөз таратып сұрағанда, ол тағы бір байдың қала жатағына істеп отырған жеміт қиянатын айтты.

– Жасы он жетіге жаңа ілінген інім бар еді. Кәсіп таппаған соң жаздай қайықтан жиған тиын-сиыныма бір ат, арба әперіп, соны жүк тасуға бержабайға салайын деп едім. Киізші Сейсеке осындай ат, арбасы бар жатақтан жемшік жиып, ұзаққа жүк тасуға жібереді дейді. Баратын жағы Бақты, Шәуешек. "Дүние деген су тегін. Жемшік боп барғанның өзі олжаға қарық боп, күреп қайтады" деп, тағы да мынау Қасеннің қасапқа шақырғанындай кісілерін жүргізіп, жар салады, шырға тастайды. Соған сақалды басыммен мен де алданып, інім де қызықты. Бір сапарға барып кел. Қыс түскенше оралып қаларсың, деп семіз атымен, жап-жаңа бүтін арбасымен жөнелтпедім бе! Табаны отыз кісі жемшік, жетпіс-сексен атпен Бақтыға кеп-кеп кездеме апарады. Қайтқанда Сейсекенің тері-терсегін тиеп келеді. Бұл өзі бір шеті Қытайға, бір шеті сонау Ірбітке, Мәкәржіге кетіп жатқан, саудасының ұшы-қиыры жоқ үлкен бай екен ғой құрғыр. Не керек, өзгесін не қылайын, сол інім жақында келді. Осы күнде үйімде ғаріп болып, сорлап отыр. Қол-аяғы үсіген, домаланып қалыпты. Өлімші боп, зорға жетті. Өзі арығанда екі құлағынан күн көрінеді. Аты болса, о да тері тарамысына

ілініп, жүз рет болдырып, зорға жеткен. Сөйтіп, ат арып тулақ болған, ер арып әруақ болған кезді көріп отырмын. Барғаны мен қайтқанында тек қана қара нан, қара суды талшық етіпті. Атының шала жемін ғана беріпті. Ақы-пұлы жоқ. Жөнін айтайын десе, інім үйден шыға алмайды. Өзім де бара алмаймын. Көршімізде жемшік боп кеткен қайықшы, тағы бір өзімдей серігім бар еді. Сол жылап отыр. "Менің баламды да сыртынан сорлатып жатыр" дейді. "Әлі әкелген терілеріңді түгендейміз. Ит жегені, жоғалғаны, жолда істен шыққаны бар, – соның бәрін "пұржөмкеге" аламыз" деп айтады дейді.

– Ал бұлардың тері-терсекті, жүн-жұрқаны "пұржөмкеге" қалай алатынын білесіздер ме? – дегенде, Дәрмен күліп қойды.

– Е, шет-жағасын білеміз. Доп-шоп, мөжемке, пырақ–сырақ! – деп, екі көзіңді бақырайтып қойып тонайтын.

Сейіл Дәрменге құптай қарап, бет әжімін мол жиыра, қатты күлді де, әңгімесінің соңын айтты.

– Сол тері-терсекті "жолда бүлінген" деген боп, отыз кісі жемшіктің еңбек ақысын жегелі отыр. Ат көлігіне бұрын атаған болымсыз пұл-мұлын да бермеудің айласын істеп жатыр. Інім ауру, өзім бара алмаймын. Бірақ бұндағы үйлері ашыққан, өздері тон тоздырып, ат арытып, жүдеген отыз жемшік, күн сайын зар қағып, Сейсекенің қақпасының алдын күзетеді дейді. Міне, Абай! – деп, ас пісер алдында Сейіл Абайға шаққандай бір уайым сөзін қорытты.

– "Бәлен жерде алтын бар, барсаң бақыр да жоқ" дегендей. Байға күні түскен кедейдің қырда да, ойда да көзі ашылар шақ жоқ екен ғой! – деп тоқтады.

Абайлар осы Дәмежан үйіне қонып шығып, таңертеңгі шайға жаңа отырған еді, үстеріне жүрісі шапшаң, көз ажары жайнай түскен Кәкітай қатты дауыстап, ашық сәлем беріп, кіріп келді. Дала бүгін де аяз екен, етігінде қырау ызғары бусанып, білініп тұр. Кішкене мұрты қою қалпында, сіреуленген мұз боп қапты. Ол шешініп, амандасып болмастан Абай: "Почтаға бардың ба, хат бар ма?" – деді.

Кәкітай қойнына салып, әдейі асығып әкелген екі хатты Абайға ұсына берді.

– Почтаға бармас бұрын алдымен Құмаштыкіне соғып ем, сонда кепті, – деді.

Абай екі хатты бірдей жыртты да, соңдарындағы жазылған шақтарына қарады.

– Мына біреуін жазғанына жиырма күн бопты. Мынасы соңғы хат, он екі күн! Мағашқа жұма сайын хат сал деп ем, жібергені осы ғой. Почта бөгеліп, екі хаты бір кепті ғой! – деп сөйлей отырып, көзілдірігін киіп, әуелі алғашқы хатты қарады.

Хаттың басы жай сөзбен жазылған екен. Аяғы Мағаштың өлең хаты. Абай үндемей хат оқығанда, Кәкітай, Дәрмен, Баймағамбет, Дәмежан – бәрі де қыбыр етпей, тек Абайдың жүзіне қадала қарап қалысқан еді. Мағаш өз хатының аяғында, алғаш сезген қасірет шерін барынша шыншыл, ыстық жүрекпен өлең жолдарына тізіпті. Абай соған ауыса бере, қатты бір күрсініп алды.

Ыңқылдап жатыр екен жаңа барсам,

Көз жасым тоқтата алмай болдым сарсаң.

Сұп-сұр болып жатқанын шалқасынан

Көкірегім көреді, кезімді алсам.

Көзінің еті кеткен, арықтаған,

Сүйек, сіңір бәрі де анықталған.

Ақ кенептің ішінде аппақ болып

Ол ғазиз болып жатқан қайран ағам! –

деген жерге жеткенде, Абай көзінен көзілдірігін жұлып алды. Өңі сұп-сұр боп кеткен. Екі көзі мөлтілдеген жасқа толы. Хат жолдары бұлдырап, көз алдында ерігендей, танылмай жоғала берді. Қос қолымен бетін басып, үнсіз отырып қалғанда, Дәрмен мен Кәкітай қатарынан жылап жіберісті.

Бұлардан гөрі ересегірек Баймағамбет: "Соңғы хатты оқыңдаршы" деген еді.

Абай қайтадан тез бойын жиып алды да, сол хатқа қол созды. Екінші хаттың хабары алдыңғыдан тәуірірек екен.

"Әбіш ағамның көңілі біз келгенге көтеріліп қалды. Тамағы да тәуір сияқты. Ұйқысы да осы күні тыныштау.

Енді лазарет пен жақсы-жайлы пәтердің екеуі де бірдей, қолдарыңа алып емдетсең де болады" деген соң қуанып қалдық. Бері қарады ма деп доктор сөзінен үміт қып, қаладағы бір күтімді, жайлы үйге алып шықтық. Осы күнде Әбіш ағам өзімнің қасымда. Тұрған үйіміз Әбсемет деген шалақазақтың үйі. Өзімізге дос-жар адам. Сұраса келе бізге жиен боп шықты. Қазір соның үйінде бір жағынан докторға емдетіп, бір жағынан бие саудырып, қымыз беріп, күтіп тұрмыз. Алдыңғы күнді аллаға тапсырдық!" – деген екен.

Абай бұл хатты алғашқыдай емес, сәл бір жұбаныш хаттай қабылдады. Екі-үш рет әр тұсын дауыстап оқып шықты. Енді соның артынан үй іші әр үнмен тілек айтып, құдайына жалбарынып, шүкірана етісіп қалған еді. Осы арада қағаз, қарындаш тапқызып алып, аял

етпестен бүгін-ақ Абай қайта хат жазуға отырды. Ауыз үйге шығып, кішкене текшені өз алдына қойып, Кәкітай да жазуға кірісті. Терезенің жақтауына сүйеніп Дәрмен де жазады. Бұлар да сәлем хаттарын, бар бейілдерін беріп, жазып жатты.

Мағаштың жаңағы өлең жолдарын есіне алып отырған Абай да сол күйде жан үріккен жанкүйердің үндес сазын шерте сөйледі.

Зар хатым, бұл хатым,

Бізді тыныш жүр деме!

Азайып қуатым,

Денем жүр көрмеге.

Бұл жазған сұңғатым,

Көңіл ашар бір нама,

Менің сол рақатым !

Көзіме сүрмеге... —

деп кеткен бір кезек шер толқыны бар еді.

Тағы бір ауыса түскен мұңжайын қара сөзбен жаза келіп және де өлеңге ауысып кетеді. Бұнысы дәл осы сәтте қауіп пен үміттің кезек шарпысып, үлкен адам кеудесін жалын мен судай қатар жалап тұрған шағы еді. Сол хал өлең жолына барынша бусанған шындығымен тағы бір тізіліп кетеді.

Бір үміт, бір қауіп,

Көңілге жол тауып.

Кірген соң сөз қиын,

Әрнеге ой ауып.

Екі ай-ақ не қылып,

Басқаша ауырып,

Япырмай, докторлар

Жүрмесін жаңылып!..

...Әбсәмет жиенің,

Ол сенің біреуің,

Достық пен достыққа

Өтемек тілеуім! –

деген сәлем сездер де Әбішке арналған жолдарға араласады. Біресе Мағашқа да жаны ашып, оның жаңағы өлеңінен қайғыда туған өнерін танып, оған да елжірей түседі.

Жаралап аузын ашты,

Жарасы жарасты.

Жарасыз біреуі

Неліктен ұйқы ашты! –

деп, әлдекімге жауапсыз мұң сұрауларын тастап кетеді.

Абай хаты осындай күйлер толғап жатқанда, Дәрмен де дәл осы бір ғана таңертең көріп, сезгенін өзі байқамастан өлеңдете тізіп отыр:

Екі хат қатар келді көптен тосқан,

Жүрекке жүректердің күйін қосқан,

Қапалық қабағында Абай ағам

Қол қалтырап, алғашқы хатыңды ашқан!

Үн қатпай тыңдап қаппыз хаттың сөзін,

Әбішті көргендеймін қасымда өзім...

Шерлі ата оқи алмай, тоқтап қалды,

Сұрланған, жасқа толған көрдім көзін...

Үмітпен тағы да ашты соңғы хатты,

Зор кеуде қасіреті жанға батты.

"Бер қарап лазареттен үйге келдік",

Дегенің барша сөзден болды тәтті... –

деп, бұл күйде әңгіме хабар да жазып шықты.

Абай ендігі хаттар жайын сөйлескенде ақыл айтатын. Кейде көңіл көтерер, езу тартқызар немесе сарылған көңілді алаң еткізіп, селт еткізер хабарлар, әңгімелер де жазу керек. Төсек тартып жатқан ауруға ондай алаң еткізетін шақ хабардың өзі де керек болады, ем болар! – деген.

Кәкітай да, Дәрмен де ұзақ хаттар жазды. Мағаш пен Өтегелді, Майқанға да және Әбіштің өзіне де әңгіме қып, ермек етерлік жайларды айтысады. Осымен түс кезінде бірнеше хат, сәлемдер әзірленді. Қалтқысыз достар, бір тілекпен жүректері түйіскен аяулы жандар асығыс сәлем хаттарын Алматыға қарай қайта жолдады. Өздері келер жұманың жаңа сәлем хатын жаңа сый, тілек, үміттей тосып қалысты.

4

Ұлы таудың етегіне бау-бақшасымен кең жайыла орнаған өңшең аласа үйлі, кішілеу қала, ет бөктерде ұзақ кең алаң қалдырған. Қаладан сол тауға кіре беріс терең сайдың аузында көп үйлі лазарет бар.

Әр дерттің өзіне бөлек жеке, жалғыз қабат, ұзынша боп салынған ағаш үйлері бар. Бақшалы кең аула осындай он шақты ағаш үй корпустарға бөлінген. Жаз бұл үйлердің айналасы гүл шөппен қоршалады. Жағалай жиі орнатылған жеміс бақшасы да бар. Ол лазаретті баурайына алып, сондай өзгеше гүл жеміске орап тұратын сияқты.

Облыстық қала Алматы өзінің осы лазаретімен мақтанарлық орайы бар. Әсіресе лазареттің үлкен дәрігері, қартаң еврей Лев Николаевич Фидлер осыдан он бес жыл бұрын Алматыға келіп, лазаретті қолға алғалы жай-жағдай көп өзгерді. Ауруларға беретін ем, көмегі, жатын-орын, тамақ–жайы өзгеше жақсы боп алды.

Осы лазаретке күдістеу, дом боп жараған үлкен торы ат жеккен кәшаба шана бір сағат бұрын келіп, тосып тұр.

Дәл шаңқай түс қиыс ауа бергенде ғана бұл шананың тосқан адамы, орталық ағаш үй, үлкен корпустың кең есігінен асыға шықты. Тымақ, ішік пальтосының түймесін аласа басқыштан түсіп келе жатып түймелей бастағанына қарағанда, ол асығып шыққан сияқты. Бұл кісі Майқанға орысша амандасты. Бөркін ала ілтифат жасап, кәшаба шанаға ширақ, шапшаң басып кеп, отыра берді.

Ол отырысымен күдіс торы ат, керіп тұрған божының сәл босағанын аңғарып, бас шұлғып иек соза берді де, жорғалай жөнелді. Доктор қазақша аз білсе де, сол білгенін еркін, қысылмай айта беретін. Майқанға иығымен сүйене түсіп: "Менікі уақыт аз ғана, Торжорға о да асығады, жібер" деді.

Майқан ақырын күле түсіп: "Мақұл, құп болады, сәтте жетеміз!" – деді. Басын тежей жорғалатқан аты қақпадан шығып, қалаға қарай тартатын үлкен жолға түсті. Енді Майқан екі аяғын кәшабаның алдына тірей түсіп, сірескен божыны сілкінте демеп қалды.

Күдіс бойы бүктетіліп жазылған, жаясы жұп-жұмыр тегенедей, емшек тағалы Торжорға ат ыра төмен, қалаға қарай бездіріп жөнелді.

Жай жауған қалың қар бұлыңғыр сұрғылт аспаннан желсіз тынық шақта ақырын ғана түсіп тұр еді. Торжорғаның екпінімен жапалақ қар енді жел соққандай көлбеп ұшып, бетке, көзге ери жабысады.

Майқан алып келе жатқан дәрігер, лазареттің барлық Алматы қаласы білген қадірлі дәрігері – доктор Фидлердің өзі. Ол жақсы дәрігерлігінің үстіне, аса мейірбан, жанашыры, адамгершілігі мол кісі, Әбішке ол бір жағы адамшылық және бір жағынан әкеліктей бейіл, достық көрсетуші еді.

Алматы қаласындағы орыс, қазақ, ноғай, тараншы, дүнген, қашқарлық, ташкенттік болсын көбінің аузында Фидлердің аты ұдайы алғыс аралас аталатын.

Қалаға лезде келіп кірген Торжорға атты кәшаба шана, аңқып жатқан түп-түзу Колпаковский көшесімен ағынын бәсеңдетпей соқтырып келеді. Содан көлденеңдеп, тағы да оқтай түзу кең созылған Сельский көшемен Никольский шіркеуіне қарай тартты.

Жол да Колпаковский мен Сельский көшелердей жатық емес, ор, жырасы, тас үйілген орқаш-ойдым бөгеті көп бірнеше көшені Майқан кесіп өтіп келеді. Гурде көшесі, Нарым көшесі, Сергиополь көшесі, Розовая аллея дейтін көше – бәрінен де естіре, соқтыра өтті. Өздері баратын үйге беттеп, Старокладбищен көшесімен оңға қарай еңіске таман тағы да қатты жорғалата жөнелді.

Арқа қазағы, тегі, жорғаны бұл жақтай қадірлей қоймайтын. Бұнда болса екінің бірі жорға ұстауға тырысады. Және бәйге аттан бетер жорғаны қымбат бағалап, қадірлеп сақтайды. Мынау Торжорға да Мағаш пен Майқандарға ерекше бір қадірлі жаймен келген. Оны есіне алғанда Майқан өз көңілінде Торжорғаға да, оның иесіне де дән ырза.

Қыс басында Алматыға бұлар кеп жеткенде, Арқадан, Семейден жегіп шыққан өз аттары арықтап келген. Сонда осы Никольский шіркеуінің қасындағы кең алаңға жайғасқан мал базарына Мағаш пен Майқан келіп, қалада жегіп жүретін бір семіз ат сатып алмақшы болады. Бұлардың Абайдың туысы екенін білген Дәт деген кісі, базарда қастарына кеп амандасып, жөн сұрасады. Дәт өзі осы жақтың көп елінің біріндей Абайдың атын естіп, сөзін де едәуір ұғынған, жадында сақтаған адам екен.

"Сондай аты мәлім Абайдың жақсы көрген баласы лазаретке түсіпті. Оны кенже інісі Абайдың жіберуімен іздеп кепті" дегенді де Дәт естіген еді. Енді Мағаштың базарға келген шаруасын білген кезде, Дәт бұл базардан ат іздемегенді мақұл көрді.

– Түскен үйлерің Әбсеметтікі екен. Ол менің де дос-жар адамым. Сонда баралық. Бөтен жақтың аты-жөніңді білмес, ажарыңды танымас адамымен кәйтіп саудаласып, қол соғысып жүресің, Мағаш шырақ. Жасың кіші інім екенсің, Абайдың баласына базардан ат іздетіп жүрмей-ақ қоялық. Бұяқтағы ел де Абайдың елі. Жатың емес, жақының. Аттың орайын Әбсәметтің үйіне барып табамыз. Жүрелі! – деп, Мағаштар жатқан Әбсәметтің үйіне әкелген.

Сол сағатында өзінің астындағы осы, "бір жесірдің құнындай" дейтін атын сыйлаған. Бар атырапқа атағы шыққан "Дәттің Торжорғасы" дейтін сәйгүліктің ер-тоқымын алып, Мағаштың қолына ноқтасымен ұсынған болатын.

– Еліңе де ала барғын. Абай ағаға: "Ұлы жүздің бір баласы сәлемдемеге жіберген бір тайы еді" деп алып кеткін! – деген-ді.

Міне, қазір Майқанның Ташкент аллейіне қарай әлі де қатты тайпалтып, соқтырып келе жатқан Торжорғасының осындай өмірбаяны бар-ды. Сол сағатта мал базарынан шығып, Әбсәмет үйіне Дәтпен бірге келгенде, осы Старокладбищен көшесімен жеткен болатын.

Доктор Әбіштің қасында сағатқа жуық отырып, соңғы үш-төрт күннен бергі өзгерісін байқады да, көп жадырап жұбаныш сөз айта алмады. Төмендеп, ақырын баяулап сөніп бара жатқан қимас жан, жақсы жанның ауыр халі бар. Бұл ауру Фидлердің әзіргі білген білімінің күшінен, шамасынан тыс ауру.

Көктемге жетер ме, жаз шықса, күн жылынса, "тым құрса туған жеріме қайтып жетіп, бір жайлы болсам!" деген арманды да бүгін Әбіш анықтап айтқан еді. Қасына Мағаштар келгелі әкесінен, аға-іниден, анасынан, жарынан сағынышты хат-хабарлар алғалы Әбіш туған елін, ыстық ұясын, әке-шеше бауырын соншалық сағынатын. Сол жайын көптен бергі дәрігері ғана емес, сырлас, мұндас жақынындай көретін Фидлерге бүгін ашып айтып еді. Туғандары келгелі науқасы жеңілеймесе де, көңілі көтеріліп, уайымы азайған Әбішке Фидлер бір уақыт лазареттен шығып, осы үйде жатып-ақ емделуге рұқсат еткен. Соның орайына өз мойнына әрбір үш күнде бір келіп тұратын бөгде сапарды ренішсіз алған.

Әбсәметтің жарығы көп кең бөлмесін Әбішке босаттырғанда, ол өзі қадағалап қарап тұрды. Үй ішіндегі түскиіз, кілем, сырмақ, текемет сияқты шаң көп боларлық жиһаз, бұйымдардың бәрін жиғызып, шығартқан-ды. Әбсәмет болса, Әбішке лазарет бере алмайтын қымыз әзірлетіп отыр. Осы қорада үш қысыр бие сауғызып отырған. Доктор мұндай жайда жазылатын рецептімен дәрмені аз, көмегі көмескі дәрісін береді. Үнемі өзі қарап, ішіп-жемде, күтіну-сақтауда жүз мәртебе айтқан мәслихатын ескертеді.

Әбіштің жаңағы арманына ол ойланып, бөгеліп отырып жауап берді. Салқын қарайтын үлкен, қоңыр ойлы көздерін терезеге бұрды. Жеңіл қар тіп-тік төгілсе де, баяулап, бейне бір ауыр салмақпен түсіп тұрғандай. Әріде жапырағынан айрылған, күз жүдеткен, қуаң

тартқан көп ағаш көрінеді. Биік бойларымен, қалың бұтақтарымен қосылысып шимай сызық салысып, өзінше бір шытырман сұрқылт дүниені танытады.

Алматының бүгінгі аспаны да өркеш-өркеш ауыр сүр бұлттармен қапталған. Күн де жүдеу. Ол күнге көз тастаған ой да жүдеу. Сендірер, үміт берер сенімі аз болса да, мейірімді Лев Николаевич соншалық биязы, дана мінезді Әбішті ренжіте алмайды. Өзінің шарасыздығынан сондай қысылып, қиналғандай болады. Сөйте отырып:

– Жазға мүмкін, бәлки, Ғабдрахим, жетерсіз, барарсыз! – деп, біраз бөгеле сөйледі. – Күн жылынғанда, шаң көтерілмей тұрған шақта, жайлы күтіммен асықпай барарсыз. Ақырын жүріп, өз туған жеріңізге жетерсіз деп үміт етем! – деді.

Бірақ амалсыздан, қысылғаннан айтқан қалпы байқалады. Бұл жайды бөгде бір, көлденең халдей елеусіз ғана айтып өткен тәрізді. Ол әр уақыт Әбіштің бір сағатын қалт еткізбей келіп тұрғанмен, бірде-бір жолы өзіне өзі ырза болған емес. Өзге осы қаладағы, басқа аурумен ауырған кәрі мен жасқа, ер мен әйелге де нелер көмек еткен еді. Өлім аузынан қайырып, ажалдың аш құшағынан жұлып тартып, арашалап алған да адамы бар.

Барлық қала халқының аузына Лев Николаевич Фидлер аты мен оның емі аңыз болып кеткендіктен, бұл кісі кішкене қалада тәжірибелі дәрігерлер аз болу себепті, бар ауруды емдейтін. Соңғы он жыл ішінде мықты хирург те болып алған. Бірақ не керек, бірде-бір емінің жалғыз Әбішке келгенде әлі жоқ, шарасы біткен, титығы құрыған. Тек қана: "Қарап жүрген докторы бар, ол – Фидлер, әрбір үш күнде, мезгілін аудырмай келіп тұрады, көріп тұрады" дегеннің өзі үміті үзіліп болмаған жас жанның жалғыз тірегі есепті. Сол үшін ол кезегін аудырмай келеді де, көңілін бірде-бір кез аша алмай, өз уайымын өз ішіне тығып кетеді.

Шыншыл, ашық мінезді Фидлер Мағашқа да өтірік айта алмайды. Оның да жұп-жұқа сұлу майда жүзінен ауыр қайғы, улы жас көріп тұрса да: "Жұбата алмаймын, қымбаттым, жалған айта алмаймын сізге, көгершінім! Ғабдрахимның саушылығы қуантпайды, не шара, не шара?!" дейді.

Бүгін де уайымнан басқа жайын айтпай жүріп кетті.

Мағаш бұны тысқа шығарып, шанаға отырғызып, ұзатып салып қайта келгенде, Әбіш жастығының астынан жаңадан келген хаттарды алып, көзіне өте жақындата, бетін жасыра қарап, оқығандай боп жатыр екен. Оқу емес, ол ауыр қайғыда жатыр. Қолындағы қағазы Мағыштан, ауылдан келген хат. Бүктеліп салынған, ұзақ жазылған қағаздың арасында бір сары, бір қызыл екі ғана жапырақ жұқа қағаздар бар. Әбіш әлгі екі қағазды өзінің жұп-жұқа, қаны қашқан, сұлу еріндеріне біраз басып жатты. Сүйгендей...

Енді қасына келген Мағашқа, жіп-жіңішке ұзынша қастарын көтеріп, ақырын ғана Мағыш хатын нұсқап, сөз қатты.

– Мынау бір сары, бір қызыл қағазды қарашы... Мағыш жазыпты: "мен сағыныш пен санадан сарғайдым... Кішкене нәрестең Рахила болса жүре бастады. Ол қызғалдақтай қызықты, жақсы өсіп келеді", депті. Міні, бірі сары, бірі қызыл екі қағаз менің Мағышым мен Рахилам ғой! – деді де, көзі жасаурап, жіп-жіңішке қастары тез шытынып, танаулары дірілдей түсіп, бұрылып кетті. Денесі емес, бетін бұрды. Біраз үнсіз жатып, бойын жиып, сәл ғана сыбырлап: – Сарғайып жүдеген Мағыш та, қызарып, гүлдеп келе жатқан Рахила ғой, – деп тағы айтты.

Мағаш бұндай шақта Әбіштің көңілі қатты бұзылатынын және ұзақ уақыт ауыр ой шырмауынан шыға алмай қалатынын ойлады. Сонымен, кеше келген хаттар арасынан сәл көңілді жайлары бар, әзілі бар Дәрменнің, Кәкітайдың хаттарын еске салып еді.

Әбіш оларға әзір алаңдаған жоқ. Жастығының астына тағы да жіп-жіңішке жүдеу қолдарын баяу ғана тықты да, әкесінің хатын алды. Оны да кеше алғалы сан рет оқып еді. Абайдың бұрынғы хаты да осы арада екен. Екі хаттың өлеңдерін оқып, Әбіш баяу ғана дауыспен, өзінің ендігі бір ойын айтады.

– Ағам шошиды-ау! Сондықтан ғой... құдайшыл-діндар болып барады. Маған жазған сөздерінде жалынған, жалбарынған, шошынып тілек тілеген жай байқалады. Сезесің бе, Мағаш? Дәрмені біткенде, үміті таусылғанда адам осылай жалынғыш, жалбарынғыш бола ма екен әлде? – деді. Қалған ойларын аяқтамай, түгел айтқысы келмей тоқтап қалды.

Мағашқа қымыз әкелуге бұйырды. Ендігі тамағының дені сол. Екі-үш жұтты да, қымызды Мағаштың қолына беріп, жаңағы ойының ендігі бір сырдай құпия шынын ашты.

– Бәрінен де бататын бір ауыр ой бар. Ағам арманда қалды-ау!.. Менің жайымды ойласа, арманнан басқа не қалды? Оқытып еді... Өсіріп еді. "Жетеріне жеткен шығар-ау" деп қуанып қарайтын еді өзіме. "Біліп, толып келіп, халқыңа жақсы қызмет етсең, мен армансыз әке болармын" деп еді. Не керек, бәрінен ащы у осы ғой, – дегенде, жүдеген сарғыш жүзіне кесек тамшы жастары жиілеп ағып-ағып кетті.

Мағашта үн жоқ. Ол бетінен орамалын ала алмай, Әбішке өзінін, жүзін көрсете алмай отырған-ды.

Арада тағы талай күндер өткенде, Семей мен елден бірнеше рет хаттар келді. Бұл жақтан да біресе Әбіштің, біресе өзінің атынан Мағаш ұдайы хат жазумен болатын. Бүгін де кең бөлменің іші оңаша. Әбіш бұл шақта бас көтермейді. Көбінше шалқасынан жатады. Жұп-жұқа боп жүдеп біткен қалпында жастыққа, құстөсекке жабысқандай, көп қозғалмайды.

Алматының қысы да аяқтап келе жатқан тәрізді. Бүгін бір өзгеше жарқыраған ашық күн еді. Көше бойындағы зәулім, биік, оқтай түзу теректердің жалаңаш бұтақтарына келіп қонған қарғалар жыл келгенін танытқандай көп қарқылдайды. Әбіштен жырақтау жерде,

биік үстел жанында жалғыз отырған Мағаш бір нәрсе жазып отыр. Ол көптен жазған тәрізді.

Сыртта жарқыраған күннің қуанта жайнатқан аспаны сондай мөлдір, таза, көкпеңбек. Далада жүгіріп ойнаған балалар үні келеді. Көшеде дағдыдан тыс жиі жүріп өткен жаяулар білінеді. Ат шанамен даурығып жүріп жатқандар да көп. Үлкен мейрам тақау деп еді, сондықтан ба, терезенің түбінен жез қоңырау шылдырап өтті. Ат кекіліне, жал, құйрығына қызыл-жасыл әлем байлаған, кең шанаға кілем ораған жүргіншілер. Олар өздері гармондатып, әндетеді. Сондай бірнеше шана терезе алдынан сайран салып өтті. Кең шалқып, қуана түсіп, шулап-дулап кетіп жатыр.

Сырт дүние сондай. Үй ішінде Мағаш жалғыз сарылған, көптен жалғыз. Бұрыштағы биік төсекте жан ағасы, ғазиз жаны жатыр. Соның күйінен басқа дүние Мағашты алаң ете алмайды, елең еткізе алмайды.

Жаңағы бір өткен сау өмірдің шуы мен дуына Мағаш сәл көз тастап, өз уайымына қайтып, өзінің ендігі жалғыз сырласы қағазына үңілді. Жүрдек қолы тағы бірнеше жолдарды ақ қағаздың жүзіне баян етті.

Бұның өлең жазып болғанын үнсіз жатқан қалпында да жақсы сезген Әбіш үн қатты.

Мағаш байқамапты. Әбіш жым-жырт жатқанмен, ойы сергек сияқты. Ақырын ғана қолын созып, сыбырлай сөйлеп, бұйрық етті.

– Бітірдің ғой өлеңіңді, әкелші!..

Мағаш берерін де, бермесін де білмей іркіліп қалып еді. Жазғаны Әбіштің дәл осы жатқан күйі болатын. Соны аурудың өзіне көлденең қараушының тілімен айтып беруді ауыр да көреді. Бермесе, Әбіш ренжи ме деп те қорғанады. Тартынып қалды.

Әбіш бұның жүрегіндегі қобалжуын және де танып жатыр.

– Қорғанба, ауырламаймын. Сен айтсаң, шынды айтасың, әкел! – деді.

Мағаш қағазын әкеліп бергенде, әуелі Әбіш қымыз сұрап, екі-үш жұтып, тамағын жібітіп алды. Және Мағаштың көңілін орнықтырғысы келіп, зорлықпен езу тартып, әзілдей бір сөз айтты.

– Не жазды екен менің ақын боп бара жатқан інім! Менің жайымнан не айтты екен, Мағатайым! – деді.

Мағаш әлі де үнсіз. Ағасының төсегіне келіп жантая отырды. Әбіш аппақ болып сүйегі көрінгендей жүдеген, ұзын жіңішке саусақтарымен қағазды ұстап, оқып жатыр.

Жалғыз, міне, отырмын әрнені ойлап,

Тістеніп көзге келген жасты қойлап.

Ауру тыныш болғанда, мен де тыныш,

"Ыңқ" еткен дыбыс шықса, жүрек ойнап.

Ыңқыл қағып жатады сүп-сұр болып,

Сырылдап қақыра алмай кеуде толып.

Жалғыздық, биғилаждық еске түсіп,

Жүрек болмай ериді мұны көріп.

Шыншыл тіл, әдебі зор, таза жүрек,

Ақ көңіл сақтамайтын ішінде кек.

Өмірден үміті жоқ, бейнеті кеп,

Жатады бір қозғалмай зор көкірек.

Болады байқағанда, айтуға ер деп,

Тайсалмай ешнәрседен жатыр "кел" деп.

"Азабыңнан құтқаршы бар тілегім,

Айтады жаным әзір, ала бер" деп.

Көп тіленіп сұрайды соны айтып,

Мен шыдаймын есітіп мұны қайтіп?

Жүзін көріп, бейнеті еске түсіп,

Бойымды жеңе алмадым бүгін тартып! –

деген жолдарды оқып болып, Әбіш бірталай уақыт әл жиғандай, ой құрағандай үнсіз жатты.

Бір кезде Мағаштың жүзінен көз алмай ақырын сөйлеп кетті.

– Менің ауруым тұсында қанша көп өлең туып жатыр. Ағам, Дәрмен, Кәкітай, мұнда сен. Тек қасіретте тумай, шаттықта, барлық тірлікте туса етті! Сол үшін туса етті! – деп, біраз үнсіз жатып, тағы бір ап-ашық сау-санамен ендігі бір ойларын айтты.

– Бар өлеңдеріңді бақсам, сонша ақын болып, қатты өнер тауып барасыңдар! Және бұндай өлеңдер бұрын қазақ тілінде тумаса керек, ә?! – деп, тағы біраз өзіне өзі сұрау бере жатты да, енді өзі шеше айтты.

– Ағам арқылы орыс өнерінен келіп жатқан шын үлгі ғой! Бірақ қайғыны шерте бермеу керек. Ағама да соны айт. Мен өзімен сөйлескенде бір ойымды әр кезде айта беруші ем... Жеткізе алдым ба, жоқ па... Орыс өнері ағамды пыраққа мінгізгендей, биікке алып шықты ғой. Оны бұл жарыққа алып шыққан орыс өнері! Ал ең қызығы, ең жарқын алтын арай, шат шағы алда... Россияның болашағы өзгеше бейіс, райыс! Соны мен Петербургте, Москвада көп жаннан аса көп естігендей, ұққандай едім. Шет жағасын ағама, өздеріңе айтқан да едім... Бірталай жайды анау Павлов жақсы біледі. Оларды тыңдасаң, үміттен басқаны айтпайды... Сол Россияны аңдау керек! Семей, мынау Алматы, бұлар меңіреу жырақ түкпірлер. Бірақ Россия таңы алыс емес! – деп, бір үлкен толғаулы болжау айтып барып, тағы да ұзақ үнсіз жатты. Аздан соң Мағашқа екі қолын созып, қымыз алдырып жұтты да, енді басқа ажармен сөйледі.

– Біреу туады, біреу мезгілді, мезгілсіз дүниеден көшеді. Бірақ халық, қауым, заман өзінің жолымен маңады. Ешбір жан, жеке адам дүниенің тұтқасы емес. Сендер де мүлде шөгіп, егіліп кетпеңдер! – деп, тағы біраз жатты да, енді тіпті ширап, зорлықпен жымиятын қалпына сап, Мағашқа әзіл сөз тастады. – Сен немене?! – деп, жаңағы өлеңді қолына алды. – Уайымнан, көз жасынан, қасіреттен шықпай қойдың! Мен оған рұқсат етпеймін! Қой мұны, көңіл көтер. Менің қасымнан көшеге, қалаға шығып, сейіліп қайтшы! – деді.

Осы кезде түскі тамақ мезгілі болып, Мағашты қонақ үйге күндегі дағдысы бойынша өзі шақырмақ боп, Әбсәмет кірген еді. Ол күндіз бір, түнде бір осылайша Мағашқа келеді де, Әбіш жайын анықтап өз көзімен көріп, ақырын, сыпайы үнмен баяулап сұрап, біліп шығатын. Қазір Әбсәмет кіргенде, Әбіш оны да қол бұлғап қасына шақырды. Мағашты жұмсап: "Өтегелді мен Майқанды шақыр!" – деді.

Ауыз бөлмелерде Мағаш пен Әбіш жайын үнемі бағып, қабақпен танысып, көбінше үнсіз тірлік ететін екі сауықшыл, мықты сергек жігіттер, енді сәт сескеніп, үріккен жүзбен кіріскен еді.

Әбіш жаңағы әз әлінше көңілденген жүзімен Әбсәмет пен Мағаштың қолдарын ұстап жатыр. Қасына келген бар достарға енді әлсіреген даусымен бір жайды тапсыра бастады.

– Менің Мағашым осы үйден шықпай сарғайып, жүдеп кетті. Бүгін орыстың қызық мейрамы – масленица. Мен естіп жатырмын. Алматының көшесі толған ән, думан. Бүгін төртеуің ат жегіп, қаланың ортасына барыңдар. Торжорға атты қосыңдар. Бұл қала масленицаны барынша қызықтайды. Сендер де кататься жасаңдар! – деген сөздерін анық қалетсіз бұйрық ретінде айтты. – Мағаш, Өтеш, барыңдар, қызықтап қайтыңдар! Әбсәмет,

сен Торжорға атты өзің жорғалатып, осы қаланың бар жорғасынаноздырып қайт. Мен бәйге беремін! – деп, енді күліп тоқтады.

Үйдегі еркектер түгелімен қабақтары ашылып, қоса күлісті. Бас изесіп, жамырай сөйлесті.

– Құп болады, айтқаныңды орындаймыз!

– Оздырып қайтамын!

– Тек өзің ғана әмір етші!

– Я, сәт! Көңілі қандай! Бер қарап, жақсы боп жатыр ғой! – деген соңғы сөзді Әбсәмет аса бір қуаныш үнімен айтты.

Осы күні түстен кейін, жаңағы төртеуі екі шанамен Әбсәметтің кең қорасынан ызғыта жортып шығысқан еді. Кеңірек, жайлы кәшабада Мағаш пен Өтегелді артқы орынға отырды. Ат басын жақсы ұстайтын Майқан өзі козлаға мінді. Бұлардың алдына салғаны Әбсәмет. Шағын бойлы, шоқша қара сақалды, жайнаған үлкен отты көзді Әбсәмет Торжорғаны шынында да ешкімге айтпай, Майқан екеуі "е" десіп, осы мәсленкеге жақсы жаратып, әзірлеп жүрген-ді.

Бүгін Мағаштар қаланы аса бір көңілді, жақсы шырайда көрді. Шанада үшеуі болып сөйлескенде бұлар Семейден Алматының толып жатқан басқалығын айтып, сүйсіне тамаша қылысады. Кеш кезінде ашық аспанның қақ жарымын зор кеудесімен ала тұрған қалың қарлы Алатау адам қиялын сиқыр магнитімен тартқандай. Сұқтандыра тартады. "Не деген биік, қандай алып, қаншалық ғажайып дүние" дескеннен басқа сөз табу, сипат айту қиын тәрізді.

Рас, үйлер өңшең жалғыз қабат. Тегіс ағаш үй. Семей, әсіресе үлкен Семей, бұлардың айтуынша, және шынында да бұл қаланың үйлерінен әлдеқайда биік, үлкен, көрікті тас үйлермен безелген. Үшеуі, тегінде, Алматы көшесіне шығып, өзара сөйлей бастаса, ұдайы Алматы мен Семейді алма-кезек айтысып, салғастырумен болысатын. Қазір де бұлар осы қаланың бақшасы мен жеміс дүниесі өзгеше молдығын бір тамашалайды. Әсіресе көшелер бойларындағы, бұлардың айтуынша, "адам айтқысыз зәулім бәйтеректер" қандай! Аспанға шырқап кетіп жатқан, алыптай ақ қайыңдар, балғын емендер ше! Бәрі анау дәл Алатауға сай біткен, өнім-өсім белгісіндей.

Өтегелді Мағаштан қаланың бақшасы жөніндегі әр жайды таңданып сұрап келеді:

– Ал осы қаланың бар бақшасы бір күнде салынған ба? Бар ағашы бір сағатта көмілген бе? Неге осы, жазғытұрым күзеген тай-құнанның жалындай осының бәрі біп-бірдей? Бәрін қап-қатар өсіріп қойған қай құдай?! – деді.

Мағаш қала жайын көп естіп, Әбіштің дені тетік кездерінде өз аузынан да көп ұғынған еді. Өтегелдіге Алматының бақша жайын баян етті.

– Бұнда осыдан сегіз жыл бұрын болған, әлгі сұмдық апат жер сілкінуден соң бақша ағаштары қайта егілген! Сенің байқағаның рас. Көп бақшаларының жеміс ағаштары және көшенің мынау көрік ағаштары бір уақытта егілгендіктен күзелгендей, біркелкі болғаны рас! – деген еді.

Алматының жемісі пісіп тұрған шағын көрмеген Өтегелді, қалада ағаш көптігі қаланың көркі, халықтың ырысы екенін жөнді бағаламайды. Сол Алматы қаласының Семейдің артық қасиеті дегенге әсте көнбейді. Өзі Шыңғыстай ағашы жоқ тауда өскен, қыр сахараның адамы болғандықтан, кейде Өтегелді Алматының көше бойындағы ағаштарымен араздасып, жамандап та жүреді.

Бүгін Гурде көшесіне келіп, сонымен Сельский көшені бойлап, соқтырып жүрген көп шаналы желіскен ат, жорға аттарды қарап тоқтап тұрысқанда, Өтегелді Алматының ағаштары турасындағы әңгімесін тағы да созды. Әбсәмет болса, Сельский көшесінің бойында Торжорғамен бір топ жорғаның арасына қосылып, ұзақ жарысқа басып кеткен еді. Соның қайта оралып келетін шағын күтіп қалған шақта Өтегелді енді Мағашпен Алматы қаласының ағашы туралы дауға кірісті.

– Айта берсең, осы қалаңның көшесінің бәрі ұры. Әсіресе жаздыгүні жапырақ жапқанда, қандай дейсің! Әр ағаштың үйдей көлеңкесіне тығылып тұрып, біреуді тонаймын десе, бір үйді ұрлаймын десе, соған дем беріп тұрған жоқ па? Одан қала берсе, анау Алатаудың қойын-қойнауы, құз-қарағайы о да сондай ұры! Мына көшеден ала жөнел де, анау таудағы, қиядағы қалың шырыш меңіреуге барып кір де кет! Тұп-тура "ұрлай қаш та, мұнда кел" деп тұрған жоқ па?!

Мағаш бұған күліп тұр!

– Ал сол айтқаныңа орай қалада ұры көрдің бе? Келгеніңе бірнеше ай болды, неше рет "аттан" салып шаптың?

– Оның рас, бір қызығы осында ұры жоқ. Ал мен айтайын ба, өзім ұры болсам, тап осы Алматының ұрысы болар едім! – деп, Өтегелді Майқан мен Мағашты мәз қылып күлдіріп алды.

Тегінде аз сөйлейтін Майқан бұған қазір таң қалады.

– Үлкен қала, қан базарда тұрып та кісі сондайды айтады екен-ау. Ұрыда бұның не ақысы бар екен? – дейді.

Өтегелді оған орай өзінің бір келелі дауын айтты.

– Бәлі, олай демеңдер. Мен Абайдың өзінен естігем өйте берсең... "Біздің Тобықтының ең ұрысы мол елі Мырза Бөдей болғаны несі?" – деп бір сұрағанымда айтқаны бар-ды. "Көрмейсің бе, олардың қыстау-жайлауын қарашы! Өңшең қойтас, қызылтас, ұры сай, қиын жықпыл. Жерінің өзі ұры емес пе? "Ұрлап әкел де, бір тұмсық айналып, бір шатқалға кір де кет! Жайратып соя сал" – деп тұрған жоқ па" деген-ді. Бәлем, осыны Абай айтқан, сендер мені өйтіп тәлкек қылмаңдар. Ондайыңа көнетін кісің жоқ! – деп, өтірік томсарып, бір танауынан күлімсіреді. – Көшесі ұры болса, бау-бақшасы да сондай болмақ!

Мағаш бұған және күлді де, кең көшеде сыймай сіресіп, қарлы жолды сықырлата соқтыртып келе жатқан талай шаналыларды нұсқады... Үш ат жегіп, қоңыраулатып бір топ еркек, әйел шулап өлең айтқан, сақылдап күлген мас қызу күйде лаулап өтті. Бұлардың аттары... Әбсәмет сияқты әдейі жарысқа шыққан, не желіскер, не жорғалар емес. Жай ғана күндегі жегінде жүрген сұлы мен кебекке кезек тойып, көбең семірген шаруаның мәстегі. Жабайы тұғырлары. Олар қатты жүріп шапқанда да барбаңдап, жүндес денелері қопал қимылдап, шанадағы мас қызу иелеріндей, жалбаңдап шабады. Көше бойындағы қалың елді келеңсіз қалыптарымен күлдіріп әзіл еткізеді. Оқта-текте өтетін осындай ішкен, қызған топтан басқа, Сельский сияқты көлденең, түзу кең көшеге сыя алмай сіресіп, сықырлап, маңайларына қар боратып, жел соқтырып өтіп жатқан жарысушы шаналар бар. Осылардың кейбіріне доға жел, ұзын аяқ, қыл сағақтар жегілген. Шаншылған құлақ, келте құйрықта да кербез бітім бар. Сондай ағылшын желіскерлері есіп өтеді.

Олардай асыл тұқым болмаса да, қазақ малынан шыққан әсем көсілген торы жорғалар, боз жорғалар, қара жорғалар да қар боратып, безек қағады. Орыс жылқысы, асыл тұқымды желіскерлер де өз жарыс, бәсекесін салып ағызып өтіп жатыр. Бір шақта Мағаш, Майқан қатарынан аңғарып, дауыстап айтысып қалды. Он шақты жорғалардың ең алдыңғы тобында, қояндай аппақ боз жорғамен үзеңгі қағысып Торжорға да безілдетіп келеді екен. Тұрғандар бір ауыздан "Әбсәмет, бас!" – деп еріксіз үн қатып, айғайласып қалды.

Жарыс жаңа басталыпты. Он жорға алдыңғы бір қылаң, бір баранды ұзатып жібермей, өкшелеп барады. Жарыс Колпаковский көшесімен барып, Ташкент аллейіне жетіп, содан паркті айналып, қайтадан Колпаковский көшесін орайды. Осы Сельскиймен тартып барып, ақ шіркеудің алдындағы алаңда, мал базарында тоқтайды.

Көпшілік сол хабарды естіген соң, енді жорғалардың бәйгесін көмбеде көргісі келді. Мағаштар қайтадан шанасына мініп, жортып отырып, ақ шіркеудің жанына кеп тоқтады. Бұл тұсқа жиылған жұрт та қалың екен. Қаланың алқын Мағаштар енді аңғарды. Мұнда бір топ көпшілік, оқып жүрген бала жастар.

Әредікте, әсіресе ақ түйме, сұр шинельдерімен гимназия оқушылары көбірек байқалады. Әр кеңсенің сары ала түймелі чиновниктері де әйелдерімен көріне түседі. Бірақ бар жиында ең қалың молшылық сары ала қылыш асынған, қызыл-сары тоқыма

баулары айқыш-ұйқыш салбыраған полицейлер, урядник, стражниктер. Осылар ерекше көп боп көзге түседі. Олардың төрелері, жандарм офицерлері де жиі байқалады.

Солай болмасқа жол да жоқ. Себебі 90-шы жылдарда, мысалы, денсаулық сақтау ісіне жұмсалатын қаржының бәрі осы қалада полицияға жұмсалатын қаржының оннан біріндей-ақ болушы еді. Сондықтан да Әбіштің сау кезінде бұндағы дұрыс адамдармен талай рет болған ашық кеңесте: "Верный қаласында кім көп?" десе, "сәлде ораған молда шәкірт пен сары ала қылыш асынған жандарм көп" десетін.

Сол көптің бұл күнде де көрінісі мол. Қазақ, ноғай, тараншы жағын алғанда, олардың молы бес мешіттің медреселерінде оқитын шәкірт, халфелер. Ноғай бөрік киіскен осы қауым да бүгін масленкенің думанына, іңір қараңғысын жамыла көп топ болып келіскен көрінеді. Әрине, бұлардың үстіне саны аз болса да тамақ ішік, түлкі ішік, жанат ішіктерімен мақтана шіреніп шыққан орыс, ноғай байлары, тараншы, қазақ саудагерлері де көрінеді.

Енді бір алуан аса көп жұрт – бұл жиында қол созып жағалап жүрген, өте жүдеу жүзді қайыршылар. Анығында, бұл кездегі Алматы бір жағынан азық-тамақ, жеміс-дәннің молдығы өзгеше қала болса, сонымен қатар неше алуан халықтан шыққан өзгеше көп қайыршы, тіленшіге де мол еді. Бұлардың қалың бір тобы – соңғы жылдарда ішкі Ресейдің жерсіз қалған, аштыққа ұшыраған крестьяны. Мекен іздеп, қоныс-жай іздеп, адал еңбек, кәсіп қуып келген бұқара халық, қара шаруа болатын. Және соңғы жылдарда құм мен тауда болған қалың жұт себебінен бүкіл ауыл-аймағымен шұбырып босып кеткен қазақтың аш-арығы да көп.

"Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді". Тоқ қызыққа мастанған топтар арасында осы кәрі-құртаң әке-шеше сорға ұшырап, өздерінің дәл бүгінгі түн аштан өлмес талшығын тілеп жүр.

Мағашқа таныс, Әбішті білетін бірнеше қазақ тілмаш чиновнигі де осы алаңда көрініп, Әбіштің халін сұрасып, Торжорғаның бабын айтысып еді. Қалада түстен бері жарыс бәсеке боп жатса да, ымырт жабылып, түн бола бере, бар көше тұнжырап, қап-қараңғы меңіреу күйге ауысты.

Қаланың тап ортасындағы үлкен кең көшелердің де бірде-бір жерінде кешкі жарық жоқ. Шіркеу алдында жорғалардың қайта оралуын тосып тұрған жұрт боз ат қана болмаса, өзге торы, қоңыр, қара, күрең сияқты түстің бәрін "баран" деп долбарлайды. Дәлді қай ат озып келе жатқанын танымастай. Бірақ сонда да жыл бойында бір-ақ болатын осы сағаттағы бәс жарысқа қаланың бар жиыны ынтыға қарап тұр.

Көше мен алаң мейлінше меңіреу қараңғылыққа бөленсе де, қалың жиын тараған жоқ. Шіркеудің тау жағына топталып, қақ жарылыпты. Аттар өтетін кең көше қалдырып, сағатқа қарасып: "Келеді, келіп қалды!", "Енді оралды" десіп асыға тосып тұр.

Айтқандай-ақ, енді біразда кең көшенің бойында, жарты шақырымға жуық жерде қара нөпір көрініп қалды. Бөгде жүргіншіден, ат, шанадан мүлде тазарған полицейлер бағып тұрған ашық, кең жолда жеңіл шаналы тасқын жорғалар тасырлатып, таласып келеді екен. Шіркеу көрініп, қалың ел нөпірі аңғарыла бастағанда, Әбсәмет өзгере берді. Енді кішкене шанасының қайқаң төсіне екі аяғын тіреп алды. Бұл шаққа дейін қолдарын салдыратып жеп келген, басы тастай қатты Торжорғаның божысын ірке беріп, лезде серпе тартып қалып, екі жағынан, қабырғалықтан пәрмендеп шарт-шұрт ұрып жіберді.

– Шуә-ә, айда-а! –деп даусы да шаншыла, қатты шығып еді.

Ауыздығын баса тістеп алған Торжорға енді бір сәт егесіп тартқан божының сәл босай бергенін андады. Соңғы рет өзінің кербез, әсем дағдысымен кекілін кейін лақтыра берді. Басын шалқайта, доғаны соғардай боп, изеп-изеп алды да, безіп берді.

Қаланың бір топ магазинінің иесі, атақты бай Әбдуәлиевтердің боз жорғасы әлі де бұны жібермей, дерте қағысып келе жатыр еді. Енді ғана Торжорға көмбе жайын аңдағандай, Әбсәметтің шыңғыра бұйырған "айт, шу" деген соңғы бір айғайын құптай жөнеліп, сытылып шыға берді.

Содан әрі секунд сайын басы озып, мойны озып, бойы ілгерілей түсті. Енді біразда боз жорғаның қалың бу атқан танауы Әбсәметтің сол жақ иығынан аз уақыт қана білініп қалды да, Торжорғаның шанасы ұзай берді. Сол бетінде асқындай тасқындап, айнала тұрған жұртты шулата сүйсіндіріп, бар жорғадан жарым кварталдай қара үзіп шықты. Торжорға шіркеу қасындағы қақ жарылған қара нордан жұлдыздай ағып өтті.

Аттары қаланың төре, қарасына, орыс, қазағына түгел аңыз болған Әбсәмет пен Мағаш, ас пісер алдында өздерінің қорасына дабырлап сөйлесіп, қуанып әңгімелесіп кірген еді.

Ауыздағы үйлерде Әбсәметтің әйелі, балалары, қызметкерлері келгендерді шешіндіре берді. Қуаныш хабарларын дабырлап, күліп айтысып, мәз болысып жатты. Үстерінің ызғары кетіп, даланың салқыны бойларынан айыққан соң ғана Әбсәмет бастап, Мағаштар төргі үйге, Әбіштің үстіне кірген еді. Оның көзі жұмулы болса да, ояу жатыр екен. Қолын сәл көтере түсіп, кіргендерді қасына шақырды.

– Естіп жатырмын, озыпсыңдар! Қуаныш... Қайырлы бол сын, Әбсәмет... мен саған наград әзірледім! – деді де, жастығының астына жаңада салып жатқан үлкен, ұзын қанжарды суырып алды. Қолға ұстайтын жері піл сүйегі. Қынабына тұтас күміс шапқан. Кавказ ұстасының шебер өрнегін танытады.

Абастуманда емделіп жатқан жазында Әбіш сол Кавказдан алып қайтқан бір асыл белгі еді. Соны қазір өз қолымен Әбсәметке сыйлады.

Әбіштен алған сыйларына, естіген алғыс сөздеріне ырза болған Мағаш пен Әбсәмет науқастың бөлмесінен шығып, қонақ үйге шайға, асқа қарай ауысты. Бұлардың бір тобының ендігі аузындағы әсерлі, қызу қуаныш сөзі Торжорға аттың бүгінгі өнері болатын. Жалтыраған үлкен сары самаурын дөңгелек аласа үстелдің қасына кеп орнады. Кең үстелдің үстіне жайылған қызғылт дастарқанның өн бойына бауырсақ төгіле, жалдана салынды. Сары май, бал, жент, қант, кәмпит сауыттары орналасты.

Өзара тату, сыйлас аз адамның сәл бір толасындай тәуір кеші осындай жағдайда басталуға айналып еді. Дәл осы шақта сыртқы есік ашылып, ауыр саптамалары сықырлап, жай басып келе жатқан бөгде қонақтардың дабылы білінді. Сол уақытта қонақ үйдің есігі ашылып, мол денелермен кіре берген киімді қонақтардың: "Ассалаумағалейкүм, ассалау..." деген дауыстары зор даурығып естіле берді.

Үйге кірген екі адам еді. Алдыңғысы – биік бойлы, сусар бөрікті, қаба қоңыр сақалды, артқысы – ауыр, қалың қара бөрік киген орта бойлы, жауырынды, мол бурыл сақалды адам екен. Келгендердің жүздеріне байыздай қарап, аңғара салысымен Әбсәмет өзі қарсы сәлем беріп, орнынан атқып тұрды. Мағаш пен Майқан да алдыңғы қонақты жақсы танып, қатар сәлем берісіп, орындарынан ұшып тұрысты.

Келген екі егде адамды тұрған бойларында үй адамдары қоршай қалып, шешіндіріп алды. Сырт киім, бас киімдерін шешкізіп, дәл төрге, үстел басына отырғыза берді, арқаларына жастық қойысты.

Бұл үйдің бар жанына қадірлі көрінген алдыңғы қонақ Дәт болатын. Қымбат қара ләмбөктен тірсек жең қамзол киген, омырауына алтын баулы сағат салған, келбетті қызыл-сары жүзді қалпымен Дәт әуелі Мағаш, Әбсәметке қайырлы болсын айтты. Торжорға аттың жеңісін, бәйгесін құттықтады. Сөйте бере Мағашқа қасындағы жолдасын мәлім етті.

– Мынау менің жолдасым! Атын естулерің бар шығар. Біздің арысы қырғыз, Жетісу, берісі Алматы, Қапалымызға аты мәлім ақынымыз Жамбыл деген даңғылың осы болады! – деді.

Кішілеу өткір қой көзді, қызыл-күрең жүзді Жамбыл ақын Әбсәметке мәлім еді. Жамбыл Мағашпен енді танысып амандасты да, Торжорға аттың бүгінгі өнерін өз көзімен көрген жайын айтты.

– Табанынан жарылған жануар-ай! – деп, екі қолын жұдырығын түйе созып көрсетіп: – Айызымды қандырды-ау! Алматының төресі мен қарасы, шоңы мен шорасы сүйсінгеннен таңдай қақты! Шұлғып қалды ғой мүлдем. Атама әкем тегі. Әмісе жолың болғай-ақ та. Жақсы ағаның баласы екенсің. Атаң да жақсы, атың да жақсы босын десем дегендей екесің, Мағаш мырза!

Айтар сөзі тілінің ұшы емес, ернінің ұшында дегендей, төгіліп лыпып тұрған Жамбыл ақын үстел басындағы бар жұртты жадыратып, мәз қылды.

"Жақсының жаттығы жоқ дегендей, мына кісі аузын аша бере арғы-бергіні бір-ақ айтты-ау!" – деп, Майқан қошеметтей күлді.

Мағаш әзір бас изеп жымия түсіп, үндемей құптағаны болмаса, жауап сөз қатқан жоқ. Бірақ өзі Алматыға келгелі Жамбылдың атағын көп естіп еді. Енді отты көзді, ажарлы ақынның жалпақ жүзін, кең маңдай, кесек бітімін жиі тамашалап отырды.

Дәт жаңа айтты: бұлар бүгін әдейі арнап Әбіштің көңілін сұрағалы келген екен. Бірақ Мағаштар Торжорғаның жарысына кетті дегенді естіген соң, өздері де солай бет беріп, күн барда келе алмапты. Енді Әбіштің үстіне кеш қараңғысы түскен соң бару жол емес. Қазақтың жөн білетін адамдары, әсіресе үлкендері, күн батқан соң аурудың көңілін қасына барып сұрамайды. Сол жайды Дәт тек тұспалдан айтуы мұң еді, Мағаш, Өтегелді, Әбсәметтер құптай берді.

Әбіштің науқасының жайын азғана мұңды сөзбен Мағаш қана айтты да, тоқтап қалды. Бұл үйге қонаға келген Дәт пен Жамбыл ертең тұрған соң, Әбішке кіріп, өздері айтқандай "әл сұрасып" шықпақ болды.

Далада ұзақ жүріп, кешендеп келген қонақтар да шайға шаңырқап араласқан еді. Әбсәмет үйінің үлкен сары самауыры бір еңкейді де, шығып кетті. Орнына және діңкиген үлкен польский самауыр келіп кірді. Тек соны еңкейте бере барып, ұзақ шай ішу аяқтаған еді. Шай үстінде Жамбылдың көп сұрауына Мағаш қана жауап беріп отырды. Жамбыл Әбіштің жайын жақсы білгісі кеп, Абайдың бұл баласын оқытқанын, қандай деп білетінін, Семейден жазып жатқан хаттарында не айтқанын түгел есітті. Сол орайда Мағаш бірнеше хат, өлеңді оқып берді. Әбсәметтің аты аталған өлең жолдарын естігенде, Дәт аса ырза боп, көтеріліп қалды.

– Бәрекелде, жақсылық қылсаң, жақсыға қыл! Жүзіңді көрмей-ақ алғысын жіберіп жатқанын айтсайшы. Әбсәмет, алдырза болсын, саған. Бір Абай емес, енді міне, бәріміз айталық. Осы қылғаныңа исі Үйсін, Дулат, мұқым тегі Ұлы жүз баласы мың мәртебе алғыс айттық саған. Аяққа сондай жақсы атың барып жатса, бұяқта досың артып жатсын! Осы құрметіңді аяма, жақсы Абайдың жақсы баласынан! – деген еді.

Тағы бір кезек Мағашқа қадалып өтініш ете отырып, Жамбыл Абайдың көп өлендерін айтқызып, тыңдап өтті. Бір уақыт өлең туралы, әсіресе ақындарды шенеп айтқан, атақты өлең оқылған еді. Мақтаншақ байға барғыш, сұрамсақ, тілемсек жалғаншы ақынды Абай жаман шенепті. Әр елден қайыр тілегендей тентіреген сатымсақ сөздің иесін жерлепті. Жамбыл бұл сөздердің бәрін таңдана тыңдады. Басын шайқай түсіп: "Біз естімеген сөз екен", "қазақ баласының аузына түспеген сөз екен", "таразы да, қазы да өзі, ұқсаң осы сөзді ұғатын екен" деп, бірнеше рет таңдай қақты.

Тағы бір уақыт Мағаш Абайдың халық жайын уайым еткен өлеңін айтты. "Қалың елім, қазағым, қайран жұртым" деп басталатын сөзі еді. Бұл тұста Жамбыл тағы да ширыға қозғалақтап, қатты толқып қалды.

– Әттегене дүние-ай, қайғыға түскен қайран ер, қабағың ашылар күн де жоқ-ау! Алысты болжа дейсің-ау, сөзіңнен айналайын! Тағын айтқын, айтқылашы, інішегім. Кеудеме, саңылау көрмеген кеудеме нұр төккендей болдың-ау, мүлдем тегі! Жарық сәуле бердің-ау, Мағашым! – деді. Біраздан соң, орталарына толы сары тегенемен қымыз келіп сапырылған шақта, Дәттің сол жағында отырған Жамбыл Мағаштың қасына қарай, домбырасын теңдей өңгеріп бір-ақ ырғып, ауысып отырды.

Осы түнде ол Абай шығарған әндердің де біразын Мағаш пен Өтегелдіге кезек айттырып, көп тыңдады. Ас алдында Жамбыл өзінше бір ой түйді. Кеш бойы естіген соны сөздердің орайын сәл қайырғаны тәрізді еді.

– Қасиет қайда, қазына қайда десем, Абайда екен ғой, мүлдем тегі! Атам заманнан бері "Қабан ақын айтты", "Құланаян Құлмамбет, Дулат, Мәйкөт, Шапырашты Сүйімбай құйындай соқты, – "даңғыл шапты" дегеніміздің бәрі мына жерде екен ғой. Абай дария болғанда, былайғы жүрген бәріміз жар шұқанақ екеміз ғой тәйір, шіркін. Бірді күлдіріп, бірді жұлдырып айталы десек те, табатынды таппаппыз да! Елге пана, еске дана ақыл да, өнеге де бір өзіңде тұрмай ма! Құштар еттің, құмар еттің, Мағашым. Сенің жақсы әкең, менің жақсы ағам болсын, ұқтың ба, жетсін осым! Дуайдай дуай сәлемім осы босын, – деп еді.

Жамбыл сөз аяғын бір ауыз өлеңмен түйген-ді.

Әкем-ау, жойқын екен Абай үні,

Далада өзгеріпті-ау жырдың түрі.

Жетісу, Алатауды таң қалдырып,

Мені келіп оятты-ау, бүгін әні.

Мағаш Жамбылды сергек, сезгіш, көреген адам деп аңғарды. Осыдан кейін ол енді өзі болып, үй іші болып тілек етті де, түн жарымына шейін, бар жиын бір ғана Жамбылдың өз жырларын тыңдаумен болып еді.

Осы кеш пен түн Әбіштің бой жасаған, соңғы қуатын танытқан болымсыз, шолақ шағы екен.

Міне, енді қар кетіп, жер қарая бастады. Бірақ Алматының көктемі ашық күнге зар қып тұр. Ауыр сұр бұлттар біресе тауын бүркеп, біресе биік таудан асып аунап, қаланың үстін

басады. Өзгеше бір жүдеу сұрғылт күндер боп кетті. Соған орай дымы көп, ауасы ауыр мезгіл Әбіштің онсыз да әбден біткен әлсіз демін үзуге тақап келді.

Санасы, ойы соншалық сап-сау. Бірдеме айтқысы келсе, тек ұйқылы-ояу адамның қалпындай ақырын сыбырмен айтып та қояды. Бар дүниені, қыбыр-тықырды, әр сөзді естіп, ұғып та жатады. Бірақ арығаны, талғаны, бой қуатының біткені соншалық, енді тіпті көңіл ойы біліп жатқан, тілеп жатқан сусын тәрізді қажеті болса да, айтуға аузы сараң тартты.

Үш күн болды, Мағашқа барынша елжіреген мейірмен қарап: "Мағатайым!" деп еркелетіп, айтып қоятын сөзі де қалды.

Мағаш бүгін күндіз аса күдер үзіп, ұзақ жалғыздық тыныштықта отырған қалпында өзіне өзі "Бүгін бе, ертең бе екен?" деп қалды. Соңғы демі үзіліп болмаған жан ағасына арнаған арыз сөзін ақ қағазға тізді.

Дейтұғын сөзің қайда "Мағатайым?!"

Қауіптің тоқтауы жоқ барған сайын.

Жарқ-жұрқ етіп жайнайтын жас шағында,

Шынымен кеткені ме, ағатайым?..

Жас татымас жылауға көзді бұлап,

Күні-түні жалбарынам жанын тілеп.

Сыртыңа бір белгіні қоймасаң да,

Күймесіңе болмайды жүрек жылап!.. –

деген еді.

Осы күні мезгілдің тақағанын сезе ме, Абайдан телеграмма да келді. "Телеграммамен толық айт, халі қалай?" депті.

Әбіш телеграмма келгенін Майқан төргі үйге кіріп, Мағашқа әкеп бергенде езген екен. Телеграмма жөнін Мағаш оқып бергенде, үн қатқан жоқ. Тек бас жағына тақау тұрған лампы қасындағы қойын книжкасын көрсетті. Ашылған беттері үстелге төңкеріліп қойылған екен.

Әбіштің көз ажарына, емеурініне қарап Мағаш енді аңғарды. Әкесінің телеграммасына "жауабым осы" деген тәрізді. Мағаштың арабша жазуға көзі түсіп еді, "Аға, қош! Арманым – тілегіңді ақтай алмадым. Барымды бере алмай кеттім!.. Тағы арманым –Мағыш!

Қызығым едің!.. Ғашық жарым!.. Бір өзіңе берілген аласыз көңілім адал!.. Рахиланы сүйдім..." депті.

Бұдан бұрын сөйлесер сөзін тыйған болса, енді осы жолдармен ой сезімін де үзген еді. Сол күні түстен бастап, кешке дейін Әбіштің нашарлап жатқанын естіген көп адамдар Әбсәмет үйіне екіден-үштен келумен болды.

Қасына қаланың оқыған бір адамы Бақия деген арғынды ертіп Дәт те келді. Әбіш үндемесе де, Дәт Мағашқа арнап келген жайын айтты.

– Көптен о яқ, бұ яққа жүрісім боп, үстіне кіре алмап ем. Мана Бақияға кездесіп, "сенің бауырың, менің тілеулес дос-жарым емес пе!" деп кеп қалған жайымыз со, Мағаш шырақ! – деді.

Мағаш Әбіштің ауырлап жатқанын ақырын ғана қысқа сөзбен айтқан еді.

– Несін айтасың, қарағым! Көріп отырмыз, о яғын айтпай-ақ қойғын, тек шыпа берсін! – деді де, Дәт жүріп кетті.

Осы қаладағы облыстық правлениеде, округ сотында, ояз кеңсесінде істейтін Арғынның, Найманның тілмаштары бар еді. Олар да бірнеше буын адамдар боп келіп, қоштасып шықты.

Солармен ілес, қайдан білгені белгісіз, осындағы бес мешіттің халфелері мен сәлделі мәзіндері, қартаң шәкірттері де қайта-қайта келе берді. Имек тұмсық, ала көздеу, ұрты суалған, қара сақал бір халфе Әбіш қасынан ауыз үйге шығып, кебісін киіп жатып, "бәрәкәллә, бәрә-кәллә!" дей берді. Өтегелді соған өзі күйіп отырған көңілімен өлгенше ыза болды.

– Арам құстың тұмсығы сияқты имиген тұмсығыңды бұзып жіберер ме еді! Қызылға ұшқан ақ бас күшіген сияқтанған қу құзғын. "Бәрекелде, бәрекелдесі" несі? "Ауырғаның жақсы", "әлсірегенің жақсы" дегені ме иттің? Енді қайтып келместей тірсегін қырқар ма еді, – деді. Жаңағы халфе қораға шығып кеткенше, сыртынан ұрыс сөзін оқтай атып қалды.

Бұл түн таңға тақағанша Әбіш ешбір белгі бермей, сұлық жатты. Ымырт жабылған соң Фидлер соңғы рет келіп, Әбішті қимай маңдайын, қолын сипады. Көп салбырап үнсіз отырды. Мағашпен қайта-қайта қол қысып, ұзақ қоштасты да, ешнәрсе айтпай кетіп қалды.

Соның артынан, ұзақ түннің баяу таңы жаңа сызат беріп ата берген шақта, Әбіш үзілді. Ешбір қыбыр еткен белгі, қиналған шырай байқатқан жоқ. Көптен бері барлық пен жоқтық арасында жатқан аяулы жан, өмір шегінен баяу ғана, ақырын ғана жылжып өтіп

кеткендей. Абайдан кеше келген телеграммаға ендігі жауапты Әбсәмет көңіл айтып қайырды. Және баласының сүйегін қалай қоюды бұйырады екен, соны сұрады.

Абайдан сол күні тығыз телеграмма келді. Бұрын ойлап, байлап қойған жайы екен. Мағаштың хатынан аурудың "Семейге, еліме жетіп, ата-анамның қолында өтсем" деген арманы барын ұққан еді. Сондықтан Абай енді Алматыға уақытша қоюды тапсырыпты. Күн жылынып, жол түзеле бере туған жеріне алғызып, әкеп қоймақ ниетті айтты.

Әбіштің жаназасына Алматы халқы көп жиылды. Талайдан бұлыңғыр, жүдеу, сұрғылт аспан мөлдір көк боп жарқырап ашылған еді. Қалың жұрт Ташкент аллейімен жүріп отырып, қазақ зиратына апарып Әбішті қоюға кетті. Лақаттап қазған көрдің жері әрі салқын, тоң еді. Ақыретке ғана оралған кіп-кішкентай, жұп-жұқа, бірақ ұзынша бойлы Әбіш сүйегі қазір сол суық қара жерге табыс етілді. Үлкен жүрек, аппақ таза көкірек сол қабірге түсті.

Әбішті жерге, лақатқа Майқан мен Өтегелді өз қолдарымен қойып жатып: "Аманат!" "Аманат!" десті. Жағалай тұрған барлық жиын осы сөзді бірауыздан қайталады.

Бұл сөзге қимаған жүрек те бар. Бауыры суық қара жердей әлдебір рахым тілеген дәрменсіз өтініш те бар сияқты естілді.

Өлікті қоюға жиылған жұрт көп болғанмен, Мағаш өзін бөтен көпшіліктің арасындамын деп андайтын. Сондықтан бүгін таңертеңнен бері ол оңашада жылайтын да, бөгде адамдар маңайласса, жасын тыйып, іштен тынатын. Үн жоқ, аппақ боп сұрланған жұқа жүзі де шөлмектей жүдеген. Өзі де ауруға бергісіз.

Ол Майқан мен Өтегелдіге де жылауларын азайтып, бүгіндер бойды берік, қатаң ұстауды бұйырды. Қабір басында олар да еңіреп, боздап жылағысы келсе де, өздеріне тыйым салысты. Топ енді өлікті қойып болып, қабір басынан серпіле беріп еді. Таңертеңнен бері Әбсәмет, Дәт екеуінің қасынан тізесін айырмаған Жамбыл, енді біраз ғана топтың ортасында жүдеп тұрған Мағашқа үн қатты. Әуелі ah ұрып, жалын атты да, көзінен ыршыған ыстық жасын үлкен жүзіне ағызып тұрды. Сөйте тұра, ол бұндағы дос қазақтың, бауырмал қазақтың атынан дәл осы қабірдің басында, Абайға арнаған сөз бастады. Бұл сөз көңіл айтқан, жаралы жүректі жұбатқан, талай адал, дос бейілден тіл қатқан сөз еді. Әндетпей, дауысқа ұсатып зарлатпай, өзінің осылай сөйлеуін "Мағаш жас жақсы түсінеді" деген сеніммен Жамбыл жырлап кетті. Маңында тұрған Дәт, Әбсәмет, Майқандар ғана емес, бүгін осы жаназаға келген жиырма шақты орта буын аталар, әкелер бар еді. Олар да тегіс тына қалыпты. Жамбылдың тегін айтпай, кезін де, сөзін де тауып айтатынын олар біліп, бағалап тұр. Ақынның алғашқы сөзінен бастап-ақ бас изегендер бар. Күрсіне түсіп жылаған жандар да білінді. Аңдаған адамға Жамбыл сөзі бұндағы халық атынан алыстағы асыл азаматқа, халық ұлына айтылған арнаулы сәлем боп шықты.

Жақын сәтте жылап тынған Жамбылдың алғашқы үнінде өксіктің дірілі бар. Ең алғашқы сөзде даусы қарлыға да шықты.

Сәлем айт барсаң Абайға,

Кеңесі жеткен талайға.

Ауырды жеңген қара жер,

Сабырлы болсын қалайда...

Бір жұтқан судай дүниесің:

Ащысын жұтып күйінесің,

Жаңғаққа біткен бәйтерек

Жалғызбын деп жүрмесін.

Кемелге келген асыл-ай...

Тасқында тәңір басуы-ай...

Нар көтерген ауырға

Арқасын тоссын жасымай... -

деп бастаған Жамбыл сәлемі, әуелі Әбішті жақсы жоқтап барды. Артынан Абайға қарай шебер оралып, оны жұбата сөйледі. Қайғы жалғыздықта, әсіресе, жанға батады. Сен жалғыз емессің... Елің, досың көп. Алыстағы күрсінгенің біздің мұндағы кеудемізді шарпып жатыр... Бірге жыласамыз, өзіңмен бірге де уанайық, асылым!.. Қара қазақ халқының қадірлісі! – деп, жылы сөзін аяқтаған-ды.

Әбішті қойып болысымен Мағаштар Абайдың шақыруымен, асықтыруымен Семейге тығыз-ақ жүріп еді. Бірақ әуелі Жетісу көктемінің лайсаңы боп, жолды бұзып әуре етті. Лепсіден өтіп, Аягөзге қарай тақағанда, Арқаның суық, ұзақ қысы аяқтап болмады. "Семейге тәуір жолмен жетіп қалармыз" – деп ойласып еді, о да болмады. Биыл ерте кете бастаған қар Аягөзден Семейге шейін көксоқта боп, ақсақ ойылып, жүргіншілерді қатты бейнетке ұшыратты.

Алматы мен Семей арасына Мағаштар күндіз-түн аз аял етіп жүрсе де, жиырма күндей сапар шекті.

Абай Мағаш келгенше өмірдегі бір тірегі құлап кеткен жандай болды. Өзін де биік құздың басында, қатер жардың жұлып ап кетер қасында тұрғандай көреді. Қыбыр етсе, аяқ басса, қуаты кеткен бейнесі бұған билетпей, сол бас айналдыратын құз биіктің түпсіз, шексіз қара шыңырауына қағып құлатып, алып кететін тәрізді. Түнде ұйқы жоқ, күндіз

ауыр ойдан, қасіреттен тыным жоқ. Бұл күнде тіпті қасындағы етбауыр жақындары: Кәкітай, Дәрмен, Баймағамбеттермен де тіл қатысып, шешіліп сөйлеспейді.

Қасірет жеңген үлкен, мейірлі жүрек суып, қатайып, түңілумен түйіліп алғандай. Тек қана Мағаш келер алдында қырда, ауылда Әбіштің жетісін беріп және бір жұмадай қалың бата оқушыларды атқарып болып, Ақшоқыдағы ауылдан Ақылбай келіп еді.

Абай одан ең алдымен Мағыштың халін сұраған. Ділдәның да, басқа жан күйер жақындардың да Әбіш қазасы үстіндегі күйі қандай екенін Ақылбайға айтқызып, үндемей тыңдаған.

Мағыш қайта-қайта тала береді екен. Аппақ шөлмектей боп кетіпті. Ақылбай әкесіне әуелі жақын жандардың мінезін, уайымын, сөздерін айтып, күндізгі бірнеше сағат уақытты Абаймен оңашада өткізген еді. Кешкі отырыста Әбіштің жетісіне бата оқи келген Тәкежан мен Қаражанның бір бықсыған жаман сөздерін Абай сұрамаса да, Ақылбай айтып кетті.

Ділдәмен сөйлесіп отырып, Тәкежан Абайға сын айтыпты. "Оқытам, оқытам деп, жер түбіне қаңғытып жіберіп, ауруға бір шалдықтырды. Ата-бабамыз орыс оқуын оқымай-ақ адам болып, жақсы атанып, абырой алып, ел билеп-төстеп еді. Оқудың түбін тесетіндей, осы баланың денсаулығы нашар екеніне де қарамай жібере берді. Ал оқытып болды. Енді соған табыс таптырмай-ақ, ақша-пұл іздетпей-ақ қойса не етті? Тағы бір қиян шетке, Алматыға қызметке жібертіп несі бар еді?" – депті.

Абай Ақылбайдың жүзіне тесіле қарап, ыза да бола алмады. Өзіне және қайран да қалды. Бір замандар шағында Тәкежанның аузынан шыққан осындай шіріген сөздерге Абай өртене күйініп, оқ тигендей оршып түсуші еді. Қазіргіні бейне бір ауыр жарадан белі сынып жатқан арыстанның көзіне қонған шыбын жарасындай ғана танып, елеусіз қалдырды. Тек жалғыз, ызалы мысқыл тәрізді бір ащы жайды ақырын салқын ғана айтты.

– Тәкежан менің де "қабіріме топырақ тастаймын" деп келіп, тікен тастап кетер-ау! – деп қоя салды.

Ақылбайдың айтуынша, ауылдағы әйелдер, жастар және балалар да Абай мен Мағаштың болмағанын қатты ауырлайды екен. "Бата оқи келген әралуан алыс-жақын, дос – дұшпан да ауылдың басты еркектері болмаған соң, әртүрлі жаңағыдай ірік-шірік сөздер тастап кететін көрінеді" деп отырып, Ақылбай Абайға және бір удай ауыр сөзді айтты. Ол сөз де жақын болмыстың аузынан шығыпты. Шеттен келген бата оқушылар соны естіп, түршігіп кеткен болса керек. Жаңағы Тәкежан сөзінен шығарып, оның қаны суық қатыны Қаражан да жазғырыпты. Ысқақтың паң, кердең топас кеуделі Мәнікесімен қосылып қорланған, намыстанған болады екен.

– Кімнің басына ат қойып келеді ағайын, туған?! Қаралы басымен зарлап қалған алғаны, аңырап қалған анасы қайтіп басына барып құран оқытады? Тым құрса қолынан

топырақ салғызса не етуші еді! Ауыра салысымен елге неге алғызбады? – деп айтады екен. Және де енді тұлыпқа мөңіреген сиырдай, бір томар белгісі қалмағанға қайтып шыдаймыз? – десіпті.

Олар Абайдың байлауын білмейді. Тіпті білсе де, жұртқа әдейі Абай басын сынап, іштей табалап жүр. Осының аты да жақын, туыс! Бірге жыласып, бірге жоқтасқан кісің боп отырған, жалған жақындар, жау жақындар.

Бұндай сөздің шоғырын да Абай өртеніп отырған кеудесімен сезген. Әбсәметтің телеграммасы келісімен жолдың жайсызын ойлап, Алматыға уақытша "Аманат" қойыңдар дегенді өзі шешкен. Ешбір жанға ақыл салмай бұйырған телеграмма берген. Сонда осындай суық тіл, сұғанақ тұмсықтар итше тімтініп, Абай емес, әсіресе Әбіштің әруағын күңірентер деп сезген. Туған жеріне, еліне алғызуды сонда байлаған.

Мағаш келмей, Абай қаладан шыға алмай бөгеліп жатыр. Ауыл болса, Ақылбай хабарына қарағанда, есті-басты жан күйер жандарды керек ететін тәрізді. Соны ойлап, Абай Ақылбайға қосып, Кәкітайды Ақшоқыдағы ауылға тез жөнелтті. Өзі қасына Дәрменді ғана алып қалды. Өмірде алғаш рет ауыр соққыдан қатты жеңілген жандай. Әл-қуатын жия алмай, тағы да үнсіз, қыбырсыз қайғы соңынан қадалумен болды.

Қала халқынан Абайдың уайымын естіп, ол жатқан пәтер үйге ертелі-кеш көп адам келіп жатты. Бір кезек көңілін алаң етіп, ас ішкізіп, жұбату айтамыз деп Сейіл мен Дәмежан да келіп кеткен. Дәрменнен сәлем айтып, Сәмен, Сейіт сияқты Затонның Абайды жақын дос көретін бір топ кедейлері де, грузчик жұмыскері де келіп кетті. Қаланың саудагері, чиновник тілмаштары, тіпті молда шәкірттері де келе берді. Көңіл айтушылар ерекше көп болды.

Абай көп жанмен қабақ ашып, тіл шешіп сөйлескен жоқ. Бұл келушілер ішінде Абайдың анық қабылдап ұзатып салғандары Сейіл мен Дәмежан. Және Әбішті ана жылғы Мәкен дауының тұсында өздеріне басшы серік көріп, әңгімелеген Сәмен сөздерін ғана Абай үлкен ілтифатпен тыңдап еді. Ол топты да Абай анық дос-жар көңілімен қарсы алған.

– Мен үшін болмаса да, Әбішті жақсы ойлап келіпсіңдер! Сендердей жандар жұбату айта келгенде, Әбішті жоқтай келгенде, мен алғыс айтпасам, астарыңды бірге ішіп, қайғылы қабағымды ашпасам, әруақ ырза болмас еді. Әбішке сендер ырза болсаң, сендерге мен ырза! – деген.

Сөз бен жөнді жақсы білетін Сәмен, Әбіштің қазасына байланысты соншалық саналы бір арман айтты.

– Ортамызға келіп, ақылымен, білімімен басшылық етсе етерлік, бір жас осы екен-ау, есіл ер! Досың болса осы болсын! Дәрмендей жалғыз-жалқылар Әбіштен пана тапса, есесі ешкімге де кетпес-ау! – деп, сондай бір үміт, қуаныш етіп қалып ек! Біз де жетім қалдық

десек болғай да! Заманымызда мұңымызды ұғып, қамымызды жейтін қай қазақтың оқығанын көріп отырмыз? – деген.

Осы сөз Абайға, әсіресе өзгеше тауып айтылған жұбаныштай еді. Анда-санда өз ойымен күңіреніп, Абай тағы да сыбырлап сөйлеп, шер толқытып кеткенде, ойда жоқта өз-өзінен ырғақты бір жолдар құралады. Оған өксік араласады. Жас орнына тілден шыққан жүрек қанындай! Сол жүрек қанымен жазылған жолдар екшеле береді. Оңаша қалса болды, сыбырлай зарлап, кейде жоқтау, кейде шер шығарады. Сондайда қайталай беретін бір қайырма бар...

Замана, неткен тар едің,

Сол қалқамды қоймаған?!. –

деп әлденеше қайыра, күрсіне түседі.

Сәмендер кеткен соң осы жолдарға, осы ырғағына Абай тағы бір оралған еді. Ата арманы, жаңағы Сәмен айтқандай, халық арманына, кейінгі буын, жас төл арманына айналып кетеді.

Жаңа жылдың басшысы ол,

Мен ескінің арты едім.

Арман деген ащы сол,

Сүйекке тиді, қарт едім!

Қайғы болды күйгендей,

Ол қуатым еді рас.

Көзге қамшы тигендей,

Шыр айналды артқы жас!

Осыған қоса тағы бір үзік арман ойласа, әке арманы емес, халық арманына, қараңғыда қамалған ел арманына мегзейді. Жұрт әкесі боп, бір жылап кетеді.

Білім алдың, бас болдың,

Көкірегіңді кермедің.

Ел ішіне сау келсең,

Тағылым айтпас ер ме едің!

Жол көрсетіп сонда өлсең,

Арманым бар дер ме едім!.. ...

Замана, неткен тар едің,

Сол қалқамды қоймаған!.. –

деп, тағы бір у толқынын жұта құшқандай болады...

Абайдың уайымын, Әбіштің өлімін талай қазақ баласынан, тіпті талай "туыспын" деген аталас жақыннан әлдеқайда көп уайым еткен қазақтан жынысы бөлек жандар да болды. Ол әсіресе Павлов еді. Әбіштің жат хабары келген соң Павлов Абайдың қасында үш күн ұдайымен, таңертеңнен кешке шейін болып өткен. Абай жүрегі қабынып, соңғы кезде бір шақта талықсып та кетіп еді. Өзінің көз алдында қападан, қасіреттен осындай өрт шалғандай күйге түскен Абайды Павлов өз әкесіндей аяды. Оңаша қалса болды, үнемі жұбату айтатын.

Бір рет үйіне барып қайтып, Әбіштің соңғы төрт-бес жыл бойындағы бұған жазған талай хаттарын әкеп берді: "Осы хаттарға көңіл бөліңіз, Ибрагим Кунанбаич! Абдрахим қандай биік, қасиетті санаға жеткен жан еді. Соны, осы бір маған жазған хаттарынан танырсыз, андарсыз да. Уайым еткенмен, жұбаныш та етерсіз. Сабыр да табарсыз деймін. Себебі жүз жасайтын жан жоқ. Аз өмірде қаншаны біліп, биіктеп өскенін, шырқай ұшқанын көріңіз! Жақсылығын көзбен көріп, оймен танудың өзі де "балам" деген атаға көп жұбаныш бол ар деп білем!" – деген.

Әбіштің хаттары әдемі, ұқыпты боп берік оралған күйде Абай төсегінің бас жағынан жай тапқан. Дәл осы күндерде тағы да дос жүрегімен Абайға аса терең ой түсіріп, жаңағы Павловша жұбата біліп хат жазған ескі досы Евгений Петрович Михайлов еді.

Көп жыл бұрын Семей әкімдері тайдырып жіберген жақсы жан бұл күнде білім соңына түсіп, Зайсан жақта, Алтай алабында жүр. Бірде кезбе өмірге, кейде жазу еңбегіне беріледі. Евгений Петрович соңғы жылдардағы Әбіш жайын оның хаттарынан біледі екен. Ал мынау хатында өзінің есіне алғаны Әбіштің бала шағы. Михайловтың өзі қолынан жетектеп апарып кіргізген орыс школының ішінде Әбіштің ең алғаш көрсеткен мінездерін жазыпты. Бұның бауырына жабысып, әкесіндей көріп, таныс емес школды, бар жандарды жатырқаған ауыл баласының суреті шебер тілмен сипатталған екен.

Сол Әбіштің азғана өмір ішінде жүзге келген қазақ шалынан бетер көпті көріп, көпті білгенін айта отырып жұбатады Михайлов.

Енді бір кезек тағы да Абай өзімен-өзі қалған сәттерінде Әбішке екінші әкесіндей болған тамаша дос Михайловтың сөздері де өлең қатарына ауысады.

Көргені мен білгені

Жүзге келген шалдан көп.

Бізге уайым жегені,

Арманда боп қалды-ау деп, –

деп, қатар жолдар үлкен оймен көп сезімді сараң таратып, іркіле берді.

Осындай Әбішпен бір өзі оңаша сырласқандай, арыздасқандай сәттерін Абай ендігі тірлік тынысындай күнделік мерзімі етіп алып еді. Әлі жан баласы көрмеген, ешкім оқып білмеген бір Әбіштің өзіне жолдаған талай күйлі сырлар көп туған.

Мағаш келген соң да, Абайдың қапа мен қазада туған ақын шабыты іркілген жоқ, дами берді. Тек Мағашты үш күндей оңаша алып отырып, Әбіштің бар айтқан арызын, арманын есітті. Қыс бойғы бар мінезін, қалай ауырып, қалай үзілгеніне шейін – бәрін де ұзақ-ұзақ айтқызып еді.

Сол орайда Мағаш Абайға жолдаған, Мағышқа арнаған Әбіштің арызын, қоштасу сөзін көрсеткен. Қай күні жазылғанын ол айта алмайды. Бірақ, Мағаштың ойынша, Торжорға атты бәйгеге қосқан күні бұған осы арыздасу сөзін көрсеткенмен, дәл осы күнде жазған болмау керек. Өйткені бұл кезде Әбіштің әл-шамасы мүлде азайып кеткен-ді. Қарындаш ұстап, қағаз жазуға шамасы қалмаған болатын. Тегі, бұрын жазып, ерте әзірлеп, ең соңғы сағатта әкесіне, жарына жеткіз деп қойғандай.

Осы сөздерді естіген соң да, Абайдан азаматын жоқтаған ел атасының мұңы толқып шығады.

Тәуекел зор, ақыл мол,

Қорықпай тосқан тағдырын.

Қиынсынбай елімді ол,

Білдірмеген бір сырын.

Ата-ананың қызметін,

Алған жардың қарызын,

Өтемей кеткен бейнетін,

Қағазға жазған арызын...

Мағашпен оңаша ұзақ әңгіме соңынан және де сөз бен шер шығармай, ауыр дертті ақын жүрегі ендігі сырласы қағазына жас аралас жырын, сырын төгеді.

Жиырма жеті жасында,

Ғабдрахым көз жұмды.

Сәулең болса басыңда,

Кімді көрдің бұл сынды! –

деп, кей жастарға оның көп мінезін, жаратылысын үлгі қыла сөйледі.

...Тәкаппар жалған онда жоқ,

Айнымас жүрек көңілің бал...

...Аз өмірін ұзайтқан.

Ғылымға бойы толған соң,

Көрген жерін молайтқан.

Оқып біліп болған соң,

Қырым, Кавказ, Түркістан,

Ресей, Сібір қалмады.

Хабарланып әр тұстан,

Көрмей дамыл алмады!

Құйрықты жұлдыз секілді,

Туды да, көп тұрмады!.. –

деп кетеді. Бұрын Абай өзі айтып көрмеген, жақсы азаматты арман еткен ата сыры баян етіледі.

Абай бұрынғы әдетінде өзі жазған өлеңдерін бірді-екілі адамға оқып беріп, не Мағашқа немесе Дәрмен, Кәкітайға, кейде Кішкене молдаға жөнелтуші еді. Көптен бергі Абайдың көңіл сырласы, ендігі өлеңдері ешкімге паш етілген жоқ. Ол жазатын да, қол сандығына, төсегінің бас жағына жинай беретін. Бірақ бұнымен ендігі өлеңдерді ешкім білмей қалған жоқ. Әсіресе, Дәрмен көлденең адамға айтпай, білдірмей жүрсе де, мезгілін тауып, Абай бөлмеден шыққан кездерде жаңа өлеңдерін тауып, көшіріп алатын. Кейін Кәкітай екеуі оңаша оқысып, жаттай жүруші еді.

Мағаш келген соң, оның Әбіш қасында отырып жазған өлеңдерін өзіне айтып берулерімен бірге, Дәрмен мен Кәкітай Мағашқа әкесі жазған өлеңдердің бәрін де білдірген.

Дәрмен мен Кәкітайдың да, Ақылбайдың да Әбіш науқасынан бері қарай осы шаққа шейін жазған әлденеше өлеңдері бар. Абайдан оңаша Мағаш, Дәрмен, Кәкітай үшеуі болып бір сөйлескенде, бұлар осы соңғы бір жыл бойындағы өлеңнің өзгергенін айтысады. Соны әуелі Әбіш байқаған еді. Мағаштың айтуынша, ол Абайдан бастап, биылғы жыл өлеңінің басқа болып бара жатқанын сезіпті. Орыстың анық шебер өлеңдерінің тағы да бір үлгісін андапты.

Бұл жайға ұзақ ой жібермесе де, қайғылы жастар ендігі мұң, қасіреттерін анық өзгеше айтатындарын еске алысады. Мағаштың Әбіш өлген соң айтқан тағы бір өлеңі өзімен ере келіп, Дәрмен, Кәкітайдың қолына тиіп еді. Сонда және де айрықша шыншыл дем, басқа бір тыныс бұлдырсыз айқын аңғарылып тұр.

Ержеткен соң Рахила,

Арман қылар әкесін.

Тырнағына ала ма

Аға, іні, шешесін!

Жетіммін деген ішінде

Кете ме қайғы, кекесін.

Құл болармын балаңа,

Қате кетсе кешесің.

Жарың қалды қолымда,

Жетім болған жасында.

Неше түрлі қайғы бар,

Бейшараның басында.

Арманда қалды-ау, қайтерсің,

Отыра алмай қасыңда!.. –

деген жолдар тізіліпті. Өзгесінен бұрын бұнда және де адамды төндіріп, қолма-қол, көзбе-көз бір шындыққа соншалық еріксіз мойындатып тұрған дәлдік бар.

"Осылайша сөйлеу соңғы жыл өлеңдерінің өзгеше сипаты болды", – деп, бұл жастар өздері де айтысады. Әсіресе Абайдан бастап, ендігі сөзде бұрынғы қазақтың осындайда айтатын жоқтауынан, қоштасуынан мүлде жырақ, аулақ жатқан бір жай бар. Бұрынғы қазақтың би мен бегі, алымпаз ақыны жырласа немесе кейінгі заманда мұсылманшылық, діншілік үгітін көп таратқыш қожа-молда жоқтау жазса, татымал болған арзан шындықтар қаптаушы еді. Онда бос мақалдап, сөз қосарлап, "тұяғы бүтін тұлпар жоқ, қияғы бүтін сұңқар жоқ" деп бір кетеді. Немесе көбінесе соңғы замандарда "құдайдың досы пайғамбар да кеткен" – деп сөз бастайды. "Мухаммед досты шаһариар кеткен" – дейді. "Кербалада Қасен-Құсайын өлген", "Ақ пайғамбар достысы Қамза да қаза болған" – дейді.

Осындаймен қайғыны айтам деп, қайдағыны кезетін қаңғыма сөздер көбейетін.

Абай үлгісі осы қапада бір әкенің құр ғана баласын жоқтағанын айтқан жоқ. Одан әлдеқайда алысқа мегзеп жатқан терең толғау бар. Өзгеше тәрбиені алыс өрістен барып алған азамат жайы арман болды. Ол – тәрбиенің үлкенін алған азамат. Өйткені ең үлгілі ел – орыстың ең өнерлі қаласы Петербургтен қазына алып қайтқан жан еді. Өзі үшін емес, төрелік үшін емес, халқы үшін. Қараңғыда қамалған қалың жұрты үшін қазына алып қайтқан. Жыл құсындай жаңа төлдің басшысы болар деген алғашқы буын азаматы кетті.

Ол "еліне келіп, еңбек етсе" деген Абайдай атаның өмір бойғы арманы екен. Сол тілегіне сай боп, білімі толып, адамдық қасиеті өсіп, жас қанаты енді бекіп, енді адамшылық сапарға, алысқа ұшады деген шақ еді. Сондайда қаза болып отыр Әбіш. Сол үшін жұбаныш таппай, жаны жылайды. Шексіз ұзақ түндер бойы қасірет шегеді халық

әкесі Абайдай шер тартқан азамат! Жаңғырған жаңа белдегі тынысы басқа бұл өлеңдер соның жайын баян етеді.

Мағаш келген күннің қарсаңына Абай жалғыз өзі шешіп, байлаған бір жай бар еді. Үш күндей Мағаштан Әбіш жайына қанып алған соң, енді Абай сол байлауын білдірді.

5

Ең әуелі, жол біраз күнде түзелетін болғандықтан, күн қызбай, жердің тоңы жібімей тұрған кезде Әбіштің сүйегін Алматыдан алдырмақ болысты. Сол оймен Өтегелді, Майқанды қастарына және үш кісі қосып, үш арбалы көлікпен Алматыға қарай жіті жөнелтісті.

Мағашты қалада бөгемей, Абай тезінен Ақшоқыдағы ауылға қайырды. Ондағы Әбіштің үйіне, шешесіне Әбішті қолынан жөнелткен Мағаштың өзі жетіп, қастарына отырып, қайғысына ортақ болсын деген.

Абай өзі әлі де Дәрмен мен Баймағамбетті қасында ұстап, қалада қала берген... Тек Өтегелділер Алматыға жетіп, Әбіштің сүйегін алып: "Қайтадан Семейге қарай шықтық", – деп, телеграмма берген соң ғана Абайлар қаладан қозғалды.

Әбіштің сүйегін Семейге келтіру қажет емес. Не Аягөзден, немесе Арқат бекетінен тосып алып, Шыңғысты бөктерлеп, Тобықтының өз ішімен Абайдың аулы Ақшоқыға әкелу керек.

Осыдан он бес күндей уақыт өткенде, Абайдың бұл байлауы орнына келді. Май айының орта кезінде Ақшоқыдағы Абай аулында Әбіштің сүйегін тосып алған жұрттың жиыны қалың еді.

Ақшоқы бөктеріндегі қыстаудан қозы өрісіндей жерде Абайдың анасы Ұлжанның төрт құлақты бейіті болатын. Әбіш сол үлкен анасының бауырына қайтады, қасына қойылады. Дәл жаназа шығарылар алдында Әбіштің денесі бұл сәтке дейін салынып келген ағаш табыттан алынатын болды. Ол тұста да Майқан мен Өтегелді өздері өз қолдарымен араласты. Бұлар Әбішті Алматыдағы қартаң адамдардың ақылы бойынша былғарыға тігіп әкелген екен. Туған топырағын Әбіш алыстан аңсап өткен еді. Енді алғаш дүниеге көзін ашқан ана бесігі Ақшоқысына келгенде, бірде-бір жан бұның жүзін көрсе болмас па?!

Ділдә соны Абайға ақыл сала айтқан еді. Абай оның сөзін, тілегін мақұл көрді. "Анасы Ділдә мен арманда қалған жары Мағыш екеуі Әбіштің жүзін көріп, соңғы рет қоштасуға рұқсат етілсін!" – деген.

Алакөлеңке салқын тамның ішіне шымылдық құрып, сүйек төсекке жатқызған Әбішке Ділдә мен Мағыш тақай берді. Енді анасы солқылдап еңіреп, "құлыным!" – деп зар төкті.

Талайдан Әбіштің қасынан ұзамаған Майқан мен Өтегелді екеуі де қазір еңіреп жіберіп, жерге отыра кетісті.

Мағышты Ділдә өзі оң қолымен құшақтай түсіп, сүйемелеп әкеліп еді. Ол жылай да алмайды, тағы да үнемі тала береді. Өлім таңбасындай боп, өз жүзіне де түскен көк таңлақ таңбасы бар. Ол дәл төсекке тақап кеп, енді Әбіштің жүзін Ділдә оң қолымен ақыреттен арылтып ашқан шақта, сылқ етіп құлай кетті. Ғажап, Әбіш ұйықтап қана жатқандай, өңі бұзылмаған. Ділдәнің жасты көзі байқағаны тек самайының шашы ғана аз-аздап түскен екен.

Екі әйелді көп тұрғызбай, Өтегелді мен Майқан қолтықтарынан сүйеп, қайта әкетуге айналды. Сол сәтте ғана үні, тілі шыққан Мағыш жасын да, зарын да бір-ақ ышқынып шығарды.

– Әбішім, жаным, антым міне! Жүзіңді көріп... атаған сертім сол!.. Мен де талақ еттім тірлікті!.. Мен де өлемін, сенсіз дүние маған жоқ!.. Жетемін, тез жетемін соңыңнан!.. – деді. Талып жығылған қалпында Өтегелдінің бауырына қарай құлай берді!

ҚАСТЫҚТА

1

Абай ұйқыдан селт етіп, шошынып оянғандай болды. Басын жастықтан сәл көтеріп, үй сыртындағы дабыр-дұбырға құлақ салғанда, ойда жоқ бір оқыс дыбыстар естілді. Көп аттылар дүбірлете жүріп кеп, сойылдарын жерге тастап жатыр. Жерге түскен ағаштардың сатыр-сұтыры естіліп, кермеге сығылыса келген көп аттылардың үзеңгілері шалдырап тиіседі. Аттардың ауыздық, сағалдырықтары сытырлап шылдырайды. Абай түсінен шошып оянған жоқ, өзі жатқан түңлігі жабық үлкен үйге осылайша топтана келген көп аттының суық жүрісінен сескеніп, бас көтерді.

Киімшең жаңада ғана жантайған еді. Күн түс кезі тәрізді. Енді шынтақтап бас көтеріп, сыртындағы биік төсектің Әйгерім отыратын алдыңғы жағы, төменірек тұсына бет бұрыңқырап жөн сұрады.

– Немене, келгендер кім, білдің бе?

Әйгерім есіктің алдында сыртқа қарап, жүзін далаға шығарып тұр екен. Келгендерге алаң боп тұрып, Абай сөзін естіген жоқ. Даладан Әйгерімді хабарлап, үлкен әкесіне қарай оқшау бір жаңалықты тез айтпақ боп: "Әке, әке!" – деп, Әбіштің кішкене қызы Рахила жүгіре кірді. Әйгерім енді үйге айналып, орнына келе жатыр. Рахила одан бұрын Абайға жүгіріп жетті. Бұған құшағын жайып, қарсы алған үлкен әкесінің мойнына ұмтылып, өзі де құшақтай тұрып, хабарын асығып сөйледі:

– Ойбай, әке!..

Абайды ендігі Рахила шамалас немерелерінің бәрі "аға", "ата" демей, "әке" деп атайтын болған.

– Әке деймін, көп-көп ұрылар келді! Сойылдары бар. Олар кіммен төбелеседі?

Абай әлі де сескенген жүзімен Әйгерімге бұрылды.

– Олары кім, сен білдің бе?

Әйгерім онша сескенбеген тәрізді.

– Араларында Шырақ бар! – деді.

Абай оның қай қайнысын "Шырақ" дейтінін есіне түсіре алмады.

– Қай Шырақ?

– Мына кіші Қасқабұлақтағы Әйнекемнің баласы! – деп, Абайды тыныштандыра, жымия қарады.

Қоныс атын атаған соң ғана Абай Әйгерімнің Әйнекесі Тәкежан екенін, "Шырағы" – оның баласы Әзімбайдың аты екенін есіне алды. Осы кезде түрулі есіктен Әзімбайдың еңкейіп кіріп келе жатқан қаба қара сақалды қызыл жүзі байқалды. Ісіне түскен қызыл қабағы, кесек біткен жайылыңқы жуан тұмсығы көріне берді. Табалдырықтан аттай, ақырындау үнмен сыздана сәлем берген Әзімбай Абайға бір ғана рет салқын қарап, жалт етті де, төрге қарай адымдады. Оның артынан жөндекілеу киінген он шақты кісі керуенше тізіле кіріп, шұбатыла сәлем берісіп жатты Бұл адамдар көбінше Әзімбайдан жас. Сақал, мұрттары аз келген өңшең біркелкі азамат екен. Тағы бір сырт ажардағы өзгеше қалыптары бойынша, бұлар ұзын бойлы, жоталы, не балуанға немесе барымта, төбелеске бейім, өңшең атан жілік, атпал азаматтар көрінеді.

Өздерінің тағы бір сырт белгісі: бәрі де көне шекпен, тозыңқы шапан, ескі тымақ, етік киіскен. Кедей малшы көршіге ұқсайды.

Бар қонақ жайғасып болған соң, Абай Әзімбайға таңдана қарап:

– Қайдан жүрсің, не жүріс? – деп қана, бар жөнді Әзімбайдың өзі айтуын тосты.

Әзімбай Абайды таң қылып, әуелі "мырс" беріп күліп алып, жөнін айта бастады. Сөзінен күлкі емес, анық пәленің иісі аңқиды.

– Жүрісіміз суық жүріс, бір шатаққа барамыз. Ағам сіз естімесе "жолшыбай соғып, білдіре кет" деген соң әдейі келдім. Өзіңіз осы мына жақында шығып жатқан пәлені естімеп пе едіңіз?

– Қандай пәле?

– Ойпыр-ау, ел шабысып, егес болысқалы жатқан жоқпа?

– Не деп отырсың, тамызықтатпай жөніңді айтшы! – деп, Абай қатты ақырып қалды.

Әзімбайдың аузынан шығып жатқан суық сөздерімен қатар жүзінде ылғи айықпаған бір күлкі, қызық, жеңсік белгісі қатар отырғанға Абай жиренішпен ашулана қарағаң. Әзімбай әлі де Абай жаққа көзінің астымен күлімсірей қарайды. Түк те саспастан отырып, анық жайды ұғындыра сөйледі.

– Шатақ сол, мынау Көкеннің Уағы мен қырық руы құралып алып, егеске шығыпты. Арасында қаладағы ұлыққа арыз айтқыш, сөзін бұлдағыш Серке деген бір пысығы бар дейді. Солар Тобықтының жерін кесіп алғызғалы жер өлшегіш бір төрені шығарып отырған жоқ па? "Жемтемір" дей ме, "земтемір" дей ме, сол бір пәлесі келіп, анау Бұғылыдағы Есболат, Тасболаттың, Қарамырза мен Дүзембеттің алдын кесіп алыпты.

Енді қарала ағашын сүйретіп, біздің мынау Сақ-Тоғалақтың алдына кепті. Өзіміз көктеу-күзеу етіп отырған исі Олжайдың сол Көкен болысымен шектес құдықтарын, қоныстарын өлшеуге алыпты!

Абайға бұл сөздер бұрында бір мәлім жай болатын. "Олжайдан қай құдықтар, Есболаттан қай жерлерді кесіп алмақ?" – деп сұрады.

– Бізден анау Басжымба, Аяқжымбаны, Көпсақаудың Қарағанын, Шолақеспені Білдеге шейін кесіп алмақ. Содан әрі Обалы, Қоғалы, Қарақұдық, Төреқұдықтың үстін басып отырып, анау Шаған мен Семейтаудың жапсарына шығады. Қысқасы, бар өрісімізді кесіп алғалы жатыр. Бір старшын, бір болыс емес, не бір ру емес, исі Тобықтыға соқтығып отыр! – деп бір тоқтады.

Абай ендігі жайды аңғара бастады. "Тобықты боп Уақпен шайқасамыз" демекші. Әзімбайға енді оның нақтылы сөзін айтқызбақ болды.

– Ал сонымен, жұрт не қылмақ? Сендер не істемексіңдер?

– Жұрт болғанда, бұл жолғы Тобықты тобын Оразекең бастап отыр! – деп, Абайдың ызасына тиетіндей, әдейі бір пәленің шетін шығара сөйлеп кетті.

– Ең үлкен жау – елдің жауы, ең үлкен дау – жердің дауы деген бар ғой! Оразекең ел намысын жоқтап, Тобықты атынан Көкеннің жаңағы еліне, анау Серкесымағына сөз салыпты. "Жемтеміріңді тоқтат! Ел мен ел боп сөзге келісейік!" – деп, үш кісі жіберіп, сөз салған екен. Уақ: "Тобықтыдан көргеніміз жеткен. Әділет тапқамыз жоқ, не болса ұлықтың заңы шешсін", – деп, құйрығын сыртқа салды. Оразбай соған орай: "Уақтың арбакеш, егінші жатақ жалшысынан есе ала алмай қаламыз ба?! Атқа мінсін Тобықтының намысы бар азаматы!" – деп ұран салыпты. Елді жиып: "Уақты шабамын", – деп, қол құрап жатыр. Ағама: "Барымтаға аттанатын ат, сойылы сайлы азаматын әкелсін. Мен барымды салдым, "ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді", келсін, жиылсын!" – деп жар салыпты. Міне сол, Оразбайдың жасағына барамыз! – деп, Әзімбай Әйгерім ұсынған қымызға жаңа ден қойды.

Қысыр сауылып отырған көктем шағы. Саба шағын болса да, Әйгерімнің бұл қонақтарға құйып әкеліп, сапыртып бергізіп отырған күміс тегенедегі салқын қымызы мол еді. Абай әлгі сөзді тыңдап бола бере, әуелі бір қысқа ғана мысқыл айтты:

– Ауыз – дарбаза, сөз – самал, – деп қойды да, – есесің де бөсесің ғой, Тобықтының сотқары! – деді.

Қымызын ішіп аяқтай бере, Әзімбай міндетін ада қылып болған-ды. Оның өзі тілемесе де, әкесі "Абайға барып білдіре кет!" деген соң, осында соғып, пәле тілеп, аттанып бара жатқанын айтқан. Енді Абайды сөйлетіп, сыр тартқысы келеді. Әсіресе бұл барып түскен жерде Оразбай: "Абай не деп жатыр?" – дегенді сұрамай қоймайды.

Соны жаңа еске ала отырып, Абайға ақылдасқан кісі боп, түсін жылытып, жөн сұрайды.

– Жә, Абай аға, біз не істейтінді естідіңіз! Ал енді шабуылға әзірленіп, ат мініп, қару асынып жатқан халқыңыз, туысыңыз мынау, не айтасыз? Оразбайдың осы басшылығына не дейсіз?

Абай бұл тұстағы шырғаны сезіп отыр. Бірақ әдеті бойынша ойдағысын жан баласынан іркіп көрген емес. Екінші және өз ішінде Тобықтының жуан содырлары бастап отырған осы істі теріс көреді. Көкеннің еңбек сауған елі бұл тұста әділ ашуға бекінген. Абай оны ішімен ғана емес, сыртымен де қостауға, құптауға әзір. Оразбай Әзімбайдан естіп ашуланбаса, тулай берсін. Абай оның көзіне де ойдағысын айтады. Соны ойлап, Әзімбайға қысқа ғана сыр түйгізді.

– Оразбай ат мініп, қару асынып алыстан жау іздеп қайтеді. Жауы, анық жауы Оразбайсымақтардың өзінде, өз ішінде! Ол қас надан қараңғылығы ғой! Алысар болса, әні, сонысымен алыссын да! – деп, үлкен адамгершілік оймен бір ой тастады.

Арам, айлакер Әзімбайдың жаңағы бықсыма қулығымен қоса, оның басынан аттап түсіп, алыстан барып бір шаң берді. Және бір ойын танытып:

– Зорлықшыл зорлықтан қаза табар. Қарашоқпар шабуыл заманы, Оразбай түгіл, кеше Құнанбай заманында таусылғанын танытқан болатын. Танып жетпесеңдер, тағы бар, тағы тұмсығың тасқа тиіп тұрып тани бер, – деп, бұл жайдағы бар сөзді Әзімбай ұқсын, ұқпасын, осымен кесіп тастады.

Әзімбай болса, енді қымыз ішіліп болған шақта, Абайдың бұдан әрі сөйлескісі келмеген ажарын аңғарды. Жаңағы сөздерден оның өзінше түйгені де бар. Абай бұл жорықты ең әуелі мақұл демейді. Екінші, Әзімбайдың ойынша, осыны Оразбайдың бастағанын тағы жақтырмайды. Дәл осы соңғы жайды есіне ала бере, Әзімбай іштей өзінің құдасы жаққа шықты. Абай баяғы бас араздығы бойынша Оразбайға жақсылықты қимайды. "Қай жерден шаң берсең де, сенің қоймаңды біз де көріп отырмыз", – деп, өз ойын түйді. Абаймен іштей арбасқан қалпында, оған әсте сенбес кеудесін және де қымтап, мықтап алып жүруге ыңғайланды.

Қолына қамшысын үнсіз ғана алды да, қасындағы қарашаларына суық қабақпен "әзірлен!" деген емеурін білдірді. Сол-ақ екен, жігіттердің бәрі де тымақтарын киіп, қамшыларын қолдарына алғанда, Әзімбай өзі Абайға: "қош" деп елден бұрын тұрып, есікке қарай салмақпен тік басып, тарта берді.

Бұлар кеткен соң, Абай Әйгерімге болып жатқан жайды баяу ғана әңгіме етіп берді. Оның айтуынша, шатақ бастап отырған Көкен елі емес. Оларға Тобықтының көп заманнан бергі зорлық еткені рас. Жаңағы атаған, Тобықтыдан алам деп жатқан құдық, қоныстардың бәрі анығында Тобықтынікі емес, Көкен елінікі. Соны былтыр сөз етіп, Жалпақ деген жерде болған Семей уезінің "шербешнайында" Көкеннің елі арыз қылған.

Олардың сөзін бастап, бүгінде ұстап жүрген Серке деген пысық адам. Бұл дәл осы тұста тура жолда жүр. "Шербешнайға" ояз келген еді. Ұлық жаңағы жер Көкен елінің өзінікі екенін дәлелдейтін қағаздарын ала келген. Тегі, Семейдің ұлықтары Көкен мен Тобықтының болыстарын сол "шербешнайда" қосып отырып, бұрын Тобықты тартып алған жерлерді Көкен еліне қайыртпақ болады. Соны сезген Тобықтының жуандары Жапалақтағы "шербешнай" сияз үстінде бірнеше пәле шығарды.

Ең әуелі Серкені сескендірмек боп, Тәуірбек дейтін Мұқырдың қазағы оны боқтап, тіл тигізеді. Бетін қайырмақ, жасытпақ әрекеті. Олжайдан шыққан Қазбек дейтін бақырауық пәлеқұмар бір даукес бар, сол Қазбек Серкеге шарай топтың көзінше "өз басыңда ақым бар" деп жала жауып, пәле салады.

Сонда да қайтпаған Серкені көп ішінде, ұлықтың үйіне кірер жерде Әшірбайдың Оспаны деген бір бұзық Тобықты байқамай қағылған боп, желкеден қойып жіберіп, басындағы бөркін ұшырып түсіреді. Бұның бәрі көп иттің, өңшең бөріаланың жабылғаны, үргені сияқты нәрселер.

Бұндай мінездер балалар істейтін сотқарлық тәрізді. Соған таңданып Әйгерімнің мысқылдағанын Абай мақұлдап қояды. Жауыз адамдардың өз жауларын "жасытамын" деп, осындай шатақ жасайтынын да айтады. Бірақ істің зоры ол емес екен. Жаңағы сиязды басқарып, екі елдің жер дауын тексеріп аяқтамақ болған ұлықтың өзін де Тобықты адамдары әлекке салады.

Кім істегені белгісіз, әйтеуір жеті-түнде, барлық жұрт ұйқыда жатқан шақта ояз жатқан үй лау етіп өртене бастайды. Ояз бен өзге ұлықтар жалаңаш-жалпы зорға қашып шығады да, қағаз атаулы өртеніп кетеді. Барлық жұмыс сонымен тоқтап, сияз тағы тарқап, ұлықтар қалаға қайтады. Жер дауы, Тобықтылардың айласы бойынша, аяқталмай қалады. "Енді мінеки, қыс бойы сол Көкеннің елі баяғы арыздарын қалпына келтіріп, тағы заңмен жеңіп алуға жеткен ғой. Жаңағының "жемтемір" деп көкіп отырғаны орысша "землемер" деген жер өлшейтін шенеунік. Сол кеп іске кіріскенде, енді Оразбай "тағы да бір атым шықсын" деп тағылық бастаған ғой!" –деп, Абай бір ойын түйген. Болғалы тұрған бүліктің бар сырын анық аңғарып, кейін осы жұмыста өз басы: "жаңағы Әзімбайға қарсы алысатын орай келер–ау", – деп те бір ойлаған еді.

Қарақұдық дейтін кең төскей қонысқа Оразбай көп ауыл боп қоныпты. Ортада өз аулы ұзын желіге қысыр байлатқан. Қонақ үйді көп тіккен. Әр үйлердің арасына әлденеше жерден керме тартқызған. Әрі бастау, әрі мол құдық бұл ауылға ең жақын жерде. Өзінің балалары Хасейін, Қасымжан, Елеу дегендерін және де бөлек-бөлек ауыл етіп, жаңағы құдық басынан қашандау, шашырата қондырған.

Жамағайын інісі Дослан аулы сияқты бірнеше ауылды және айналасына қамау, қоршау етіп жайғастырыпты. Бүгін таңертеңнен бері Оразбайдың осы кең сартөскейдегі көп аулының үсті қалың топ-топ болып жиналып, келіп-кетіп жатқан әр рудан, әр

қоныстардан шыққан салт аттылар сансыз көп болған. Бейнебір үлкен той, не ас берген қалың нөпір, құжынаған жиналыс байқалады. Сол таңертеңнен кешке дейін Оразбайдың өзінің үш үлкен үйінде бүгінгі "жиынның басы" аталатын өңшең ақсақал, қарасақал "гу-гу" кеңесте болды. Бұнда жан-жақтан келген топтардың өңшең басты, беделді атқамінерлері. Ал қастарына еріп келген қара топыр қосшы, сойыл соғарлары болса, олардың бәрі жаңағы көрші отырған отау ауылдарға орналасып, ошарылып жатыр.

Оразбайдың үлкен үйінде бүгін осы Қарақұдыққа ол ұрандап жиған көп Тобықтының сан жуандары отыр. Ата ұлынан атап айтса: Олжайдан, Сақ-Тоғалақтан, Есболаттан, Қарамырза, Дүзбембеттен және тіпті, жер шамасы шалғай болса да, Оразбайдың сәлем ұранымен жанылған Мырза-Мамайдан да бар.

Осы елдің бәрінің аузында Оразбайдан тараған бір ғана желік пен пәле тілеген суық сөз жүр. Оны Әзімбай осында келе жатып Абай үйіне соққанда: "Оразбай айтып жіберген сөз", – демей, өз сөзі қып айтып шыққан-ды.

"Жау үлкені – елдің жауы, дау үлкені – жердің дауы" деп бір лаурайды. Соған ілес Оразбай және айтқан: "Уақпен менің алты аласы, бес бересім жоқ. Өз басым үшін емес, Тобықты намысы үшін, ел бағы үшін атқа мінемін! Уақ болса, елге жаулық етіп отыр", – деген сөзді және де көптің аузына таратып жатыр.

Сан жерде әр топтың ортасына қойған ақсақал, қара-сақалы, жігіт-желеңі, жас-кәрісіне шейін осыны айтқызады. Қазіргі топтардың әралуан, әр үйде қайталай түсіп, қадағалап айтып жатқан бір шырға сөзі тағы бар. О да Оразбайдан тараған болса да, бір Оразбай емес, Тобықтының бар байының аузынан шығарлық сөз.

Бұнда не дейді? "Уақ Тобықтының күз күзеуін, қыс отарын, көктемгі кең жайылысы, өрісін алып жатыр. Кімдікін алып жатыр? Тобықты әруағына меншікті болған қоныс-өрісті алып отыр. Ендеше, намысын шабақтап, өртеп тұр. Осы көктем, күзеу Қарақұдық, Төреқұдық, Обалы, Қоғалы, Шолақеспе, Қанай Қарағаны, Басжымба, Аяқжымбам– бәрі-бәрі Оразбайдың әкесі Аққұлы ғана меншіктеген жер ме еді? Құнанбай ғана пайдаланып па? Байсал, Бөжей немесе Молдабай, Бурақан ғана өріс-қоныс етіп пе еді? Құдай қані, тілесе Тобықтының бар атасының ұлы бірде күзек етіп, бірде қысқы жылқысына отар етіп немесе осы бүгінгідей көктемде өріс етіп пайдаланып келмеп пе еді?! Сол жеріңді алғалы отыр! Қазақ қазақ болғалы іргелі дауынан үлкені – жер дауы емес пе? Сол жер үшін, желік үшін емес, өзім үшін емес, көбің үшін, міне, туыңды көтердім, алдыңа түстім!" – дейді Оразбай.

Қысырдың қою салқын қымызын бүгін желіге іше отырып, өз үйіндегі Тобықтының көп атасының ұлына бар айтарын айтып шыққан.

Тағы бір орайда: "Тартынған тартынып, бұққан бұғып қала берсін. Жер ашуы – жан ашуы, салдым барымды. Арыңды жоқтадым, Тобықты!" – деп те сілтеген.

Өзін мақтай қостап, көтере құптап отырған Жиренше, Абралы, Әзімбай, Әбділдә сияқты жуан рулардың содырлары бұны және асқындатып, тасыта сөйлетеді. Олар Жиреншенің аузымен Оразбайға үлкен бір мақтау айтты.

– Ендігі Тобықтының анық туы сенің қолыңда! Намыс туы сол! Саған ермейтін Тобықты ез ел емес! Намыс үшін жауға жігер танытып сен шыққанда, ұстаған жерде қолымыз, тістеген жерде тісіміз кетсін! Уатып алдымызға салып бер осы Уақты! – деген.

Оразбай Уақтың аты аталғанда елеріп, сұрланып, қатты қозданып алды.

– Шиқылдаған арбасына мәстегін жеккен өңшең егінші, масақшы, күрек-шоттан қорегін іздеген қу кедей! Аталы ел боп, іргелі жұрт боп белдессе бір сәрі. Қырық рудан құралып, қырық жамау болған басымен "Көкен еліміз" деп көкиді дейді. Осы "ұстасқанда кімімен ұстасамын" десең де, көзге түсер құйқалы жері жоқ. Өңшең "құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас" дейтін, сайда саны, құмда ізі жоқтар. Енді шапқанда солардың қырық руы бір араға жиылған қара қорда нөпірін бұздырайын деп отырмын. Өңшең тырмашы, балташы, орақшы, соқашы, диханшы дей ме, ылғи ыңыршақ мінген, ырымы жаман суырларды сойғызайын деп отырмын! – дейді.

Жаулыққа, аямасқа өзі тісін басып алып, енді барлық бай-жуанды шетінен мас қыла қоздырып, қыздырып отыр. Оларға бір жағынан ескертіп қояды. "Анау ертіп келген жігіттеріңе, қарашы-қосшыларыңа, сойыл соғарларыңа менің осы айтқандарымды ұғындырыңдар!" – дейді. "Неге баратынын, неліктен баратынын, кімдерге соқтығатынын біліп барсын!" – дейді.

Дегеніндей-ақ, бүгін Қарақұдықтағы ауылдардың бар қонағы кей кездерде қымыз арасында, ет пен шай арасында кезек қыдырысып, желі мен құдық басында, ақ үйлердің сыртындағы көгал шалғындарда көп-көп кездесіп, айқыш-ұйқыш араласып қалған. Оразбайдың сөздері бір үйде, оның үлкен үйінде отыз-қырық кісіге айтылса, сол сәттерде және отыз-қырықтың аузымен осы атыраптағы үлкен-кішінің, алыс-жақынның бәріне де тарады. Сырланып, сыпайыланып немесе асқындай түсіп, атқуылдап, кейде боқтық аралас жуандап, содырланып, не қылса да жасақшының бәріне жеткен.

Әрине, Әзімбайға еріп келгендей өзге ірі атқамінерлерге де ере келген үнсіз топтар, қарасойыл, атарман-шабармандар бар. Олар Оразбай айтқызып жатқан сөздің бірін ұқса, бірін ұқпайды, біріне иланса, біріне көзі де жетпейді. Бірақ бұларға бүгін анық, айқын болған бір жай және бар еді.

Осы Оразбайлар Уақпен жанжалдасқалы отырған талас жерлер анығы кімдікі екені оларға дүдәмал, күдікті-ақ. Тобықты Уақтан тартып алған жерлер дегенді естіген, білген кедей-кепшік те бар. Ол өз бетіне. Әсіресе сыртқа үндемесе де, Оразбаймен іштей дауласатын қарашылар да бар. Оларға анығы: Қарақұдық, Төреқұдық, сонау Жымбаға шейін созылып жатқан жерлерге әсте Тобықтының малы жоқ кедей көпшілігі қадам басып көрген емес. Өздеріне айтқызсаң: "Бұл жеріңді итім біліп пе?" – дейді.

Қалың ел "бұл қоныстың пайдасын көріп пе едің?" десең: "Атамаңыз, ат керт етіп шөп жеген, ер қылқ етіп су ішкен жеріміз емес. Оны жеп жүрген, ішіп жүрген қолы жеткендер ғана!" – дейтұғын. Анығында Оразбай "жер үшін, ел үшін", "елдің жауы", "Тобықты намысы", "жердің дауы" дегеннің бәрін жұрт көзіне топырақ шашып, қара борандатып айтады. Өз құлқынын, әдетте, осылай көздеп келіп, өтірігі-шынын қосып, аламыштап, қара бауыр арамдығына әкеп соқпай қоймайды.

Көпті арандатқалы отырып, соны және "өзім үшін, өзімдей азым үшін" – деп әсте айтқан емес. "Өзің үшін, көбің үшін" деп, бір пәлені қара бұлттай қаптатып әкеледі де, тілесін, тілемесін көп момынға құшақтата салып, тарта береді. Осылай ойласа, анығында жаңағы даулы боп отырған күзеу, көктеу деген қоныс атаулының барлығын пайдаланатын жиырма-отыз ғана ауыл еді. Мың жарым, екі мың үйдің ішінен жиырма ғана адам, сол жиырмадай ғана бай жайлап-төстейтін. Бүгінгі Оразбайдың отырғанындай, Құнанбай заманынан бері қарай Тобықтының әр жуан руының бір-бір үлкен байлары көрші кедей, момын егінші, еңбекші Уақтың өздері әлі пайдалана алмай отырған жерлерін үнемі баса қонып, жеп жүретін.

Қыстыгүні сол жерлерге отарлап, қостап жылқыларын шығарады. Жаңағы көлденең созылған ұзын өлкеге қар түсе жиырма-отыз қос жылқы келеді. Шамасы елу-алпыс мыңдай жылқының қысқы панасы Тобықты жері емес, осы Уақтан тартып алған жерлер. Міне, Оразбайдың барлық байбайы мен айғайының астарында жатқан шынның шыны осы.

Әрине, бүгін Оразбайдың қасына оның шашпауын көтеріп отырған әр рудың жуандары бұл есептерін ұмытқан емес. Олар Оразбайдың айғайымен өздерінің кіндігі бір екенін жете біледі. Тек Оразбай үш мыңы бар бай болғандықтан, ол сәлем айтқандықтан немесе Тобықты деп ұран шақырғандықтан келіп отырған жуандар жоқ. Олар осы түйінге өздерінің де керегі түйілгендіктен ентелей кеп отыр. Бірақ айлакер, тартпақы мінезді тәсіл еткен қу мен сұмдар дәл бұл шынға келгенде қоймаларын ашпайды. Тек Тобықтының ендігі ағасы Оразбайдың басшылығын қостаған, құптаған кісім болысады.

Міне, осындай арыны, алқыны күшті сөз айтушы Оразбай бастаған қара жел енді қазір әлдебір момын елдердің, бейқам ауылдардың басына түйіле соғатын дауылға айналып барады.

Күн екіндіге тақай бергенде, барлық ауылдар өреде, арқанда жүрген аттарды, кермеде тұрған, белдеуге бекем байланған айғырларды, бедеу биелерді сатыр-сұтыр ерттей бастады.

– Атқа қонсын, мезгіл жетті!

– Енді бетті түзеп, тартып берсін! – деген әмір, бұйрық Оразбайдың үлкен үйінен айтыла сала, бір сүт пісірім ішінде жүзге тарта жарау сәйгүліктер тегіс ерттеліп болып, бір

қол ер-азамат сойыл, найза, шоқпар, айбалталарын алып іріктеліп, Көкен тауына бүлкектей жөнеліп, бет қойды.

Әрине, Оразбай үйіндегі үлкен топ бұл аттылардың ішіне бірде-бір адамын қосқан жоқ. Олар қатарын бұзбастан, шып-шырғасы түгел күйде кеш бата Оразбай бата қылдырып, сойғызып жатқан қысырдың семіз көк тайының етін тосып қала берді.

Қарақұдықтан аттанған жүз қаралы топтың ендігі жүрісі мен барысын билеген, жастары отыз-қырыққа ілінген бірнеше жортуыл басшылары бар. Оларды Оразбай, Әзімбай, Жиреншелер осылай көтермелеп, күн бойы "жортуыл басы", "қол басы" деп жалған дақпыртпен аттандырған болатын.

Жалғыз-ақ Есентай ғана қалың топ аттылар жіті жүріп, ауылдан сытылып, арты үзіле бергенде, кермедегі семіз шабдар атына мініп, тебіне жөнелді. Аттанған қолдың артынан ұмтылған еді. Бұны сыртынан бағып қалған Оразбай, Жиреншелер біресе таңырқап, біресе тамашалап сүйсіне қарасты.

Жиренше Оразбайды түртіп қалып, мысқылдап:

– Байғұстың, кәрі жыны қозды-ау мынаның! – деп, сықылықтап күліп, Есентайдың жас шағында ұры болғанын еске алды.

Оразбай күлмесе де, сығырая қараған жалғыз көзін Есентайдың сыртынан сүйсінгендей қадап тұр.

– Кешеден, таңертеңнен үн қатпай қойып еді! Без бүйрек, жан шығарда ғана үн шығарады ғой ол. Аналарға ақыл айтқалы барады! – деді.

Әзімбай мысқылдай түсіп:

– Ақылын да айтар, жанжіп те байлар. Қадалғаннан қан алмай неғып қалсын Есекең! – деп, маңындағы жуан содырдың бәрін ду күлдірді.

Есентай бұл шақта топ алдындағы Бесбесбайды сәл оқшаулап алған. Қол қатарында желе жортып отырып, қысқа сөзбен ақыл айтып келеді.

– Мына топты сен бастайсың! Мың да бір айтарым... әсте тұтқын қалдырма!.. Адасып, қаңғып, қалың майдан ішінде бетінен жаңылып, жауға душар болатын жаман-жәутік те болады. Ескертіп қой бәріне! Қайта серпілер кезде бәрі тегіс ат құйрығын Темірқазыққа дәлдесін! Сонда оқшау кеткеннің де, шоғыр боп топпен жүргеннің де бет-бағдары біреу-ақ болады. Елге қарай, кейін дұрыс беттейсіңдер!

Бесбесбай үндемей, бас изей түсті де, "мақұл екен!" – деді. "Тағы не айтасың?" –деп, өзімен бір заманда жортуылда кездесіп, бір бақырдан сорпа ішкен жайын еске ала, Есентайға жымия қарады.

Семіздігі беті-көзінен, бұғағынан діріл қағып айқын көрініп келе жатқан Есентай әлі де салқын ақыл айтты.

– Аты жүйрік, қолы қатты, қару етер жау болса, ең қатерлі дұшпан сол ғой! Орайын тауып сондайларды қатардан бұрын шығаруға тырысыңдар. Ана кәрі серіктеріңе соны да айтып қой! Ондайлардың емі көбінше сойылдасып жығу емес! Қарсы ұрысқанда, қаша ұрысқанда, тіпті болмай бара жатса, өзін ұрмай, атын ұр! Шекеден бір-бір–ақ қағып, атын жығып кету керек. Ол қайтадан ат тауып мініп, қатарға қосылғанша қашан! Қатерліден осылай құтылар болар. Ал бар енді, жолың болсын, уай, өңшең батыр! – деп, іркіліп қала берді.

Адам туралы ырзалық пен мырзалық сөз, мақтау сөз әсте аузынан шықпайтын Есентай бұл топтың алдындағы бесеу-алтауды "батырлар", "азаматтар" деп әдейі даурыға мақтап қалды! Оларды бүгін осы өңірдегі "ең жақсы", "ең қадірлі", "ең тамаша өжет жандар" деп көпшік қойғаны алдаусыратып, қолтықтап дем бергені болатын.

Ал шынына келгенде, арттағы елге де мәлім, мына келе жатқан қолға да айқын: бұлардың бәрі анық қаныпезер ұрылар еді. Бірақ Оразбай сол ұрыларды әр ортадан таңдап алған. Бұлардың кейбірі Тобықтының жуан-жуан руларының ұрылары. Кейбіреулерінің көргені көп, жүріс-ұрыс, қашқын-қуғында айлалы, жырынды адамдар. Бәрі де ойдағы егінші, еңбекші момын ел Уақты қыста, жазда талай торып, бар қонысынан мал қуып әкетіп жүрген сырқынды қулар.

Көкен тауынан асатын асуларды, әр жерде, әр кезде топталып отыратын ауылдарды білмейтіні жоқ. Тіпті Уақтың "пәлен аулының жылқысы түнде қалай қарай өреді" десе, Шыңғыстың ту сыртында отырып та бұлжытпай айтып бере алатын осы ұрылар. Өздері және жаңағы елдердің жуандарымен шеттерінен тамыр, тату, үнемі жақсы ат, жақсы құрал атаулыны кезек алысып жүретін, іліктері үзілмейтін сақтаулы жандар. Қалайда үш мың жылқылы Оразбай мен осы топты бастап келе жатқан алты барымташының бәрі де сондай тату-тәтті болатын.

Міне, сол атақты сақа ұрылар: Жарқымбай, Дубай, Бесбесбай, Саптаяқ, Құлайғыр, Күсен дегендер еді. Осы алтауы Қарақұдықтан күн барда шыққан соң-ақ: "Уақ хабарланса, Көкеннің тастарынан қарауыл салып, қалың тобымызды көріп қояды. Соны аңғартпас үшін, алтауымыз осы жүз кісіні алты бөліп алайық", – десіп, бір қайқаңның алдындағы тіктеу сайда алты ұры бар барымташыны алты топқа бөлді. Сонымен, Оразбай аттандырған, пәле іздеген қалың топ жаңағы сайдан лек-лек болып бытырап, буын-буын бөлінісіп ап, жол тартты.

Жер алыс емес, өңшең жарау ат-айғыр, бедеулерге мінген, қымызға қызған, соқтығыс сойқан іздеген желікті топтар қас қарая бергенде Көкен тауының ар жағындағы "Қандар сайы" дейтін сайға қарай асатын кең қолатпен желіге тартып келе жатты. Бұл кезде дүсірлете желген қатты тұяқтардың қалың дүбірі мен сүйреткен сойыл, шоқпарлардың сатыр-сұтыр қақтығыстары ғана елсіз таудың тыныштығын бұзады. Оқта-текте түнгі жортуылға мінілмеген ат-айғырлар пысқырып қалысады. Үзеңгілер шылдырап, қақтығысып, шың-шың еткен темірлер үні білініп қалады.

Бар есептерін, алдағы қимыл-әрекеттерін Көкеннен аса бере анықтап алмақ болған жортуыл басылар әзір тек алға түсіп алып, қалың топты енді сар желдіріп, тау желіне жел қосып, есіп келе жатыр.

Жортып келе жатып ақылдасқан, байласқан сөздердің бәрінде айтқаны орайлы, тәжірибесі молырақ боп жаңағы алты барымташының ішінен біреуі басымдау көрінді. Ол жас жағынан да өзгелерінен үлкенірек, егдерек және бар Тобықтының ең қалың, жуан ортасы Олжайдан шыққан Бесбесбай. Жасы қырықтың ішіне кіре берген, сақал-мұртында қылау жоқ, екі көзі бадырайған шығыңқы, от шашқан өткір, өзі шекелі, жалпақ бетті, қызыл сары Бесбесбай дене жағынан да өте кесек біткен адам. Бойы биік болмағанмен, жауырынды, жоталы, төртбақ келген. Ат үстінде сол атына желімдеп тастағандай. Қорғасындай құйылған зіл-зәрлі, анық қара сойыл, қара шоқпардың мойымас жауынгері. Ол бұрыннан хабарланған кісідей алдағы шабатын ауылдарының отырған қонысын және жылқының бүгін түнде Семейтауға, күнбатысқа қарай өретінін күдік қылмай, кесе байлап айтып келеді. Көкеннен іңір қараңғысымен асып ала сала, бұл жаңағы қолбасыларға өзінің соңғы болжауы мен байлауын айтты.

Дәл осы кезде қол түгел тоқтап иіріліп, сайда аттарының демігін сәл бастырып тұрған. Бесбесбай өз қасына Жарқымбай, Дубайларды ертіп, бес-алты кісі боп, оң жақтағы тақырлау тікше төбеге шығып алып, алдағы қараңғы мұнар жапқан алыс тұңғиыққа қадала қарап тур. Дубай жекей тымағын басынан алып, құлағын сол дала жаққа салып үнсіз ұзақ тың тыңдап, төсеп тұрды.

Аттардың сол қыбыр еткен қозғалысын тізгіндерді жұлқа тартып тыйып қойысады. Сулығын сылдыратқан атты да қымтып ұстасып тұр. Біраз осылай тұрып барып, Бесбесбай енді аңдағанын айтты.

– Осы арадан қозыкөш жерде Тұщыкөл бар. Біз баратын бар жауын сол Тұщыкөлдің айналасына қонған. Бір жағы қамыс, ар жағы су. Егер жылқының өзі сол қауға кіріп кетсе, айдап шығу да оңай емес. Бұл жиын отырған ел, бейқам емес. Жылтылдаған оттарын көрші... Сонау, байқайсыңдар ма?.. Бұл ауылдар жатпай немесе қой шетіне әдейі оттар жағып, сақайып отырған ел тәрізді. Ал, бірақ, жылқысы Семейтау жаққа, көлдің батыс жағына өрді дейтінім; жел сол жақтан тұрды. Күні бойы ыстықта үйездеп тұрған жылқы, бүгін күн ыстық болды ғой, енді мына желге беттеп, солай шыққан болу керек. Байқаңдаршы! – деп, біраз тұрғанда, Қарамырзаның қапсағай денелі жырынды ұрысы

Саптаяқ: "Сөзің рас!" – деді. "Мен алыстағы жылқының сарынын аңғарып қалдым. Жаңа желдің бір үзік леп берген соғуынан аңдадым. Кісінеген жылқының дабысын шалдым!" – деді.

Енді бұлардың алтауына да айқын, даусыз көрінген бір-бір байлауды Бесбесбай өзі жасады.

– Алдымыз еңіс ой, ар жағы мидай жазық. Бір сыр еткізсек, жылқының үстінен түсеміз. Бірақ ел ұйықтасын. Әлі түннің жарымынан артығы бар. Жұрттың көзі қалың ұйқыға барғанда бір-ақ соқтығамыз. Ар жағында таңға шейін қайта қуған малмен дәл осы Қандар сайынан асамыз. Таң ағарғанша осы сайдан асып, Көкеннің төсіне құлай беру керек. Ал әзірше сәл аял етейік. Осы тау қойнауында тұрып, ер-тұрманды бекітіп, аттардың бойын салқындатып алайық. Әрқайсыңның өз тобындағы жігітіңе жөн-жосықты да айтып қой.

– Қай жөн-жосық? – деп Жарқымбай сұрап еді, оған Саптаяқ кесек үнмен жөн айтты:

– Қара сойылды көлденең ұстағаны болмаса, мынау қалың тобың жортуылда болмағандар. Оларға айғай, сүреңнің өзін де айтып, білдіріп қою керек. Қуғын-сүргін болмай-ақ, кейбір жаман жортуылшы, ақылсыз барымташылар өзі айғай-шу салып, қуғынды өз соңынан өзі шақырып отыратыны да болады! – деді.

Қалған жай бәріне мәлім. Енді бұл алтауы ойға түсіп, топ-топтарына келіп, алдағы жауды, тиісетін кезді айтты.

Қайта беттегенде осы сайға келетін байлауды да түгел айтысып шықты.

Көп жұрт аттарының айылдарын босатып, жеңіл желқом ерлерін ат арқасына біраз желпіп көтеріп, өздері мінген сәйгүліктерінің белі-жонын салқындатып алмақ боп жатыр. Енді біразда бәрі де: "атқа қон!", "атқа қон!" – деген сөздерді есті бере соңғы рет төс айыл, шап айылдарын нықтап тартып алысып, жүгендерінің сағалдырықтарын қараңғыда қолмен сипалап анық бекітіп алысып, тымақтарының құлақтарын байлап, кейбіреулері қалыңдау шапанының оң жақ жеңін белбеумен қоса тартып, оң қолын босатып алып, тықыршық атқан, жер тарпыған, шыр айнала елеңдеген жүйріктеріне міне-міне сарт-сұрт аттаныса берді.

Бұл сәтте сойыл, шоқпар, найзалар білекке, аяққа сүйреткен күйде емес, қолтыққа қысылып, қолға алынған. Немесе ердің қасына көлденең салынған. Найза, айбалталар оң аяқтың үзеңгідегі басына түп жағымен қойылып, ұзын бойларына оң қолда тікие шаншылып, аспанға қарап қалған.

Көп жігіттер соғыс үстінде әр дыбысты аңдай отыру үшін, тымақтарының құлағын ішіне жымыра байлап апты. Түстері суық, артық сөз жоқ. Ендігі ақырын, шолақ айтылатын сөздер бұйрық қана. Қалың қолдың алдына ақ боз атты, ақ шекпенді, ақ елтірі тымақты Бесбесбайдың өзі түскен.

Қол алдынан кештің қоңыр салқын лебі білінді. Күндізгі жүрісте омырау, қолтығы, құлақ түбі, шабы терлеген, бусанған жарау сәйгүліктердің жүрісіне мынау салқын жел қарсылай соғып, жеңілдік жасап, желік қосқандай. Кеш батуға айналып, көз байланып келеді. Көкжиек қоңыр көкшіл қалың күңгірт бояуға ауысқан. Тек батыс жақ әлі кешкі шапақ қызыл көк арайынан түгел арылып болған жоқ. Қарауыта қызарған сол шапақ көкжиекке төмендеп бата түсіп, таусылып барады. Қолдың дәл бет алдында, шексіз ұзақ алыста кең созылған биік жота бар. Ол да бұл шақта көк барқын мұнарға оранып, аспанмен ұласып араласып, бояу қосып тұтасып барады. Тек оқта-текте сол алыс көкжиекте, өте бір жырақтағы шоқ қара бұлт тұсында найзағай жалт етіп қалады. Үнсіз бір ұлы жарық лап етіп, сәт сөнеді.

Жақын дала, еңіс өлке әуелде жасылданып созылса, ымырт көлеңкесі қоюланған сайын бозғылданып, қуаң тартады. Жусан, изен, жауылша, тарлау иістері мен кей шалғындарда сиыржуа иісі кезектеп келіп, сахараның шаңсыз, мөлдір таза ауасын сан иіспен құбылтады.

Ат тұяқтары тасырламай дүңкілдеп, жиі дүбір үн береді. Жол бойында кешкі мекенге жайғасқан бозторғай, қараторғай атаулы жер бауырлай, сасқалақтай ұшады. Тағы бір кезек қалың топ тарғақ қара ала қанаттарын ымырт қараңғылығында ала құйындата, жарқылдата түсіп, қырқылдап үн салып, қарбаласа жөнелісті. Ымырт қараңғылығы қоюланған сайын жортуылшылар жүрісі қатая берді. Енді айсыз кеште біртіндеп жұлдыздар туа бастап еді. Бесбесбай "сәл ғана іркіл!" деп қолға шолақ белгі етті де, бағана Есентай тапсырған, өзі мақұл көрген бір жайды барлық топқа мәлім етті. Қолтығына қысып алған ұзын қара шоқпарын көлбете көтеріп, аспанға нұсқап тұрып, барлық топқа Темірқазықты көрсетті.

– Ау, азамат! О, мына бір нәрсені жадыңда тұтшы! Тыңдап ал, ұғып ал! Сонау жалғыз жұлдыз Темірқазық. Зәуі-сайтан, біреуің оқшауланып, тағы бір топтарың жырыла жарылып шабатын кез болса, тегінде есіңде болсын! Ел қайда, жау қайда екенін қашқылық-қуғылықта аңдамай, қатерге түсіп-ақ қалуға болады. Сонау серігің осы жұлдыз. АТ құйрығын дәл осы жұлдызға беріп алып бет түзегейсің! – деді де, тағы да жорта жөнелді.

Жаңағы "қозыкөш" жерде деген ауылдардың қазір барлық оттары сөніп, аңғарарлық тірлік белгісі өшіп тұр. Тек жырақтан ғана оқта-текте үріп қалған зор дауысты төбеттер үні ғана сәл сирек естіліп қалады.

Қол желе-шоқытып, "ауыл болар-ау" деген алқаптан қашандап айналып, батыс жақтан ескен желге қарсы жортып барады. Қатарына келе берген Саптаяққа Бесбесбайдың жалғыз айтып қалғаны: "Жылқытақау, екеуміздің долбарымыз рас болды. Жел жақтан бірнеше рет кісінеген айғырлардың аңысын аңдап келем!" – деді.

Саптаяқ бұны қостап: "Ол дегенің рас, мен де аңғарып қалдым. Тағы бір жай бар. Байқайсың ба, жел қатайыңқырап келеді. Біз болсақ ық жақтан келеміз. Соның жылқысында жүрген қандай сақұлағы болса да, біз қиқу салып тиіп кеткенге шейін дабырымызды, сарынымызды аңдамай қалатын бір сәт боп тұр!" – деді.

Қатарда жортып келе жатқан Жарқымбай, Дубай, Құлайғыр үшеуі бірдей: "Сәт-сәт, жол болсын", "байлансын, Ораздының жолын берсін!" – десіп лау-лау етісті. Бұлар жылқыға тақап қалды. Бар қолды қатарынан жортқызбай, лек-лекке бөліп, алты буын етіп, енді шұбырта созылтып, Бесбесбай айтқаны дәл орындалып келе жатқан.

Осы топ тигелі келе жатқан, "жау" деп атандырған, анығында соншалық бейбіт, момын ел дәл осы бүгінгі күндерде өздерінің дағдысынан тыс бір оқшау күйге келген болатын. Тобықтыдай емес, көрші болыстас ел болғанымен, Көкеннің халқы көбінше егінші, пішенші. Қалаға жақын кәсіпшіл, шетінен еңбекке бейім ел. Бұлардың көшуі де сирек болады. Әр аулының сыр ажарына қарасаң да, Тобықтыға мүлде ұқсамайды. Үй-үйдің тұсында не арбасы, не таралейкасы тұрады. Ұстайтын малының көбісі сиыр, өгіз, жегін малы. Бұлар өздерінің өрісі аз жерлеріне орналасқанда да мол-мол үйлер болып, көп ел болып орналасады. Сондықтан Көкеннің әр жердегі ойдым-ойдым елін, қоныс кәсіптерімен қоса атасады.

Осы елде ғана: "Қырықүйлі" дейтін ауылдар болады. "Қандар" дейтін көп үйлер бір арадан табылады. "Көпсақау" дейтін қалың ауыл бір өлкеде кездеседі. "Балта–Орақ" деген бір өлкені жүзге тарта мекен етеді. Онда жаңағы "балта-орақ" деген аспаптар, қару-саймандар осы ел мен осы жердің тірлік, кәсіп қалпын анық аңғартады. "Жалпақ" деген қоныстары ең жалпақ пішендікке жабыла еңбек ететін көп жұрттың барын байқатады.

"Қандар" деген жер аты да бұл арада қан болғандықтан аталмаған. Қайта әр рудан жиылған көп үйлердің адамдары бірталай заманнан бері туған балаларына ат қойған-да әрбір анық аттың аяғына "қан" дегенді қосқыш болған. Мысалы, Әсемқан, Сәлімқан, Жұмақан, Семейқан, Жабайқан, Төреқан деген сияқты ұйқас аттары бар көп адамдар шығады. Бертін келе әрқайсысы үй иесі бола тұрып, сол барлық адамдар бір сайдан табылады. Әуелі солардың сайын, жаңағы Тобықтының барымташылары асқан тоғайлы, шалғынды ұзын бір сайын "Қандар сайы" деп атасқан. Содан әрі жетпіс-сексен үйлі бір өлкенің елін де ата-тегін, руын былай тастап, тек қана "Қандар" десіп атап кеткен. Анығында осы "Қандардың" ішінде, сол сексен шамалы үйлерінде қандар емес, талай жандар бар еді. Тіпті Көкеннің Уағына ру жағынан мүлдем маңайласпайтын адамдар да көп. Кәсіпқор, момын егінші елдің ортасына қорек іздеп келіп, осында құда, дос, көрші, тамыр, "еңбекшерік", "кәсіпшерік" болысып орналасып қалған көптеген елдің үйлері бар.

Сондықтан бұнда жаңағы қоныстасқан Көпсақау, Балта-Орақ, Жалпақ, Қандар, Қырықүйлі деген ауылдарда, елдерде Уақпен қатар талай атаның ұлы бар. Осында: Бура, Найман, Жалықбас, Бәсентиін, Матай, Керей, тіпті, Тобықтының өзінен де ертелі-кеш

жырылып келіп, осы елдер арасына орналасып, момын, еңбек, адал кәсіпке берілген кедей-кепшік көп болатын.

Міне, осы елдерге өзге дүние атаулының бәрінен бұрын еңбек үшін тыныштық керек. Ал дәл осы көктемде, әсіресе соңғы он күннің ішінде сол тыныштық еріксіз бұзылып отыр. Бұлар Көкен елінің егін салатын жері азайғандықтан, анығында Көкеннің сырты Тобықты бұрын тартып алған жер атаулының бәріне анық мұқтаж. Себебі ол жерлер егінге аса жайлы, ең шұрайлы төскейлер. Бетегесі, көдесі киіздей, өзі сан шақырымдар бойына теп-тегіс боп созылған анық "құдай қосқан" дейтін, үлкен еңбектің жанасуын тілейтін жер. Қыстыгүні бұл жерлерді қалың жылқы, Оразбайлардың елу-алпыс мыңдай жылқылары да мекен ететіні сол: қыртысы қалың, жайылысы бетеге, көдесі, ақоты көп болғандықтан. Рас, қыстың ортасына шейін ғана бұл жерлерді Тобықты жылқысы мекен етеді. Ақпаннан бастап сол төскейлерді қалың қар басады. Бұл да осы өлкенің сызы мол, егінге кенеуі көп қолайлы жай екенін білдіретін.

Енді сол жерлерді Көкеннің еңбекші, егінші елі Тобықтыдан қайырып алмаққа шын талап етеді. Бұл жөнде бар Уақты, Көкен елін дәл осы әділ ниетке бастап, жұмылдырған Серке деген басшы адам екені рас. Ол землемерді шығартып, жаңағы еңбек еліне еселі жерін қайтып әперем деп алып жүр. Бірақ соған орай Тобықтыдан келген суық сөзді бір Серке емес, Көкеннің көп елі естіген де, осы көктемде дағдыдан тыс бір қалыпқа келген. Олар әр жерде салып жатқан егінін де бітіре алмай, қалың ел болып бір араға жиылып, Тобықтының қастығын, қайратын, тіпті шабуылын болса да бір арадан тосып алмаққа бекінген. Сөйтіп, жаңағы Бесбесбай аңдаған Көкен бауырындағы Тұщыкөлдің басына Көкеннің осы атыраптағы талай елдері көшіп келген. Олар кәсібін тастап кеп отыр.

Бірақ көктем кезі ең су жетерлік болғандықтан, осы өлкеге мал жайып қайту, егін шаруасына қолайлы болмаса да, мал баласына жаман емес еді. Өзара бас біріктіріп, жуан елдің зорлығына, қорлығына қарсы бірігіп әрекет жасаймыз деген Көкеннің елі қазір бар жылқысын қосып бағатын.

Анық дерек болмаса да: "Тобықты барымташы аттандырғалы жатыр. Көкен елін шаппақ!" – деген сөздерді Серке алдымен естіген. Сонымен, ол соңғы бір жұманың ішінде осы тұстағы Көкен елінің ортасына өзі келген.

Көп бөлек ауылдарды дәл қол басына өзі жидырып, қондырған. Және талай жігерлі, қажырлы, қайратты адамдарды ертелі-кеш өзі қайрап, әзірлеп жүрген. "Тобықты қол жұмсаса, сен де қайрат етер қауқарың бар жұртсың. Қай қастығына болса да алысып қарсы тұр. Жалынған бас қорғау емес, жағаласқан бас қорғау! Олар зорлық етпек қой. Бірақ шабуыл. заманы, құбақалмақ заманы өткен. Соны аңдамай дарақылық етсе, қай Тобықты болса да сыбағасын алады. Зорлықшы зорлықтан қаза табады. Жол мен жөнге жығып, кейін алдыңа байлап беруді мен өзім міндетіме аламын. Ал, бірақ, бүгін олар қара күшке салып, қол қайратын етер болса, сенің де қолың қайратсыз емес, менің елім! Сенің қолың олардай селтиген қу ағаш сойылды ғана көтеріп көрген жоқ, сен балтаны да, балға,

төсті де көтеріп ұра білетінсің. Сенің қолың қара жердің сауырын қара соқамен де айырып үйренген сүйелді қол. Олар шоқпар жұмсаса, сен жетегіңмен-ақ ұрып көрші! Өлмеген Тобықтыны мен көрермін!" – деп, осы Тұщыкөл басындағы елдің кәрі-жасының бәріне өзінің жігерлі сөзін көп таратып, жеткізе айтып болған-ды. Бүгіндер көл басындағы қалың елдің қару ұстауға жарайтын ер-азаматы қара бақан, жетектерін болса да өзгеше бір жігермен, ызамен білемдеп ұстап отырған тәрізді.

Бесбесбайдың тобы жылқыға тиерменге тақап келген шақта, сол жылқының шетінде атүсті төбелесте де бұрыннан атағы шығып жүрген бес-алты мықты жігіт қастарына жиырма шақты жас азаматты ертіп алып, қалың жылқыны қамсыз қалмай, ұйқысыз бағып жүрген шақ еді.

Тұщыкөлдегі елдің қазіргі сәтте ат мініп, қару ұстаған, жылқы маңында жүрген қарулы азаматының да ер, жауынгер аталған жоян жігіттері болатын. Қандардың өзінен шыққан, жасы қырық шамасындағы Бостан, Балта-Орақ елінен келген Қонай және басқа жақын қоныс, қалың шоғыр ауылдардан екшеліп шыққан, мықты атанған: Еңсебай, Марқа, Құлжатай сияқты өз орталарына аңыз болған ерліктері бар азаматтар мәлім еді.

Бұлардың қайсысы болса да Тобықтының барымташыларындай ұрыдан шыққан емес. Сондай ұрыларға мал бермейміз деп, қажыр-қайрат көрсететін жылқышы, бақташыдан шыққан, диханшы, пішеншіден шыққан азаматтар. Өмірлерінің көбін еңбек соңында өткізіп, жаз шағында, жау торуылы көбейетін кездерде қосылып жайылатын жылқыға сақшы боп жүретін.

Жау түсіргіш ер жылқышы, атпал азамат, атүсті бағлан боп мадақталады. Өздері жау болып, жат біреудің малына тиіп көрген емес. Бірақ өздерінің елін, ауылдарын әр кезде торитын көбінше Тобықтының ұрыларына қалай қарсы әрекет етуді жақсы білетін. Жаумен аңдысуға, мал амандауға, сол жаулардың барлық айла-амалын андап, қарсы қайрат көрсетуге тәсіл алған жігіттер.

Жаңағы бес-алты ер-азаматтың жас жылқышылармен қосылып, бүгін іңірде жылқы шетіне келгенде өзара сөйлесіп, байласқан жайлары бар. Бір бүгін емес, соңғы төрт-бес күннен бері Тұщыкөл елі ұдайымен күндіз-түн Тобықты шабуылын тосуда. Бүгін болса, соңғы кездегі дағдылары бойынша, осы түнді қалай сақтық жасап, аман өткізу жөнінде ақыл қосысты. Бұл топтың да Бесбесбайдай өзге көпшілігі аузына қарайтын бір балғын азаматы бар. Ол – Бостан.

Мойын жотасы тұтасып біткен, жар қабақты, көселеу, кесек мұрынды, шүңірек көзді Бостан өте ер бітімді. Қара күшке атан түйедей. Әрі балуан, әрі соғысқа берік жауынгер жігіт. Тегі, Бостанның қолынан талай Тобықтының жаман ұрысы басы жарылып, қолы сынып, әлденеше рет құғын жеп, қолға түскен кездер болған-ды.

Ұзын сары келген бойында артық "қырым ет жоқ" дейтіндей, сүйекті, сіңірлі Қонай да кең жауырынды. Қараңғы кештерде алпамсадай бойымен биік баран аттың үстінде ол

түйе мінген кісідей көрінетін. Жер қылаң құлаға мінген, түйе жүн шекпен киіп, төсін жалаңаштап ашып алған, қаба қара сақалды, төртбақ Құлжатай да бүгін бөлек. Сегіз қырлап жонған сырлы қайың шоқпарын ерінің алдына көлденең салып, Марқа, Құлжатай, Еңсебайдай құрдастарын екі жағына алып келіп, Бостанға ақыл салып тұр.

Бостан дәл бүгінгі күнді сезікті көреді. Семейтау жақтан қатаң соғып тұрған түн желін жауға жайлы деп, өздеріне қырын жел деп санады.

– Егер жау Көкенге күндіз бекініп отырып, түнде жылқының батысқа қарай шыққанын бақылап алып, бет қойса, қазір біздің ық жағымыздан келеді. Біздің де, жылқының да бар сарын, дабырымызды ол естиді де, біз оның бір тықырын білмей қаламыз. Екі түрлі іс істейік, жігіттер!

Мен ауылдағы ақсақалдарға айтып кеткем. "Жылқыны көз байланғанша батысқа, Семейтау жаққа беттетемін де, қас қарайған соң тез ғана ылдиға қарай, Темірқазық жаққа, ауылдардың ығына қарап төңкеріп жіберем", – дегем. Қазір мына жиырма жігіт жылқыны желдіріп отырып, тез аунатып жіберіңдерші! Ал қалған алтау-жетеуіміз сол жылқының бетіне қарай, "осы түнде жүреді-ау" деген жаудың жолын кесуге тырысайық! – деген.

– Осының ақыл-ақ!

– Құп болады! – деп, Құлжатай мен Марқа қостағанда, Қонай тағы бір жайды ескертті.

– Ауылдың бәрі бүгін отын ерте өшірсін! Жатып қалған боп жым-жырт бола қалсын деп ек. Тіпті күзетшінің айтағын азайтыңдар дескеміз. Тек әр белдеуде бір сәйгүлік, бір жетек әзір тұрсын дескен едік қой. Ауылды тыңдаңдаршы! Қалың ел болғанмен сол дегеннен шығыпты. Әнеки, үрген иттен басқа тырс еткен дыбыс жоқ, жылт еткен от жоқ! – деді.

Бостан мақұлдай қостап:

– Үндеме, не қыласың, біз ғана емес, өлкенің елі болып, "әй, бәлем-ай" деп мығым отыр. Тынып отыр. Ендеше, келіңдер, жаңағыны бастайық! – деді.

Бұлардың әмірімен жиырма жігіт жылқының қалың шоғырын топтап қайырып алып, ауылдың ық жағына қарай тасырлата, желе-шоқыта қуып ап кетті.

Ал Бостан мен Қонай екеуі бір бөлініп, Еңсебай, Құлжатай, Марқа үшеуі бір екшеліп, жаңағы аталған "Батыра шалғынға" Көкен мен Семейтау аралығын мегзей, желе-жорта жөнелісті. Соңғы үшеуі аз-ақ уақыттың ішінде өздерінен қиыс өтіп, Семейтау жаққа, жел жаққа жосытып айналып өтіп бара жатқан ұшы-қиыры жоқ қалың аттылар тобын көрді.

Құлжатай ер болса да, мынадай қалың нөпірді көргенде, алғашқы сәтте жүрегі "дір" етіп, ат басын ірке қалды.

– Тоқта! – деп, екі жағындағы жолдастарын тізгіндерінен тартып, ат жалына жабыса қойды.

– Астапыралла, мынау барымташы емес, анық шабуыл ғой! Саны жоқ, шегі жоқ! Мынаның бәрі адам болса, құрыды ғой бүгін Уақ! – деп қалып еді.

Күндізден бергі жұрт ашуы мен жігері Құлжатаймен бірге Еңсебайды да қатты ширатып, ызамен түйілдіріп жүрген. Оның сөзі аз болатын. Бірақ анда-санда: "Бәлем Тобықтының қанқұйлысы, тек көзге көрініп кел!" – деп жүреді. Қазір Құлжатайдың қорқып, үріккен сөз айтқанына Еңсебайдың жыны кеп кетті.

– Өй, күйек сақал аузыңды... Не оттап тұрсың! Жау деген осы! Қорқытып келмей, құшағын жайып, қуантып келеді деп пе ең! Не шатып үркіп тұрсың! Жүр, бүйірінен көрінеміз де, әдейі көрініс беріп, қуғынды артымызға саламыз! Менің атым шабдар, сенің атың құла, екеуі де жер қылаң. Көрінбейсіз, тарт! Марқа, сен астыңдағы ақ бозыңмен қазір жарқ беріп, ауылға қарай шап. Біздің даусымызды бақ! Бізден үн шыққанда сен де ауылға қарай "аттанға" басып, елге хабар бере бер. Біз жазым болсақ, тіл кетсін! – деп, енді тымағының бауын тістеп алды да, "қозғал!" деп, қамшы ұстаған қолымен Құлжатайды бүйірден қойып қалды.

Анау әлі де бойын баяулап жиып: "Мақұл, бірақ сәл тоқташы, аңдайықшы, арты бар ма, жоқ па? Тым құрса артынан тиейікші!" – деген еді.

Еңсебай енді бұның аты мен өзін қоса ұзын қамшысымен орай тартып жіберді. "Былжырамай жүр!" – деп, көлденең жауды аңдамай, қатты жортып бара жатқан шұбырған жауға қарай екпіндеп шапты. Енді Құлжатай да есін әбден жиып алған еді. Еңсебайдан қалу қорлық екенін аңдай бере-ақ, ол да астындағы аққұласына қамшыны басып-басып жіберіп, басы қырлы шоқпарын құрайдай жеп-жеңіл етіп, тақымынан жұлып алып, Еңсебайдың алдына кеп түсті. Екеуі ағындаған бойында әлі өтіп, арылып болмаған ұзақ шұбырған лек-лек жаудың орта тұсынан, дәл бүйірден сұғыла беріп: "Ұрып таста!", "Ұрып таста!" – деп қатты айбар атты. Сөйте бере-ақ, аттарының басын шапқан күйде ойыстырып, айнала берісті.

Бұларды арқан бойындай жерден анық аңдаған өз қолдарының орта тұсында келе жатқан Құлайғыр болатын. Ол ақырып: "Түс!", "Түс!", "Жіберме мынаны, бас!" – деп, өзінің қолын артынан ерте, бастырып кеп жөнелді.

"Алдарында тағы да тосқауылдаған жау көп шығар!" – деген Құлайғыр мен оның соңындағы он шақты қуғыншының ойы бар еді. Олай болмады. Жаңағы өздері үн салып, көрініс беріп, қаша жөнелген екі атты бұлардың көз алдында сағымдай құбылып, бозғыл көденің ішінде жоқ болды да кетті.

Алғашқы сот осылай еді. Құлайғыр енді өз тобын дауыс шығартпай, қайтадан алдыңғы ағындап бара жатқан жылқыға қоспақшы еді. Осы кезде арттарына түскен жосылған

топтың қуғынын анық андаған Еңсебай мен Құлжатай "е" десіп алды. Бұлар бұрын Бостанмен келіскен сөзінде ауылды, елді босқа үркітпек емес. Анық бадырайған жауға бетпе-бет келісіп, көрісіп алған соң ғана атой салу керек дейтұғын. Енді бұлар шалғыншының ісін анық дәл күйінде ада қылды. Жауды тапты, қуғынды арттарына салды. Қазіргі бұлардың мақсаты өздері төбелес салу емес, бірақ жауды шұбыртып, жылқышы мен ел құлағына естіртпекші. Осы жайлар екеуінің бірдей көкірегінде сайрап келе жатқан Еңсебай мен Құлжатай енді қатарынан бұл түннің бірінші, ең алғашқы суық сүренін салып қоя берді. Бірнеше күннен бері үш-төрт жасар баладан бастап, кәрілігі әбден жеткен, алжып можа болған тоқсандағы шал-кемпірге шейін: "Жау келеді!", "Жылқыға тиеді!", "Ұры келеді, барымта алады!", "Төбелес болады!", "Қан төгіледі!" – деген сияқты суық хабарлар мен дақпырттарды әр дастарқан басында, әр ошақтың қасында, жатарда жыртық көрпе астында, мал шетінде, көген басында үзбестен сөз етісетін.

Бұрынғы момын тіршіліктерінде тыныштыққа үйреніп өскен, пәлені сүймейтін жуас елдің әрбір үйінің іші соңғы күндерді қарғап-сілегендей болатын. Міне, сондай көп үйлі, көп ауылдардың Тұщыкөл айналасына қоршай қонған топтарының барлығына Құлжатай мен Еңсебай ауыздарынан жаңа, қара түнді қақ жара, үркіте шыққан сұмдық айғай жеткен. Ол бір-ақ сөз – жалғыз-ақ өрттен де, дауылдан да, шатырлаған найзағай, күркіреген күннен де бетер ең бір суық сөздер.

– "Аттан!", "Аттан!"

Уәде бойынша Құлжатай мен Еңсебайдың үні шыға сала, ауылға жете бере суық хабарды жедел білдіру үшін Марқа да сүрен салмақ керек. Арттағы Құлжатайлардың алғашқы "аттанын" енді қалың ауыл үстіне қарай құйықтыра шауып, тақап қалған Марқа үдете жеткізді.

Ауылдардың бәрі от жақпағанмен, ұйқысыз ояу екен. Көп-көп үйлердің жанында айран-шалабын асықпай ішіп, белдеудегі аттарының қасында екіден-үштен әңгімелесіп отырған ер-азамат әзір еді. Үркусіз, әбігерсіз бәрі де белгілі жерлерде тұрған қамшы, сойылдарын алып, айбалта, найзаларын, кейбірі шоқпарларын көтеріп алысып, аттарына қона-қона берісті.

Күндер бойына құлақтарына жігер, қайрат сөздері әбден сіңген азамат санда бірі болмаса, жаңағы "аттаннан" да шошынып, сасқалақтап үріккен жоқ. Бұлар өздерінің жазықсыз әділдігіне сенеді. Және қалың ел жалғыз ниетке ала көңілсіз жұмылып отыр. Ол буынып, түйініп алған, кім келсе де жеңілеміз, аз боламыз деп отырған жоқ.

Бірақ осы күйді ат-сойылын қамдаған ер-азаматтан көргенмен, үйдегі кәрілер мен жас бала, жетпеген іні-бауыр, көпшілік жұртты жаңағы "аттандар" өрттен бетер шошытты. Жылағаны, дабыстап жалбарынғаны, әруақ, құдайға сиынғаны, аттанып шауып кетіп жатқан бала, бауыры, байлары туралы безек қағып, үрке шулаған үндер де аса мол.

Әр ауылдың тұс-тұсынан андыздап немесе қалың шоғыр боп "қайда-қайдалап!" шауып жөнеліп жатқан еркектерге ауылда қалған бала-шағаның шулары бөгет болған жоқ. Қайта солардың тыныштығын бұзып, жастарын төктірген, жүректерін түршіктірген жат дұшпанға ызалы өшігу де үдей түседі.

Ап-азғантай уақыт өткенде Марқа қояндай ақ боз бедеумен көл бойындағы жиырма-отыз ауылды үркіте хабарлап өтті. Даусы да зор, тамағы да берік екен. Тынбастан "аттан!" салумен болды.

Алғашқы ауылдан шыққан қалың шу мен айғай-ду әбігері аунап жөңкіліп, бір ауылдан бір ауылға лезде ауысып жатты.

Жаулар жылқыға жеткенше, Тұщыкөл айналасындағы бар ауылдардың шуы бұл түннің айсыз, жұлдызсыз бұлыңғыр қара барқын аспанына қаулай жеткен.

Жау тобының алдындағы Бесбесбай, Дубай, Күсен, Саптаяқ төртеуі қалың шоғыр құйындай қара селді бастап кеп жылқыға жеткен еді. Жылқының шетіне бұлар іліне бергенде-ақ, алдарынан дәл өздерінше тізе қосып сайланған қалың шоғыр, қайсар топ "қайт-қайттап!" айқаса кетті. Бұл қатарда алғаш сойыл сілтеген Бостан, оған ілес Марқа, Еңсебай болатын.

Үш жігіт тізе қосып айқасқан шағында жүректері лоблыған жоқ. Артындағы қалың шоғыры да жауға қарсы, Бостандарға қатарласа аттан салып араласа берді. Сатыр-сұтыр қағысқан қара шоқпар, ақ сойыл, емен қара найзалар ғана үн береді.

Бостанға қарама-қарсы Бесбесбай өзі тап келген еді. Бір-бір рет сойыл қағысып жібергенде, Бесбесбайдың екі қолы зырқырап кетті. Қатты тиген зіл шоқпардың мықты аужайын түйіп қалды. Ішінен "мынау қол туралап ұра қалса, жазым етер" деп тез ойлай қап, шапшаңдығына салды. Жырынды жортуылшы сойылды қайта көтеріскенде Бостанды қолының қарынан ұрып жіберді. Осыдан көпке шейін Бостанның қолы салдырап қалды. Ұрғанына өзі де мәз бола алмады. Бірақ бет алдынан тайқи берген Бесбесбайдың қарақұс тұсынан сол қолының күшімен сырт айнала ұрып қалғанда, Бесбесбайдың басынан қан бұрқ еткен еді. Басы мең-зең боп қалған Бесбесбай ендігі бірер сәт айналыста Есентай айтқан жолға ауысты. Соңына түскен қуғыншылардың аттарын ұдайы шекеден ұрып құлата берді.

Дубай, Күсен, Саптаяқтар болса, Марқа, Еңсебай топтарымен мейлінше мылжаласа соғысқан еді. Бірталай ұрыс бір орында екі жақтың да бет бұрмай салысқан қалпында өтті. Бұл шақта екі топтың мықты жауынгерлерінің қолымен талай бастар жарылып, бірнеше жаулар түсірілді. Ойнақшып, шапқылап бірталай аттар да кете барды.

Аздан соң ұйып, салдырап қалған қолының жаны қайта кіргенде Бостан: "Ұрып таста!", "Қапта!" деп құшырланды. Құйықтыра жүріп қатты соғыс ашты. Бір әредікте белбеуімен басын қыса тартып байлап алған Бесбесбай да соғысқа қатты ашынып кеп, ызалана

кіріскен еді. Алғашқы бетінде ол ұдайымен екі жылқышыны екі-ақ салып, бірі артынан бірін омақата түсірді. Әуелгі қатты, қанды айқас шынайы "жаннан кешкен" намыскер қызу қайрат қақтығысы болды.

Осымен ұлы дүбір, үздіксіз пәле жаулығы түн бойы тынбастан созылды. Өшіккен, сайланып кезіккен қалың жаулар екі жақтың да жігер-қимылын тасқындатып кеп шайқастырды. Сондықтан да төбелес түн бойы созылып, таң ағарып атқанша тынбады. Ең соңы күн шығып, тіпті найза бойы көтерілгенге шейін аяқтамады.

Тобықты қолын бастаған Бесбесбай қандай сырқынды болса, соған орай бүгінгі Бостанның айласы да танығаң жұртқа тамаша есте қаларлық есеп көрсетті. Оның, әсіресе, бар жылқыны шашыратпай, қалың нөпірін бір араға қосып бақтырып жүргені ақыл болды. Егер жеке бақса, отыз шақты ауылдың ап-азғана бөлек-бөлек шоғыр жылқылары тырым-тырақай жайылар еді де, солардың қайсысына кеп соқтықса да, жаудың алдынан шығар, басы бір жерге құрылған көп бақташы сойыл соғар болмас еді. Мал қандай шашырап жатса, азамат күші де топтана алмай, шашырап, тозып жатар еді.

Онан соң әсіресе бүгін кешке жылқыны көз байланғанша күнбатысқа, Семейтау жаққа беттетіп барып, кейін отыз ауылдың ық жағына тез төңкеріп жібергені, әсіресе мығым ақыл болды.

Батыра шалғын жасаушы үш жолдасы жаудың қолы әлі жылқыға араласпай тұрған кезде, ояу отырған қалың елді жаудың тұс-тұсынан қаптатып қоя берді. Сонымен, Тобықтының жүз сәйгүлік мінген, жүз жауынгер мықты жігіттері "алмай қоймаймыз" деген жылқының қарасын да көре алмады. Олар жылқыға жеткенше жол бойы бүйірден шауып, ұран-сүрендеп, "Қапта!", "Қапта!", "Түс-түс!", "Аттан, аттан!", "Жой-жой!" – деген өшіккен үндер ағылды. Енді жылқыны қойып, осы қуғыншымен төбелес салып құтылудың өзі мұң бола бастады.

Қатар шауып келе жатқан Бесбесбай мен Саптаяқ әлі де өздері алда отырып: "Қуғыншыны жайрату керек те, жылқыға араласып көру серт болсын!" – дескен. Сонымен, олар төбелесе отырып, әуелі көбінше жылқыға қарай ұмтылумен болып еді. Бірақ бұлар өлшеп-мөлшерлемепті. Ауылдан шапқан аттылар саны аса мол болып, енді жылқыға қарай өткен жаудың алдын да қоршап, жылқының тұсынан да қамай қарсы алды. Артын да қаусырмалап, өкшелей қуып, тықсыра берді.

Осымен бүйірден, алдан, арттан жер-көкті "аттандаған" айғайға толтырып қамаған қол Тобықты жауларының санына қарамай, ығын кетіруге айналды. Жылқы былай тұрсын, бас амандап құтылу оңай емес. Осыны жарты сағаттай төбелес соңында Бесбесбай мен Саптаяқ, Дубай үшеуі бір сәтте тізе қоса беріп, аңдасып алды. "Бас амандап, қайта серпіл!", "Жау қолында кісі қалдырма!", "Айырылмас-айырылмас!" деген сүренін салып, қаша ұрысудың қамына кірісті.

Алдағы бұл үшеуі бұрыла шапқанда, арттағы бар Тобықты жайды аңғарды. Тезінен жалт-жалт бұрылып, қайта айнала берісті. Бұл кездердегі төбелесте Тобықтыдан біреу емес, бес-алты да емес, оншақты кісі аттан ұшқан болатын. Соның орайына Жарқымбай, Бесбесбай, Саптаяқ, Дубай, Құлайғыр мен Күсен де Уақтың онға жуық аттыларын бас жарып, талдырып, мертіктіріп құлатқан-ды. Енді Тобықты қолы қайта серпілгенде, бұрынғы бетте құлап қалған жаяу Тобықтының біразы "айырылмастан" келе жатқан аттылардың өз кісілері екенін аңдап, жаяу күйде алдарынан жүгіріп: "Ала кет!", "Ала кет!" – деп орала берді. Аттан құлап түссе де, енді естерін жиюға жараған әлі барлары қолға түсіп қалғысы келмей, жан ұшырып, өз кісілеріне қарай жүгіріскен екен. Осындайдың төрт-бес жаяуын қайта қашқан Тобықтылар арттарына мінгестіріп, іліп-іліп алып кетісті.

Таңға жақындағанда Тобықты анықтап беттүзеп алып, көл бойындағы елден жалғыз тайды да ала алмай, тырым-тырақай қашқан болатын. Қаша ұрыс салысып барады. Бұларды Қандар сайына шейін, тіпті осы сайдың басындағы Көкеннің кең кезеңіне шейін қуып, қирата соғысып, Тұщыкөлдің елі айдап тастады. Күн әбден найза бойы көтеріліп болғанда қуғын тоқтап қалды да, аман қалған жаулар Көкеннен асып, енді ғана ес жиып, бас құрауға айналды.

Топ қатты сиреп, азайып қалған. Ұзын санын санағанда он үш кісі тұтқынға түсіпті. Жиырмадан аса ат қалыпты. Мінгескен-ұштасқандар анық қашқылық-қуғылық көрген, сүргін жеген, есі қашқан күйде екен. Аман қалып, қазір ат үстінде басы қалқиып тұрғандардың өзінің де көресіні көрмегені жоқ.

Бесбесбайдың басында тымақ жоқ. Торсықтай шекесін белбеуімен таңып апты. Бірақ тура маңдайынан айғыздап аққан қан мұрнының екі жағынан сорғыта қатып қапты. Сақалы, мойнына шейін әлі тоқтамаған жаңа қаны ағады. Бір иығы шыққан ба, қолын белдігіне асып алған Саптаяқ та қамшысын кеудесіне тіреп, ат үстінде құлап кетермен боп теңселе түсіп, зорға тұр. Беті қан болған, тізесінен қан аққан, тісі сынған Дубай, Жарқымбай, Құлайғыр да алжа-алжа. Бірақ жырынды, көп шабылған бес-алты барымташы қандай пәлеге ұрынса да, өздері қолға түспей құтылып шығыпты. Бастап апарып арандатқан топтарынан жау қолында қалған он үш кісі Тобықтының әр жуаны әкеп қосқан: жылқышы, сауыншы, түйеші, малшы, қосшы екен. Олар алдарында не пәле, қаза көрері белгісіз. Тобықты содырларының бастаған пәлесі қазір бар салмағымен тұтқын болып, "жау" атанып, Тұщыкөл елінің қолына түсіп қалған сол сорлы топтың басында.

Осылай Оразбайдың қысырының қымызына желіктірген қолы ит қорлықты көріп, қан жоса боп қаңғып қайтты. Оразбайлар болса, әулігіп бастаған, батырсып, жуансыған дарақылығын енді бар елге паш қылып ап, масқара болған күйде мазақ болып қалып отыр. Құтыра сөйлеген сөзінде, бар құдірет өз қолында тұрғандай бақырып еді. Енді жеңілген, жентек жеген ол жіберген қолы ғана емес. Ең әуелі әлін білмей әлекте қалып, мазақта болып отырған Оразбай, Жиренше, Абралы, Тәкежандар сияқты тынымсыз бүліктердің өздері болды.

2

Тобықтының Бұғылы болысы дейтін елдің ортасында соңғы он күннен бері қалың бір жиын өтіп жатыр. Бұл жиын орнаған жер Бұғылы болысындағы Қарамырза, Тасболат және Есболат дейтін қалың елдердің өте жиі отыратын төр жайлауы. Айналасы көз ұшымға шырқап кетіп жатқан мол сулы, қалың шалғынды, кең жазық бар. Соның тап ортасында орнаған Үлкен Көксеңгір деп аталатын биік бар-ды. Айналасы төсектей жазық болғандықтан, Көксеңгір аса биік жалғыз тау боп, одағайлап тұрады. Жан-жақтың қай тарапынан қараса да, атшаптырым алыстан дүңкиіп, тұтасып, қыр арқасымен созыла көрінетін жалғыз тау "мен мұндалап" тұрғандай. Алыстан қарағанда мол даланың мұнары ішінде оқшауланып тұрған бір тұтас жалғыз биік тотияйындай көкпеңбек боп көрінетін шақтар бар. Шыңғыстың сыртында талай биік таулар болса да, солардың ішіндегі Бұғылы, Машан немесе Ақшатау, Тезектің Қарашоқысы тәрізді таулар дәл үлкен Көксеңгірдей көз тартып, ерекше көкшілденіп, оқшауланып тұрмайды. Олардың бәрінің де айнала қоршау таулары, адырлары көп те, жеке биігі соларға жалғасып жатқандықтан, үлкендігі де онша білінбейді. Көкшіл іреңі де өзгеше боп көз тартпайды.

Көксеңгірдің етегінде теріскей жағын ала қонған ел өзгеше мол. Бұл таудан ағатын бұлақ, бастаулар мол сулы болғандықтан, ылдилап бара түскенде өзенсымақ боп кетеді.

Аққан бұлақтары шалғынды, сазды, салқын төспен ағады. Жазғы елдің малына ауызсу, қонысына мол шалғын, жайлы жон, самал тау осы жайлау болады. Сондықтан да қазір, жаздың орта шенінде осы төр жайлауда отырған ел, сол жайлау елінің айтуынша, "жыртылып айырылады".

Онсыз да жайлау адамдарының қыдырысы, атүсті жүрісі, ерсілі-қарсылы араласы көп болудың үстіне, қазіргі күндерде Көксеңгірдің бауырында өзгеше оқшау жиын жүріп жатыр. Бұл жайлау елі үйренген мерзімді сайлау емес, сияз да, шербешнай да емес, сирек болатын ас та емес. Анығында исі қазақ даласы аты-жөнін биыл алғаш естіген төтенше бір жиын, әрекет бар. Оның атын қазақ елі өзінше атап, "санақ" депті.

Көксеңгірдегі қалың елдің, мол ауылдардың дәл орта тұсына тігілген қырық-елу үйдің бейне бір жәрмеңкедей қыруар жиыны көрінеді. Бұл қырық шақты үйдің тап орта тұстарында, үш жерде үлкен-үлкен ақ үйлер, кестелі отаулар төрт-төрттен тығыз тиісіп, қызық түрде қосылып тігіліпті. Тап ортада сегіз қанат үйдің кеудесі биік, кесек күмбездей көтерілген. Осы ортадағы үлкен үйге төрт жағынан есіктерін сұғындырып, алты-алты қанаттан төрт үй қосылыса орнапты.

Сырт қараған жұртқа да, ішіне кіргенге де сол үйлер өзгеше оюдай жарастық танытады. Іште алаша, кілем, түскиіздер мен көп түсті шымылдықтар тартылған. Бұл үйлердің осынша жасауланып, жабдықталған қалпын көргенде жайлау қазағының өзі де таңдай қағып, тамаша қылысатын. Қазақтың киіз үйлерінен өзгеше ойда жоқ қызық жай жасалыпты. Бұны дағдылы крестьян начальнигі мен ояздарға тігетін үйлерден мүлде

басқаша етіп, ынта салып, тырысып тіккен бейілдер байқалады. Анығында қалың елдің қан жайлауының ортасына орнаған "санақ" төрелеріне бұл жолы басқаша бір бейіл берген осы жайлау байларының ынтымағы бар-ды. Сол байлардың ішінде бұл атырапқа үш мың ақ-көк жылқысымен даңқы шыққан, өзі құдіретті жуан, бүлік, атқамінер Оразбай бар. Ол өзін төрт жүз үй Есболаттың, өзінше бір шұрайлы қалың елдің "қайтпасымын" деп санайды. Жаңағы "санақшыларға" тігілген көп үйлердің ортасындағы орда тәрізді оқшау үйді осылай етіп тіккізіп отырған да Оразбай. Әсіресе, әкесін осы тұста өз ақылымен жүргізіп келе жатқан оның болыс баласы – Елеу. Бұлардың дәл осы жолы ерекше бейіл берген бір үлкен төресі бар. Ол – жаңағы өзгеше үйлер тобына өзінің атқосшы жігітімен, сақшы стражнигімен және қасындағы хатшысы орыс жігітімен келіп түскен қазақ чиновнигі.

Қазір жиырма шақты үйлерге осы "санақшы" үлкен төренің көмекші қызметкерлері жайғасқан. "Санақ" жүргізуші әралуан чиновниктер, жас жігіт, егде әйелдер орналасқан. "Санақты" өздері жүргізетін бұл топ чиновниктер регистратор деп аталады. Орыс адамдарымен қатар сол регистраторлардың жарымына жуығы қазақ оқығандары. Және бұлардан тыс жиырмаға жуық тілмаштар "санақ" жұмысын қазақ ортасында жүргізудегі жәрдемшілер. Алдыңғы аталған регистратор чиновниктердің тобындағы қазақтар көбінше отыз бен қырық арасындағы төрешіктерге ұқсайды. Ал жаңағы, соңғы тілмаш боп қызмет етушілер өңшең балдырған жастар. Бұлар он жеті-жиырма жастар айналасындағы қазақ оқушылары тәрізді.

Жазғы екі-үш ай демалыс кезінде осы "санақпен" қазақ ортасына жалданып шығып, қысқы оқуларына азын-аулақ талшық, тамақ, тиын-тебен тауып қайтуға шыққандар. Олар үшін қазіргідей жақсы жайлауға орналасып алып, дағдылы жеңіл тілмаштық ісін атқару күндері әрі оңай тірлік, әрі көңілді бір қызық шақ. Жұмыстан қолдары босай салысымен, түс ауа олар атқа мініп, жарыс салады. Маңайдағы ауылдарды түн ішінде мазалап, қыз-келіншек аңдысады. Кейде өздерінен үлкен бірен-саран қазақ чиновниктерін көндіріп алып, Көксеңгірдің жотасына кетіседі. Жүйрік тазыларды таптырып алысып, қоян қуады. Бұл тілмаштар және әлденеше қазақ чиновниктері-регистраторлар өздеріне маңайласқан қазақ атаулының бәріне осы "санақты" жүргізіп жатқан өздерінің үлкен төресін – қазақ жігітін көп мақтасады. Сол қамау, қоршаудың аузынан шыққан қошемет сөздер қазақ төресін Оразбай мен оның баласы Елеу болысқа өзгеше үлкейтіп, дабырайтып мәлімдеген. Ал өзгелерден Тобықты ішінде бұрын келіп, Көксеңгірдің бауырына Тобықтының төрт болысын шақырып алған Семейдің осы болыстарға білікті тілмаштары болатын. Сол қатарда округ сотының тілмашы Сарманов, банк тілмашы, түбі осы Тобықты елінің қазағы Данияр да бар.

Тобықтының бүгіндегі біркелкі жастарынан шыққан болыстары Жанатай, Елеу, Әзімбай және Қоңыркөкшенің жас болысы Сәмен еді. Бұлардың бәрі де жаңағы Семейдің тілмаш, төрелерімен жақсы таныс. Осы төрелер Көксеңгірге келе бере Оразбай аулында жатып, құлынтай сойғызып, тыраңдап ырза болысып, тынығып алады. Содан дәл осы бүгін орнап отырған Ортабұлақтың басына төрт болыс Тобықтыдан қырық-елу үйлер,

жаңа отаулар жиғызады. Ортадағы өзгеше үйді төрт болыспен, Оразбаймен әдейілеп ақылдасып отырып, солайша, өзгеше етіп тіктіреді.

Бұлар бір жағыұлыққа жағынғыш құл мінездері бойынша және бір жағы қазақтан шыққан ұлықты қазақ еліне ерекше қастерлетіп, қампайтып, үлкейте көрсетуге қызығады, ынтыға түседі. Екі-үш тілмаш Оразбай үйінде "санақ" жайын, мәні-жөнін көп айтқан.

Бұл "санақ" Тобықтының басқа жерлеріне, өзге болыстарына ауыса көшіп бармайды. Осы жердегі үй, сойыс, бап түгел әзірленіп болған соң бір-ақ көшіп келетін көп төрелер бар. Бұл бір үлкен отряд немесе қаладағы дөкей бір кеңсе десе де болады. Соның орыс, қазағының бар үлкен-кіші төрелерінің осы жолғы ең үлкен бастығы – қазақ жігіті.

Оразбай үйіне алдын ала келіп сөйлесуші таныс чиновниктер, әсіресе, сол әлгі аталған қазақ төресін қатты көтеріп сөйлейді. Айтуынша, ол Петербургте оқу бітірген. Бұл жүрген қазақ баласының бәрінен білімді. Өзі орыстың Петербург, Москвадағы өңшең ақсүйек, князь, дворяндарының жастарымен бірге араласып өскен. Орыстың анық ақ патшаға жуық ортасын біледі. "Сонау сегіз санат министрлерге тақау жерлерде де болған!" "Мынау корпуснайларыңыздан үлкен жандаралдың інілері, балалары осының қасында өскен!", "Орыстың талай миллионшік байларының жас буындарын да ол біледі!" – десіп сөйлескен.

Ал "қазақ баласы бола тұрып бұл қалайша, не қасиетпен сондай биік қияға жеткен?" – деп сұраған Оразбайға жаңағы тілмаш, төрелер тағы бір жайды баян етті. Бұнысы Оразбайдың көкейіне әбден қонған еді. Қошеметші чиновниктердің ендігі айтқандары Елеу, Сәмен, Әзімбайдай болыстардың да көкейіне қона қалды. Төренің жаңағыдай топтарға тез араласып жүргені өзі тек тұқым емес екен. Орта жүз қазағын бір заманда "бүлк еткізбей" билеген Жабай ханның немересі екен. Және Оразбай мен Елеуге, Сәмен мен Жаңатайға жақын бір жері тағы бар. Бұл төренің әкесімен туысқан ағалары Құспек, Жамантайлар болады екен. Олар Қарқаралы дуанына көп жылдар кезек-кезек аға сұлтан болыпты. Анау бір шақта Құнанбайды орнынан құлатып, аға сұлтандығын тартып алған да солар екен. Құнанбайды Омбыға жауапқа, тергеуге тартқызған, сонау "Итжеккенге", "Жерсібірге" айдатып жібере жаздаған да солар бопты.

Осы жайларды мынау келе жатқан төре өз көзімен көргендей, дәл алақанында тұрғандай ай, күндеріне дейін атап айтып бере алады деседі. Төрені мақтаған кездерде әуелде үнсіз тыңдаған Оразбай осы тұстан бастап сол ұлыққа іші жылыған. Оның ең түсінікті себебі өзінің бәсекесінен туады. Абайдың өз бағы мен абыройы Оразбайдан асып тұр деп Оразбай әсте ойламайды. Абаймен бәсекесі жөнінде ол Абайдың бір жағы тәуір болса, бұл өзінің көп жағымен одан артықпын деп санайды. "Байлығым ғана артық емес, қайратым артық!", "Ел ішіндегі салмағым басым" деп біледі. Жалғыз-ақ бұның таласа алмайтын бір жағы бар, ол Абайдың әкесі Құнанбай жөнінде. Оразбайдың әкесі Аққұлы тек қана қара қазақ болған, тіпті бай да болған емес.

Тегінде, бір жағынан ұрлық, "білсе барымта, білмесе сырымта" дегенге сүйей жүріп, жас шағында тынымсыз жортқан Оразбай осы күнгі көп малын өзі тапқан. Ал бұның жауы Абайды алса, ол анық-ақ аталы жау. Бір Құнанбайдың өзі бай болудың үстіне, аға султан да болды. "Қарадан шыққан хан" аталды. Қандай асып-тасты! Жақындап ұғынып, білуі бойынша мына келе жатқан Жабай ханның нәсілі үлкен төре Құнанбай тегін, Абай жағын онша мақтамайды дейді. Төремен оязы бір, жері тақау Сарманов чиновниктің айтуынша, Оразбайда бұл төреге қарай ерекше ден тартқан бір сыры бар боп шықты.

Қарқаралыдан бері шыққан осындай үлкен жайлауларда, қалың елдер арасында "санақ" өткізіп жүріп, жаңағы төре Тобықтының жайына да көп қаныпты. Сол ретте биылғы өткен көктемде Оразбайдың жүз жігіт аттандырып, Қандарды шапқанын төре өзгеше қызығып, ынтығып тыңдапты. "Анық бұл өңірдегі қазақтың мықтысы Оразбай екен", "Шабуыл жасаған дегені қандай батылдық!", "Заманы өтті ме, жоқ па, сол бір шабуылы, бір қимылының өзі неге тұрады?" – деп, Оразбайды мақтап келеді дейді. Және де сол үлкен төре: "Тобықтыда ең алдымен өзім барып сәлем беретін кісім өзге емес, Оразбай болады", – депті.

Міне, Көксеңгірдің бауырына отыз үй сұраса, анық аппақ елу үй тіктіру, ол елу үйдің ортасына бес үйді хан ордасындай орнату – бәрі де Оразбай мен Елеу болыстың бұл жолғы төреге төсеп отырған қайығы еді. Оразбай ол төрені өз жағына мүлде ұйытып, бұрып алмаққа тырысады. Оның атақ айдынын өзі қатты мадақтап, аспанға көтеріп жүр. "Орыстың да төресі, қазақтың да анық қайнар көзі, қаныкты тұқымы, кешегі замандағы ханыңның өзі, ақ патшаның арқаға қаққан төресі. Әрі атам қазақ бағынған хан төрем. Бұны күтпей, кімді күтем?! Орданы бұған тікпей, кімге тігем?!" – деген қазақ төресіне осы сөздерін жеткізетін Семей тілмаштарының алдында әдейі бір алқына сөйлеген.

Бұның айтқан сәлем байлауы да бар. "Үлкен төре ақылымды алсын. Көксеңгірге орнасын да жатсын. Төрт болыс Тобықтының бәрінен алатын "санағын" дәл осы Көксеңгірден алсын. Бір жолға Тобықты ортасына кеп түсіп қалған екен, тауқыметін өзіміз көтереміз, тек осы арадан ірге аудармасын!" – деген.

Маңайына жиылған, атүсті кездескен, ас айналасында басы түйіскен Тобықтының ақсақал, қарасақалдарының бәріне Оразбай төрені тіпті көрмей жатып, әдейі көпірте мақтап қояды. Сондай бір шағында:

– Әсіресе, аса білгір адам дейді. Білімді болғанда қазақ баласы шерігіне келмейді, шаңына ілеспейді деп айтады. Осында "Абай білімді", "Абай білгір!" – деп, құлағымды сасытушы еді. Енді бақсам, мына төренің қасында Абайың аңқау елге арамза молда боп қалса керек! – дейді.

Осындай алдын ала алып ұшқан қошемет жайға бір күні бес пәуескемен тройкалар жектіріп, көп жез қоңырауларын бұлқынта шылдыратып, қазақтың Оразбай күткен үлкен төресі – Әзімқан келіп түскен-ді. Ол айтқанындай – ақ, өзге жұмыстарын әуелі доғарып

қойды. Көксеңгірге келген күннің ертеңінде қасына Сарманов, Данияр сияқты өзі құрбы, өзінің алдында құлдай жорғалайтын жағымпаз чиновниктерді, тілмаштарды ертіп алып, Оразбай аулына келіп түскен-ді. "Сәлем берем, жақсы ниетпен достыққа келем" – деп, өзінің бетін аңғартып келген. Содан бері күндіз жұмысын істесе, кеш сайын ол не Оразбайдың өз үйінде немесе көбінше Оразбайдың болыс баласы Елеудің отау аулында болады. Қалың құрмет, қошемет ортасында күніне бір құлын, бірнеше бағлан жеп, шалқып жатады. Кеш, бос шақтарында бұл төре Оразбай бастаған ақсақал, қарасақал, Елеу, Әзімбай, Сәмендей жас атқамінерлер ортасында ауыз жаппай есіп сөйлеп, көрген-білген жайларды баяндаумен болады.

Төренің осындай әңгімесіне және Оразбайдай ел жуанына көрсеткен бейіліне қарап, айналасындағы-болыстар, билер, атқамінерлер оны мақтай бастады. Әрқайсысы өз тұсынан өз айналасындағы атқамінерлеріне, қамау, қоршауларына Әзімқан төрені көп дәріптеседі. "Әрі өзі ұлық, патшалық ұлығы. Әрі қазақтың Орта жүзді билеген ханының тұқымы. Былай салсаң да төре, олай салсаң да хан-төре. Ұлықтық осыған тауып қонған. Қазіргі қазақтың Ресей заманындағы бастығы осы болар", – десіп, Оразбайдан шыққан сөз атыраптағы аталы жуан, бай, би, қажы, болыс, ру басыларға көп тарады.

Келгеніне оншақты күн болмай-ақ бұны дабырайтқан, көтере мақтаған лақап, қошемет сөздер Тобықтының төрт болысының бар жайлауына жетті.

Әрбір Әзімбай, Сәмен, Жанатай сияқты алысырақ жайлаудан келген болыстар өз еліндегі ниеттес жақын жуандарына сәлем айтып, шақыртып алып жатқаны да болды. "Төремен таныстырамыз. Қазақтан шыққан әрі білгіш, әрі ұлық. Орысша, қазақша бірдей ұлық, бірдей төре – Әзімқан ұлықпен таныстырамыз!" – деп әдейілеп шақырысады.

Осындай сәлеммен Көксеңгірдегі Әзімбайдың хабары бойынша Шұбар да келген. Ол Абайға сыртымен ғана жылтыраған боп, ішкі есеп, айла-тәсіл, ниет, мақсатта мүлде басқа болатын. Кім Абайға түбегейлі жау болар-ау десе, сонымен бұның сыры да ұштасып, достығы да беки түсіп, тілеуі де ұзаққа қосыла беретін.

Оның Тәкежаннан бетер қастық етер қайраты бар, қырыстығы бар Әзімбайды өзіне "жақын туыс", "жақын досым" етіп алған. Әсіресе екеуі, кейде Тәкежанмен үшеуі ғана боп, өзге жан баласына естіртпей сөйлескен сырларын тыңдаса, шындарын сұмдық қып ашушы еді. Олар айдан ай, жылдан жыл өткен сайын әрбір үлкенді-кішілі тартыс-таласқа Абай ықтиярсыз араласқан сайын, оның сыртынан айтпайтын өсегі, тақпайтын айыбы қалмайтын.

Тек Абай ғана ойламай, білмей жүрген кісі болады. Іші сезсе де, ол әлі де алданумен, жұбанумен келеді. "Қызғанышы болмаса, Шұбардың қастығы бола қоймас", – деп санайды. Себебі Шұбар әлі күнге болымсыз ғана сезік аңдатқаны болмаса, бұл шаққа шейін соншалық айлакер сақтықпен қастық етеді. Үнемі бір содырды, сотқарды, өз сұмдығы өзіне өзі жетіп жатқан біреуді алдына салады.

Солардың сыртында, ығы мен тасасында жүріп, Абайға ататын оғын кезеп отырады. Сондай есебінде біресе Оразбайды, бірде Тәкежан және бірде Әзімбайды алдына салып жүреді. Кейде Жиренше, Әбділдә сияқты аталас елдердің айлалы жуан содырларын да ақырындап түрткі салып, алға шығарып, өзі сырттарынан далдалап, тасаға түсіп кетіп жүреді. Қаладағы киізші Сейсеке, Қасен, Жақып сияқты байларды, мешіт-медреседегі хазірет-халфелерді де ақырын тамызықтатып, Абайға жау ете түсетін сөздер айта біледі.

Олармен кездескенде бұл өзінің мұсылманша көп оқығанын және мұсылман ғұламаларының кітаптарынан қол үзбей жүретін молдалығын да іске жаратады. Әзімбай, Оразбай, Тәкежан тәрізді ел жуандарына араласқанда ол бұл топтан және де жүйрік боп шығады. Себебі жасынан болыстыққа, әкімдікке іліне жүргендіктен Шұбар өз бетімен орысшаны да қарастыратын.

Барып тұрған күншілдік, қара ниет қызғанышпен Абайды қастай көріп жүрсе де, ол Абайдың өзі істегенді, оның қасындағы Мағаш, Кәкітай, Дәрмен сияқты жастардың істегенін, іздегенін қоса істеп, қатар іздеп жүрген кісі бола біледі. Бұл Абай өлеңінің бәрін біледі. Жатқа айту керек болса, Абай отырған жерлерде ағызып, судыратып айтып та бере алады.

Әзімбай, Тәкежандар болса, әрине, "Абайдың сөзі" деген жалғыз ауыз сөзді жаттап көрген емес. Оразбай, Жиреншелер де Абаймен қас, бәсеке болғандықтан, Абай сөзін әсте ауызға алыспайды. Ал Шұбар болса, Абайдың бар қоймасын білетін, ол көргенді қоса көріп, ол білгенді бірге біліп, одан "қалыспай жүріп қарасамын" дейтін адам. Анық "ішті-тысты", "кіресілі-шығасылы" дейтін, "Бүгінгі дос – ертең жау" деп, Абай өзі болжау аралас сын айтып жүретін ағайын-туыстың бірі.

"Өзі көрген қоймасын жауына барып өзі ашып беретін" – кісі болады деп те Абай өлеңінде өз ортасының талай атқамінер сойқанды қуларын атап жүрсе, соның да сан қылығы бір Шұбардың басынан табылатын.

Енді міне, сол Шұбар да Оразбай, Әзімбайлар хан көтеріп жатқан қазақ төресіне амандаса келіп, танысып табысқан-ды. Бүгін жұмыстан қолы босаған кешкі отырысында Әзімқан төре Оразбай бастаған үй толы жиынға бейіл берді. Өзіне тігілген бес үйлі орданың тап ортасында үш-төрт ақ жастыққа шынтақтай сүйеніп, әр жайдан сөз бастап отыр. Кешкі шайдан бұрын ол бұл отырған Тобықты жуандарын, ру басыларын, ата-текті жақсы білеміз дейтін қазақтарды таң қалдырды. Кітаптың айтқаны ма, өзінің хан баласы болған тегінен, жастайынан естігені ме, әйтеуір қазақ деген елдің арғы-бергісін бұл өңірде бұл отырған қазақтар айтып та, естіп те көрмеген түрде баяндайды. Сондай бір шағында Әзімқан қазақ даласының Ресей патшалығына қараған жайын сөйлей жөнелді.

– Кіші жүз қазағы Ресей патшалығына осыдан жүз алпыс жеті жыл бұрын қарады! Оған қаратқан Әбілқайыр хан дейді. Орта жүзді қаратқан Абылай десе де, Жекей хандай біздің аталарымыз да қатынасқан! – деді.

Айнала қамап отырған Оразбай, Есентай, Жиреншелер мына сөзді құптай түсіп, таңдай қағысты. Жиренше күбірлеп:

– Бәрекелді, арғы атасы ақ патшамен келіскен, өзі мынау! Шынжыр қатар осындағы! Қайт дейсің, ерім-ақ-ау! – деп, төреге соңғы сөздерін естірте тамсанады.

Төре одан сайын дәуірлей түсті.

– Ұлы жүз қарағалы қырық шамалы жыл болды. Бұны қаратқан да біздің төре, Абылай баласы Сок, Әділ дегендер болады! – дейді.

Енді бір орайда: "Кеше Құнанбайды аға сұлтандықтан түсіріп, орнын тартып алған менің туған ағаларым Құспек, Жамантайлар!" – деп те есіп соқты.

Оразбай мен Есентайға осы жайдың шеті мәлім болса да, мына тұста айыздары қанып, кеңкілдеп күле берісті. Құнанбайды бұл өңірдің қазағы атын атамай, тек қана "қажы" дейтін. Мынау отырған Шұбар мен Әзімбайларды Құнанбай нәсілі демей, қастерлеп "қажы баласы" деп атандыратын болған. Қазір мынау жас төренің Құнанбайды "Құнанбай" деп баттитып айтқаны, кектесін қақ басқа бір салғандай Оразбайға жағып отыр. Бұл жағынан да Оразбай, Есентайлар төрені осылайша сөйлетіп, дәуірлетеді. Тобықты жуандарын бір соның аузына қаратып алғысы келеді. Төре де Оразбайға өзі жаққан сайын өркештене берді.

Бір ауық ол шайдан бұрынғы әңгімесінде бұрын қазақтың хандық тірлігі болғанын айтады. "Қазақтың арғы рулары дүниені алған Шыңғыс ханның қолында бопты-мыс" деп кетеді. Ол Шыңғыстың Оразбайлар естіп көрмеген "дүниенің төрт тарапын өздеріне қаратып алған төрт ұлын" мадақтады. "Қасқа жолды" шығарған Қасым, "Ескі жолды" қалдырған Есім ханды айтады. "Бүкіл үш жүздің қазағына әмір-құдіретін жүргізген қазақ хандары мен төрелерінің" тегін апарып, сонау Шыңғыстың Жошы деген ұлына байланыстырады. Айта келе, өзін сол Шыңғыс ханның нәсілі қып бір шығарды. Бұнысы да Оразбайға жағып отыр. "Ендігі қазақты осындай, әрі арғы тегі қазақтың ханынан келе жатқан, бүгін өзі орыстың өнерін біліп, Оразбайдың "айтуынша" ақ патшаның қолынан ұлықтық алып келген кісі бастау керек!" – дейді.

Бүгінгі кеште "Әзімқан төренің әңгімесіне ынтығып жиылдық!" – деген би-болыс, ақсақал, атқамінер сегіз канат үйге зорға сыйды. Жағалай жайылған көп дастарқандар ортасынан алты-жеті жерден сапырылып жатқан қымыз бар. Жиын қымызды мейлінше сілтеп, қыза отырып, осы төренің ендігі бір әңгімесін тыңдайды. Онысы да мынау тыңдаушыларына таң қалдыратын қызық, соны әңгіме боп естілді. Бұл төре мынау отырған Тобықтыдан арғыны көп білмейтін қазақтарға исі "қазақ" деген елдің, бүгінгі орналасқан жерлерін, бөлінген болыстарын, ояздарын таратып айтып берді. Және Оразбайды, Әзімбайды, әсіресе Шұбарды, Елеуді өзгеше сүйсіндіріп, бар қазақтың бар жерлердегі санын шұбыртып айтып кетті. Бұл жайларын естігенде: "Міне, елдің ендігі басы, бұдан былайғы иесі осы болатынын дәл осы тұстан-ақ танысаңдаршы!" – деседі.

Әзімқан бар қазақтың санын айтып бір кетті. "Пәлен миллион" деп, мөлшер емес, Оразбай ғана емес, тіпті көзді-қарақты дейтін Шұбарлар да естімеген деректі айтты. "Ресейге қараған қазақ пәлен миллионнан астам" – деп, оны бір қайырып тастады. Содан әрі, бұл отырған қазақ қайдан білсін, 1895 жылы Петербургте басылып шыққан "Энциклопедический словарьдың" 15-томында қазақ деген халықтың әр болыстағы санын айтқан цифрларды үсті-үстіне төпей түсіп, Әзімқан айтып жатыр.

– Астрахань губерниясында екі жүз он алты мың қазақ бар. Орал облысында – төрт жүз он екі мың қазақ! Торғай облысында – үш жүз отыз сегіз мың. Ақмола облысында – үш жүз қырық бір мың. Мынау өздерің отырған бес ояз Семей облысында – бес жүз қырық жеті мың. Жетісуда – алты жүз мың. Анау Сыр бойында, Түркістан, Ташкент жағында жеті жүз отыз мың қазақ бар! Бұл шоғыр, тұтас, құйқалы қалың отырған жерлері! – деп, үй ішінде қымызға қызып алған ақсақал, қарасақалды, би-болыстарды, аңқылдақ, мақтаншақ ұркөппе байларды "қазақ не деген көп еді", "қайдан білген", "шіркін, білсең осылай біл!", "қазаққа ие болған, қамқор болған кісінің жиғаны ғой мынау!" – дегізеді.

"Бұндай білімді кімнен көрдік", "қай қазақтың ділмәрі мен білгірі осындай қып бар қазақтың басын түгелдеп беріп еді", "мынау анық-ақ Оразекең айтқандай, ендігі қазаққа бас болғалы тұр екен", "өзі де тектіден шыққан ғой", "бұның ойы тегі қазақтың бәрін санап алып, содан іргелі ел құрайын деп жүр екен!" десіп, кең үйдің екі жақ деңгейінде созыла отырған Жанатай, Сәмен, Әзімбай, Шұбар, Жиреншелер кейде төреге естіртіп, кейде өзара қызып алып, қымыздың желігімен дәуірлей түсіп, мақтанға да басып, гу-гу етісіп қалады.

Әңгімелерін мынау отырған жұрт өзгеше таңырқап, тамашалап тыңдағандықтан Әзімқан төре "Энциклопедический словарьдан" жақсы жаттап алған қосымша деректерін тағы да айтып кетті.

– Жаңағы қалың отырған қазақтан басқа анау Орал, Торғай облыстарының қырық мыңға жуық елі сонау Орал тауына кіре жайлайды. Верхне-Орал, Челябі, Тройский дейтін ояздарды мекен етіп те кетеді. Одан басқа талай мыңдаған қазақ Хива хандығында өмір кешеді. Теке- түрікпенмен аралас Амудария бойында қырық мың қазақ бар. Самарқан облысында жиырма мың қазақ, Каспий атырабында қырық мыңнан аса қазақ тағы бар. Одан қала берсе, Қытай жерінде, сонау Қара Ертістің басында, Алтайдың түстік жақ сілемінде, Тарбағатай, Сауырдың іші-тысында, оң-терісінде тағы талай қазақ бар, – дейді.

Бұлардың көбін Әзімқан төре жүз-жүзге бөліп, талай-талай руларын атап та берді. Соны тыңдаушы Тобықтының бай-билері енді мүлде таңдай қағып, бас шайқасып, ауыз ашып қалған. Олардың көбінің атын тағы да Оразбай түйе сөйледі.

– Не керек, шырағым Әзімқан, тек жолың болсын! Он күннен бері сенің лебізіңді ести-ести ырза болғаным сонша, қай сипатыңды айтайын! Төрт тарапың сай келген, ендігі қазақтың хан-төресі сен екенсің! "Ханым сен, қарашың мен" десем дегідей кісім өзің

екенсің! Өзге қазақтың "білдім, болдым" дегенінің бәрі сенің садағаң кетсін! – деп, қарқылдап бір күліп алды.

Жиренше жаққа жалғыз көзін бір қысып, бас изеп, Әзімбай жақты нұсқап та қалды. Дәл соңғы садаға кеткізіп отырғаны өзге емес, әр кезде аңдыған, аңдысқан жауы Абай екенін аңғартып отыр.

Бұл түні таңға тақау қалың жұрт Әзімқанды қошеметтеп мақтаумен болып, тарап кеткенде, Шұбар әлі де оған жабыса түсіп: "сұрайтыным бар, айтатыным көп" деп, қонақ үйлерге кетпей, қонып қалды. Әзімқанның да Шұбарды бір есептен керек еткен мұқтажы бар екен. Сол жөнде жиын аяғында ол Шұбармен қысқа түрде жауаптасып, сөйлесіп те қалып еді. Онысы Абайдың жайы. Төре Шұбардан Абайдың жөнін сұраған. Ол "Өлең жазатыны рас па және орысша білетіні шын ба?" – деп еді.

Шұбар Абайды көп білетін кісі қып көрсеткен жоқ. Бірақ "орысшаны долбарлайды" – деген. Мақтауға үйреншікті қызғанышы жібермеді. Өтірікті және бадырайтып айта алмады. Онысын және "өз туысын өзі мақтап тұр" деп айтпасын дегендей айлаға да жалғап, сыпайылыққа сала жасыра сөйлеген болады.

Бірақ бұл ойлағандай емес, Әзімқан Абайдың кейбір жайын білетін тәрізді. Ол туралап: "Абай Пушкин, Лермонтовты аударып, өлең шығара ма, сол рас па?" – деп те сұрап қалды.

Шұбар мынау төренің Абай жөнінен нақтылы білетін дерегі барын аңдап қалды. Сондықтан да оған біраз шынды айтуға тура келді.

– Рас, Абай аударады. Аударғаны рас! – деп, қысқа болса да, дәл жауап берді.

Әзімқан Тобықты қазағын шешен тілімен тамсандырған жоқ болатын. Оның кейбір қазақ сөзін айтуында бұл өңірдің елінен көнелеу бір тілмен қазақылап сөйлеп қоятыны бар. Ол тобықтыларша "болмайды" деп айтпайды, "бомайды" дейді. "Ендеше" деген сөзді "еше" деп қояды. Қазір Шұбардың жаңағы Абай жөніндегі сараң хабарын ести бере қадала түсті.

– Еше, сол Абайдың Пушкин, Лермонтовтан қазақша жазғанын білесің бе? – деп сұрай қалды.

Шұбар төремен жанасуына Абай сөздері себеп болатынын енді анықтап, аңғарды. Жаңағы сұраққа ол "білем" деп жауап берді.

Бұл жөнді естіген жерде төре Шұбарды билей, байлау жасап қойды.

– А, еше, ол сөзді, мен есітпей болмайды. Осында қасымда боп, ертең маған соны айтып бересің! Болды ма? – деп, қадала сұрады да, Шұбардың бас изеп құптап қабыл алғанын аңғарып, күліп қойды.

Төренің Абай жайынан естігені аз емес тәрізді. Соның ішінде осыдан бір жыл бұрын бұған ерекше көрінген бір жай – Абайдың ақындығы жөнінде болатын. Былтырғы жылы жаз басында ол Петербургтен Семейге келіп, содан Семейтауды басып, Қарқаралыға қарай жүрген. Семейтаудың бауырындағы Бураның бір байының аулына қонып отырғанда ол оқшау, ойда жоқ бір жайды аңдаған. Көрші үйде, аңғары отау үй болу керек, көп жастардың жиыны, думан-сауығы болып жатыр еді. Үлкен үйде, ауыл иесінің қасында отырған Әзімқан сол отаудағы ән, сауықты естіп, алаңдай берген.

Ол думанның жөнін сұраса, күйеу кеп жатыр екен. Және сол күйеудің жолдасы боп, осы Семейтау, Көкенге аты шыққан бір әнші келіпті. Осы жайды естіген соң жас төре үй иесінен өтініп, сол әншіні шақыртып алды.

Ақсұр жүзді, келісті толық бет бітімі бар, етшең денесі зор біткен, шоқша қара сақалды әнші бұл төрені салған жерден таң қылды. Ол:

Амал жоқ, қайттім білдірмей,

Япыр-ау, қайтіп айтамын.

Қоймады дертің күйдірмей,

Не салсаң да тартамын! –

деп бір кетті.

Сөздер төренің шала шырамытатын бір жайын баян етті. Әнші маңғаз пішінмен бұл өлеңді біраз айтып барып, енді тағы бір өлеңге ауысарында: "Жаңағы хатқа Онегиннің жауабы мынау", – деп салды.

Төре енді анық өзі болжаған жайды жыр қып отырған әншіге басын жастықтан жұлып алып, ентелей беріп сұрау салды:

– Ой, сенің айтып отырғаның "Евгений Онегин бе?" – деп, өзіне біткен топастау, оқыс мінезімен тұрпайы сұрады.

Әнші бұған бет бұрмастан әдейі паңдана жай сөздей етіп, тағы бір жайды айта салды.

– Өзің де біледі екенсің ғой, мырза! Ия, бұл сол "Татьяна, Онегин жайлары".

– Е, сен оны қайдан білуші едің?

– Мен білмейтін несі бар?!

– Кім деп білесің оларды?

– Олар орыстың мен сияқты Пушкин деген ақыны жазған қыз бен жігіт. Солардың жөнін қазақша өлең қылған біздің досымыз, үлкен ақынымыз Абай! – деді.

Бұл жайды Әзімқан төреге былтыр баян еткен Абайдың дос әншісі – Мұқа болатын. Абай атын Әзімқан төренің алғаш естуі сол болғанда, ол Абайды тек ақын ғана деп білуші еді. Биыл санаққа шыққалы сонау Қараөткел, Қарқаралы, Баяннан бері қарай Абай деген кісінің сөзі, өнері, халыққа айтқан өсиеті, ән мен өлең үлгісі дегендерді оқта-текте әркімнен ести жүрген. Енді міне, қолына Абай өлеңін көп айтып беретін кісі Шұбар тиген соң, ол жарым күндей Шұбарға Абайдың әр өлеңін айтқызып, тыңдап шықты. Бірақ жаратылысында өлеңді сүймейтін бұл төре қаншалық оқыған адам болса да, өзінің туған елінің тілі, қазақ тілінде жазылған Абайдың өлеңін тарс танымады.

Бір ауық ол Абай Пушкинді аударыпты, Лермонтовтың көп өлеңін қазақшалап айтыпты дегенге елеңдеді. Ол Абайдың қазақ жайынан айтқан, өз жанынан шығарған сөздерін тыңдап отырып, бұл өлеңдерді бағаламай, басқа бір жайды айтып кетті.

– Қазақтың ең жақсы ақыны Бұқар жырау болатын! – деп, Абайға оны салғастырмай, жоғары атап отырған тәрізді. Сөзінің дәл осы тұсы жақында Абай қазақшаға аударған Крыловтың "Есек пен бұлбұл" атты мысалына тап келуші еді.

"Әнің жақсы екен, тек қораздан біраз үлгі алсаң болар еді", – деген есек жөнін Шұбардың арам да болса жүйрік көңілі сәл есіне алып қалды. Ол өз ішінде Абайды үлкен ақын деп білетін де, бірақ жолы тура емес, қисық жөнде жүр дейтін. Қазақтың бар жақсысын масқаралап, елдің қорына, бұқарасына, кедей-кепшігіне көп табынатын Абайды бұл сынап, ұнатпай жүретін. Соңғы кездердегі оның ұғымы бойынша, Абайды түзу жолға салып, қазақтың хан-төресін, жуан ата жақсысын, мұсылмандық шариғат салтын жырлайтын ақын ету керек. Сонда Абайдан, Шұбардың ойынша, анық бар қазақ "жақсылары" сүйетін ақын шықпақ керек.

Әзімқан төренің жаңағы сынсымағының орайына Шұбар тағы бір ол төреге жақпайтын Абай жайын мәлім етті.

– Сіз Бұқарды жақсы дедіңіз ғой. Ал біздің Абай сол Бұқар жыраумен де шайқасып, мүйізіне іле кеткен бір жері бар! – деп, Абайдың белгілі өлеңін айтты. Қабақ түйе, жақтырмай тыңдап отырған төренің құлағына әдейі көтеріңкі үнмен естірте сөйлеп:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі жамау, бірі құрау! –

дей түсіп, төреге қабақ қағып, иек көтерді.

Әзімқан төре осыдан әрі Абай сөзін тыңдағанды тоқтатып қойды. "Ол қазақтың хандарын дұрыс мақтаған, өз заманындағы қазақтың кемел ақыны!" – деп, Бұқарды өзінің

дәл бүгінгі ханшыл, жуаншыл, бишіл ойымен әбден туысы жақын, ниеті түзу ақын етіп, көтеріп сөйлеп кетті.

Енді не ниетпен екені анық мәлім болмаса да, тағы бір күні Әзімқан төре Елеуді, Шұбарды шақырып алып:

– Ат ерттетіңдер, сендерді ертіп мен сапарға аттанғалы отырмын! – деген.

Бұндағы ниеті Көксеңгірден түстік қана жердегі Шақпақта отырған "Абайға барып, сәлем беріп, жүз көрісіп сөйлесіп, білісіп қайтамын" деген еді. Әзімқан төренің ертеңдікеш қасынан кетпейтін, қатты сенімді досы болып алған Оразбай баласы Елеу төренің байлауына үн қатқан жоқ. Бір ауыз сөз айтпастан аттарды тез әзірлетті.

Ертеңгі шайдан соң-ақ атқа мінген он шақты кісі қошеметші нөкердің ортасында келе жатқан Әзімқан төре Көксеңгірден шыға бере, Елеу мен Шұбар, Әзімбай үшеуін ғана бөліп алып, өзгелерді ілгері жіберіп, оңаша бір әңгіме бастады. Бұндағы сөз Абайдың жайы еді. Төре осы Абай деген адамның өз сөздерін де естіпті. Ол туралы жұрт сөзін де көп ұғыпты. Қазір бұның сол Абай туралы бірталай ойлары бар. Көп ниетін шынымен айтса, әзіргі өзі білген қалпында Абайды жақсы көруден гөрі сынап, мінеп, ұрсу жағына бейім тәрізді.

Әсіресе осы ойына оны бекіткен соңғы бес күндей бұның қасында болған Шұбар, Әзімбай тәрізді Абайдың өз жақындары. Ол Оразбайдан Абай туралы естігеніне бір түрлі қарар еді. Ал Абайдың дәл қасынан, етбауырынан шығып келіп, оның бар сөздерін де айтқан, іс, мінездерін де, ой, ниеттерін де баяндаған Шұбарларды тыңдаған Әзімқан Абаймен түсінісуден бұрын дауласардай. Осыған қазір Әзімқанның қасында келе жатқан Тобықтының жаңа буын басшылары, осы үш атқа мінген азамат не айтады? Анық іштегі қырындысын қалдырмай, шынын ақтарса қалай? Абайдың міні көп пе, жақсылығы көп пе! Мен онымен сөйлесу үшін осы жөнде қолыма ұстарлық дәлді, салмақты жайларды атап беріңдер, деген.

Солайша қасындағы үш жолдасын ойласу мен сөйлесуге салды да, төренің өзі енді ұзақ сапар бойында үндемей, тек тыңдаумен болды.

Әуелгі бір әңгімені Шұбар айтып еді. Соңғы алты-жеті жыл ғана бойында оның ішін Абайға қатты мұздатқан істер бар екен. Соны айтады. Бұнысы: "Семей қаласындағы ар жақ пен бер жақтағы он мешіттің, сан медресенің ғұлама, ишан, имам, халфелерін Абай өзіне қарсы жау етіпті. Сол жөнде ол екі түрлі дәлел әңгіме айтты. Біреуі, оба науқасының үстінде мұсылман имамдарымен араздасқаны туралы. Екіншісі, дәл мынау Оразбайдың жесірін, аталы ауылдың қаралы күйде отырған жесірін атасыз, елсіз, тексіз бір жалғыз кедейге Абай алып қашқызған. Оны апарып, қаладағы орыстың ұлығына қорғатқан. Сөйтіп, қазақтың, халықтың қағидасын, ата жолын бұздырды. Мұсылмандық жолынан, шариғатынан сотқар жастарды аттап өткіздіріп, пәле бастауға баулыды".

Осы ісінің екеуі де қаланың бар ұстаз имамдарын, білікті адам, басты саудагер байларын, қысқасы, қалалы жердегі "қазақ халқының бар қаймағын шайқалтыпты да түңілтіпті". Шұбар соны әсіресе кешпейді екен.

Әзімбай айтқанда: Абай қырдағы толып жатқан егінші, пішенші, емен-жарқы ғана тірлігі бар жатақ-сатақ деген, бұқара-сұқара дегенді қостағыш боп алыпты. Солар үшін сан рет елдің болысымен, қажысымен, бай-бағланымен, аталы жақсысымен, тіпті өзімен бір туған Тәкежан, Әзімбай, Майбасардай етбауыр жақындарымен де үнемі жарғыласудан, жаға жыртысудан жалықпайды екен. Сондықтан, болыс боп жүрген Әзімбайдың айтуынша, бұл күнде ол билеген болыста не көп? Сол Абайдың қоздыруымен азып жүрген жалшы-жақыбайдың, кедей-кепшіктің дауынан, арыз-шағымынан көп неме жоқ екен.

Сөздің бәрін арнаулы нысанасына шақтап, есеппен, салмақпен айтуды өзінің айла, тәсілі етіп жүрген Оразбай баласы Елеу, енді ғана сөйледі. Ол алдыңғы екеуінің сөздерінен бағып, түйгенін өзі айтатын жайға дерек етіп, керекке жаратты.

– Жырақты, баяғыны қояйын, осы биыл көктемнен бергі Абай мінезін ғана айтайыншы! – деп сөз бастап еді. Оның айтуынан мәлім боп отыр. Оразбайдың көктемде қол жиып, Көкен елін шапқаны Әзімқан төреге ұнайды екен. Ол мұны оң-теріс болса да қайрат, қажырлы қимыл, өнімді ашу деп біледі. Ел болатын елдің басшы боларлық ер-азаматының қолынан келетін қайратты қылық! – дейді.

– Ал Абай болса, осы жөнде бар Тобықтының игі жақсысына қосылмай, қырын кетіп отыр. Тіпті мынау екі інісімен, туған ағасы Тәкежанмен де Көкен елін шапқаннан бері қарай әсіресе қырбай, қырғи-қабақ боп алды. "Егінші-тігінші", "кәсіп елі момын" деген боп, "тілеуім солар жақта" деп айтады. Оразбайды "әлін білмес есер" дейді. "Қазіргі заман баяғы бұзақы, шабуыл заманы емес. Енді түзеліп келе жатқан заман. Артқа қарау керек емес, алда болатын жаңалыққа бой беру керек. Ескі қолшылдық, қара қазақ жолын қуғыштық бұл күнде садақа қылатын мінездер!" – дейді.

"Елдің игі жақсысына осы елдің исі бұқара, құнсыз-бұлсыз қара жұртын өшіктіріп, үрпитіп салып отыр!" – деген.

Үшеуінің де әңгімесін тыңдап келіп, төре жалғыз ғана сұрау беріп:

– Алдағы жақсылық деп айтады, онысы не, кімнен естіген, қайдан күткен жақсылық екен? Бұнысын білдіңдер ме? – деген еді.

Ол жайын Шұбар тағы да таратып берді.

– Бұл жөнде Абай қазақты айтпайды. Тіпті сонау Ресейді айтады. Алдыңғы аз заманның ішінде Ресейде жақсылық болады. Бұл тәртіп өзгереді, басқарады! – дегенді де көп айтады, – деп бастаған.

Төре тағы да қадала түсіп:

– Ол кімнен шыққан, қайдан шыққан сөз, соны айта ма? – деп еді.

Шұбар бұл жайын да төреге таныта білді.

– Е, Абайға бұны айтатын оның ішкі Ресейден айдалып келген әралуан достары бар емес пе! – деп, Әзімқанды тағы бір түршіктірді. Шұбар әуелі Михайловты айтты. Одан бергі, соңғы сегіз-тоғыз жыл ішінде ойы мен тегі тіпті бөлек Павловтай Абай досы бар екенін баян еткен! Осы жайдың бәрін Әзімқан естіп болғанда жолаушылардың алды Абай аулына тақап қалған еді.

Енді төре шұғыл өзгерді. "Елеу!" – деп қатаң үн қатты да, жағын тістеп, қалың қабағын түксите түйіп алды.

– Мен өзгердім! Шақыр анау алдағыларды. Бармаймын бұл Абайға! Мен сәлем беруге тұратын Абайды танығам жоқ. Болды, қайт бәрің, – деп, тізгінін шұғыл тартып, атын кейін қарай бұрып алды.

Төренің байлауы өздерін таң қылған оқыс байлау болса да, Елеу мен Әзімбай іштерінен ырза болысты. Екеуі қатарынан бар пәрменімен асыға айғайлап, қамшыларын, тымақтарын бұлғап, ілгері кеткен жеті-сегіз атқамінер жолдастарын кейін бұрып алысты.

Сол күн кеш батпай, Абайға бармай, Әзімқан төре Көксеңгірге келді. Баласы Елеуден сұрап, Әзімқанның бүгінгі бар сөздеріне, Шұбар мен Әзімбайдың жауабына Оразбай бір қанған еді. Кейін Әзімқанның Абайды мінеп, айыптап, оған барудан айныған анық білгенде, Оразбай отырған орнында байыздай алмай, қуанғаннан жорғақтап кетті.

Бір шынтақтап, бір ытқып отыра қалып, біресе тепеңдеп, астындағы тайтерісінен жылжып шығып кетеді.

Жалғыз ғана оңаша отырған баласы Елеудің көз алдында өте қызып қуанды. Осыдан екі-үш күн өткен соң Қоңыркөкшенің қазіргі болысы Сәменді Оразбай қасына алған. Жерлері шалғай кетіскенмен, бұл екеуінің түбі аталас болатын. Сол Сәменнің бұған ашқан бір сырын және өзінің де ішінде жүрген бір үлкен күдік кірбеңін Оразбай ендігі досы Әзімқан төреге анықтап ашып, ақылдаспақ болды. Екеуі Оразбайдың үлкен үйіне Әзімқанды жалғыз ғана шақырып алып, үшеу ғана боп отырып, әзірше қысқа ғана, тұйық қана түрде Әзімқан төреден ақыл сұрасты.

Енді бір он бес күнде Арқат деген жерге Семейдің оязы Маковецкий шербешнай сияз шақыртып отыр. Онда кешегі Уақ пен Тобықтының жанжалы тергеледі. Тобықты мен Уақтың жер бөлігі бекіледі.

Уақ өзіне Семей оязының көп билерінен көмек жиып жүр. Әзімқан төренің осында жұрт алдында өзі мақтаған "Оразбай шабуылы да" талқыға түспек. Ал осы тұста "өзгенің жөні бір басқа" деп келіп, Оразбай кесер сөзінің Әзімқанға салып отырған бар салмақ түйініне шұқшиып келді.

Ендігі айтатыны: "Жараның үлкені сол болғалы тұр. Уақтың сөзін мені мұқату үшін Абай қостайтын сияқты. Ал ол қостаса, Тобықтының өзінің ішінен маған қарсы айғақ шыққаны. Мені айыптаушы, тіпті Тобықтыны айыптаушы Уақ емес, ұлық емес, Тобықтының өзі болғаны. Соның ішінде, әсіресе Абайдай ой мен қырға аты бірдей жүріп тұрған адамның айғақ болғаны. Осы бар ел жақсысының аяғына тұсау боп тұр. Тағы бір кеселі, Абай Тобықтыны "зорлықшыл" деп, өзі айыптап шықса, айналада отырған осы Семей оязындағы Сыбан, Керей, Бура, Матай, Уақ, Найман – бәрі-бәрі сөз біріктіріп, жабыла түседі. Сөйтіп, Абай Тобықты жақсысын ірік-шіріктерге тұсатып жыққалы жүр.

Ол сонымен, ескі әдеті бойынша өзіне "әділ" деген атақ алмақ. Бар қазақтың "қамқоры" дегізбек. "Әсіресе, жылаулар, бұқара қазақтың қорғаны" деген атақ алмақ. Бірақ көріп отырсың, бәрімізге, қазақ жолына, ел жақсыларының бірлік, берекесіне қас әрекет етіп отырған Абай міне! Жә, осыған не қылсақ рауа? Ертең шербешнайда бәрімізді құлатып беріп, бір араға үйіп-төгіп кетсе, қайтпек керек осы Абайға?!" – деген еді.

Сәмен – Абайға Оразбайдан да бетер өші бар болыстың бірі. Оның өз есептері жетерлік болса да, қазір кеп онда емес, Оразбай айтқан жайда. Енді ол да өзімен жақсы құрбы жас төрені "ағеке" деп жалына түсіп:

– Тура ақылыңа қоңсы қона келдік, ағеке! Ендігі басшым, асыл төрем! Айтарыңды өзің айт! Қалай етейік осы Абайды? – деп қадалып отыр.

Төре Абайға енді сыншы ғана емес, өшігіп алған жазалаушы есепті. Аямас жаудың қалпына келіп, қырыс қабағын суыта жауып, түйіп алыпты.

Ол өз жауабын енді бір-ақ кесіп, шолақ айтты. Жұдырығымен қылтанақ мұртын сипай отырып, екі сотқар жуанға олардың өзінен әлдеқайда асып түскен, бұлардың ойларынан сонағұрлым өктем жатқан бір пәлені тастады.

– Еше, не сөзі бар? Бар сөз біткен, бар жол таусылған да! Сондайда жөн таппайтын Оразекең бе еді?! Несіне ұйлығып, қамалып отырсыңдар? Бұндайдың сөзі, тілі біреу- ақ болады. Ол тілді Оразекең оқыған да оқытқан. Абайды молда қылатын да сол Тұщықөлде жұмсалған қайрат, қара шоқпар! Оған тыйылмаған, аюсыған Абайды көріп алармын! Ұқтыңдар ма? –дегенде, Оразбай мен Сәмен бір-біріне әрі таңырқап, әрі қуаныса қарасты. Бар жайды түйісіп, үндемей ғана бас изесті. Енді тырс еткен үн шығармай, "е" дескендей жаба қойысты. Осы түнде Әзімқан төре ойға келмес сұмдыққа өз қолымен құрық берді.

3

Арқат бұл өңірдегі таулардың көбінен өзгеше. Көлемі шағын жалғыз тау болғанмен, бұның құз-қиялары, биік жартастары көп. Қыр арқасының серек тастары ерекше сұлу біткен, бірақ қиын тау. Осы Арқаттың ең биік тұсы оқшау біткен жылтыр құз текшедей бөлініп, аспанға шаншылып, қызық көрініс береді. Сол құздың биік басы мен төмені әдейі қырланған күймедей боп біткендіктен "Күйметас" деп аталатын.

Қазір Күйметастың шығыс жақ баурайындағы Қопа дейтін кең қонысқа тағы да көп үйлер тігілген. Бұнда қалың жиын жүріп жатыр. Қопа кең шалғынды, жылып аққан мол сулы, мөлдір бұлақты және тауға қараған төрінің көбі тал, терек, жасыл әсем жас тоғай. Бұнда да бүгін тігілген үйлер ауыл үй, жеке адамдар мекені емес. Сирек болатын бөгде топқа арналып тігілген үйлер. Үй саны мол, елу-алпыстан асады. Кей тұста сол үйлер үйіріліп топталып қонса, тағы бір тұста өлке бойының көгалы жіңішкелеу тартқан жерлерде екі қатардан ұзай созылып тігіліпті.

Ортадағы қалың топ ақ үйлерге жақын тастақ төбеде Көкен болысының осы жиынға келген үш-төрт кісісі өзара әңгімелесіп отыр. Бұлардың арасында Бостан, Құлжатай, Еңсебай бар. Ол үшеуі қазіргі алты-жеті кісілік топтың ортасында көбірек сөйлеп, көтеріңкі көңіл, ажар байқатады.

Сонау ұзақ ойран айғағы болған Тұщыкөл басындағы түнде Бостан қатты мертіккен екен. Оның қазір оң қолы шолақ боп біткен. Саусақтарының басы семе бастапты, қайратты батыр қолы сынып біткен қалпында, қысқара түсіпті. Бірақ қазіргі ажарында Бостан уайым еткен кісі тәрізді емес. Құлжатай да қаба қара сақалы, қалың мұрты аузын жауып тұрғанмен, сөйлесе, күлсе, маңдай тістерінің қатары түгел опырылып, жойылғанын байқатады.

Бүгінгі жиынға бұлардың келу мақсаты да өздері кешкен, өз бастарынан атқарған ауыртпалықтың, "бас шығымының" жоқшысы болу. Бұлардың бәрі де байлаулы бір сөзді асығып тосып отырысқан. Ол сөзге тиянақ байлау жасататын адам бар. Бүгінгі сөз сол адамның сөзі деседі. Қалай айтады, немен келеді?! Сол жайды өздерінің ойларына үлкен бір асу тәрізді сезінген Бостандар жаңағы "келеді" деген адамды асығып тосады. Жақын дөңнің басына шығып отырған отырыста да "сол керекті адам келе ме екен" деп көздей отырысқан.

Арада біраз мезгіл өтсе де, ол кісінің келісі бөгеліп тұр. Азғана топ ермек үшін әралуан жайдан қысқа қайырып, сөз қозғап отыр.

Бір уақыт Еңсебай өзінің құрдасы Құлжатайға қарап, оң қолын нұсқап, Күйметасты көрсетті.

– Құлжатай, сен "ермін, батылмын" дей бересің. Ал, анау Күйметастың басына шығар ма едің? Осыған жан баласы шықпапты дейді ғой. Жұрттан озып, жалғыз бір шығып көрсең не етер еді? – деп әзіл тастады.

Құлжатай бұған орай Еңсебайды қыжыртып кекете сөйледі.

– Мені Күйметасқа шығарып, тағы бір Боран атандырайын дейсің-ау, ә?! – деді.

Бостан мен Еңсебай Боран деген кісіні естіген жоқ екен. Бұлар қатарынан Құлжатайдан соны сұрады. Енді Құлжатай опырық аузын жымита күліп отырып, Күйметасқа қарай түсіп, тың бір әңгімені айтты.

– Тобықтыда өзгемен қатар өтірікші де елден ерек емес пе! Мамай деген руының адам айтпас өтіріктерді айтатын Боран деген кісісі болған. Сол айтыпты ғой: "Күйметастың басына таң сәріде жалғыз өзім бір шығып, дүниені болжайын дедім. Түу басына шығып алып, айналаға көз салсам, бұл әлемнің көрінбейтін жері жоқ екен. Сонау Семей қаласы тіпті аяғымның астында қалды", – дей бергенде, Құлжатайға қарап, қызыға тыңдап отырған жұрттың бәрі ду күле бастады. Құлжатай өзі де балғын, қалың иықтарын дірілдете түсіп, күле отырып, әңгімесін соза берді.

– Семей аяғымның астында қалып, барлап қарап тұрсам, қаладағы киізші Сейсеке бай таңертеңгі намазға дәрет алғалы жез құманын қолына алып, ауласының ішінде әжетханаға бара жатыр екен! – депті. Сөйтіп, Боран осы Арқаттан өздеріңе мәлім жүз елу шақырым жердегі Семейдің байын да көріп, қолындағы құманын да аңдаған. Ал кейін сол Боранды қалжақ етіп шығарған өлең де бар ғой! – деді де, бір ауыз қызық өлең айтып берді.

Басына Күйметастың Боран шыққан,

Қазақтан өтірікке оран шыққан.

Онан соң Күйметасқа жан шыққан жоқ,

Аспанда шаңқылдаған қыран шыққан! –

деген сөз бар деп еді.

Бостан мен Еңсебай Құлжатайдың әңгімесіне сүйсіне мәз бола күлісті. Еңсебай әлі де қалжақтап Құлжатайды қағытып отыр.

– Тобықтыда Боран шықса, "Қырықүйліден Құлжатай шыққан" деп біз де өлең шығарайық. Кейінгіге аңыз босын. Сен де бір осы бос жатқан күнде шығып қайтшы соның басына! – деп, жақсы көретін құрдасын сөйлеткісі келеді.

Құлжатай әңгімені басқаға бұрды.

– Құлжатайды Күйметасқа шығарып жетістіріп қайтесің. Оразбайдай Тобықтының содыр-сотқарын жеңдіріп-ақ жетістірсеңші. Бұл жолғы біздің шықсақ шығатын, көксесек көксейтін биігіміз сол емес пе? Ақылы жоқ, көксоққан-ау! – деп қойды.

Енді ғана алдыңғы жасыл белге қарай түсіп отырған Бостан өз тобына жаңа аңдаған жайынан дабыстап сөз қатты.

– Жігіттер! Анау бір топты байқаңдаршы! Со жақтан келеді деп еді! Осы біреу бес-алты кісі сол әлгі біздің сияздың тосып жатқан адамы емес пе! Мезетіне, қисынына қарағанда осы сол болу керек! Жүріңдер, анау орталық үйге баралық, солай бет алды ғой! – деп, орнынан тұра берді.

Бұлар беттеген қалың топ үлкен үйлер он шақты еді. Дәл осы үйлерде Семейдің оязы Маковецкий жатқан. Қасындағы үйлерде соған ере келген қыр болыстарын басқаратын екі крестьянский начальник жатыр. Бұнда және де Самалбек сияқты ояз тілмашы, кеңсе қызметкерлері, тағы да бес-алты стражниктер жататын. Одан арғы жоғары кеткен үйлерде Семей уезінің он бес-он алты болыстарының адамдары бар. Төмен қарай ылдилай тігілген үйлерде Тобықтының төрт болысынан келген адамдар жайғасқан. Жоғарыдағы үйлерде Бостан мен Еңсебайлардай Көкен болысының адамдары бар-ды. Жиын Семей оязының бар қазақ болыстарынан жиылған "шербешнай сияз" деп аталады. Арқаттағы "шербешнай" кейін өзінің көп байлауымен көп ел аузына мәлім болған. Маковецкий басқарған төтенше бір сияз. Дағды бойынша бұндай шербешнай сияздарда қаралатын істер көп болатын. Ал мынау сияз болса, олардан бөлек бір жайы бар. Бұл бір-ақ жөнге, бір ғана үлкен іске әдейі арналып құрылған. Бұнда қаралатын Тобықты мен Көкен елінің жер дауы. Соған байланысты осы өткен жылы көктемде болған шабуыл, үлкен жанжал жөні тексеріледі. Семейдің жандаралымен келісіп, Маковецкий Семей уезіне қараған он алты қазақ болысының бәрінің басын осы Арқатта қосып отыр.

Дау төрт болыс Тобықты мен бір болыс Көкен арасында болғанда, бұл екеуі бір жағы даугер, бір жағы жауапкер болып кездеседі. Ал арадағы байлау, билік сөзді кесетін қалған елдер. Және солардың ақылын, байлауын ескере отырып, ең соңғы әкімдік түйін жасайтын ояз болады.

Көлденең елдерден Ертістің төменгі жағындағы бес болыс Бәсентиін, Найман, Бура келген. Ертістің ар жағындағы қарағай ішіндегі қазақ болысы – Белағаштың адамдары бар. Содан басқа Ертістің қыр жағындағы Тобықтыдан өзге алты-жеті болысының елі жиылған. Әрине, "ел" дегенде, бұл араға ояздың, крестьян начальниктерінің жинап отырғандары әр болыстың патшалық заңы ретімен сайланған билері.

Бұлар ауылнай бас биден болғанда, әр болыстан он мен он бес шамасындай би болады. Он алты болыстан жиналғанда солардың ұзын саны екі жүз елуге тарта адам. Қазіргі көп үйлерді мекен етіп жатқан сол әр тараптан келген билердің екіден-үштен жайғасқан топтары. Сөйтіп, Тобықты мен Көкеннің дауына тергеу мен кесім айтатын жаңағы билер тобы.

Енді сияздың өзіне тартысқа келген жақтар мен жауапты адамдардан басқа барлық осы маңда жүрген адам атаулының бәріне мәлім бір жай бар. Онысы: қай жақтың тілеулес

адамы көп, соны таңертеңнен кешке шейін жұрттың бәрі сөз қылып, санасумен болады. Бидің көбі Көкен жағында ма, Тобықты жағында ма? Осыны сарапқа салады. Кесік, байлау жақындай қоймағандықтан, әлгі жай ешкімге де анық мәлім емес. Жалпы сырттай ойласа, Тобықты зорлықшыл, соқтыққыш және ұрысы, барымтасы көп содыр ел. Оны ой мен қырдың бар елдері біледі де, Тобықтының бұзарларын, сойқандарын соншалық жиреніп жек көреді. Әсіресе, Көкен, Семейтаудай, Белағаш, тоғай бойындай еңбекші, егінші, қарекетшіл елдері қатты жиреніп жек көреді. Ол болыстардың момын халқының аузында Абайдың:

Ел бүлігі Тобықты,

Көп пысыққа молықты! –

деген сөздері жиі айтыла жүреді. "Тобықтының жыртысын жыртамын" деушілерге қарсы әрдайым Тобықтының өз жақсысы айтқан "ұрып жығар" дәлелдей.

Бұл жағынан қараса Тобықтының тілеулестері аз. Көкеннің көмекшілері көбірек болу керек. Сол елдердің ыңғайымен билерді жікке бөліп байқағанда Тобықты жағында елу-алпыс би қалады да, өзге жүз жетпіс, жүз сексендей билер бір-ақ жаққа ауып кетуге болады. Бірақ солай етіп қоя ма?! Би дегендер, Абай айтқандай, "аттың сауырына, түйенің өркешіне" жантаятын, бір орында тұрмайтын жандар. Олардың және бір сыры бар. Қай болыста болса да, кем қойса да екі жуанның бәсекесі болады. Ендеше, әр болыста екі жақ, екі тарап билері жүреді. Солардың енді қайсысы қай тарапқа тартып кетерін білу тағы оңай емес.

Және осының бәрінің астарында билер үшін тартысып жатқан, өлердей жанталасқан сыпсың сөз өзгеше көп. Тергеу әлі басталған жоқ, бірақ Тобықтының Оразбайының қасына ере елу кісі келген. Одан басқа Әзімбай, Сәмен, Жанатай сияқты болыстардың қастарына оннан, жиырмадан келген анық сөзуар, пәле қуған, партия басы атқамінерлер. Солардың бәрі де осы үйлерге орналасқан. Барлық болыстардың билері мен олар жатқан үйлерінің маңында, іргесінде әрбір өткен түн сайын қараңғыны жамылып, қалың сөз тартыстар жүреді. Бұл тұста "ат майы", "түйенің өркеші" емес, кем қойғанда түйе аталса, түгімен жұтылатын. Ат ауызға алынса, басы бүтін кететін. Ақша, пұл "күйек асты" көп жол тауып жүріп жатқан. Бұның бәрінің атын, дәлін айтқанда "арын-сырын саудалап" келер таразыға, тайталасқа жанталасқан халді білдіреді.

Бағана Бостандар тосқан адам осы топтың ортасына келмек. Ол алдағы байлауға өзінің аса маңызды "кесек сөзін" айтатын куә адам. Оны куәға салып отырған зорлық көрген Көкен жағы. Соның куәлігін тыңдауға бұйырып, соған қарай өздерінің байлауын, бетін белгілегелі отырған көп болыстардың әлі беті ашылмаған көп билері. Бұлардың үстіне сол келетін куәның сөзін ояз Маковецкий мен екі крестьянский начальник керек етеді. Даугер Көкен болысының көп приговор берген қалың елі, қара бұқарасы болса, өздерінің әр арыз приговорының ішіне осы адамның атын жазыпты.

"Біздікі жөн бе, Оразбайдыкі жөн бе? Осының анығына айдан анық көзі жететін сол адам, соны куәға тартамыз!" – депті. "Себебі – ол адам Көкен мен Тобықтының жер дауының арғы-бергісін жер түбінен білетін адам!" – депті.

Жаңағы жөндердің бәрінің үстіне сол болашақ куә Тобықтының өзінен шыққан адам болып отыр. Бұнысы жапа көрген Көкен елінің мынау куәға не сенгенін көрсетеді немесе ел болып сынға салып, шынға тартқысы келген байлауын танытады. Тобықтыға да бұл кісінің куәлігі мойын бұруға келмейтін қысталаң жай. Жауласқан жауың куәны өзіңнен салса, оған қайтіп, не деп қарсы боласың. Бұл жөнде "осы куә куәлік айтпаса екен деп" айтуға ең әуелі Оразбайдың өзінің аузы бармайды. "Не дегенмен Тобықтының" намысын жібермейді. Біздің деген жерімізден шығады. "Өз елін жатқа жығып бермейді" деп бір ойлайды. Және де одан әрі сұмдық бір ойлары тағы бар. Егер Тобықтыны жағаласып тұрған жауына жығып берсе, онда Тобықтының тобынан өзін өзі жат қып шығарады. Оққа байлап бергені болады. Жә, бұл куә дәл осы күні осы соңғы жолға баса ма, жоқ па, оны да көреміз?! – деседі.

Сөйтіп, ол адам өзінің аузына қараған көп көздің сынына ғана емес, қадалып тұрған көп найзаның да ортасына түседі. Денесіне жара салғызбай, арына таңба бастырмай адал, аман өту шарт. Сондайлық қиын түйінге бүгінгі ықтиярсыз сапары алып келген куә қасындағы бес-алты кісі жолдасымен ең әуелі Самалбек тілмаштың үйіне кеп түсіп еді. Қалың көпті қазір дабырлатып: "келді, келді" дегізген, сол көпке өзін шын көп күттірген куә – Абай болатын.

Самалбек сүйегі қырғыз. Өз қалпында Семей қаласындағы бар қазақ тілмашы, ұсақ чиновнигі, жалпы "қаратаяқ" атанған тобының ішіндегі момын, түзу адам. Абай оны: "Отырған орны адамды бұзатын жер болса да, өзін өзі өз әлінше дұрыс алып жүреді", – деп бағалайтын. Әуелі соның үйіне түскен себебі, Абай өзін осы сиязға алғызып отырған әкімдердің не тілейтінін білмек. Тобықты мен Уақтың бұл жайында екі жақтап, үсті-үстіне келіп сөйлесетін кісілерін көруден Абай тартынып келді. Ең алдымен өзінің сөзі "кімге керек?", "неге керек?" және "қандай салмағы боларлық жай бар?", соларды аңдап алмай, алысып жатқан екі жақтың бірде-бір кісісін көру бұған керек емес, жол емес тәрізденген.

Самалбек жаратылысындағы сараң сөзді, тартымды мінезі бойынша Абайға ашылып, көп нәрсе айтпады. Оның "жалғыз білгенім сол" деп айтқаны: "алысып жатқан екі жақ бірдей Абайдың куәлігін керек қып отыр. Ояз бен крестьянский начальниктер сол екі жақтың арызы бойынша Абайды тыңдау қажет десті. Бірақ олардың ішінде, арғы ниетінде қандай байлау бар екенін Самалбек білмейді. Оның айтуынша, Абай не қыларды өзі жақсы аңғаратын болар. Және сол өзіне лайық көрінген дағдылы жолымен куәлік айтқаны Абай басына лайық болар!" – дегендей кеңес тәрізді сөз айтып бітірді.

Куәлік бүгін тыңдалмақшы емес. Ол ертеңге қалып отыр. Түске жақын Самалбек үйінен Абай шыға бере ойлағанындай жан-жақтан қамап, жеке сөйлесуді тілек етуші кісілер қадам басқан сайын орала берді. Сонымен, бүгінгі жарым күнді және сол күннің

кешін, жарым түніне шейінгі уақытын Абай көп кісілермен жеке-жеке сөйлесуге бөлген еді.

Тобықты мен Уақтың атқамінер жуандарынан бір-бір ғана кісімен сөйлескен. Солардан кейін Абайға өтініш айтушы көп адамдар, көктемдегі жанжалда қаза көрген, азап тартқан, тіпті содан кейін сорға қамалған жандар бар екен. Бұлардың бір алуаны – Бостан, Құлжатай, Еңсебай тәрізді Көкен жағынан сол шабуылда соққы көріп, кем-кетік боп қалған адамдары. Тобықтының да әр руы аттандырған жүз қаралы кісінің қазір онға жуық адамы сол Бостан тәрізді өздерінің бас уайымын шағып келді. Бұлардың арасында қабырғасы сынған, қолы сынған, бет-аузына ауыр жара түскен немесе көзі шыққан кем-кетіктер келген-ді. Солардан басқа, өздері жоқ болғандықтан, сол шабуылда тұтқын боп қайтпай қалған он үш адамның жалғыз кәрі шешесі, алжуға жеткен карт атасы, аш-арық боп қалған қатыны немесе жетімсіреп, күн көруден қалып, қайыршылыққа салынып бара жатқан жас балалары Абайға өз жайларын айта келген еді.

Бүгін түн жарымына шейін ас ішпей, жолдан кейін тыным алмай, бірде-бір үйге де кірмей, қараңғы далада көп үйлердің сыртында тапжылмай жалғыз отырып, Абайдың тыңдап шыққандары көктемдегі бүліктің әлегін шеккен жалшы-жақыбайдың жайлары болатын.

Келесі күні Абайдан бұрын тағы да куәлік айтатын бірер кісі өтті де, түске тақай берген шақта ояз бен қалың топ билердің жиыны Самалбек үйінен Абайды шақыртты.

Қазір ояздың сегіз қанат үйіне Абай беттегенде кешегі Бостандай сыртта жүрген барлық ел дөң басынан, алыс үйлерден, бұлақ басынан, тал тоғайдың арасынан андыздап шығып, қаптай бастады. Билер мен ояз отырған үлкен үйге Абай табалдырықтан аттап кіргенде, сол үйді әлденеше жүзден асқан қара халық еңсере қамап, басып кетті.

Абаймен ілесе ағылып кіре бастаған топтар да бар еді. Стражниктер, атшабарлар Абайға жалғаса кіріп жатқан топты тоқтата алмай қалды.

Енді біразда Абай үйдегі ұлықтар мен қазақтың әр тараптан келген, әр үлгілі киім киген әкімдерімен амандасып тұр еді. Бірақ осы кезде үйге тоқтаусыз ағыла кіріп жатқан жұрттың дабыры мен шуы амандық сөздерді де естіртпеді. Абай отырарлық орынды да қалдырмайтын тәрізді.

Екі жақ босағадан төрге қарай малдас құра сығылыса отырған, төстерінде знактары бар болыстар мен билер енді аңтарылып оязға қарады. Ояз қасындағы Самалбекпен, начальниктермен сәл жауаптасып, орнынан ұшып тұрып, бір байлау айтты. Самалбек онысын жұртқа жеткізгенде, ендігі жиынның отыратын жайы өзгеретін болды.

"Киіз үйге сыймайтын болғандықтан, қазіргі жиылыс далада болады. Барлық жұрт енді қайта шығу керек!" – деген. Ояз өзі қасындағы нөкерлерін ертіп, есікке қарай қозғалды. Осымен сияздың ендігі кеңесі тағы бір сағаттай бөгеліп қалды.

Ыстық күннің көлеңкесіз шақырайған өтіне шыдау да оңай емес. Сондықтан болыстар оязға өздерінің қошеметін көрсете түспек боп, жақын қонған бес-алты үйдің ортасына киіз, кілем жайғызды. Төбе жағын үлкен кенеппен керіп, көлеңке самал жасатты. Үйдегі үстел, орындықтарды да осында келтірген еді. Бұл алаң тағы да көп билерден әлденеше есе артық болған бөгде халықтың тобына лық толды. Отыруға сыйыса алмай, арт жағы түрегеп тұрысқан. Үй-үйдің арасына сығылысқан, кей үйлердің ішіне кіріп ап, есігінен қарасқан адам топтары сіресіп алды.

Абай куәлігі басталатын кезек жетті. Енді қалың жиынның ойы да, көзі де Абайдың өзіне төнгенін, тәуір үмітпен сенгенін Абай анық аңдап тұр.

Қазақ жолымен болатын талай жиындарда жас кезінен-ақ көп сөйлеп жүрген Абай бұл топтан да қорғанып тұрған жоқ. Бірақ өмірінде дәл осы жолы қатты қобалжып, қиналатын шақта тұрғандай. Сырттан, көлденең жұрттан, қалың топтан қысылып, қобалжыған күй емес. Әдетте куәлік оңай да, би болу қиын. Бұдан бұрынғы сан жиын бүгінгіден Абайға әлденеше есе ауыр болса керек еді. Онда бұл оң ба, теріс пе кесім айтып, қиын түйінді шешетін. Ақылмен, абырой, атақ барымен де жауапкер болатын. Бірақ сондай кезеңдердің өзінде де дәл қазіргідей Абай қысылған емес.

Өмірдің өрін едәуір жүріп келіп, Абай енді айналаға көз тастап, өткен мен кеткенге, бүгін мен болашаққа өз кеудесіндегі танығанын, шынын ашпақшы. Бұл жиынға айтатын ендігі сөзіне Абай басқаша, ерекше бір бекіністпен келіп тұр. Өз ұғымынша, қазіргі Абай анау отырған, түксие қараған жалғыз көзді Оразбайдың алдында тұрған жоқ. Екі жүз елу знактары мойындарында салбыраған, ары да, адамшылығы да саудалы сан бидің де алдында тұрған жоқ. Керек десе, ендігі Абай сөзін хатқа түсіргелі отырған ұлықтардың да алдында тұрған жоқ. Абай өзін заманымен беттесіп тұрған адамша түсінеді. Бір есептен әке мен бала болып айтыспақшы. Тағы бір жөннен өзі әке болып, бала буынмен бет ашып, шынға жетіспекші.

Екі жайдың екеуіне де ардың ғана мегзегенін арқау етпекші. Не сөйлерін ойлап алмаса да, нені сезетінін аңдап алған еді. Өзіне кезек жеткенде Абай орнынан тұрып, қоңыр жүзі ақшыл тартып, басындағы тымағын алды. Екі қолын сол тымағымен қоса артына ұстап тұрып, сөйлеп кетті.

– Ағайын жұрт, бір дуан елді бір араға шоқтай жиған әлек сөздің жөніне мені куәға тартпақсыздар. Мен сол куәлікті айтқалы келдім. Кесік айтатын мен емес. Осында мансап иесі аса көп адам бас қосыпсыздар. Мансаппен адам қасиет таппайды. Адаммен мансап қасиет табады. Әділет жол тапсын, өріс алсын деймін. Қаншалық ащы болса да, әлдекімге ауыр тисе де, жұрт жарасын емдейтін дәрі сол – әділет қана. Ал дәрі ащы болса да дертті жазады. Осыны сіздер ойлар деп сенемін де, өзіме соны арқау етемін. Қолымнан келсе, ақыл-парасатым жетсе, өз кеудеме ақ көрінген әділетті айтқым келеді. Рас, бұл жөнде жеңілдік жоқ. Өйткені кейбір қыңыр көкіректер бар. Олар қаскөйлікпен, зорлықпен, арамдықтың есебінен басқаны ойлап көрген емес, барлап барған емес. Қазақ "инемен

құдық қазу қиын" деген нақыл айтады ғой, мен айтсам, сол "инемен құдық қазу" кей көкіректен қаскөйлікті қуудан оңайырақ па деймін! Осы айтқан түйіндерім менің куәлігімнің тағы бір арқауы да тіректері! – деді.

Абай мынау жиынның бәрінің суырылған шешендік дейтін, өз әлінше ақыл-парасат дейтін жайларының бәрінен жоғары соғып, биіктеп шықты. Адамшылық ар таразысын атап, бөліп қойғандай болды.

Оны аңдаған кісі аз болғанмен, "Абай бір үлкен сөзді мегзеп тұр-ау!", "Абайлығын байқатып, биікке өрлеп барады-ау!" – деген жайды түсінген кісілер де бар сияқты.

Абайды ентелей тыңдаған өңшең жұпыны киімді Уақ, жатақ тобының арасында Дәрмен отыр еді. Айналада таңдай қағып, тамсана түсіп, анда-санда тілеулес дос-жар үн қатқан жандарды Дәрмен көп естіп отырды.

– Алда айналайын-ай!

– Аузыңнан айналдым, лебіңнен садаға, әмісе жолың болғай-ақ та!

– Әділетті сен айтпасаң кім айтар, тостым жолыңнан жақсылықты! – дескен сөздер жеткенде, Дәрмен өзі де Абайға көлденеңнен, бөгде кісінің көзімен тамашалай қарап қапты. Жазып жүрген қарасөзінде, өлең, өсиет, ақылында Абай қандай екенін Дәрмен аса жақсы білетін. Бірақ өмірде, шын тірлікте, күндегі қамау-қоршауында, көп Құнанбайлардың өсіп-өнген ортасында отыр.

"Шынайы ата намысы көлденең тұра қалса, осы Абай аттап өтер ме еді, жоқ па еді? Сол шақты бір көрсем-ау" деген ой Дәрменнің Абайға табынған дос көңілінің бір түкпірінде арылмай, айықпай жата беруші еді. Дәл қазіргі кезең Абайды сол Дәрмен ойлаған сын өткелдің "тар есік, тас босағасының" өзіне әкелді. "Қайтер екенсің, Абай аға!" – деп, Дәрмен өзгеше ентелеп, тына тыңдап қалды.

Әсіресе Абай қымтанып отырған билер жағынан тырс еткен үн, қыбыр еткен қимыл көрмесе де, өзінің сырт жағында тұрған иін тірескен қалың топтың ішінде таңдай қағып тұрғандар бар екенін аңдап тұр.

Жаңағы бастау сөзін бір буын бөліп тастап, енді бір кезде Абай осы жиын өзінен тілеген куәлікке ауысқанын айтты. Сол орайда Тобықтының Оразбайы ғана емес, әсіресе бұның аталас туыстары, ұраны бір ет жақындары қанын ішіне тартып, түршіге дем алатын бір сөздерге ауысты.

– Тобықтының Көкен елін осы көктемде шапқанын менен сұраудың қажеті жоқ. Оны жалған дейтін жан жоқ. Неге шапты? Көкен елі неліктен өзіне Тобықтының шабуылын жасатарлық қарсылыққа шықты? Осыған келейік! – деп алып, Абай енді бүгін емес, көп бұрын болған күйлерге ауысты.

– Мен Тобықтының ұлымын. Ешкімге сатылғам жоқ. Сондықтан да Тобықтының терісін айтам, тентегін, зорлығын, бұзықтығын айтам. Ол Тобықтының қалың елін қаралағаным емес, қайта жазығы жоқ көпшілігін ақтаймын деп соны айтам. Қалың момын, жазықсыз көпшілігін арамға апарып, итеріп жығып арандатқан аз Тобықтының азғындығын айтам. Көп елді аз арамнан, зорлықшылдан, сотқардан сол Көкеннің көп елінің көз алдында ақтап алам деп айтам. Кімді атаймын, "зорлықшы, сотқар, қиянаткер, бүлік басы Тобықтыны" атаймын. Әділет соны тілесе, атаңның да болса айыбын айт. Ең әуелгі айыпкер деп мен ең алдымен кешегі өткен өз әкем Құнанбайды атаймын! – деп, Абай қатты үнмен өте бір ауыр шындықты басып айтып қалғанда, өзінің бұл күнге шейін ауырлап тұрған демі жеңілейіп, тынысы кеңи бергендей болды. Бірақ соның орайына қарсы отырған Оразбайдан бастап айналада, әр жерде тобы жиын Тобықтылар "дүр" сілкінгендей болды.

"Астағыпыралла!" десіп, "алжыды", "азғын" деп те әр тұстан сусылдаған сыбыр байқалды. Абайды жазғырып жатқан үндер мен күйлер білінді.

Осыдан әрі Абай елу-алпыс жыл бойында момын ел, шаруаның елі – Уақтың талай қоныстарын бастығы Құнанбай болып, көп Тобықты тартып алып жүргенін айтты.

Өз әкесі Құнанбай Уақтан тартып алған Жымба, Арқалық, Күшікбайды түгелімен "даусыз Уақ жері" деп кесіп берді. Кеше Оразбайлар алғызбаймын деп, землемерге бөлік жүргізбеймін деп әлек-бүлік бастаған Ақжал, Төреқұдық, Қарақұдық, Обалы, Қоғалы деген қоныстардың бәрі – Көкен елінің қай аулының, қай атасының мекені екенін Абай бұлжытпастан санап берді. Елу жылдан бері тартып жеп, баса қонып, бастыра жайлап, зорлығын өткізіп алған Тобықты бүгін Көкен елі өсіп көбейіп, еңбек етер өз жерін қайта сұраса, оны қаралайды, қылмысты етеді. Қала берсе, шауып шаншады, жазалап жаралайды.

Осы жайдың бәрін әрі шешен, әрі ызалы үнмен күйіп тұрып, көкейге қондыра айтып өткен кездерінде, Абайға енді Тобықтының көбінің жүздері туралап қарай алмады. Абай көзімен көзі кездескендері жасқанып тайқи берді. Бұл жайда билер мен әкімдерге қажет болған деректің бәрін беріп алып, Абай сөзінің екінші бөлімінде көктемдегі шабуылға ауысты. Ол шабуылды жасап отырған бүгінгі күннің Құнанбайлары. Солар Көкен елін ғана зарлатып, күйдіріп отырған жоқ! –деген жайға соқты. Енді сол шабуылда қаза көрген, азап шеккен талай кедей жылқышы, қойшы, түйеші, нелер сіңірі шыққан кедейдің "сойыл соғар" деп атанып, Оразбайдың отына күйіп жатқан мұңын айтып кетті.

Бұл тұста да Абай қатты толқынып, өңі қуаң тартып, көзі сәл қанталай түсіп, аса демігіп, қобалжып тұрып сөйледі. Шынымен қиналған, ар түршігіп қиналған жайы бар. Сол күйлер жиылып, ширықтыра сөйлетеді.

– Мен осы куәлікке атаған күні келмей, бөгеліп келдім. Себебі, сол құдай ұрған шабуыл күні қазаға ұшыраған жандардың үй іштерінің, өздерінің жай-күйлерін біле барам деп

бөгелдім. Кеше келгеннен бері күнұзын және түн бойы Көкеннің де, Тобықтының да көп жандарының шағымын тыңдап, көз жасын көрумен болдым. Оразбай аттандырып апарған қолдың ішінен он үш кісі Көкен елінің қолында қол-аяғына кісен салынып, тұтқын болып әлі жатыр. Қайтқан жоқ. Осы жиынға өздерінің сол сұмдық түні кем-кетік болып қалған жайын танытқалы кешегі күн нардай балғын, балуан азамат болған мынау Бостан, анау Құлжатай, Еңсебайлар келіп отыр. Біреуінің қолы шолақ боп қалған, біреуінің бар тісі құрыған. Біреуінің қабырғасы сынған. Бұлардың әрқайсысы бай да емес, бар да емес. Өңшең тақыр кедей егінші, еңбек сауған жандар еді. Естіп, ұғынып отырмын. Жүрегің түршігеді. Осылардың әрқайсысы асырап отырған қызыл қарын жас бала, айналасында қолдарына қараған жетім-жесір, кәрі-құртаң, ақсақ, тоқсақ бар екен. Дәл сол жаңағы үш бірдей жігіттің қолдарына қарап, бүгін алар азығынан айрылып, аш бұралып отырған жанның саны жиырма төрт кісі! – деп, Абай әуелі Көкен жағынан сол бүліктен жаза шегіп, жапа көрген талай үйлердің, талай жігіттердің әкелерін, шешелерін атап тұрып, күйген, түршіккен жүрекпен айтып шықты.

Содан кейін жаңа өзі алғаш атаған он үш кісі Тобықты тұтқындарын еске алды. Бұлардың бесеуі жылқышы, алтауы қойшы, екеуі атқосшы, ылғи малшы мен жалшы екен. Екеуі Оразбайдың малайы, біреуі Әзімбайдікі. Үшеуі Жанатай болыстыкі, тағы бірнешеуі Жиренше, Абралы тәрізді байлардың есігінде жүрген есесіз күнқақты жалшылары. Солардың бәрін Абай сұрастырып келсе, осы күнде үй іштері тентіреп, қайыр тілеп қалғаны да бар. Әке-шешесі, жас балалары "өлді" деп күнде жоқтап, зар қағып отыр. Сол барлық малшының қазіргі күнде үйлерінің барша жандары аштыққа, жыртық-шоқпыт қорлыққа қамалып отыр.

Осы жайын және де әр кісінің атын, бүгінгі тұрған мекенің, әкесін бұлжытпастан, жаңылмастан Абай атап өтіп, Самалбек тілмашқа айрықша өтініш жасады. Өзі атаған бар кедей-кепшіктің аттарын қағазға анықтап тіркетіп тұрды.

Ал, соларды апарып арандатып қайтқан Оразбай, Әзімбай, Жиренше, Сәмен болыс, Жанатай болыстар қылшығы құрымай, өз бетімен кете барды! – деді. Тағы бір кезек Абай тұтқынға түскен он үштен басқа, елге қайтса да қол-аяғы, басы-көзі кем боп қалған және оннан аса сойыл соғарды айтып өтті.

Бұл тұста Абайдың куәлігі бай-бағланның қорлығынан шықпай жүретін есесіз көптің көп заманнан бергі жоғын жоқтаған сөзге айналды. Бұл сөздер куәліктен асып, өкімге ауыса бастады. Жылаулардың жайын жеткізе айтқан Абай сөзі, болысу сөзі ғана емес, айыптау сөзі боп барады. Соны анық аңдаған Тобықтының Жөкен деген тобының ортасында отырған жастау, бұзық болыс Сәмен дабырлап сөйледі. Өз қасындағыларға Абайды кінәлап сөз қатты.

– Сайда саны, құмда ізі жоқ әлдекімдерге сонша әлек болғаны несі осы Абайдың? "Бояушы, бояушы" деп, сақалын бояп барады-ау! – деп, тістене түсіп, қатты ызаланып отыр.

Бұған орай, дәл осы шақта, өзі отырған топтың арасынан Дәрмен даурыға сөйлеп жіберді.

– Әттең, Абай аға, қадіріңді білер халқың аз, қайтейін! Көзім жаңа жетті ғой! "Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол!" деп өсиет айтушы ең. Қысыр кеңесің емес, қан қазынаңдай асылың, шының, шын иманың екен ғой! Садағаң кетейін, жақсы жан, әз аға! – деп жіберді.

Абай үшін қуанғаны да, кінәсіз көңілмен мақтанғаны да бар. Ағына қызыл тарлау тараған үлкен, нұрлы көзі осы шақта мөлтілдеген жасқа да толы екен. Қасында отырған Көкеннің жігіті Құлжатай да Дәрменді тізеге қағып, сөзіне сүйсініп кетті.

– Лебізің қалай жақсы еді! Өзің де азамат екесің ендеше. Тобықты былай тұрсын, тіпті арғы атасы мен кешегі өз әкесінен де жыртылып айрылуға жарады ғой! "Елдің ұлы", "елдің ері" дейтін осы-ақ та. Шын жақсыны көргенім де осы болар! Жолы болсын қадірлімнің! – деп, біресе Дәрменге, біресе айналасындағы Бостан, Еңсебайларға да бар лебізін құптатып, ентелей сөйледі.

Абай шабуылда бүліктердің пәлесін өз бастарымен тартып қалған жарлы-жалшының жайларын түгел айтып болды. Енді кеп олар жайынан түйген бірер ғана байлау сөзі бар еді. Соған оралды.

– Жә, осы бүгін сор құшып қалған жылқышы, қойшы, малшы, жалшы сол Көкеннен тартып алатын жерге сондайлық құштар ма еді?! Оның жер үстіне сыйғыза алмай жүрген малы, со Көкен жерін тартып алмаса, жұтап қалар ма еді? Қоныс таппай жүр ме еді, сол кедей өзінің қара күрке, жыртық, жамау лашығына? Оған сол Жымба, Ақжал, Қарақұдықтар қара тиынға керек пе еді? Жоқ, керек емес еді. Оларды "атқан оқ, шапқан қылыш" деп, біресе "сойыл соғар" деп апарып арандатқан ел бұзарлар жаза шеге ме, жоқ па? Бұрын аталмаған дау еді, айтылмаған өмір, билік еді. Мен бүгін сондай жандарды осындай етіп сорлатушы Оразбай, Әзімбайлар өзгеше бір жаза шексін! Соларға дәл осы сорлатқан адамдар үшін өзге қылмыстарынан өзгеше кесім кесілсін дер едім! – деді. Бұл сөздерін де ұлықтың қағазына қалдырмай түсіруді қадағалап тұрып, жайлап айтты.

Осыдан кейін куәлік сөзін бітіре келе: "Дау-дамайсыз, бүгін өрісі тарылған, өздері жер емшегін еміп, адал кәсіпке ауысқан Көкен елінің жер дауы сол елдің пайдасына шешілсін", – деп, Абай бір байлау жасады. Және де Тобықтының зорлығын атаған сөзіне қазір қайта соғып, енді қалың жиын қазақ билеріне анық керекті дерек беріп, өз куәлігін тоқтатпақ болды.

– Мен басында атадым ғой. Уақ жерін тартып алу Құнанбай заманынан басталған деп. Енді сол бүгінгі даулы жерлердің қай жылдарда Тобықтының қай жуаны тартып алған

жер екенін айтайын. Менің әкем Құнанбай Жымбаны, Арқалықты, Күшікбайды баса қоныс етіп, көктем кезінде алғаш қона бастағанда менің жасым он бірде болатын. Білденің аяғындағы Ақжалды Уақтан тартып алып, еріксіз баса қонып, Шоқа қоныс ете бастағанда, мынау отырған сол Шоқаның баласы, бүгінгі мың жылқының иесі – Жиренше он алты жаста болатын. Анау Абралы он бір жасында Обалы, Қоғалыға өз әкесінің зорлықпен қондырған ауыл іргесі тигенін көрген. Қарақұдық, Төреқұдыққа Оразбайдың әкесі Аққұлы зорлықпен баса қона бастағанда, мынау Оразбай он бес жаста болатын. Мінеки, кім істеген зорлық, қашан істеле бастаған зорлық екенін білмек болсаңдар, білдіргенім осы! Бұны ести, көре тұра бүгін елі егес боп шабылған, азаматы қан төгіп басылған Көкен елі "өз жерін қайта алу жол емес" десеңдер, осы отырған қалың би, сендерді де құдай табар. Мен болдым! – деп, сөзін аяқтап, Абай өзіне Самалбек ұсынған орындыққа отыра берді. Жұқа кең бешпетінің қалтасынан алған үлкен орамалымен кең ақ маңдайының терін сүртіп отырды.

Абай куәлігі бұл шербешнайдың қалың жұртын қадалтқан түйін болатын. Өзін Тобықтымын демей, жалған намыс жоқтамай, кеудесіне сыйған ақтығы, әділеті бойынша Абай шешіп берді. Кейінгі кесік те осы куәліктен аттап өте алмады. Ақыры Арқаттағы шербешнайда Тобықтының Оразбай бай бастаған бар жуаны мойны астынан келіп жығылды.

Шербешнайдың кесігі бойынша көктемде Серке жүргізбек болған землемер бөлігі дәл сондағы аталған қалыпша жүргізілетін болды. Оразбай, Әзімбай, Жиреншелер көктемде шабуыл жасап, екі ел арасына бүлік салғаны үшін айыпты боп аталады. Көкен еліне Тобықтының он бес кісі жуандары түйе бастатқан тоғыз-тоғыздан айып тартады.

Шербешнайға жиылған Тобықтыдан да көрші Сыбан, Керей, Уақ, Бура, Матай көп еді. Айнала осы елдерге содыр-сотқар атағы шыққан Тобықтының қазіргі жеңілгеніне қалың ел қатты ырза болады. Осы топта бір шешеннің аузынан шыққан мысқыл әзіл де лезде көпке тарады.

– Енді Тобықты – Арғын емес, Уақ – Арғын болды. Арғын – әркім болды! – десіп күлкі ете бастады.

Оразбай мен Сәмен сиязда өздері жеңілген өкімді естіп, Абайдың тұсынан қиыс өте беріп, оған бір кінә сөз тастамақ болып еді. Оразбай Абайға түксие қарап, сәл тоқтай беріп, сол сөзін айтты.

– Абай, қайда жетерсің, қашанға дейін барарсың, білмеймін, әйтеуір бірақ бір үлкен пәлеге кетіп барасың! Сомыңды ғана есіңе саламын! – деді.

Абай оған күліп, мысқыл ете жауап берді.

– Ей, Оразбай, сенің өзің де жуан, сөзің де жуан, сойылың да жуан. Бірақ сол жуандарыңды қайда жұмсауды "имейтін сорың бар екен-ау! – деп, айналадағы жұртты күлдіре кекесін айтты.

Абай бұл арада өзіне арналатын ендігі қастықты, әсіресе шапқа түртіп, ширықтырып алғанын аңдаған жоқ еді. Бұл оның асығып айтқан жеңіл сөзі болды.

Оразбай Абайға қосылып күліп қалған көп жұрттың үнін естіп, әлдебір сертті ішінен айтып, кете барды. Сәмен жастау, ызасы қатты буып жүрген Оразбайдың анық қанды көйлек, қарашоқпар сыңары болатын. Ол өз ызасын Абайға өз аузымен айтып қалмақ болды. Оразбайдың артында іркіліп қалып, Абайға тура қарады.

– Абай мырза, арманыңыз сол болса, жеттіңіз ғой! Тобықтының игі жақсысын жерге қараттыңыз ғой! – деді.

Абай бұған ажырая қарады. Өзіне белгілі Сәмен сұмдықтарын, зорлықтарын еске алып, ыза боп кетті.

– "Жақсы...", "игі жақсы...", сол "жақсы" сенбісің? Садаға кет жақсылықтан! Сенің ел билеген неңді алған?

– Білем, мені сіз болсаңыз сайламас едіңіз, бірақ ел сайлаған.

– Сені ел емес, малың, параң сайлаған.

– Оны да маған көп көрген екенсіз ғой?

– Татымсызға тиген болыстық та, қор болған болыстық.

– Жарайды, тартысып көрерміз. Татыған-татымағанды ертеңгі сайлау көрсетер! Тек сол жерден кездесіп бағыңыз! – деді.

Мұрнының ұшына тері шып-шып шыққан екен. Бетінің азырақ шұбары қазір ала теңбілденіп, сұрланып алған бажыр сары Сәмен қатты ашудан қалшылдап кетті. Ендігі Абай сөзін тоспастан айнала жөнелді.

Оразбай мен Сәмен топтан оңаша шыққанда қандарын ішіне тартып, қатты қорланып, үлкен кекті ашумен сыр түйісті. Бұл екеуінен соңғы кезде сәл оқшауырақ отырған Есентай да енді келіп үшеу болып қатар қосты. Бірақ иық сүйесіп "қасыңдамын, біргемін, не жаманатқа болса ортақпын" дегендей белгі білдіргені болмаса, Есентай бұл шақта тіл қатқан жоқ, әзір қатпақ та емес. Оразбай қаны қашып, жалғыз көзі шаншыла қарап, Сәменмен оңаша ғана тұрғанын аңдап алды да, өзгеге айтпайтын бір сөзін бастап қалды.

– Айтып едім, аталы жау алыста емес, қасыңда! Ол – осы Ыбырай деп!..

Әлі де демігін баспаған, ашуы алқымына тығылған Сәмен іле жөнелді.

– Жаулығына қапы жоқ! Тобықтының жақсысын жер қылуда, соның ішінде әсіресе сіз бен мені жер қылуда бұның аянары жоқ екен деп білдім!

Оразбай кекесінмен Абай айтқан бір сөзді тістене, кіжіне тұрып, мазақ қылып қайталап айтты.

– "Сойылың жуан, сілтер жеріңді білмейсің!" – деді ғой.

– Бәсе деймін, осы айтқан сілтер жері жадыңда бар ма, Оразеке?! Әнеугүні қазақ хан-төресі Әзімқан айтпап па еді екеумізге?! – деп ентелеп, Сәмен қазір жарғыласқан жұлысқа, тартысқа түскелі тұр. Оразбай Сәменді иығынан ұстап, құптап, ырғай түсті:

– Бәрекелде! Есіме жақсы салдың! Әлі осы менің қолыма құрық ұстатып кетпеп пе еді, тілеуің бергір сол төре! Айтпап па ем, "ендігі қазақтың басшысы сол" деп! Мен соған бастатам да қостаймын. Жалғыз-ақ... – деп, Оразбай өз бармағын өзі тістеп, жалғыз көзін төмен салып, басын шайқап, бір өкініш ойлап қалды. –Не керек, орайы келген бір орын осы еді! Жаңағы сол Ыбырай айтқан қорлық сөздің тұсы еді! Әзірленбей қапы қаппын ғой! Опық жеп тұрғанымды қарашы! – дей берді.

Сәмен бұл тұста да Оразбайдың есіне тағы бір таяу тұрған кезеңді салады. Ол енді Оразбайдың неге бекінгенін біліп тұр. Өзі отқа түсердей өртеніп алған сотқар енді тек Оразбай осы байлауынан таймаса екен деп тілейді.

– Өкінбе, Оразеке, ниетің шын болсын, кезегі кеткен жоқ... әлі мезгіл өткен жоқ.

– Енді қай кезек?

– Кезек – алдағы сайлау. Білдіңіз ғой, жаңа жариялады. Ояз бен екі начальник осы беттерінде қалаға қайтпай, қыр болыстарына сайлау жасап қайтатын болды. Он бес күндей Қызылмола, Еңрекей, Қандығатай болыстарының сайлауын өткізеді де, тап бір жиырма күн орайында біздің Тобықтыға келеді. Маған числоның он бесі мен жиырмасының арасында жайлауда "үй тіккіз, болысыңды сайлауға әзірле!" – деді ғой. Кез кезең деген осы емес пе?

– Оған кім келеді, бара ма Ыбырай?

– Барады! Тек мені қайта болыс қоямын деп Мырза-Жөкен сөз біріктірсін. Абай жаңағы қалың ел көзінше мені қауып сөйлеген сөзінде, аты жетсе, қайта болыс сайлататын түрі жоқ. Қолынан келсе, мынау ояз бен тілмашқа барын салып, мені түсіретін аңғары бар. Ал енді сол жерден пәле шықпай, не шығады? – деп барып, Сәмен бұның өзіне Абайдың неліктен қатты ызалы екенін айтып берді.

Қоңыркөкше деген елдің өткен сайлауда болысы болып бекілген Сәмен өз елінің қасқыры болды. Көкшенің көп кедейін жылатып, "аулын шапты, жерін өртеді, жесірін шулатты, малын ұрлатты" деп, айналадағы елге Сәменді қатты қаралайтын аңыз тараған. Осы сөз Абайға жеткен.

Абайға "қолыңнан келсе, тілің жетсе, осы пәледен елімізді құтқарып бер. Бұл ертегінің екі басты жыланынан кем болмай тұр. Ат пен асты ғана алмай, адамның арына, басына жетер болды" деп, көп момын ел Сәменнің үстінен ұлыққа да арыз жазған. Приговорлар түсірген. Абайдай көлденең ағайынға да көп шаққан.

Осы сөздің көбі Абайға анық жылаулар жұрттың аузымен бұрын да айтылған еді. Кешеден бері мына Арқат басында да айтылды. Абай аулынан шығып, Қоңыркөкшенің қалың жайлауын аралап келгенде, жолдағы көп елден де осыны естіп келген. Жылаған жұрттың көз жасын көріп тұрған Абай жиренішін жасыра алмай, жаңа шарай топтың алдында Сәменді бетке қамшымен ұрғандай, соққы салды. "Сен ел иесі болмай, ел жақсысы атанбай, елден садаға кет!" – деді. Ендеше, бұл Абай неғылса Маковецкий оязға Сәмен болыс туралы ойдағысын айтады. "Сайлатпауға да тырысады", – деп, Сәмен мен Оразбай қазір Абайдан жаңа бір қаза күтті.

Осының арты Оразбай мен Сәменнің алай-түлей көп әрекетін туғызды. Оразбай Арқаттан шығып, Сәмен болыстың аулына барды. Бұның елі "Жаман Тобықты" атанатын. "Жаман Тобықты" өздерін "Жөкең" деп атандырған. Қоңыркөкшенің көп елінің бірі осы Жөкең, онан соң Мамай, тағы бір азырақ тобы Көкше. Қазір Оразбай Сәменді қасына алып отырып, үш күн ішінде қанжайлаудағы Жөкеңнің бар атқамінерін жиды. Мамайдың ең үлкен руы – Мырзаның бай-бағланын және шақырды.

Соларға құдай, әруақты айта отырып, Құнанбай баласы Ыбырайды өлердей жамандады. "Арқаттағы сиязда Тобықтыны жер қылып Уаққа жығып берген Ыбырай. Сол Ыбырай ертеңгі сайлауда сенің бәріңнің басыңды тексіз, құнсыз бір кедейдің, бір Көкшенің қанжығасына байлап береді!" – деп отырып, әлденеше бозқасқаны да сойғызды, көккасқаны да жесті. Сөйтіп анттасып, баталасып отырып, Қоңыркөкше болысының Мырза, Жөкең деген ең көп елдерін өз жағына, өзі арқылы Сәмен жағына ант ішкізіп, анық байлап, қосып берді.

Осыдан кейін он бес-он алты күн өткенде Жөкеңнің жайлауы Ақшатауда үй тігіліп, Көшбике деген қоныста сайлау жүретін болды. Оразбай аз күнге аулына қайтқан еді. Дәл сайлаудан он үш күн бұрын Сәменнен қос атпен шапқан хабаршы келді. "Елге, шарға салса, жеңіп алып отырмын. Болысқа өзім сайланатын жөнім бар. Бірақ сайлау басына Абай келгелі жатыр. Ол оязбен, тілмашпен келіседі де, кесірін тигізеді. Өзің жетпесең болмайды. Дегенің рас болса, табылар жеріңнен табыл, Оразеке!" – депті.

Оразбай осы хабарды ести сала атқа мінген. Қасына ерткені тағы да үзеңгі серігі Есентай. Ол бұл шақта да Оразбайдың шойын шоқпары тәрізді зілдей ауыр салмақ

танытады да, тек үндемей ғана ере береді. Оразбаймен екеуі де жасында ұры болған, жортуылшы болған себепті қазір егде тартқандарымен, атқа мінсе, қатты жүрісетін. Жері алыс болса да, Көшбикеге араға бір-ақ қонып жетпек болысты. Жолда жұмыс бітіре, серт байласа кету үшін қонатын аулы – Тәкежанның аулы. Сонда астындағы аяңшыл ақжал аттың алдын аяңдатып, артын желдіре отырып, қасындағы үш-ақ кісі жолдасымен Оразбай ымырт жабыла асыға келді. Сол арада шай ішіп болмастан-ақ, Тәкежан Әзімбайды тек өз қасына оңаша алып, жақын жердегі аулынан Шұбарды шақыртып келтірді.

Осы үш Ырғызбай мен Оразбай далаға оқшау шығып алып, түн жарымына шейін аса құпия, сұмдық бір байлаудың түйінін түйді. Бар сөздің аяғында Әзімбай мен Шұбарға тағы бір соңғы салмағын сала, Тәкежанның көзінше сөз тастады.

– Екеуің екі "бердінің" баласысың! – деп бастады.

Тәкежанның шын аты – Тәңірберді, Шұбардың әкесі – Құдайберді. Соларын атағаны болатын.

– Арысы Өскенбай бидің, берісі кешегі қажы Құнанбайдың әруақтарын шақырып ауызға алсам, қасымда бел балалары екеуің барсың, өзіммен бірсің! – деп кетемін. – Ыбырайды сол "әруақ атынан садаға" деп, "ата ұлынан шығарып тастадым" деп кетемін! – деген. Осыны бар сырдың байлауы етіп аяқтаған да, тына қалған.

Жаңағы үш Ырғызбайға кезек қарап, үндерін бағып отырып алған-ды. Олардың бір-біреуінен сөз шыққан жоқ. Бірақ жаңағы Оразбай аузындағы үлкен қырсық пәле сөзге бірде-бір шімірікken де, түршіккен де жоқ. Үндемегендері болмаса, құптамай отырған жоқ. Шұбар болса, Оразбай оған әсіресе қадала қарап қалғанда, ақырын ғана, болар-болмас қана бас иді. "Мақұл, құп көрдім!" – дегенді аузы айтпаса да, аңғары танытып отыр. Әзімбайға, Тәкежанға Оразбай онсыз да күдік қылмайтын.

Шұбардың жаңағы ұрлап аңдатқан сараң ымын жалғыз көзбен анық көріп таныған Оразбай енді: "болды, бітті" – деп қамшысын мықынына таянып сүйенді де, тұра берді. "Тарт атымды!" – деп бұйрық та берді. Сонымен, келуін ымырт жабылған, көз байланған кезге дәлдеген Оразбай ендігі сырын, жайын да көзге түсіргісі келмейді.

Мынау Ырғызбайларды, әсіресе Тәкежан, Әзімбайларды олардың тілегі бойынша Оразбай құпия қып ұстамақ. Бұлар әзіргі орындарында осылай отырғаны, жарыққа шығып бет ашпай, бүркеулі отырғаны Оразбайға жайлырақ. Сол себепті таңға аял қылмай, осы түннің ішінде ас ішкен соң қымызға бір тойып, атқа мінді. Аяңшыл ақжал атын қатты жортаққа салып, жас күндегі жортуылшы бұлаң құйрығымен Көшбикедегі сайлау басына салып, жөнеліп кетті.

Абай Сәменнен өзгеше жылаулар болған Көкше, Мамайдың адам түршігер қорлық жайын тағы да естіп, үйінде жата алмаған. Арқатта осы елдің содырларына қарсы алысты. Енді осы сайлауда тым құрса Сәмендей, Әзімбайдай жеміт болыстарды орнынан түсіртіп,

"аз да болса жұрт басына жеңілдік әперіп көрем" дейтін. Сонымен, Көшбикедегі сайлауға о да жүрді. Бірақ Оразбай түнделетіп, түн қатып, таң сәріде барып түскен сайлау басына Абай келер күні екінді кезінде ғана қасындағы төрт кісі жолдасымен асықпай кеп жеткен еді.

Жақын жандардан қасына ергені Кәкітай болатын. Қалған үш кісі бөгде көрші, тек бір сапарға қосылған кісілер. Ояз да сайлау басына жаңа ғана келген екен. Абай оңаша бір үйге өз жолдастарымен келіп түсіп, аз ғана сусын ішіп, енді оязға өзі келген жөнімен кірмекші болып еді. Бұлар түскен үйде жаңағы сусын берген күтушілер Сәмен болыстың әдейі қойған адамдары болатын. Оның бір жылпың жігіті қымыз құйып отырып, Абайдың оязға бармақ байлауын естіді. Енді жылт етіп, аз уақытқа үй сыртына шыға қойып, бұны тосып отырған кетік сарыға "Абай ұлыққа қазір кіргелі отыр, барып айт!" – деп хабар жіберді.

Абай отырған үйге көрші үйлерде тығылып сайланып отырған, қандарын ішіне тартқан елу-алпыс атқамінер бар екен. Солардың тап алдына Сәмен түсіп алыпты. Бәрінің қолында қамшы ғана емес. Кейбіреулерінде қолшоқпар, тағы бірлерінің сапысы да бар. Абай отырған үйге осы топ беттей бергенде, Есентай тап беріп, Сәменді сол тоқтатып қалды да, өз бойымен топтан тасалай шеттете берді. Бітік көздерін бұл жерде айқындап аша түсіп, тұқыра қарады.

– Сәмен, қол батыр болмай, жүрек батыл болмас... – деп, Сәменнің қолындағы жіңішке қамшыны алды да, өзінің сегіз өрме, бұзау тіс дырау қамшысын ұстатты. – Еттен өтіп, сүйекке жеткен ызамыз бар-ды. Тапсырдым, Жөкең әруағына? Аяма да... Аянба! – деп, Сәменді сөйлетпей жөнелтіп жіберді.

Әзәзіл қан тілегенін танытып қалды. Абайдың үстіне есікті шалқасынан аштырып, аттап, екпіндеп Сәмен кіргенде, қалған он-он бес кісі қатарынан қаруларын жасырмай иін тіресе сұғына берді. Сәл сескеніп, үнсіз қарап қалған Абайға Сәмен тура басып, адымдап кеп, қатты сұмдық бір боқтық айтты. "Соңымнан қаласың ба, жоқпысың!" – деп, қамшымен бастан тартып жіберді.

Сол-ақ екен, Абайдың үлкен денесі қозғалып тұруға да мұрша келмеді. Соққы жауып кетті. Кім екені белгісіз, жаңағы келген топтың ішінде енді Абайды талап өлтіруге айналған түрді көріп қимаған біреулер Абайдың денесін бүркеп құлай кеткені де болды. Олар біреу емес, бірнеше адам. Осындай әбігер арасында Абайға қамшысы тимей қалғандар Кәкітай мен қалған жігіттерді сабай жөнелді. Жан ұшырған Кәкітай, қалай шыққаны белгісіз, жаңағы үйден жұлқынып шығып, соңынан қуған қамшы астында шырылдай айғай салып, орысшалап: "Құтқарыңдар, көмек етіңдер!" – деп, ояздың үйіне қарай жүгірді.

Бірталай уақыт өткенде, ояз үйінен шыға, мылтық атқан стражниктердің әрекетін аңдап барып, жаңағы қаптаған жаулар жан-жаққа шашырап, тарап кетті. Бірақ Оразбайдай

қара ниетті жаудың дегені болды. Өлімнен де аяйын деген ниеті жоқ. Сәменнің талайдан кескекті иттей ырылдап, арсылдап, кіжініп жүрген тілегі болды. Жауыз дұшпандардың күндіз-түн, айлар бойы, жылдар бойы қамауында келе жатқан, талауын тосқан, бірақ тәуекел етіп, шыдап тосқан Абай бүгін өлімнен бетер жаза шекті. Бұның басына тиген соққы, етіне түскен жара, бетінен аққан қан беймезгіл заманның адал ұлын қасқырша талаған қас қимылдың айғағы еді. Ол соққы Абайға ғана тиген соққы емес, қазақтың халқының арына соққан сұмдық соққы болды.

Абай есінен танып қалған екен. Ол не болғанын аңдай бере, өз ішінде жалғыз ғана удай ой ойлады. "Несіне тірі қалдым, өлсем етті!" – деді. Ішінен сан рет қайталап айтқан арманы осы.

Абай Шақпақтағы ауылға кеше келген. Барлық ауылдың үлкен-кішісі, көрші-қолаңы, етбауыр жақыны – бәрі Абайдың жүзіне тура қарай алмайды. Бейне бір сондай ғазиз, ұлы жанның алдында өздері айыпты тәрізді. Бұл жараның атын атай да алмайды. Соққы Абайға ғана емес, оны сүйген, оны қимаған, қадір тұтқан жандардың дәл өз бастарына тиген соққыдай. Халыққа тиген соққы немесе жазығы жоқ, қасиетті қарт ананың бетіне соғылған қаскөй, сұм соққы тәрізді.

Әйгерім Абайды құп-қу болған өңменен, екі көзі мөлтілдеп толған жаспен аттан түсіріп, өз қолымен есік ашып, қарсы алған еді. Күндіз де, түнде де ол Абай жүзінен бұрыла берсе, үн шығармай жас төге береді. Осы екі-ақ күннің ішінде ақ жүзіне айқын сызық әжімдер түсіп, көкшіл көлеңке уайым таңбасы білініп, оп-оңай күрт құлап, қартаң тартып қалғандай.

Абай өзі де үнсіз де қыбырсыз. Бар мен жоқтың арасындай бір мең-зеңде.

Бұл күндегі қасірет жайды аса қатты күйік еткен Дәрмен еді. Ол өзінің отауына есіктен кіре бере, төсек жанында іс тігіп отырған Мәкенге Абай шеккен жазаны ұғымсыз бір былдыр сөздермен айта берді. Биік төсектің кестелі ақ жастықтарына бетін басып, тұншыға еңіреді.

Мәкен де жан ұшырғандай саңқ етіп үн қатып, біресе қатарына кеп, Дәрменді құшақтай қозғап, уатқысы келеді. Біресе өзі де тұла бойын өрт шалғандай жылаған үнін ірікпестен зар-зар етеді. Екеуінен де кезек-кезек, дүркін-дүркін:

– Қайран ағатай...

– Әттең, асылым, аға екем!

– Садағаң кетейін, ағатайым, ардақтым!..

– Құрбаның болсамшы, ағажан... – деген жан сөздерін ыстық жалынмен кейде қатар, кейде бірін-бірі қостай айтысады.

Ұзақ шеккен қапа-қасіреттен соң Дәрмен ес жия бере, бір-ақ ой түйді. Сонысы Көшбикеде болған қорлық қазаның анық шыны, сыры еді.

– Кешегі Арқаттағы сиязда берген куәлігің үшін-ау! Ар үшін, адамдық үшін, адамзаттың асылы, әділі боп берген куәлігің үшін жауыздардан жапа шектің-ау! Асылым, арысым!.. Қайран ұстазым, ағажаным!.. – деп, Мәкенмен екеуі ғана болған сәтте осындай ой түбіндегі оқшау шерін шеккен-ді.

Осымен келесі күннің екінді шағында ауыл үстінде бір шаң-шұң шығып қалды. Соңғы күндер Тәкежан аулы да Абайға көңілқостық білдірген тәрізденіп, осы араға, Шақпаққа көшіп келіп қонған. Жаңа Мағаш пен Кәкітай, Баймағамбет үшеуі ат үстінде келе жатып, ойда жоқ жайға кездесіпті. Тәкежан аулының сыртында бір түп талдың арасында тығыла түскен ерттеулі ат көрініп тұр екен. Бұлардың тықырын естіп, басын жұлып алып қараған тортөбел атты Мағаш пен Кәкітай екеуі қатарынан танып қапты. Тани сала бір сұмдық сезіп, екеуі тап береді. Сонда жаңағы тортөбел аттың бауырында тығылып отырған Оразбайдың атышулы ұрысы – Қиқым атып тұрады.

Ұзын бойлы, орақ тұмсық, көсе қара Қиқым тегін келген емес. Кәкітай қатты үнмен айғайлап: "Әй,тоқта!" – деді.

Сонда секіріп атына мінген Қиқым ауылдарды сырттап, батыс жаққа, Оразбай аулы жаққа қарай қаша жөнелді.

Мынау үшеуі қуғанмен, анау белгілі жарап жүрген бәйге тортөбел ат шаңына ілестірмей, Қиқым құтылып кетті. Мәлім болған жай Кәкітай мен Мағашты отқа салғандай күйдіріп жіберді.

Мынау бәйге тортөбел осы жігіттердің ағасы Ақылбайдың атақты жүйрік "Таңбалы ат" дейтін аты еді. Соны Ақылбайдан Әзімбай сұрап алған. Ал былтыр жайлауда Әзімбайдан Оразбай аулы құдалық, көңілдестік жөнінен қолқа салып, сұратып алған-ды. Есболатқа барғалы "Таңбалы ат" үш рет бәйгеден келді деп естілген.

Енді міне, сол Таңбалы атқа, Оразбайдың атына оның сайқал ұрысы Қиқым мініп келіп, Тәкежан аулының сыртында жұрт көзіне көрінбей тығылып отыр. Неге отырғаны жас жігіттердің көңіліне таныла қалды.

Оразбай Әзімбай мен Тәкежанға астыртын жансызын жіберіп, Абайлардың не әзірлігі, не ниеті бар екенін білдіргелі отыр. Кәкітай мен Мағаш Абайдың өзі отырған үлкен үйге ләнет айтып, түршігіп сөйлеп келеді.

Үйде үнсіз отырған Абай енді ғана елең етіп, аналар есіктен кіріп болмастан: "Тағы немене? Айт шындарыңды, не білдіңдер?" – деп, қатты зеки сұрады.

Мағаш жаңа көрген жайды әкесінен жасырмай, Тәкежанды "құдай атты ғой, құдай атқырды!" – деп отырып, ашып айтып берді.

Сол-ақ екен, Абай: "Әпер тымағымды!" – деп, Баймағамбетке қол созды. Баймағамбет тымағы мен қамшысын қоса берген еді. Абай асығып, даусы дірілдеп, атып тұрды. Жалғыз-ақ сөз тастады:

– Мені шағатын жылан қойнымда отыр ғой! Несіне қалам бұл жерде, бұл елде?! Жоқпын мен сендерге! Шық, жүр, Баймағамбет! – деп, ақыра бұйрық етті де, Баймағамбетті ертіп, тысқа шықты.

Соңғы бір айдан бері өзі мініп жүрген Есентайдың "Сұржорға аты" деген ат белдеуде байлаулы тұр еді. Соны өзі шешіп мініп алды. Баймағамбетке нұсқап, Мағаштың атын көрсетті.

– Мін мынау атқа, баста мені! Кеттік бұл елден, бұл қу өмірден! – деді. Өңі аппақ боп бозарған. Бойындағы үнсіз қатты ашудан бетінің түктері бозарып шыққан. Баймағамбет кермедегі атқа қарғып мінді де, Абайдың алдына түсті.

– Қалай бастайын?

– Тарт батысқа қарай! – деп, Абай Сұржорғаны тебініп, қамшылай жөнелді.

Мағаш пен Кәкітай есі шыққандай не қыларды білмей, дал болып, үркіп қалысқан еді.

Абайлар тасырлатып қатты кетіп барады. Осы кезде енді сыртқа шығып, әлі аңырған күйде тұрып қалған Мағаш пен Кәкітайдың қасына Ысқақ пен Шұбар ат үстінде тақап келіп қалған еді. Ысқақ алдында тұрған жастардың і і арын жақтырмай шошынып қалып: "Ой, немене, не болған? Анау Абай ма?! Қайда барады? Не қып барады?" – деді.

Мағаш бұл туысқандардың жүзіне қарамай, қырын тұрып, өзімен өзі сөйлегендей, шатасқандай бір жайды айтты.

– Білмедім, бұл дүние не боп барады?.. Кетті елден, бұл жұрттан... Күдер үзіп!.. Енді қайта оралмас боп кетіп барады, әне!.. – деп тоқтап, тамағына жас тығылғандай, ызалы жас түйіліп тұрып қалды.

Сол-ақ екен, Шұбар сәтте құбылып, жаны күйген кісі боп: "Не дейді? Құдай-ау, не дейді. Жібергеніміз бе? Жүрсеңші, Ысқақ аға!" – деп, атын борбайлап, Абайдың соңынан шаба жөнелді. Ысқақ бірге шапты.

Жайлаудың бұлтсыз ашық кеші батып қалған еді. Үлкен шарасы қып-қызыл боп шөгіп бара жатқан күн алыстағы саржотаға жарым бойымен бата берген шақта, бар дүние қызыл арай, соншалық айқын қызыл бояуға малынғандай. Жырақтағы таулар да,

жақындағы мал, ауыл-үйлер де, қазір міне Абай мен Баймағамбеттің қатты жортып келе жатқан аттары мен өздері де сол қызыл іреңде, басқарған, өзгерген.

Енді біразда бұлардың өз аттарының дүбірін басып, тасырлатып шауып келіп қалған, арттан қуған кісілердің аңғары байқалды. Абай бұрылған жоқ еді. Алда келе жатқан Баймағамбет бұрыла берді де, ат басын іркіп, тоқтай қалды.

Сол арада шауып кеп жеткен Ысқақ пен Шұбар Абайдың екі жағынан жарыла келіп, жете берді де, аттарынан секіріп-секіріп түсті. Ұзын бойлы, ұзын қара сақалды Шұбар қазір сұп-сұр боп алыпты. Зарлап: "Ағатай, Абай аға, қайда барасың?" – деп жүгіре басып кеп, Сұржорға аттың шылбырын қолына алды.

Абай бұның үнін де, өзін де жақтырмай: "Тұр былай, жібер!" – деп еді.

Шұбар сол сәтте Абайдың атының шылбырын өзінің мойнына ұзын сақалын қоса бастырып, екі орап алды. Соншалық жасанды құбылыс көрсетіп, түк аямас жан болып, даусы да дірілдей түсті. Анық аяр құбылдың сөзін тастады.

– Кетпейсің еліңнен, бауыр жұртыңнан! Айналайын Абай аға! Кетер болсаң, міне, мені буындырып, атыңның тұяғына бастырып, өлтіріп кет! – деп айғайлап жіберді.

Енді Ысқақ та келіп, жаяу күйде Абайдың атының сулығынан алып тұр еді. "Сабыр қыл, Абай!" – деп, ол анадай аярланбай, бірақ шын қысылып, күйзелген кісінің үнімен сөйледі.

– Жаңа ғана жайын біліп шықтым. Анау сүйген балаң Әбіштің санадан сарғайған жары, қайғылы Мағыш қазір үзілгелі жатыр! Сені "соңғы демім үзілерде бір көріп, ырза қош айтсам" деп арман етті. Кешегі Әбішіңнің әруағын ұмытасың ба? Бұ да балаң еді. Қош айтпай кетесің бе? – дегенде, Абай шұғыл өзгеріп, алдыңғы байлауынан амалсыз айнып қалды.

– Соным бар ма еді? Менен де мұңлы сорлым бар ма еді?! – деді. Амалсыз қайтатын жайының белгісі еді.

Дәл осы минуттарда, оқшау отауда, биік төсектің алдына салынған жертөсекте өмір бойы бірде-бір рет қабақ шытысып көрмеген жандай досы Мәкеннің тізесіне басын салған күйде Мағыш үзіліп бара жатыр еді. Соншалық сау, сұлу біткен жас денесі бар тұлғасын улатқан қасіреттен енді ғана мүлде жеңіліп болған. Екі жыл бойында ұзақ қайғы-қасірет шеккен сол Мағыш өзінің ғашық жары Әбішіне берген сертін енді міне орындады.

Бұның жұбаныш білмеген, уануды ойламаған, ұдайы ғана у жұтқан қасіреті бар-ды. Соны ойлап Абай биыл және де Әбішін еске алып, бір шер толғау тудырып еді. Осы зарының соңғы жолдарында:

Тиянағым, тұрлауым,

Енді кімге асылдым!

Ойламадым туғанда,

Бір өзіңе бас ұрдым.

Жалғыз сенен айрылып,

Артыңа қарап ah ұрдым!

Ойламадым еш жанды,

Өзіңе ердім оңаша.

Рақаттанып, мақтанып,

Қылушы едім тамаша.

Шыны сорлы мен-дағы,

Мағыш байқап қараса!.. –

деп, Мағыштың шеріне дәрмені біткен өз шерін қосып еді. Жұбана алмаған Мағыш дегеніне жетті.

Қазір Абай Шұбар мен Ысқақтан бөлініп, Баймағамбет екеуі боп, Әбіштің қаралы отауының сыртына кеп, жаңа аттан түскенде, Мағыш үзіліп кетті.

Жылап отырған Мәкеннің жүзінен Мағыштың қайтыс болғанын білген Абай, енді есіктен кіре бере еңкілдеп жылап, еңіреп келіп, Мағыштың жүзін құшып, кесек-кесек ыстық жастарын төгіп-төгіп жіберді.

ШАЙҚАСТА

1

Көшбикеде Абай басына жасалған қастық көп заман жұрт аузынан кетпеді. Әрине, бұл жөндегі сөздер, сезімдер, неше түрлі сыбыс, лақап әңгімелер әр ортада әралуан болған. Көбінше біріне-бірі қайшы, ерсі түрде де айтылып жүрді. Ырғызбайдың әншейінде жуансыған, қолшыл болып мықтысыған ұркөппе даңғойлары, бұл тұста құр күпілдектен асқан жоқ. Алғаш Абай қайтып келген күні бірталай Ырғызбай ауылдары сойыл ұстайтын, соғысқа шығатын жігітсымақтарын атқа мінгізді. Бұлар Ақшатаудан, сайлау басынан өз еліне қайтып бара жатқанда Оразбайды жолдан тоспақ болысты. "Өлтіреміз", "көзін жоямыз", "жолда тосып жайратамыз!" деген боп, көбінше күндіз ат ұстасады. Әр ауылға түсіп, қымыз ішіп, гулесіп алып, топ-топ болып төбе басына шығысады. Бірақ түс аумай, кеш батпай, қымыздың қызуы қайтумен бірге өздері де тарасып, үйді-үйіне қайтысады.

Оразбай болса, осы доңайбатты естіп-ақ, сескеніп қорыққан-ды. Сонымен, ол Ырғызбай ауылдарының үстінен жолы өтетін болғандықтан, түнделетіп қашып кеткен. Аулына бара сала Әзімбайға астыртын кісі салып, Қиқым сияқты жырынды ұры немесе сондай сырқынды қу мен сұмдарды жансыз ғып, Әзімбайға тыңшылыққа жіберіп отырған. Ырғызбайдың алғашқы күндер лаураған бір тобы Тәкежан жағына, Әзімбай мен Шұбардың қабағына, ажарына қарайды да, тартына береді. Себебі олар соншалық алып-ұшып "қырайық", "жояйық", "соқтығайық", "аттанайық" дей қоймайды. Бұл жақтан арыны азайып, ашуы қайтыңқырап шыққан сол адамдар Абай аулына келіп, тағы да қыратын, жоятын кісі боп даурығып көрген. Осындайдың бір тобын Ырғызбайдың үлкені Ырсай бастап, Абайдың үстіне кірген. Ырсай әрі жылап, булығып, әрі күйініп тулаған-ды. "Қарағым, не бұйырасың, жауыңның қолында өлгелі келдік! Шап десең шабамыз, өліс десең, бара алысып-жұлысуға әзірміз міне!" – деген. Қасына еріп келген жиырма шақты Ырғызбайдың үнсіз тобын, бурыл сақал, қара сақал көп тоғышарын көрсеткен. Бұлармен бірге Абайдың енді не тілейтінін білгісі келген Кәкітай, Мағаштар да Абайдың үстіне келген-ді. Абай сонда екі-үш күн бойындағы үнсіз келген қалпынан өзгеріп, ендігі ойындағы бір ғана сөзін айтқан.

– Қапқан иттен өш алам деп мен де қапсам, аузымда не қасиет қалады! –деп қойған-ды.

Абайдың алдында немесе Мағауия, Кәкітай сияқты оған жақын жандарының алдында өртке де түсетін кісі боп көрінген Ырғызбайлар Абай аулынан адым жерге шықпай-ақ басылысқаң-ды. Өйткені Құнанбайдың қалған екі баласының ауылдары бүлініп. дүрлігіп жатқан жоқ. Олар түк айтпаса да үндемей, сазарған күйлерімен көп Ырғызбайға күй танытқан, қабақ аңғартқан.

"Аталас, жақын", "ауылдас" деген ортаның жайы осы еді. Бірақ Шыңғыс болысының көп елі, әсіресе момын көпшілігі Абай үшін шын намыстанып, шынымен қатты күйінген

болатын. Сол қалың елдің ызалы, жігерлі, күйініште сөздері көп адамға, жай орташа көпшілік азаматқа қатты батқан-ды. Аз күн ішінде осы көңіл, көп көңілі Шыңғыс болысының сыртындағы өзге болыстарға, Тобықты көпшілігіне тез тарап, жайыла берді. Болыс емес, бай-бағлан емес, партия басы атқамінер би емес, жай көптің, момын көптің талайы Абай үшін күйініште, өкініште де болды. Сондай жандардың бір топтары Мағашты, Кәкітайды ортаға алып, Абай кегін Оразбайдан алу жайын да айтысты. "Абайдың өші ғана емес, Оразбайдан елдің өшін аламыз. Бір өзі емес, оған құрық берген айыпкердің бәрін жазалаймыз, айып тартқызамыз, бетін айдай етеміз. Өзін жазаға, мал-дүниесін қазаға ұшыратамыз!" – дескен де болатын.

Бұл сөзді Абайдың өзіне айтпаса да, "оның жақсы көрген баласы" деп және "ендігі жастардың білгірі, есті-бастысы" деп Мағашқа салған. Өзара кісі жіберісіп, хабарласып алып, аужай түйісіп "е" дескен ел Тобықты ішінде бұл жөнінде аз емес-ті. Осындай кезде әлі де ата ұлымен санасатын Мотыш, Құлық, Дүзбембет, Қарамырза деген елдің дұрыс адамдары өзара сөйлескен. Солардың тобынан Мағашқа Қодыға деген кісі елші боп келіп қайтты. Оразбайға жері жақын Сақ-Тоғалақ дейтін, Жуантаяқ деген тобы қалың елдерден де кісілер келді. Көрші Көкше мен Мамайдан да көңілқостық, тілеудостық білдіргендер болған-ды. Бәрі де жаңағы айтқандай: "Оразбайдың бетін айдай қыламыз, айыпты етеміз, сол айып-қиыбымен Абайдың аяғына әкеп жығамыз", – дескен еді. Бұндай жаймен келгендердің бәріне әзірге Мағаштың да берген жауабы өте сараң болатын.

– Әкемнің ары малға сатылатын ар емес. Менің әкемнің адамшылығы жауыздың зұлымдығын малмен емдеп, айыппен ақтап, тыныш қалатын адамшылық емес. Бұндай емді әкем де қабыл көрмейді. Мен де мақұл дей алмаймын! – дейтұғын.

Оның осылай айтқан жауаптарын кейін естіген Абайдың өзі де құптаған. Және Мағаштың осындай санасы мен адамгершілік таразысын Абай іштей сүйсініп бағалап еді.

Қалайда Көшбикеде жасалған аямас жаудың жауыз қастығы Абай мен Оразбайдың өздері тұрған елге ғана естіліп і қойған жоқ. Қазір, міне, сол сұмдық істен бері бір жылға жуық уақыт етті. Ел тағы да жылдағы дағдылы жайлау-қоныстарында, бұлақ, бастау өрістерінде мерзімді тіршілігін етуде.

Талай мезгіл өтсе де, сол болған қастық туралы халық аузы әлі тыйылған жоқ. Енді Абай тұрған Тобықты елі емес, Абайдың өлеңі, өсиет сөзі, қамқорлық қарекеті естіліп жақсы аты тараған елдің бәріне қаскөй, зұлымдық іс те әшкере болған. "Жаманат жатпайды" деп, Абай жөніндегі осы жаманат қазіргі шақта шартарапты шарлады. Әлі де үлкен рулармен аталатын: Керей, Найман, Уақ, қалың Арғын – бәрі де естіп, білген хабар болды.

Даланың елі, көшпелі жұрттың жайлау, күзеу, көктеу, қыстаулары ғана естіп қойған жоқ. Біртіндеп, жаяулап тарап, бұл жаманат Семей облысының бес оязындағы қала-қалаларға да жеткен. Жан-жақтың көп елі, ояздары келетін болыстың орталығы Семей

қаласының өзі түгел көп әңгіме айтатын. Сол Семейге дуаны қарайтын болған соң, Қарқаралы, Кереку, Өскемен, Жайсаң, Көкпекті, Баян сияқты қалалар да қараңғы қылмыстан хабардар болған. Семей облысына көршілес болыс – Ақмоланың Қараөткелі, Жетісудың Шұбарағаш, Лепсі-Қапал, Аягөзі де ұзынқұлақтан сол жаманаттан шет жағалап естіген-ді.

Өз заманындағы қазақ аталған халықтың зор қасиет иесі, қадірлісі Абайдың арына соққан соққы солайша алыс атырапқа тарады. Тағы да әр ортада әртүрлі айтылып, әр күйде тыңдалатын. Сол айтылу мен тыңдаудың өз қалпында да Абайға деген достық көңіл қалың жұрт жүрегімен көрсетілді. Бұнымен қатар, Абайдың өз заманындағы оның жолы мен жанына арналған қастық та өз жүзін көрсетпей қалған жоқ. Осы ретте, мысалы, әр елдің болыстарын, қажы, молда, бай-бағлан дейтіндерін тыңдаса, олардың ортасы Абай үшін сонша қайысып, қиналып күйзелмейтін. Қайта өз аталарының ұлықтан шен алғанын, бай-жуан болғанын немесе өздерінің Мекеге барғанын, Мәкәржідей жәрмеңкеге барғанын бұлдай сөйлейтін. Пәлен жандаралдың кеңсесінде болғанын, әлдебір шербешнайда топқа түскенін мақтан ететін. Бұндайлар біресе Абаймен қатар Оразбайдың атын айыптамай айтады. "Етсе еткені-ақ", "қылғаны сол-ақ батырдың" деген боп, айдаладан Абайдың жақсылығына жауығып, Оразбайдың ожарлығы мен осалдығына табынып отыратын. Абайдың сөзін естіп, би-болысты сынаған бітімсіз қатал өкімін тыңдап, соған іштей жауығып жүретін жуандар, зорлықшылар болушы еді. Бұлардың көбі естіген әңгімесін өсіріп, асыра сөйлеп, Абайды жаңғырып, "өзіне өзі қылды" деп те отыратын. Ондайлар Абайдың өлең-сөзі, өсиеті үшін, жаңа жолы үшін оған өшігеді.

"Ыбырай асып кетті! Әлін білмей, асқақтап кетті! Қазақтың игі жақсысына тілі тиіп, сөзі өтіп кетті. Оразбай сол үшін, көп үшін намыс қылды. Бұның бәрі тегін емес!" – десетін. Дәл осы сөзді айтушы Өскемен, Жайсаң, Кереку, Қарқаралының көп жуан болыстары, атақ алған қажылары. Олар көп жиындарда Абайды көріп, оның бұлардан артықтығын біліп, қызғанышпен іштен тынып жүретін бай-жуандар. Бұндай топтың, өз тұрғысынан қарағанда, Оразбайды қостайтын жөні бар.

Ендеше, бұндайлар Оразбайды айыпты демей, айызы қана әңгіме етеді. Ал халық ше? Анық халық адамының да Абай жайын білгені, естігені, ести тұрып, қатты қамыққаны соншалық көп болған. Бұл жөнде "жақын ауыл", "жан күйер" дейтін немесе "алыс ел адамы" дейтін бөліктер жоқ. Абайдың бұл достары – тілектес, ниеттестері әрі сансыз көп, әрі жер жырақтығын, ел аулақтығын елемейтін, елетпейтін жақындар. Абай жөнінде өздерінің жанына, намысына ауыр тиген қиянат жайын естумен қатар қынжылады да, бұлар Абайдың бұрыннан өздеріне жеткен асыл сөздерін қайталап айта түседі. Айтумен қатар оған берік жүрек танытып, жақын, бекем табыса береді.

Дәл осындай қалың жұрт, қауырт көптен шыққан Абай достары қала мен қырда бірдей еді. Әсіресе, сол мол топтың, ең үлкен жиыны – Семейдің қаласы. Бұнда орысша, мұсылманша оқитын жас оқушыларға Абай сөздері әбден мәлім. Қайықшы Сейілдей қаланың толып жатқан еңбек соңындағы адал, момын кәсіп иелері Абайды аса жақсы

көреді. Толып жатқан ұсақ кәсіп иелері, базар толы қазақ кедей-кепшігі, тіпті қаланың ар жақ, бер жағындағы ұсақ саудагері де соңғы жылдар "Абай айтты" деген сөздерді аса көп еститін. Қала, бұл жағына келгенде, құлағы түрік орта. Бүгін бір орташа момын үй іші кешке естіп-білген жаңа сөз, соны хабар ертең бар базар, көп көшені оңай қыдырып кетеді. Ал Абай өнері Семейдің ар жақ, бер жағын, Жоламан жатағын, Затон елін қуантып, ырзалап жайылғанына көп заман.

Осы қалада қыз ұзатылса, келін түссе, шілдехана болса, айт пен той, ойын-жиын жасалса, Абайдың сөзі, әндері көп жерде-ақ айтыла, атала жүретін. Енді сол Абайдың басына түскен ауыр шақ, арына түскен таңба жайын Семей қаласының еңбек елі үлкен ызамен, қатты намысты ашумен әңгіме ететін. Осы айтқандай, бір жай Семей мен Слободка арасындағы паромның үстінде болған еді. Мезгіл күзге тақау болатын. Ертістің үлкен суы көктемдегі шарасынан азайып, мол өзен сәл де болса тарылыпты. Соған орай оның мөлдір суы бұрынғыдан да тұна, көгере, тазара түсіпті.

Ертіс пен Қарасудан жүргіншілерді екі паром өткізеді. Ортада зәулім биік терек, қарағаш, қарағай өскен көлеңкелі арал бар. Слободка жағынан, "қайық аузынан" паромға мінген жұрт әуелі үлкен Ертісті кесіп, жаңағы дөңгелек аралға өтеді. Содан аттылы-жаяу шұбырған жұрт аралды басып өтіп, Қарасудағы екінші паромға келіп мінеді. Осылайша Слободкадан Семейге қарай жай жүретін екі паромға кезек мініп, екінші жағаға өтіп шыққанша, жүргіншінің бәрі де сағаттан артық уақыт өткізетін.

Бұдан басқа "басжатақ" тұсындағы желқайықтар болмаса, екі жағының өзге өткелі жоқ. Қаланың осы жайын білетін бала да, үлкен де бұл алуандас қатынас қалпына амалсыздан көнеді. Аттылы-жаяу орыс, қазақ халқы, ел керуені, жырақ қалалардан келген обоздар, жемшіктер, шет керуендер де сабырмен шыдайтын.

Мысалы, бүгін де сондай бір көп арбалы жемшіктер, қырдан келген керуендер және екі жағадағы қала тұрғындары көп арбаларымен қайық аузына сыймай сығылысып, Слободка жаққа аралдан қайтқан паромды тосып тұрған-ды.

Паром жағаға жетісімен, үлкен Семейден бері қарай өткен ат-арбалы жүргіншілер, жаяулар түгел шығып болды. Содан кейін паромға жағаны жалғастыратын ағаш көпірдің екі жағасында сіресіп тұрған арбалар енді көпірге қарай жанталаса қақтығысып лап қойды. Аты күйлі, бишігі ұзын, ысқыру, зекуі ширақ шыққан жүргінші бұндайда көпірге бұрын ілінсе, паромға бұрын мінеді. Қазір солайша ең батыл басқан арбалар – Жетісудан келе жатқан жемшіктердің арбалары болды. Бұлардың бір арбасы кірсе, артқы арбалары от болсын, су болсын іркілместен, қалмастан өршелене ұмтылады екен. Себебі әрбір алдыңғы арбаның артында жемдорба бар. Кейінгі ат кісісіз арбаны жіті алып жүру үшін алдыңғы арбаның жемі оны ұмтылтып, қалдырмай ілестіріп отырады.

Тегінде, паромға ең алдымен мінетін жаяулар мен салт аттылар. Олар әр арбаның қатарында көпірде шұбап жүріп, паромның ішіне бұрын кіріп алады. Қызық көрген

көпшілік жаяулар мен паромға таласып кірген ат-арбаларға қарағыш болады. Сонда қырдан келген жөндекілеу арбаның кейде мұрындығы шығып кетіп, кейде дөңгелегі шойырылып, білігі сынып қалады. Әлдебір түйелі бошалаң арбаның жарым бойы көпірден суға құлап қалса, жаяу жүргіншілерге ол да бір қызық ермек көрінетін.

Қайық аузы бұл шақта: "Ай, һөй!" дескен айғай, "Ары тарт! Тоқта!", "Иттің баласы!", "Өзің шошқа!", "Көрсетермін, бәлем!", "Көзіңе қара!", "Әкеңді танытам!" деп ақырысқан, бірін-бірі көмекке шақырысқан қырғын, қиқу. Майсыз арба шықырлап, кейде бала жылап, қатын зарлап, әлдебір мезгілсіз есек қышқырып, жанталасқан қайық аузы қым-қуыт боп жатты.

Марков пен Девяткин фельдшер және бұлардың ортақ таныс досы грузчик Сейіт үшеуі Слободка жағынан паромға кеп мінгенде, паромның жаңағы жанталасқан жайлары басылған кез болатын. Себебі паром толған. Енді көпірге де ешкім таласпайды. Міне алмаған, іліне алмаған арбалы жүргіншілер бірі артынан бірі иін тіресіп, сығылысқан сеңдей қала беріскен.

Сейіт, Девяткин, Марков үшеуі Ертістің үлкен суына қарап тұрғылары келіп, паромның арал жақтағы алдына шықты. Осы жерде он шақты жемшік арбасы паромның тап ортасын алып жайғасқан екен. Аттардың тамағының астынан еңкейіп өте берген Сейітті арба үстіндегі бір жемшік тани кетті де, атын атап шақырып қалды. Сейіт те бұрыла бере: "Өй, Жүніспісің! Амансың ба? Қайдан келесің?" – деп, жақсы танысын көргеніне көңілденіп, жадырай амандасты. Сейіт Жүністің өңшең аң терісін тиеген биіктеу арбасына, дөңгелекке басып, қарғып мінді. Паром үстінде отыратын орындық жоқ болғандықтан, Сейіт өзінің қасына Марков пен Девяткинді де шақырды. Олар да іркілген жоқ. Аң терісін тиеген, кенеппен қоршап арқан тартып, ұқыпты қып буған биік арбаға қарғып-қарғып міністі. Жүністің жайын Сейіт жақсы біледі екен, жолдастарына мәлім етті.

– Бұл да біздің Затонның грузчигі еді. Екеуміз қайратқа бәсеке едік. "Мен көп көтерем", "мен мықтымын" деп таласа тұғымыз. Қазір, міне, Жүніс мықты боп шығыпты. Көрдің бе, міне, бұл бай боп алған. Ат-арбасы мынау, тиеп келе жатқаны өңшең түлкі мен қасқыр. Өзі алыстан келе жатқан жемшік болу керек. Мынау көп қазынасын көрдің бе алыстан әкеле жатқан! Қайдан келесің, Жүніс? – деп, жөнін енді ғана сұрады.

Өңі тотыққан, қолы жарылған, қырма шоқша сақалы да күнге күйгендей сарғыш күрең тартқан Жүніс Сейіттің сөздерін жымия тыңдады. Ескі жолдасын көргенде қуанып қалған тәрізді. "Қайдан келесің?" – дегенге ол "Жетісудан, Шұбарағаш – Ойжайлаудан келемін", – деді. Әлі де Мәтелі дейтін шалақазақ байдың жалдама жемшігі екен. Байлық сол: ат-арба да өзінікі емес. Қысы-жазы тынымсыз жүк артуда. Осы жолы жиырма арбалы жемшік болып, Қытай шегінен бері қарайғы жерлерден жиналған аң терісін тартып келісіпті. Қазір он арбасы осы паромға ілінгенімен, он шақты арба кейін қалыпты. Осындай аз жайларды айтысу үстінде ол екеуі өзара сөзге кетті де, Девяткин мен Марков өздерінің қайдан келе жатқан жайларын бір-бірінен сұрасып, айтыса бастап еді.

Девяткин бір жұмадай Ертістен төменгі, сол жағадағы қазақ ауылдарына барып, сонда бір сүзек тәрізді жұқпалы аурумен ауырған әлденеше адамдарды емдеп, қайтып келеді екен. Марков Ертістің жоғарғы жағында Шөптіғақ сияқты бекеттерге барып, Жоламан жатағында болып, балық аулап, құс атып қайтып келеді.

Бұл екеуі Сейітпен де жаңа қайық аузында ұшырасқан.

Бірауық Марков пен Девяткин сәл тоқтап, Сейіт пен Жүністің сөзіне құлақ салып еді. Қазақша жақсы білетін Девяткин анау екеуінің бір-біріне айтып жатқан сөз аңғарын түйді де, Марковқа қарап: – Мыналардың сөзін қараңыз, байқаңызшы, кім туралы айтып отыр! – деп, сәл отырды да: – Олар Ибрагим Кунанбаич туралы сөйлеп жатыр! – деді.

Марков Абайдың жайын бір жұмысшы, бір жемшіктің алғаш кездескен сәтінде ауызға алғанына таң қалды. Өзі қазақшаға оншалық жетік болмағандықтан, Девяткинге: "Қане тыңдаңыз, байқаңызшы, не айтысар екен?" – деді.

Сейіт пен Жүністің Абай жөніндегі сөздері осының сәл алдында Жүніс сұраған бір жөннен басталған. Ол қалаға түнде ғана келіп кіргендіктен, әлі бұл жақтың жаңалығын естімеген екен. Жалғыз-ақ, жолдағы соңғы бір бекетте "Абайға бір жаман адамдар қастық етіпті", "қатты қастық етіпті" дегенді ғана шала-шарпы құлағы шалған-ды. Сондықтан да бұрын Абайдың өлеңін Сейітке қосылып өзі де көп айтатын Жүніс: "Осы не сөз, не хабар?" – деп сұраған еді. Сейіт Абай жайынан естігенін айта берді. Осы кезде Жүніспен екеуінің қасына өзге арбалардағы жемшіктер де біртіндеп келіп, бұларды қамай қоршап алған.

Девяткин Марковқа қысқа-қысқа сөздермен естігенін шала-шарпы айта отырып, жемшіктердің ендігі кеңестерін тыңдады. Жүніс болмаса, көп жемшік Семейдің, бұл өңірдің адамдары емес. Жеті жемшіктің бәрі де Шұбарағаш, Қапалдың, Аягөз жағының адамдары екен. Бірақ Жүністің айтуынан ба, елдерінде естуден бе, Абайды бұлар да жақсы білетін тәрізді.

Сейіт Көшбикеде болған қастық, жамандықты толық айтып шықты. Абайды "Көкеннің кедейіне, диханшы бейнетқор көбіне болыстың" деп, "Тобықтының әруағын сындырдың", "аталы жуандарды жер қылдың", "жат жұрттың алдында Құнанбайдай жақсы әруақтарды қорладың" деп жазаға ұшыратыпты. "Өлтіреміз" деген ниетте де болыпты. Тек қолдарынан ғана келмей қапты, деген еді.

Жүніс бастаған бірнеше жемшіктер қатарынан қатты қорланып, күйініп, күйзелген сөздер айтты. "Не деген иттер, жыртқыштар еді!"

– Өңшең қанқұйлы кімді аяйды!

– Өзгеге қастық етсе де, Абайға қайтіп беті шыдады екен бетсіздердің!

– Жер өртегені, ел шапқаны, керуен талағаны аз боп па еді, өңшең ұры жәлептің! Ендігі қалғаны Абай ма еді жалғыз! Жалғыз бір, жалқы ғана жақсы жан! – дескен үндерге қоса тағы бір бурыл сақалды жемшік өзінің оқшау ойын айтты.

– Ұлық не қарады? Абай орыстың өнерін жақтайды, оны ұлық неге жақтамайды, неге сақтамайды?!

Бұл тұста Сейіт өз ұғымынша ұлықты ақтағысы келді.

– Ұлық не қылсын? Абайды, керек десе, сол жерде аман алып қалған ұлықтың өзі. Стражнигін жіберіп, мылтық атып, өлімші қып түтіп жатқан жерден ояз құтқарып апты. Ұлықтың болысқаны сол-дағы!

Девяткин осы тұста сөзге араласты.

– Сен білмейсің, Сейіт, олай емес. Кунанбаевты уездный начальник, сенікі айтқан ұлық қорғамайды. Ол болыспайды. Кунанбаевтай кісіні кім қорғайды? Халық қорғайды. Міне, сен!.. – деп Сейітті көрсетіп, "сен!" деп кеудесіне түртіп, Жүністі көрсетіп, жағалай қолын созды да: "сен", "сендер", "халық қорғайды!" – деді.

Сейіт пен Жүніс бастаған жемшіктер Девяткиннің сөзіне аңыра қалып, таң қала сүйсіне берді.

– Апыр-ай, рас айтады-ау!

– Сөзі мақұл-ақ! Тап басқан сөз ғой! – десіп, дабырлаған сөздің артынан Сейіт ойлана тұрып бір байлау айтты.

– Дұрыс емей немене! Ел жақсысы дейміз, халықтың қамқоры дейміз. Ел деген кім, Оразбайлар ма екен? Олар емес деп Абай мың мәртебе айтпады ма? Момын көпшілік ел... сені мен біздей еңбек сауған азамат ел, деп сан өсиет айтты ғой. Ендеше, бар жайды осыдан тоқы. Девяткин жаңа шын айтты да сын айтты. Керегі не, сені мен маған сын айтты... қазақтың көп елі, момын елі! – деді.

Өзінің жаңағы аз сөзін жақсы ұғынып, көп қостаған жайды байқаған Девяткин тың әңгімеге ауысты. Ол осы жолы өзі барып, қайтып келе жатқан Қарашолақ, Кенжебай, Жалықбас деген ауылдарда көргенін айтты.

Кеш бата баласы ауырған бір кемпірдің үйіне барған екен. Қарашолақ аулындағы егінші, кедейлеу үй. Сол үйде кеш қараңғысына үн салып жылап, намаз оқығандай бұрышқа қарап, жалғыз күңіреніп отырған шалды көрдім, дейді Девяткин. Ауырып жатқан баласына жылап отыр екен десе, ол сол күнде өздеріне жеткен Абай турасындағы жаман хабарды ұғыпты да, Абайға жаны ашып, жас молданың қасында бес-алты бала

Абайдың өлеңін жаттап, шулап айтып отырғанын көрген. Сол балалар да молдасынан Абайдың жаза көргенін жабыса сұрапты, қатты ренішпен сұраған балалар болыпты.

Кенжебай аулында Ақбалық деген жақсы қыз бар екен. Соның күйеуі келіп, қыздың үйінде кешке ойын-сауық болыпты. Девяткин қонақтардың ортасында отырыпты. Сонда Ақбалық деген қыз Абайдың Татьяна, Онегин сөздерін, әндерін айтып-айтып келіп, ең ақырында қатты жылап жіберіпті. "Осындай асыл аға, алтын сөздің иесі Абайды да өлтірмек болыпты қазақтан шыққан қанішерлер. Бұл елдің ішінде нелер жоқ! Қандай қандыауыз қасқыр жоқ!" – деп сөйлепті Ақбалықтай ақылды қыз.

Девяткин сол Ақбалық деген қызды әсіресе тамашалап айтады.

"Абайды сондай білген, сүйген, түсінген қазақ әйелін мен өз көзіммен көрдім. Міне, осыған қарап Абайды халық біледі. Абайдың досы халық, сол халық қорғайды да, сақтайды деп білемін!" – деген.

Үлкен Ертіс үстінде Абай жөнінде басталған осы әңгімелер кейін бұл жүргіншілер Қарасудағы екінші паромға барып мінгенде тағы да созылды. Онда Марков та өзінің аңға шығып, Ертіс бойлап балық аулап жүргенде қазақтың кәрісінен, жасынан Абай жайын көп естігенін айтты.

Тағы бір шақтарда осы қайық үстінде болған әңгімелер мен жайларды Марков Павловқа да айтқан еді.

Абай Көшбикеде жазықсыз жаза шеккеннен кейін жарты ай шамасында Ертіс паромында болған жаңағы жайлар бір ол жер емес, сан жерде сондай сөйленген, ауыр аңызға айналған-ды.

Сонда Дәмежандай кедей бейнетқордың үйінде, Сейілдің қайығында, Сәмен, Сейіт сияқты грузчиктердің еңбек еткен пристанінде көп ызалы сөздер айтылған-ды. Әсіресе Затондағы жеке бас, үйсіз грузчиктер жататын барақтарда, қалың топ жұмысшылар арасында былтырғы жазда, күзде Оразбайдың иттігі, сұмдығы жөнінде талай жігерлі, жиреніш сөздер сөйленген.

Қазір Көшбике уақиғасына бір жыл өткен шақта, сол Семейден, Затоннан аз уақытқа елге шыққан атақты балуан-грузчик Сейіт те Абайға деген өзінің дос көңілінен айнымай келген-ді.

Сейіт биыл қыс аяғына сүзек болып ауырып, содан тұрған соң пароход жүре бастағанда, жылдағы маусымдық ауыр жұмыс – жүк тасуға кірісу керек еді. Әдетте, күнұзын еткен еңбегі, бір емес, екі кісінің қайратына төтеп беретін күші биыл азайып қапты. Буынын бұрынғыдай балғын етіп бекіте алмады. Табысы да татымсыз бола бастады. Содан Сәмен сияқты тату жолдас, достары, әйелі мен жақындары болып Сейітке биыл жаз елге шығуды кеңес еткен.

Сөйтіп, жаз басынан бері Сейіт өзінің бала кезінде тастап кеткен елі – Тоғалақтың ішіне, таныс, ағайын, жақындардың біріне қонаққа келіп жатқан. Бұл күнде әлденіп, бұрынғы қуаты қайта құралғандай. Ел жайлауға шыға келіп еді. Қазір, міне, ел бауырға түсе бастағанға шейін екі айдай қымыз ішіп, тынығып, бұрынғы кесек денесі, балғын бойы қалпына келді. Қуаты толып, ақсұр жүзіне ажарлы қызғылт, ұнамды ірең білінді.

Сейіт кедей болса да, күнделік нан, шайын күндегі ауыр еңбегімен таба жүріп, сол аз табысын келген-кеткеннен аямайтын.

Сәмен сияқты Сейітте жұмысшы грузчиктердің көбінің мінезін ұнатады. Бұлар жомарт кедейлер. Сейіттің Затондағы шатырсыз, аласа екі бөлмелі кірпіш үйіне осы өз елінен барып, түсіп жүретін ел адамдары көп болады. Кейде керуен болып, көп түйелі, шаналы қалашылар да бұның кішкене қорасына көлік-сайманымен зорға сыйып, әлденеше күндер жатып кетіп жүретін. Жалғыз өз елінің – Тоғалақтың қалашысы емес, өзге грузчик жолдастарының елдегі басқа болыстардағы таныстары, жақындары да Сейіттің пейілі кең, ашық, жарқын мінезін сүйеніш етіп, бұның үйіне түсе береді.

Қысқы соғым кезінде немесе жаз жабағы жүнін, қыл-қыбырын қалаға әкеліп, базаршылап жүретін ел қазағының қонақтары Затон жұмысшыларының үйді-үйін, қора-ауласын аузы-мұрнынан шығарып, лық толтырып жататыны болады.

Сейіт сондайда кейде қонақтарына асып берер ет, кесіп берер нан таппай қалатын күндерге де ұшырайды. Тек көп қонақтың ішіндегі кедей күйін жақсы түсінетін есті-басты адамдар ғана Сейіттің сырын аңдап, жең ұшынан жалғасып, азды-көпті көмек етіп кетіп жүреді. Ал Сейіт пен оның өзіндей көңілді әйелі Қатша болса, бұлар әбден титықтап, тұралап қалғандарынша "берерміз жоқ, ішеріміз таусылды!" деп сыр бермейтін.

Көрші дос қазақтан, немесе өздеріндей орыс жұмысшысы грузчиктен, мастерден, қатардағы құймалас тату досы, қара темір ұстасы Кириллден тиын-тебен алып, қонағын атқарып жіберіп, кейін еңбегімен борыш-қарышын өтеп жүреді.

Сейіт балуан, жомарт мінезінің үстіне аса сауықшыл, көңілді, ақжарқын жігіт. Сол мінезі үшін Сәменмен қоса, Абайдың іні досы ақын Дәрмен де аса қадірлейтін. Дәрмен мен Әлмағамбет, Мұқа сияқты әнші-ақын өнерпаздарды Сейіт, Сәмен бастаған Затонның бар жұмысшысы өзгеше қызықтап, сағынысып тұрады. Бұларға қоса Баймағамбетті де ол жұмысшылар аса қадірлейді, ыстық көреді.

Осы адамдар арқылы Затонның Сейіт, Сәмен сияқты жұмысшылары Абай шығарған сөздің талайын естіген. Бірталай жылдан бері Абайдың әндерін де Затонның грузчиктері көп жерде, көпке таратып айтысып жүретін.

Сейіттің үйінде Семейдің үш ішекті шешен домбырасы бабынан айрылған емес. Қол босап, сәл тыным, тыныштық алар кез болса, Сейіт шалқасынан жалғыз жатып та төсіне

сөйлеуік домбырасын көлденең алып, Абайдың әнін, ой мен қырдың қазағы айтатын жаңа әнін, ноғай жырларын да безілдетіп тартып, қоңырлатып үн қосып айта беретін.

Жаз бойы Тоғалақ ішінде Сейіт осы өлеңін үдете түсті. Қаладағы бұның үйіне өз үйіндей барып түсіп жүретін Тоғалақтың көп кедей, шағын шаруалары жаз бойында Сейітті өз әлдерінше төбесіне көтеріп күтті. Біреуінің қымызы, біреуінің айран-шалабы болсын, қозы-лағы болсын, бәрін де Сейітке көлденең тартысқан. Үйден үйге, ауылдан ауылға өзі әнші, өзі мінезді Сейіт бар таныс-жақындарына аса қадірлі боп жүрген. Тоғалақ көп ел болса да, қонысы аз, жері тарлық себепті әр қоныста қалың топ ауылдар боп, жиі қонады. Бұлардың туысы Сақ деген ел бар. О да осындай мол өскен елдің бірі. Сақ-Тоғалақ кейде аттары қосылып айтылатын бір-ақ ел тәрізді, өздері тату. Және жаманшылығы, сотқарлығы аз, момын ел. Саны көп болғандықтан бұл елді басынып, зорлық ету оңай емес. Сол себепті көршілес Есболат, Олжай сияқты байлары, содырлары көп жуан елдер дәл осы Сақ-Тоғалаққа соқтыға бермейтін.

Сейіт соңғы күндерде көршілес Есболаттың бір кедей көңілдес жігіттері қонаққа шақырған соң, бір бала жігітті ертіп, сонда барған еді. Бұның таныс аулы – Есболаттың үлкен байы, атақты Оразбайдың көршісі екен. Сейіт өзінің құрбысының үйінде екі күн қонақ болды. Ән салып, сауық құрысты. Бұның өлеңін әнінен де бетер тамаша қып тыңдаған кедей-кепшік, малшы-жалшылар аса көп болған еді.

Өзінің тату құрбысы Айсаның үйін Сейіт соңғы күндер көпшілік жиналатын қызық, думан үйіне айналдырды. Соншалық зор, сұлу даусы болмаса да, орташа, қоңыр, майда үні бар Сейіт бұл тыңдаушыларына анық өнерпаз көрінді. Әсіресе, осы ауылдың жылқышы, түйеші, сауыншы, мал суарушы, жалшы-малшыларына естілмеген өлеңдер мен сөздер шығады Сейіттен. Соны кейде ән мен домбыраға қосып айтса, кейде Сейіт қарадай төгілтіп, есіп сөйлеп, ағызып айтып береді. Бұның осы айтатынының бәрі тек Абайдың өлеңдері еді. Сонда ол Абайдың болысты мазақ еткенін, құнсыз байды шенеп, сынағанын айтады. Неше алуан партия басы, атқамінер, ел бүлігі боп кеткен жуан-содырларды таңбалап, дүрелегендей болады. Көптің айызын қандыра, "е" дегізе, мәз қылып күлдіріп те жырлап береді.

Сейіт кешегі күн кешкі салқында далаға шығып, көңіл көтеріскен бір топ жас жігіттер арасында өзінің балуандығын да көрсеткен. Дәмелі дейтін, бұнымен жасы құрбы үш жігітті Айса бастаған достар шақырып әкеп, Сейітпен күреске түсірген-ді. Сейіт сол жігіттердің үшеуін де, біреуінен соң біреуін Семей күресінде қолданатын тәсіліне салып, алып соққан-ды. Арқалап алып, "грузчиктердің әдісі солай" деп, шалқасынан сала, оң иығынан асыра, тымақша ұшырып түсірген.

Бүгін түсте қалың жұрт жиналып жатқан көп ауылдың ортасындағы құдықтың басына Айсаны ертіп, Сейітте келген еді. Осының алдында құдыққа бір түйе түсіп кетіпті. Сол түйені терең шыңырау құдықтан суырудың әуресіне жиылған еркектер көп екен. Түйе де, құдық та бай Оразбайдың мүлкі. Құдықтан түйе суыру әрі тәсілді, әрі азамат қайратын

керек қылады. Сондықтан құдық басындағы мал суартып жүрген Оразбайдың айғайшысы ұры Қиқым маңайдағы жігіттерді жиғызған.

Сейіт пен Айса осымен келіп еді. Түйені терең, кең ескі құдықтан суыру оңай болған жоқ. Бірақ жиырма шақты еркектің барлығы да семіз, қартаң сары іңгенді суыруда оның бас жағын өз қолына алған Сейіттің қайраты қатты тигенін шуласып айтысқан-ды. Түйе құдықтан суырылған соң, енді сол апанша мол құдықтың суын төгіп, жақсылап аршып алу қажет болды. Бар ауылдың малы ғана емес, ауыз суы да бауырдағы қоныста осы құдық боп шықты. Жайлаудай емес, қазір бос су, өзен, бұлақ бұл елдердің ендігі күзекке қарай бет алған қоныстарында жоқ болатын.

Жұрт бірталай уақыт екі жақтап бақырмен төгіп, суды жеңіп, құдықтың түбіне таман тазартып тақап барды. Дәл осы кезде бостау отырған көп кедей-кепшік Сейітті тағы қозғай бастады. Кешеден одан естіген, бұрын құлақтарына тимеген жақсы өлең, "тәлім сөз" дегендерді Сейіттің тағы айта отыруын сұрасқан еді.

Сейіт өзінің көңілді кезінде іркілмей, бұлданбай білгенін оңай айтатын. Бұл тұста да соны істеп, "Алыстан сермеп" дейтін өлеңін біресе сол өлеңнің әнімен айтып, біресе желдірте, жорта, қара сөзбен соқтырып, ұзақ айтып кетті. Өзінің айту екпініне ерген және сөзіне еңсесімен беріліп, сүйсіне жырлаған Сейіт маңында отырған кейбір бай баласы, жас жігіттердің және бір-екі қартаң көрші-қолаңның бұның сыртына қарап, біреуден қымсынып, жалтақтай отырғанын байқамаған еді. Тыңдаушылары бұны енді шала тыңдап, Сейіттің артына қарай алаңдай берген соң, Сейіт соңғы сөздерін қарадай, жорта айтып тоқтай қалды. Сол сәтте өзі де айналып артына бұрылған еді. Енді көрсе, бұның сыртында аққоян бөркін көзіне таман киіп, семіз жарау ақ боз атына мінген Оразбай бай бұған кәрін қадап, түксие түйіліп түр екен.

Оразбай Сейіттің сәлемін де жөндеп алған жоқ. Енді ат үстінде қамшысын қымтти түсіп, Сейітке таман төне берді де, зілдене сөйледі.

– Сен кедей, немене, менің аулыма кімнің сөзін әкеліп жүрсің? – деді.

Сейіт әуелі түсіне алмай қалды.

– Қай сөзді әкеппін, не айтып тұрсыз, бай?

– Немене, танайын деп пе ең? Жаңа өз құлағыммен естідім ғой!

Сейіт енді аңғарып, жадырап күле берді.

– Ә, жаңағы Абай өлеңін айтасыз ба! Иә, рас. Оны менің айтып жүретін әдетім. Тіпті, қыр түгіл, қалада да көп айтам. Оны қайт дейсіз, байеке?!

– Тағы айтшы және біреуін! Көрсете түсші тағы да бір қырынды!

– Айт дедіңіз, айтайын. Қырым да, сырым да жоқ. Айтарым менің – білгенім ғана! – дей сала, Абайдың алдыңғы жылы жазған, сол жылы Дәрмен мен Сейіттің өзі ұғып алған "Малға достың –мұңы жоқ малдан басқа!" – деген өлеңді қара сөзбен айта жөнелді. Жүресінен отырған қалпында Сейіт кесек, кең кеудесін Оразбайға бұрып алды. Жуансыған байға бұның ішінде ызасы аз емес-ті. Қазір Абай сөзін қазақтың анық бір қалың елі жиренетін жауыз байына қадап айтуға Сейіт қызығып кетті.

Өлеңнің ендігі сөзі де мұның қолына тура сойыл бергендей, "соқ" деп тұрғандай болатын. Сондай жолдарды Оразбайдың жалғыз ызалы көзіне өзінің кішілеу өткір сарғыш көзін қадап тұрып, Сейіт басқа соққандай айқын етіп, қатты айтып берді:

Мал жияды мақтанып білдірмекке,

Көзге шұқып, малменен күйдірмекке!

Өзі шошқа, басқаны ит деп ойлар,

Сорпа-су мен сүйекке сүйдірмекке.

Ақылды деп, арлы деп, ақ пейіл деп,

Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп.

Осы күнде мал қайда, боқ ішінде,

Алтын алсаң береді боғынан жеп!.. –

дей бергенде, Оразбай қатты дауыстап: "Жә, доғар, тантыма! Менің алдыма тартқан сыйың ба әлде!" – деп қадала берді.

Сейіт таңданып, сәл бөгелді де, сескенбей жауап берді.

– Ақсақал, мен ақын айтқан сөзді айтам. Сізде менің жұмысым жоқ! – деп еді, Оразбай енді ызаланып алған екен, Сейітке егесе қарады.

– Сен өзің қаңғып жүрсең де, тегін қаңғып жүрмеген боларсың. Сонымен жаңағыңның орайына мен саған өз сыбағамды бұйырамын. Түс ана құдыққа, құдығымды аршы! – деп, ақырып бұйрық етті.

– Жоқ, ақсақал, мен қаңғысам да сіздің есігіңізге барғам жоқ! Құдығыңды аршиын деп келгем жоқ. О не дегеніңіз?!

Оразбай атын тебіне түсіп, омыраулай берді.

– Дегенім сол, түс құдыққа! Болмаса кешеден бергі, жаңағы қысасыңның барлығына егесім сол – сен естіп көрмеген жаза кесем!

Сейіт орнынан ызалана тұрды.

– Неліктен кесесің? Не жазығым үшін жаза кесесің?!

– Жазығың – менің жауымды жақтағаның.

– Жауың кім еді?

– Білмей тұрған шығарсың. Сөзін әкеп, сойылын соғып!.. Абайды жақтамай, кімді жақтап тұрсың?!

– Ә, Абайды айтасыз ба?..

– Иә, Абайды айтам. Арамды айтам! Ел бұзатын бүлікті айтам!..

Сейіт енді неге болса да шыдағандай намысқа басып еді.

– Иә, рас, сіз айтсаңыз, соны айтасыз. Ал біз айтсақ, сіздей байларды Абайлардан садаға кет дейміз! – деп, Айсаға иек қағып, орнынан тұрып жүре берді.

Оразбай ақырып, әмір етті:

– Ұста ананы! Сал мына құдыққа, түсіріңдер! – деп, Қиқымға қарады. Өзі де қамшысын ыңғайлап, Сейіттің соңынан ұмтылған Қиқымның қатарына ілесіп, ашумен ақыра берді.

– Ұстаңдар, жабылыңдар! – деді.

Оразбай ақырғанмен, Сейітті білген, кешеден бергі сөзін, өнерін көрген кедейлер ұмтылмады. Қиқым бір-екі аусар жігітпен Сейітті қуып жетіп, "тоқта!" деп бұйрық етіп еді. Сейіт оған қанталаған ызалы көзін жалт бұрды да: "Тұмсығыңды бұзамын! Жоғал көзімнен!" – деп кете берді.

Бұл арадағы кедейлер, малшылар Оразбайдың оларға қадалып тұрып: "Ұста, жүгір, сүйреп әкел!" – деген бұйрықтарының біреуін де тыңдамай қойды. Екі-үш қартаң кедей: "Қойыңыз, сабыр етіңіз! Қайтесіз, қонақ қой!" – дей беріп еді, Оразбай сол сөзді айтқан үш кедейді қамшымен бастан тартып-тартып жіберді. Өзі енді зор даусын ақыра шығарып, Сейіттің сыртынан аса қатал бір серт айтты:

– Қазір сені ұстатып алып, жерге қақпасам, кәпір болайын! –деді де, боз атты борбайлап, айғай сала "аттан, жинал, аттан" – деп шаба жөнелді.

Осыдан әрі Сейіт Айсаның үйіне жетіп, атын ұстатып алғанша, кедей ауылға жиырма-отыз сойыл, шоқпар, арқан, шылбыр алған қызбабас, құтырған жігіттер шауып келді. Айсаны сабап, араша бермей, Сейітті ортаға алып, тобымен жабылып, дедектетіп алып кетісті.

Жаңағы ашумен құтырып алған Оразбай қазір анық жыны буған бақсыдай өзінің үлкен үйінің сыртында екі езуінен көбік шашып, бұрқырап, бір топ адамға жер қазғызып жатыр еді. Жендеттері Сейітті әкеле бергенде, Оразбай бір сұмдық бұйрық етті.

– Жаза кестім дедім ғой, дегенім сол! Жерге қағам дегенім. Кеудесіне нан пісетін кедей ғой! Салыңдар мынау көрге! Тірідей жерге көміп, жерге сонымен қағамын! – деді де, Сейіттің екі қолын артына қыл шылбырмен байлатып жіберіп, терең қазылған құр құдыққа тастатып жіберді, сол арада өзі бастап екі жақтап шым топырақты Сейіттің үстіне лақтырды. Барды төгіп, ойран-топанын шығарып, ілезде құдықтан басы ғана көрінер-көрінбес боп тұрған Сейітті анық тірідей көмдіріп салды. Тек өлмес етіп, иегіме шейін көмдірді де, жалаңбас басын, жүзін көмілген топырақтың сыртында қалдырды.

Оразбайдың бұйрығын одан қорқа тұрып және бір жағынан сотқарлық, бұзарлықпен іштен құптап, орындап тұрған Қиқым сияқты содырлар бар. Олар Оразбайдың беделімен бұл шаққа шейін барымта да алған, ауыл да шапқан. Талай жанға дүре де салған. Сан төбелесте әлденеше жандардың басын жарған, қолын сындырған, қандар ағызған сұмдар болса да, дәл мынадай сұмдық жазаны өз көздерімен көрген емес-ті.

Қазір соны өз қолдарымен істесіп те шықты. Түс кезінде қара жерге тірідей көмілген, қорлық жаза шеккен жігерлі жігіт Сейіт түнге шейін үн қатпай, осы масқара жаза астында болды.

Оразбай бұл істі құдық басында, Сейітті көрген жерде ғана ойына алған жоқ-ты. Екі күннен бері оның Айсадай кедейдікіне келіп, Абай өлеңін айтып, көп жұртты таң қылып, құмар етіп жатқанын білген болатын. Соның өзі үшін-ақ Оразбай кешегі күні де дағдылы ожарлығына басып, Сейітті алдына алғызып, жазаламақ болған. "Ауылдан, елден айдап тастаймын", "қорамның шетіне келіп, Абайдың үнімен үргенін көтермеймін", "ондай қаңғыған итті сабап-сабап қуып жіберемін!" – деп бір бүлінген. Онда қымыз кеңесінде отырған кейбір қартаң адамдар: "Аулыңа келген жалғыз-жалқы, қадір салмағы жоқ жігітке, саяқ бір жаяуға қол былғап қайтесің", "Айтар сөзіңе, ашуланар тіліңе татымайтын қаңғыған бір кедеймен не деп жамандасасың!" – деп тоқтатқан-ды.

Бүгін құдық басына бара жатып Оразбай қасындағы жігітінен: "Сейіт кетті ме?" – деп сұраған-ды. Осы тұста ол кешелер білмеген, есіне түспеген және бір жайды тыңнан біліп, тағы да ызамен құлшына түсіп, тісін басып келе жатты. Сейітті сұрастыра келсе, бұл ана жылғы Мәкен қыздың қалада болған жанжалында аты шыққан айбарлы жігіт осы Сейіт болып шықты. Қызды Затоннан Қорабайлар тартып әкеле жатқанда, паромның үстінде соңдарынан қуып жеткен төбелесқой балуан жігіттер болды деген. Сонда Оразбай мен

Сейсекелер жіберген Дондағұл дейтін түйе балуанды, қаланың ең мықты төбелесқой содырын "жалғыз-ақ салып ұрып жықты", "Затонның бір алып грузчик, балуан батыры бар екен" дескен сөз де болған.

Сол кісі, міне, осы Сейіт. Бүгінгі ызасының үстіне Оразбайдың бұрынғы кегі тағы бар екен. Сол қосылған соң құдық басына келе бергенде, Оразбай Сейітті: "Не ғып жазаласам да орайым бар. Менің алдымда айыпты жазалының бірі. Қолымнан кім тартып алар екен, көрермін!" – деп кіжінген.

Бұдан кейінгі іс, бұл өңірдің адамы бұрын естіп көрмеген сорақы, сойқанды жаза Оразбайдың осындай тісін басқан қаскөйлігінен туған-ды.

Оразбай өзі тірідей жерге көмгізген Сейітің өлтірісін білмек емес. Түсте көмген адамды кеш батып, қас қарайғанша "не күйде жатыр?" деп титтей көңіл бөлмеді. Аулына, үй ішіне атаған ашуы, көрсеткен кәрі сондай қатты болу керек. Бұның ауыл адамынан да бірде-бір жан Сейіттің маңына келмеген. Тек ел жатқан соң ғана, күні бойы жігері құм болған Сейітке жаны ашып жүрсе де, титығы құрып, бабын таппаған Айса Оразбай аулының кәрі күзетшісіне келді. Ол бұрын қойшы болып жүріп, қазір түн күзетшісіне ауысқан момын, қартаң малай еді.

Сол күзетші күбірлей сөйлеп, Оразбайды барлық өрен-жаранымен қарғап-сілеп жүріп, Сейіттің көмілген жеріне Айсаны ертіп келіп, көрсетіп берді. Айсамен екеулеп топырақты тырналап аршып, Сейітті зорға дегенде босатып алысты. Үн жоқ Сейіт тірі көмілген көрінен дос-жар адамдар суырып алғанда біраз талықсып, сұлық түсіп жатып, аздан соң ес жиған.

– Су! – деп өтініп, қауғамен әкелген құдық суынан ғана жұтып алып, қайтадан қайрат, қуат жиып, жатқан орнынан өздігімен тұрды. Бұған еріп келген жас жігіт жолдасы таяқ жеп, керегеге таңылып, Оразбайдың қолында қалды. Сейіт өзі Оразбай аулынан жаяулап шетке шыға бере: "Кеселім тиер, енді сендерден бұдан басқа көмек жоқ! Жақсылықтарыңа дән ырзамын, үйлеріңе тез қайтыңдар!" – деп, Айса мен күзетші шалды қайтарып жіберді. Өзі Оразбайдың қойшысы мінетін бір ала аттың жақын жерде арқанда тұрғанын аңдап алып еді. Жаңағы екі кісіні жөнелтіп болып, сол ала атқа жайдақ мініп, Тоғалақтың ауылдарына қарай шоқыта шауып жөнелген.

Келер күні ұлы сәскеде Сейіт жатқан Тоғалақ ауылдарының үстінде бір жиын жиылып жатты. Бүгін құрбан айты еді. Соған жиылған айналаның елі болатын. Бұл қоныста отырған ауыл саны аса көп. Бәрі де Сақ-Тоғалақтың момын, шаруа баққан қалың елі, бұқарасы, кедей-кепшігі аралас көпшілігі.

Ұзын өлке бойында Еспе болғандықтан, әрбір қозы өрісіндей жерге саяз құдық қазылып, мол ауыл қоныпты. Қанаттаса қонған сол ауылдар тегіс қоңырқай, қараша үйлерден немесе жыртық лашық күркеден, қостан құралған. Осы көп елдің ортасында, дәл

осы үлкен қоныста ақ үйлі, малы қалың бай ауылдың төбесі көрінбейтін. Соған орай бұл ел берекесі көп, ұйтқысы бүтін, барды бөліп ішіп, бөліп жейтін дегендей тату ел.

Айт күні және де бірде-бір ауылға, үйге айрықша салмақ түскен жоқ-ты. Қалың елдің көп азаматы, ер атаулысы өздерінің бір-бір тұғырын мінісіп, өзді-өз үйлерінен, ауылдарынан тамақтанып аттанысқан. Ұлы сәске кезінде сондай көп ер-азамат тай-тулағына, азды-көпті бұтартарына бөлісе мінісіп, көп ауылдың күнбатыс жағында тасы жоқ, бетегесі қалың боз биікке жиналып шығысқан. Дәл осы топтың енді ат үстінде көкпар тартысып, теңге алысып, жеңіл сауық бастаған кезінде, қалың жиыны тұрған топ ортасына Сейіт келген. Жаздай үйлеріне Сейіт қонақ болып жатқан осы ауылдарға белгілі, сүйікті азамат достар бар-ды. Бұлар да бай-бағлан емес, көп ортасынан шыққан, көпке қадірі бар, қолдарынан ерлік келетін, аузында ақылды, естияр адамның сөзі бар. Жігіттер сыйласқанмен сыйласып, сырласқанмен сырласып, өз әлдерінше ұстасқанмен ұстаса да білетін әрі әлуетті, әрі абыройлы жастар еді.

Біреуі – Тоғалақтан шыққан Жомарт, екінші – Сақтан шыққан Омар. Осы екеуінің Сейітпен жастары да құрбы. Жаз бойы Сейітті кезек күткенде үш сауықшыл ойыншы серік боп жүріскен-ді. Өздері балуан жігіттер мынау Еспенің бойында отырған он бес-жиырма ауылдың бәріне аса ыстық, қадірлі жастар болған.

Қазір орталарына Сейітті алған Жомарт пен Омар дөң басында тұрған қалың топқа жетті. Қандары қашып, қатты демігіп, бастарына тымақ та кимей, омырау-жағалары ашылған күйде асығып келісті. Жолда тұрғандармен амандары да жөнді болмады. Кейбіреулер: "Мыналардың түрі қалай? Өздері алдырған адамдар ма? Неғылса бір тығыз-таяңы бар, бір жаманат әкелді ме?" – десіп, көп жұрт араларынан жол беріскен.

Төбе басында тұрған Сақ-Тоғалақтың, Жуантаяқтың ақсақал, қарасақалының ортасында жасы үлкендік болмаса, малды-басты, шен-дәрежелі "атқамінер", "ел ағасы" дейтіннен ешкім жоқ-ты. Бірақ әлдеқалай осы топтың ішінде Базаралы мен оның жақсы көретін ер көңілді кедей туысы, Сейітпен қадірлес тату Әбді бар екен.

Сейіт сөйлеген жоқ. Жомарт қатты дауыстап тұрып, Базаралы мен өз елінің үлкендеріне Сейіт көрген қорлықты "қатты сұмдық" деп атап, әйгілеп берді. Айғайлап тұрып айтып, Оразбайдың өзін де, малынын құлағын да ақыра боқтай сөйледі.

Омар бұған ілесе және де намыс, ашу сөзін айғайлап айта жөнелді.

– Елмісің, жоқ ез қормысың, осы тұрған ер-азамат?! Мынадай масқара қорлауды көрмек түгіл, естігенің бар ма? Осындайды істеп отырған жалғыз көзді жалмауыз, қу соқырға көрсетер ерлігің бар ма, жоқ па?! Асты ғой мынау! Кеткеніміз бе осылай тұяқ серіппей?! – деді. Кейде Омар мен Жомарт кезек айғайлап сөйлеген. Істің жайын ауылдан естіп, шауып келіп, енді жеткен тағы бірнеше жас жігіттер де ызалы айғай салысты. Бірақ дөң басында тұрған көпшілік жиын шешіліп жауап айта алмай тұр.

Жомарт Базаралыны танушы еді. Енді айғай-шуын бәсеңдетпестен сол Базаралыға тақай түсіп, арнай тұрып, тағы да ақыл сұрай, шағым айта, көмек күте сөйледі.

Базаралы бұл елге кеше ғана келген. Осы ауылдарда жиендері бар еді. Және Тоғалақтың осындағы бір атасының, бір топ ауылдарының шешелері Жігітек қызы болатын. Сондықтан Базаралыны Омар сияқты жігіттер "нағашы" деп қадірлеп қарсы алысқан. Қазір де Омар мен Жомарт екеуі Базаралыға кезек сөйледі.

– Нағашы, тым құрса сен айтшы! Мынау тұрған момын ел не қыларды білмей ұйлығып тұрғанын көресің бе? Не қыл дейсің, өл десең де, өзің айтшы! Ақылыңды айтшы! – деген-ді.

Базаралы Сейітті аяғаннан зорға шыдап тұрған-ды. Қасындағы Әбдіге ақырын сөйлеп: "Әттең, қорлық-ай, мынаны естіп, көргенше өлген артық-ау!" – деген-ді.

Сонымен қатар бұл күнде нашарлап кеткен жүрегі қаға түсіп, өкпесі аузына тығылғандай. Аса қатты демігіп, тістенумен қиналып тұр. Жаңағы ызалы, ашулы намыскер жігіттер енді бұған қарап сөйлегенде, Базаралы аңдаса, айналасында тұрған қалың топ, момын көпшілік, ақсақал, қарасақалдың, жас-желеңнің бәрі де бұған қатты үміт қылып, бұған қадалып қапты.

– Айтса екен, бәсе, Базекең айтса екен! Нұсқаса екен!

– Осындайда қамалғанды қостайтын, ұйлыққанды бастайтын өзі еді ғой!

– Көптің көсем – серкесі еді ғой! – дескен сөздер біреуінен біреуі қатаң шығып, халық үні болып, қауырт естіле берді.

Базаралы елдің сырын білетін. Көп тамырын, әсіресе бейнет, еңбек елінің көңіл күйін кәрі тамыршысындай бек танитын. Ашық ойы қайта бір, осы тұста өзі күтпеген күйде, сілкініп оянды. Бар қауқарын жиып тұрып, өзге аттың бәрінен шоқтығы, сауыры биік кәрі тарланына мінген күйінде екі үзеңгіге аяғының ұшын тіреп алып, айналаға естірте, Жомарттарға қарап тұрып, қатты сөйледі.

– Уай, ер жігіттер, мені нағашы деп ақыл сұрапсың. Нағашының бұл күнде бармағын шайнап, өлердей өкініп тұрған жайы бар. Кеудем ұмтылғанмен, ауру басып, сүлдерім құрып тұр. Бірақ "молданың істегенін істеме, айтқанын істе" деуші еді. Нағашыңды тыңдасаң, қазір оның аурумын деп айтқанын тыңдама, істегенін істе! Бұндайда мені айтсаң, қолымнан келсе не істеп қалатынымды білуші ең ғой, ағайын, жұртым! Не тұрыс бар?! Оразбайдан осы Сейіт көргенді әр түрде, әр күнде көрмегенің бар ма еді? – деп, айналаға көпке таратып, енді ызалы сөзін суық түрде қабақ түйіп, қысқарта жиып алған еді.

Бозбиіктің дәл шаншылған жотасынан ұзақ созылған бойына төменге шейін қалың қол, ер-азамат қатып, қалшиып тұрып, Базаралының үнін тыңдап қапты. Осы атырапта бүгін атқа мінген кәрі-жастың бәрі, ер-азамат түгелімен Бозбиіктің өн бойына жыпырлап, сығылысып толған екен. Енді Базаралыдан соғыстағы сүреңдей Оразбайға қатал үкім айтқан кәрлі сөздер ғана атыла шықты.

Ол айғайлап, қатты зор даусын саңқылдатып сөйлеп тұр.

– Оразбай соқырдың асып жүргені алдындағы малы ғой. Сол малда осы тұрған қалың елдің бәрінің көз-жасы жүрген жоқ па?! Қайсыныңа зорлық етпей, қорлық көрсетпей, жуандық етпей жүр еді. Оразбай асып-тасып болған жоқ па, кеше мен бүгін?! Алдынан шығып, шаужайға қаққан бірде-бір ер, әлде бір ел шыға ма, жоқ па?! Қарын шашы алынбай, қара албасты кете ме?.. Жоқ, кетпесін!.. Алу керек елдің өшін, ердің өшін! Кешегі күні қазақ баласы қадір тұтқан Абайдың өшін де алу керек!.. Мынау алдыңа жылап келіп тұрған асыл азаматтың, Сейіттің өшін алу керек!.. Қаптау керек, қалың ел!.. Қорықпағанын, ықпағанын көрермін ондай көрсоқырдың!.. Осы тұрған қалпыңда қапташы кәне, қалың ел. Ал өшіңді, ал ердің өшін, Абайдың өшін ал! – деп, бұйыра айғайлап жіберді.

Осы-ақ екен, барлық иін тіресіп тұрған ер-азаматтың бәрінің аузына ұрандай боп бірнеше өткір, айқын, анық сөздер өрттей лаулап, тарай жөнелді!.. "Өшіңді ал!", "Ел өшін ал!", "Ердің өшін ал!", "Абайдың, Абайдың өшін ал!", "Кімнің көз жасы жоқ еді!", "Кім қорлық көрмеп еді Оразбайдан!", "Қапта, қалың ел" – деп, Бозбиіктің басынан ылдиына қарай, ойынан қайта лаулап, өріне қарай жаңағы сөздер жалындай шалқыды. Өзінің әр кеудені намыспен шарпыған қызуымен, жігерімен енді осы жұрт тұрған жерді сілкіндіріп, түршіктіргендей болды. Қалған сөзге орын жоқ еді.

Жомарт, Омар, Әбді болып ойдан төмен "қапта!", "қапта!" деп, "Оразбайдың аулы қайсысың?" деп, аттың басын ағызып қоя берісті. Қолдарына жолдағы ауылдардан сойыл, құрық, шоқпар, найза ілінген азамат қаруланды да, көпшілік дырау қамшыларына сенген күйде қалың сел боп қаптап берді. Жиыны бес жүз кісі ер-азамат осы арадан екі ғана белдің астында отырған Оразбайдың бір топ ақ ауылдарына таудан аққан тәңірдің кәріндей анық ызалы елдің ашу селін ақтарды.

Бұл топты қазір бастаған Жомарт, Омар, Сейіт сияқты ер жігіттердің өздері. Ауру Базаралы шабуылға жарамай, азғана топ ақсақалдың ішінде қалып қойған. Бірақ Әбдіге өзінің сегіз өрме бұзаутіс дырауын беріп жатып: "Мен үшін он дұспанның басын жар! Соны істемей қайтушы болма!" – деп, Әбдіні өз қасынан қайрап жөнелткен.

Ата ұлы емес, ашуланған қалың көпшілік, "Ел ұлы" болған қалың азамат шабуылы Оразбайдың аулын тас-талқан етті. Бұлар түс кезінде көп ауылдардың ортасында үйездеген Оразбайдың өзі мен балаларына біткен үш мың жылқыны "қиқу салып" түгел тиіп алды. Үш желіге байлаған жүзден аса құлындарды, желілерін борт-борт кесіп, тырым-

тырақай қашырды. Үйлерді сабап, уықтарын сындырып, тыста жүрген еркек атаулыны сабап сойып, үйді-үйге қуып тықты. Бес жүз қол Оразбайдың ауылдарының үстінен дауылдан бетер, селден ауыр әлек салып, арлы-берлі өтті.

Оразбай мен оның әр үйде отырған балалары, бауыр, туыстары, қатын-қалаштары бас көрсету былай тұрсын, іннен-інге тығылды. Оразбайдың өзі де амалсыз титығы құрып, төсегіне жата қалғанда, оның шұнаңдаған жас тоқалы үстіне толып жатқан көрпе, жастықты үйе салып, жасырып қалды.

Осылайша ойда жоқтан көп жүректен атылып шыққан әділ ашу, қалың елді көптен бері қазаға ұшыратып жүрген қандыауыз қасқырды інінің аузында ойран салып, масқаралай жазалады.

Қол қимылы десе, анық қалың қолдың қимылы. Шабуыл десе, анық батыл шабуыл.

Оразбай бұрын жалғыз өзі көпке осындай қол қимылын, шабуылын жұмсап келсе, енді бүгін аты жоқ, аталы жау емес, бірақ одан әлдеқайда басым, жуанынан жуан, күштісінен күшті, тобынан сонағұрлым көп, анық асыл күш, жазалаушы шығып еді! Бұлбұрын көпті жылатқан болса, енді сол көп елден жиылған көптің өзі келіп, бұның малын шұбыртып, аулын шулатып, өзін жерге тыға қор етіп, кек алып кетті.

Дәл осы шақта Тоғалақтың, Сақтың, Жуантаяқтың Абралы, Наманай, Мүсірәлі, Байқұлақ, Қаражан сияқты байлары Сақ-Тоғалақтың жаңағы шабуылға қосылған азаматынан, тобынан, көп аулынан безе қашты. Оразбаймен біреулері құда, біреуі тамыр-тілектес, тағы біреулер талай арамдықта бірге жортқан жемтіктес болғандықтан, атсыз көптің әлегінен бастарын аулақтап, әдейі қашып, көшіп жатқан.

Міне осылай, Көшбикедегі былтыр Абай басына істелген қастықтан соң жылдан аса мезгіл өткенде, әдейі арнап уәде айтыспаса да, сол Абай үшін жаны күйген жұрт атаулы, қалың ел Оразбайдай жауыздан осылайша өзінің ашулы кегін алды.

2

Бүгін түс ауа Базаралының аулына бір жұмыспен барған Дәрмен қайтып келіп еді. Базаралы мен Әбді Тоғалақта болған оқиғаның бәрін дастан етіп, айтып беріпті. Дәрмен Абай мен Баймағамбетке, Мұқаға сол жайды, өзі әсіресе сүйсіне түсіп, үлкен бір ырзалықпен әңгімелеп берген. Болған жайдың бәрін баяндап келіп, Базаралы бұған өз әңгімесінің соңында өзгеше бір сөздер айтты. Дәрмен соны жақсы ұғып, жадына сақтаған қалпында Абайға қарап отырып, бұлжытпай айтып берді. Базаралының сондағы сөзі:

– Тау басында мен тұрып қалып, бес жүз кісі жер сілкінтіп, дүрілдетіп "Сақ-Тоғалақтап", "Кек үшін!", "Намыс үшін!", "Ер үшін!", "Абай үшін!", "Азамат үшін!" – деп ұран, сүрен салып жөнелгенде, төбем көкке бір жетті! Шаңды шабуыл жалғыз көзді жалмауыздың өзіне беттеп жөнелгенде, "өз өмірімде тағы мұндай қызық шақ, асыл дәурен көрмесем де

арманым жоқ" дедім. Талайдағы кірбеңім кетіп, көңілім түлеп өскендей болды! Былтырдан бері қапа мен құстадан шау болып, шөгіп қалып ем. Енді не керек, тау басына қанат қақпай, бірақ серпіп қалқып шыққандай болдым!.. "Базаралы енді өлсе, арманы жоқ! Сойылды сілтегенде үлкен сұмның өзіне, ең үлкен сұмдықтың басына соға сілтеді!" – деп қайттым. Бұндай күнді көре беруге енді жазбаған да болар! Ауруым асқындап бара жатса да, арманымнан бір шықтым! Сыр айтысар ағайын, Базаралы бүгін өлсе де, артындағы досына айтып кетер арызы осы ғана! – депті.

Бұл сөздерде талай сыр, талай елдік, азаматтық, қасиет бар. Намыс пен зор адамгершілік, өр сана байқалушы еді.

Баймағамбет пен Мұқа таңдай қағып, бас шайқасып, Базаралыға соншалық алғыс арнаған көңілмен мақтау айтысты. Дәрмен де өткір көзі от шашып, жайнай түсіп, бір күліп, бір түйіледі. Соншалық қанаттанып, көтеріліп отыр. Қуаныш әкелгендей, ем болар дауаны айтқандай Абай жүзіне қарай беріп еді.

Абай үлкен сабырмен, салмақты жүзбен құп тыңдады да, үндемеді. Ол ішінен өзімен өзі боп, терең толғанып, қатты ойланып қалған тәрізді.

Күн еңкейе берген кезде Абай үйдегі дос-жарандарын сол әңгіме үстінде қалдырды да, өзі оңашаланып тысқа шығып, содан жай баяу басып, жақын жердегі биік сарғыш төбеге шықты. Осы қоныстан Өртеңнің төсі дейтін биік кішілеу күзектен айнала кең дүние мол ашылып, аса жақсы көрінуші еді. Абай ұзақ аяңдап, баяу басып, көп жүріп кеп, биікшеге шықты.

Қазір кеш тақау. Күн батуға арқан бойындай ғана қалған. Өртеңнің сарша биігінен Абайға мәлім көп таулар, далалар, қыстау болған қалың қатпар адырлар жағалай көрінеді. Сол жақта, күншығыста Орда тауы, Тоқымтыққан, Боқай дейтін көкшіл мұнарға оранған қоңырқай таулар көрінеді. Одан әріде, шырқау ұзақ алыста аспан мен жер мұнар боп, кілегей сұйық аққөк бояуға айналыпты. Көкжиегі көрінбей қосылып кеткен кілегей мұнар ішінде Арқат тауы, Байжан тасы байқалады. Олар өзгеше иректелген қырлы жоталарымен сәл-сәл ғана аңғарылады.

Жағалай оңтүстікке көз тастағанда, шығыстан батысқа қарай алыс өңір, үлкен өлке қоршай түсіп, қатпар-қатпар қара көк адыр, қалың тау Шыңғыс жатыр. Абай көңіліне мәлім әр тайпа елімен және Абайға жас кезінен белгілі сай-салалары, қыстау қоныстары көп биік шоқылары көрінеді. Шыңғыстың сондай бөліне көрінген биіктері – алыстағы Бөрлі, бертінде Қан, Қараша қойтасы, аты жақсы Түйеөркеш, Тоқпамбет, содан әрі өз ағайыны мекен еткен биік кеуделі Қарашоқы, бертінде Қыдыр қатпар-қатпар қалыптарымен көлденең түсіп, көлбеп жатыр.

Шығыста Шұнайдың қос биігі, одан төменірек, бертін тұста жартасты сұлу тау – Доғалаң тұр. Бір кез айнала үнсіз дүниені тамашалай қараған Абай көзіне Түйеөркештен, Қарауылдан төмен қарай созылған ақ дала түсті. Осы мол сардаланың жап-жазық бетінде

Шұнай, Доғалаң, Орда сияқты таулар бір сәтте Абай көзіне тау емес, әлдебір ғажайып алып кеме тәрізденеді. Сары теңіз, шексіз ұзақ жазық, толқынсыз тыныш теңіз тәрізденіп кетеді. Сол теңіздің бетінде күдір белімен кесіп алғандай боп, бөлек-бөлек орнаған көк биіктер көк кемелердей.

Ертегі сипатты теңіздің ертегілік ескі заман кемесі. Сол ертегілерде жапанды кезген жалғыз жанға оқта-текте кезігетін тылсым буған дүние болатын. Қыбырсыз қатып тұрған ұшы-қиыры жоқ жансыз бір меңіреу дүние мүлгіп тұрып кезігетін. Онда тас боп қалған адам, тас боп мелшиіп тұрып қалған жан-жануар көрінетін. Тырс еткен дыбыс, қыбыр еткен тірлігі жоқ, тағы да тас боп сілейіп қатып қалған қалалар бар-ды. Мынау Абай көзіне көрініп тұрған, кесіп алғандай боп саржазыққа оқшау-оқшау шөккен бөлекше тас биіктер бейнебір сол тылсым дүниенің қатып тұрып қалған, тылсым буған тас кемесіндей.

Абай рахат бір әдемі жайлы әсер байқайды. Енді аңдаса, Шыңғыс жақтан асықпай соққан салқын самал тұла бойын шіміркендіріп, өзгеше бір тыныш рахатқа, қоңыр салқын майда бір лепке орағандай екен. Ішінен "Түу, не деген рахат жел, қоңыр жел!" – дей түсіп, омырауы ашық кең көйлегінің бойын, шапанын ашып, төсін сол желге төсей береді. Сол тамаша жайлы салқын самал бет, мойын, кеуде, қол – барлығын қоршалай сипай орағанда, тағы бір шақта жел емес, әдемі мөлдір таза суға да ұқсайды. Адам бейне бір жайлы қоңыр, салқын суға шомылып тұрған тәрізденеді.

Бұл күй айналадағы бар дүниеге ақынның дағдыдан тыс дәл бүгінгідей ой көзімен үңіле қарауына жетекші болады. Тағы да кең, тыныш, жым-жырт өлкеге, өзі туып өскен осы өңірге Абай ұзақ-ұзақ көз тастайды.

Күн төмендеген сайын айнала дүние әралуан ауысып, өзгеріп барады. Қазір Қарауылдың биік шоқысы, Көлқайнардың көп төбелері енді көлбеп түскен күн сәулесімен айқындала қапты. Дағдылы қарабарқын тау төбелер тәрізді емес, енді сол таулар, биіктер аса бір жаңғыра жадырап, алтындай сары, ашық реңге ауысыпты.

Ал, сонымен қатар күнбатыс жақтағы Қыдырдың қоңыр адырлары, әсіресе, Шұнайдың қазір көлеңке басқан теріскей беттері өзгеше бөтен бір дүние тәрізденеді. Қатпарлы қалың адырлардағы кеш көлеңкесі өмір кешіндей сезіледі. Салқындап, қарауыта түсіп, өтіп кеткен ауыр дәурендей, сол өткен қазалы ауыр күндер ізін сақтағандай. Тек қана суық түсті өгейлік, нәрсіздік, өлімге бейім суық күйлер танытады. Өзгеше бір тұлдыр, тұнжыр өткен шақ бейнесі боп, елес етеді. Қазір күн астында жарқырап тұрған Қарауыл, Көлқайнар биіктеріне жаңағы суық көлеңкелі, быжырық бетті батыс жақтағы төбелер күдік пен сұмдық баяндап тұрғандай.

Ол таулар тұтасымен сенімсіз күдік тауы сияқты. Енді бір сәтте жаңағы жарқыраған күнес күңгей беттері де аз-аздап жайылған көлеңкелі әжімдер көрсете бастады. Бұнда да енді шұғылалы күнмен қоңыр көлеңке, көкшіл әжім кезектесіп таласыпты.

Сәтпен жаманат боп тайталаса бастаған. Енді біраз тұрғанда Абай көзі тағы да жылжып өтіп, әр сәтін айқын танытып бара жатқан бейуақ мезгілін аңғарады. Кеш жеңіп келеді. Көлеңкелер тұтасып барады.

Абайдың бұрын бір шақта: "Мұңды көңілім сырласар сұрғылт тартқан бейуаққа!" – дейтін шағы келеді. Қазір сарғыш сәуле жұқалаң алтын жалатқан қаймақ сары қабақта ғана сезілгендей. Бөлек ұсақ адыр да батыстағы қоңыр-көкшіл көлеңкелі таулардың реңіне ауысып келеді. Енді әлгібір әзірдегі майда салқын самал да қоңыр салқын желге айнала бастады.

Абай осы сәтте бұл дүниені өзіне де бір соны болған жаңа оймен шолып, бағып тұрған. Жер, туған жер ең толық, ең мол сырлы өзгеше әңгімеші екен. Өмірдің бірталай биік беліне шыққан Абайдың өткен шақтары елес-елес тізіліп өте бергендей. Сол қатпарлы таулар, ақ далалар, ұзын аққан түйеөркеш әсем салалар, Қарауыл, Балпандай өзендер бұның өмірінде талай-талай шақтарының беті ашылып тұрған өзгеше кітабы тәрізді. Әр өңірге сәл тоқтаса, нелер ыстық қуанышты елес береді. Нелер ауыр қайғы, қажытқан уайым, шаршатқан қасірет, жаулықтың да талай-талай уланған қастығы еске түседі. Талайдан ұмытылған есте жоқ жандар және бір алыстап кеткен әлдеқандай ұсақ оқиға, халдер – бәрі де таласа, шұбатыла береді.

Абай өз өмірінің желісін тағы бір тартып өткендей. Жер, өлке әрбір оқшау шақтарды айқын баян етіп тұрғандай болады. Тағы да жаңағы бір кездегі ертегі кемесіндей, тылсым дүниесіндей көрінген тау, тастарды шола тұрып, өзгеше бір ойға кетті. "Кім біледі, бұлардың ішінде бүгіліп жатқан сыр жоқ па?! Түйіліп жатқан қазіргі нәсілге белгісіз ғажайып бөлек күш жоқ па?! Осы таулардың ішінде қалғып тұрған қазына жолын кім біледі... Осы ақ адыр, сары дала бір шақта құт даласы боларлық ұйтқы мен қор жатпағанына кім кепіл?.. Бүгінгі нәсілге жұмбақ тәрізденіп, үнсіз мүлгіп, мәңгі меңіреу дүние, бәлки, беймезгіл заманның тылсымы буып тұрған дүние болар. Бір шақтар болар, әлдебір замандар, бәлки, келер. Сонда осында баяғы ертегі қалаларындай қатып тұрған, қалғыған күштің бәрі қайта оянар..."

Абай көңіліне осы оймен қатар қызықты ыстық қиялдай тағы бұлдыр тілек келе берді. Сол дүниені, сол заманды көрер ме еді!.. Тым құрса, ұзақ тірлік кешпесе де, әлдебір жайдан қандай бір сәтінде жалғыз көзбен сығалап қараса да, сол заман, сол дәуірді көрсе!.. – деген арман, қиял Абайдың көңілін шалды.

Соны ойлаумен қатар, "ал сол айтылған болашаққа бұл дүние, бұл дәуреннен не баруға, жетуге болар еді!" "Ол күлгін күн, жарқын заманның керегіне бұл шақтан не жарар еді?" – деп те бір ойлап кетті. Әрине, мынау тұл заманның тусып тұрған дүниесі ол шаққа да осы қалпымен барады да өзгереді. Ал адамнан ше? бүгінгі қауым, бүгінгі жандардан ше!.. Бұл жайды бөгеліп тұрып ойлағанда, Абай қабағы түйіліп, жүрек жирене қысылып, өне бойымен түршігіп, бір дір еткендей болды.

Соқтықпалы соқпақсыз заманда өмір кешкен азғантай халқы бар. Оның бүгінгі тірлігі – қорлық. Ол қараңғы, надан, оны билеген күш-қуат қара албасты, қаратүнек күштері. Бұны ойласа, Абай бір сәт шұғыл, қатал бір ойға ауысады. "Бұл өмірден кетер ме еді? Өліп-өшіп, жоғалып, сол болашақ дүние үшін кетсе. Қайта бір ояну үшін, бір сәтке болса да қайтадан жандану үшін өлсе... Болашақта аз тірлікке қайта бір келу үшін солай болса", – деп те қиялдайды.

Жаңағы асқар ойдың шағында бүгінгіден жирену соншалық, Абай бірінші рет осы арада "енді өлсе де болады-ау, жетті ғой! Мен жүретін сапар таусылар шағы болған тәрізді. Өлсе де нетер!.." – деп те ойлады. Бірақ онысы қабақ шытқан, қан жұтқан қайғылының өлімін тілеуі емес. Бүгіннің сұмдығын, сорақы қорлықтарын жиренішпен өз тірлігінен серпіп, бір бөліп тастаудың тілегі тәрізді. Дәл осы ойды ойлай тұра, Абай жаңағы бір сәтте өзіне өзі берген сұрауына қайта оралды.

"Дүние, жаратылыс, рас, осы тұрған Шұнайымен, Шыңғысымен, Қарауыл, Балпаң, Ақадыр, Ордасымен ол заманға баратыны даусыз. Ал, бүгінгі халықтан, осы қауымнан, осы заман адамынан сол жақсы заман қалпына таман керекке жарап барар бұйым бар ма?.. Халықтан халыққа жетер қасиет бар ма?!." – деп, тағы бір ойға түйіле бергенде, Абай сүйсініп жадырай түсті. Езуінде сәл ырзалық белгісі пайда болды. Оның есіне бағанадан жүрек түбінде жатқандай, Дәрмен айтып келген жайлар келді. "Жауыз да бар бұл күнде, қар борандатқан дауыл да бар. Бірақ бүгін күні тумаса да, туар күнге атой беріп жатқан қауым да бар. Мынау Базаралы айтқан "Армансызбын" деген жалынды сөз, жан сөзі той. Ал, ол ұран тастаған қалың ел ше?.. Абаймен туыстым деген ата ұлы Құнанбай, Өскенбай, Ырғызбай емес. "Намыс қудым" дегенсіген жақынсымақ емес. Тіпті ата ұлдарымен, ұрандармен қосылған жандар емес, атсыз ауылдардан шыққан атақсыз ұлдар. Намысқа шапқан, кекке шапқан елдік қасиет бұл емес пе?! Беймезгіл күнде болымсыз болса да белгі берген осы қимыл талай сырды танытпай ма?.. Қолынан шанда бір заманда келсе де, осындай мінез бен іс келген қауым қандай! Болашақ заманға да түйір-түйір қасиет, әлденедей игілік ұрығын, дәнін тастар қауым болмас па?" – деп, оңашалана ойлаған, ұзап ойлаған бір ойының байлауын Абай осындай үмітпен аяқтады.

Сонымен, ымырт жабыла тағы да баяу басып, жалғыз қайтып келе жатқанда Абай басқаша бір қобалжумен келді. Қобалжытқан ыстық жай, ойына алғаш келген болашақтың жайы. Сол болашақ заманның нәсілімен, сол күннің сыр тыңдаушы ойлысымен Абай өзі енді тіл қатысып, жалғаса берген. Осы жайды ойлаған сайын ендігі Абай көңілі тыным таппай, толқына тулай түседі.

Егер де ол заман адамымен тілдесер болса, қандай, нендей жайларын Абай өзі ең алдымен айтуға тырысар еді. Әрине, ол заман адамына бұл тұтас тұрған жұмбақ қой! Ол адам көп ойланбаса, жүрегінің түбіне терең бойламаса, Абайды түсіну оңай бола ма?.. Соқтықпалы соқпақсыз заманда өскен мендей жанды жақын тану, жан тарту арзанға түсе ме?!. Тас қараңғы далада үйірлі наданмен жалғыз алысқан ем. Әлсіз қолда жансыз жалғыз ғана шырақ ұстаған ем. Мендей ізденушіні қабылдаушы оңай ұғып, біле қояр ма!..

Көптен көп айтары бар, жылап та айтпайды, жасып та сөйлемейді, өтініш те етпейді, тек қана "түсін мені, таны мені" дегісі келеді.

Көңілді бұрып билеген бір қызу толқын, ыстық ойлар зор кеудені шарпып тулатты. Абай асығып үйге кіріп, Әйгерімге "шам жақшы" деп тез бір тілек айтты да, төсектің бас жағындағы сүйектеген кітап шкабының ішінен қағаз, қарындаш алды. Үлкен дөңгелек үстел қасына құлай бере, асығып кеп отыра қалды. Жарығы мол Әйгерімнің лампысы үстел үстіне кеп орнағанда, Абайдың асыға қимылдаған жүрдек қолы астынан өзгеше бір тың туысты өлең жолы созыла берді. Дәл осы сәт кешінде анық ақындықтың үлкен биігіне ой сезімімен өрлеп шыққан зор өнерпаздың өзгеше бір өлеңі туып еді: болашақпен өз заманын өзгеше бір халде жарастыра табыстырғандай. Шақ қана үн қатып, иек қаққан белгі атқан еді.

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.

Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,

Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!..

Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,

Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме!..

Осылайша "Өлсем орным қара жер" дейтін өлеңмен Абай ең алғаш рет өлімді аузына алды. Бірақ бұл өлім жайындағы сөзде өлместік сырды баяндау бар. Өлмес күшті құптау мен ұзаққа жолдау бар. Бұл күңіренген кәрінің, көрге үңілген зарлының айтқан өлім жайы емес. Дүниедегі, халықтардағы, замандардағы барлық бір өлмес күштер, мәңгі тірліктер барына барынша сенген жүректен туған, өлім атынан айтылған, өмір жыры еді.

Абай осы өлеңін жазып болып, енді домбырамен бір шат көңілді күй тауып, қоңырлата тартып кетті. Ол жазуын бітіріп, ендігі үй іші тірлікке бейім жадырай түсті. Соны байқаған Әйгерім Зылихаға қабақпен белгі етіп, көптен жерошақ басында қайнап болып, талай рет тобылғының шоғымен демделген үлкен самауырды келтіруге бұйырған. Шай жасала берген кезде қаладан қайтқан Кішкене молда да кеп кірді. Қаладағы Мағаш пен Кәкітай Абайға арнаулы хат жазыпты. Сол хаттың ішінде Павловтың басқаша бір сәлемін айтыпты.

Жас жақындар мен жақсы дос осы жолы Абайдың қалаға келуін мәслихат етеді. Мағаш пен Кәкітайдың Абайды қалаға шақыруында олардың өз ойынан тыс бір себептер болған. Көп уақыттан бері Семейде бастары қосылған бірнеше үлкен елдердің "абыройлы" дейтін, "есті-басты" дейтін, "ел жақсысы", "ел ағасы" деп атайтын ақсақал, қарасақал адамдары өзара сөз жүргізеді екен. Бұл сөздің басында қала мен қырда көп елдің басын құрайтын

Арғын, Қаракесек руының білікті кісілері болады. Сырттағы Керейдің Бегеш деген білгір адамы, ойдағы Керейдің Рақыш дейтін пысығы шығады.

Найман елінің Матай, Сыбанынан тағы бірнеше белгілі адамдар осы сөзге араласады. Бұлардың ішінде Матайдан – Жұмақан, Серікбай қажының жақындары бар.

Тобықтыға көршілес бергі Сыбаннан Қамбар, Қабылан дейтін кісілер араласады. Қызылмола елінің Уақ, Матай, Бурасынан – Қазанғап, Қанғожа да шығады. Көкен, Семейтау Уағынан Серке сияқты, ылдидағы Белағаш елінен Айтқазыдай сөзуар пысық атқамінерлер араласады. Осы бір топ жұрт қаладағы Қаракесек байы – Оразбайдың құдасы, киізші Сейсекемен бірнеше рет кездесіп, сөз байласқан болады.

Сонымен, төңіректеп көптеп көтерген сөздерін енді арнаған өрісіне қарай бұрады. Сөйтіп, қалада бер жақта Білеубай қажы дейтін екі қабат темір шатырлы үлкен үйі бар, бай қажының үйіне Абайдың қалада жүрген жақындарын қонаққа шақырады. Білеубай қажының қонақ жайға арналған төрт бөлмелі үстіңгі кең үйлеріне есіктен төрге шейін дастарқан жайғызыпты. Мол дастарқанды айнала ұзын көрпе, құсжастықтар салғызып, көп қонақ күтеді. Әр үйде бірнеше шелек қымыз бір-ақ сиятын "тайжүзген" дейтін терең, сары қамыс тегенелер беті шүпілдеп, сары қымызға толып, көп жерге қойылады. Қалың қонаққа тынымсыз құйылып, сапырылып жатады. Арнаулы сырлы тостағандар дамылсыз әрлі-берлі қалқумен бір толып, бір солып ұдайы жағалайды.

Сарбұға салып асқан семіз қойдың еттері табақ-табақ тартылады. Мағаш пен Кәкітай бұл жиынның мәнін әуелде ұғынбаған. Оларға тосын бір сөз сол ет жеп, қымыз ішіп болған соң кешеңдеп келген палаудың, шие суының үстінде айтыла бастады.

Төрт бөлменің отыз-қырық кісідей көп жан сыйған ең үлкен бөлмесінің төріне "Абай баласы" деп Мағашты, "інісі" деп Кәкітайды шығарған. Осы жиынның ішкі жайын жақсы білген Шұбарды, Әзімбайды алғызыпты. Олар да төрден, Мағаштың қасына орналасқан. Осыларға тақау отырған Серке мен Бегеш – Уақ пен Керейдің сөзуар орамды адамдары Мағашқа қарап отырып, кезектеп бір сөз бастады.

Аздан соң Мағаш пен Кәкітайдың анық аңдағаны, бұлар Абайдың басынан кешкен былтырғы ауыр жайды сөз етеді екен. Мағаш пен Кәкітай өздері жүрген ортада көп естімейтін айшықты, кестелі сөз әуелгі Бегештен шықты.

– Біз Абайдың жайын, асылымыз, ардақтымыз Абай ағаның жайын сөз етпекпіз. Абайға бала, бізге іні бауырлар, сендердің осы отырған үшеу-төртеуіңнің ортаңа тастағалы отырған осы топтың бір түйіні бар, шырақтар! Сендер арқылы Абай мырзаға біз сәлем жолдағалы отырмыз. Біз дегеніміз кім? Міне, айнала көз салыңдар да, көріңдерші! Мұнда Арғын ағадан Қаракесек жақсысы бар. Ойдағы, қырдағы Керей атаң баласы бар. Өрдегі, ылдидағы Найман азаматы да бас қосып отыр. Дәл қастарыңда отырған Серке мынау. Осы қасиетті дастарқанына біздің басымызды құрап отырған Білеубай қажы болсын, кімдер бұлар? Көз жеткен мен сөз жеткенді болжасаңдар, "исі қазақ" деген осы. Бұл төрт арыстың

баласы, Орта жүздің тізіліп келген тобы деңдер! – деп, өз жиындарының жөнін ұғындырып айта келіп, енді Абай жөніне ауысқанда, анық судыраған шешен сөзіне көшті.

– Кім еді Абай, ол Тобықтының ғана Абайы ма еді? Жоқ, исі Орта жүзден орасан, ойқастап озған жүйрігім болатын! – деп келіп, тағы бір Абайды көтере атаған тұсында "ол кім еді?" – деп өзі сұрап барды да, тақпақтай жөнелді.

– Ол қоңыраулы бұйра нарындай, көпке пайда көп еткен көктемдегі жауындай, жақсымыз болатын! – дегенде, тағы осындай құрмет, мадақтау сөзді Серке де іле жөнелді.

– Тілі бұлбұл, аяғы дүлдүл дейтініміз Абай еді! – деп, Серке енді бір кезек сөзді мақсатқа қарай бұра тартады.

– Көштің байсал тапқаны – көкорайға қонғаны, даудың байсал тапқаны – төрешіге барғаны! – деп, құба жондатып, айтқалы отырған жайларын тұспалдап өтті. Тағы да Абайдың қасиетіне мақтау айтып, орағытып келді.

– Отқа салып ерітсең де, алтын сірә жез болмас, аяққа шұлғау қылсаң да, асыл жібек бөз болмас! Біз Абайдың қасиетін қор етер жайымыз жоқ! – деп бір тоқтай берді.

Сол кезде Айтқазы да ой мен қырдың қалың топ елінің аңғарын танытып, Абай бейнет көрсе де, халқының қамқоры екенін атап кетті. Халық қамын жеген жақсының жолы оңай болмайды. Ер басына ол қымбатқа түсетін ауыр салмақ екенін шешендікпен қоса ақылды сөйлеп келіп, өзінше бір ойлы түйін тастады.

– Қорғасындай толқып балқысаң, бейнет көріп алқынсаң, мақсатты тура табарсың! – дегендей, Абай өзі үшін емес, ел үшін іздену мен қиналуда еді. Оның түскен оты ел қамының оты еді! – деп, енді өзгелер айтпаған тағы бір жайды орай келген.

Осындай әр елдің тобынан бір-бір адам жиын мақсатын айтып өткен соң, алғашқы сөзді бастаған Бегеш қайта кеп, алғаш атаған түйінге оралды. Мағашқа тағы да бұрыла түсті.

– Жасың жас болғанмен, "жастық – жалын, кәрілік – күл" деген, Мағаш шырақ. Қырғында қылау салмай ой табатын, жол табатын да жас болады. Самарқанды сапырып жүрсек те, кәрінің бәрінің келіп тоқтайтыны жас жүректің байлауы болады. Біз сенен көп үміт етеміз. Айтарымыз – мынау өзге екі жүздің адамымен бетпе-бет кездессек, Абайдың жайынан жүзіміз ұялатын болады. Біз, Ұлы жүз бен Кіші жүздің баласына, жалғыз бір жақсымызды жарақаттап отырып, не деп тура қарай аламыз. Абай мырза біздің бір сәлемімізді қабыл алсын! Тарғыл тастың тағыларын жуасытатында күш-құдірет бар! Айыпкерді аяғына жығамыз. Тентекті түзеп жолға саламыз. Осы ниетімізге "құп" деген сөзін күтеміз. Бізге жоқшым болып, "іздеріңді іздей бер" деген рұқсатын әперіңдер. Мағаш, Кәкітай, Шұбар, Әзімбай мырзалар – бәріңе мына жиынның айтары осы! Алдыңа

далбай тастап, шырғаладық. Жауаптарыңды бүгін бересің бе, ертең бересің бе, тобымыздың ішінен бір-екі кісіні таңдап алыңдар да, айтып беріңдер! – деген.

Бұл жиын Абай маңынан шыққан жастардан ашық жауап алған жоқ. Мағаш пен Кәкітай шешіліп жауап айтқысы келмеді. Шұбар мен Әзімбай жаңағы үш-төрт кісі сөйлеген әр сөздің тұсында ентелей түсіп еді. Олар ден қойып, ырзалыққа әзір болған тәрізді. Бірақ көптің бет бұрып, жауап күткені Абайдың өз баласы Мағаш болды. Ал ол болса, шешен мен ділмәрдің ақты-бозды ағызып сөйлеген аламыш тіліне таңданған жоқ, тал бойы ұйыған да жоқ. Ішінен сыншы, салқын бір күйді сезінді де, өз жауабын түк те қысылмай қысқа ғана айтқан. Оның білдіргені, сөз Мағашқа бұрылып айтылғанмен, бұл билейтін жай емес, арналғаны Абай. Мағаш Абайдай әкені билеп үйренген бала емес. Сондықтан әке жауабын айта алмайды да, айтпайды да.

– Ниеттеріңді естідік. Бұл сөздің түп иесінің не дегенін сіздерге естірту, біздің бүгінгі жиыннан мойнымызға ала кететін қарызымыз болсын! – деген.

Осыдан арғы сөзді өзі де сөйлеген жоқ. Сөйлемек ыңғайы байқалып отырған Шұбарға да бұдан былай сөйлеуге жол бермеді. Жиыннан Құнанбайдың төрт немересі бірге қайтып еді. Жолда Мағашты тағы да жұмсарта түспек боп арбада келе жатып Шұбар: "Жаңағы ел адамдары қандай шешен, естілмеген сөздер шықты-ау ауыздарынан. Біреуінен соң біреуі асып, үдеп түседі!" – деді.

Оны Әзімбай да қостай жөнелді.

– Өйдесең анық шешенді мен осында көрдім. Шын-ақ сөздері "кілемнің тақтасындай" – деген осы-ақ тағы!

Мағаш бұл екеуін қатарынан мысқыл етті.

– Тапқан екенсіңдер, шын шешенді. "Кенеуі жоқ кей билер, құр зорлайды тақпаққа" – дегені қане?!

Кәкітай қатты сүйсініп, сақылдап күліп жіберді.

Мағашта күлкі жоқ. Осы жиынға Мағаш пен Кәкітайды жөндерін айтпай ертіп барғаны үшін ішінен Шұбар мен Әзімбайды ұнатпай, ызаланып келе жатқан. Енді жаңағы Кәкітайдың күлкісіне ілестіре Абайдың атақты өлеңінен екі жолды Шұбарға бұрыла қарап, есіне салды.

Ескі бише отырман бос мақалдап,

Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап... –

деген сөзді ұмытқансың-ау, Шұбар! Ақын да өзің, мақұл да өзің, адасар бір жерің болсашы сенің! – деп, енді анық кекесін сөз айтты.

– Е, қайда адасыппын, Мағаш, не айтып келесің?! – деп, Шұбар әлденеден қуыстанып, Мағашқа ентелей түсіп еді.

– Уа, қойшы әрі! Осы жиынға мені апарғанда тым құрса шыныңды айтып-ақ апарсаң болмаушы ма еді? Әкемнің шерін жаттанды сөзбен, жалақтаған жалған шешендікпен емдемек болып па ең?! – деді. Шұбарға сыртын беріп, өзге сөзден тыйылып қалды.

Абайға Мағаш пен Кәкітайдың "осы орайда қалаға бір келсе қайтер еді" деп хат жазғаны сол жиыннан соң болатын. Қалаға келген соң Абай Мағаш пен Кәкітайдан бұнда болған жайдың бәрін тағы естіді де, үндеген жоқ. Жауап берген жоқ. Не байлауы бары Мағашқа да мәлімсіз боп, бұл сөз қалпынша қала берді. Оның орайына Абай өзін сағынып күткен, көруге асығып келген Федор Иванович Павловты өзгеше ашық бейілмен қарсы алды. Екеуі былтырғы ауыр оқиғадан соң көріскен жоқ-ты. "Абай осымен қырда, қалың жаулық арасында қамалып қала ма", "қайғы басып, көңілі қайтып қала ма?" – деп, Павлов бұл шақта Абайды көруге қатты құмар болатын. Жақында Мағашты үйіне шақырып, Абай жайын көп тыңдап, біліп шыққан. Содан кейін Мағаштар жазған шақырту хаттың қатарына "қалаға келгеніңіз жақсы болар еді" – деп, бұ да сәлемхат жолдаған.

Алғашқы қысқа, шапшаң сұрасып жауаптасқан ыстық, достық сұрақтардан соң, Павловтың салмақпен сұрайтын сөзі бар. Абайдың қазір самайына ақ кіре түскен. Нұрлы көздерінің айналасына түскен әжімдер байқалады. Соған қадала, ойлана қарап отырып, Павловтың сұрағаны: "Қалай, Ибрагим Құнанбаевич! Қазір тірлік қалай, көңіл қалай?" – деген.

Абай да Павловтың көрікті көкшіл көзіне ыстық тарта қарады. Аса сенімді жанға сирек ашатын бір сырды анық ақынша қызық теңеумен айтты.

– Тірлік дейсіз бе, Федор Иванович?! Тірлік деген, дүние деген, менің аңдауымша, өзінің осы күні-түнімен бір оралып жатқан ала жылан ғой. Ол оқ жылан бірде соғады, бірде шағады. Сөйтпек оның болмысы ғой! Міне, тірлік, дүние осылай, Федор Иванович! – деп тоқтады.

Жүзінде ойлы мысқыл бар. Салқын, кең, саналы даналық тәрізді биіктеп тұрған ой шабыты байқалады. Рас, жаңағы сөздерін Абай қазақша қанша шебер ойланғанмен, орысша дәл ойдағыдай шығара алу қиын еді. Ол Федор Ивановичтан кешірім өтіне отырып, бөгеле сөйлеп, қиналып барып жеткізген-ді.

Бірақ айтылған ақындық теңеу және соның мегзеген үлкен ойы Павловтың көкейіне өте тез қонды. Ол бас шұлғи отырып, сүйсінгеннен бет-жүзі қызарып, мейлінше қатты дабыстап, күліп алды. Өзі ішінен: "қандай ақын, философ ақын, қасиеті бар Ибрагим Құнанбаевичтің" деп ойлады.

– Рас, Ибрагим Құнанбаевич, кейде өмір солай сұм болатыны рас. Бірақ оны мәңгі солай, бар қауымда солай деу дұрыс емес және тіпті әділет емес! – деп дау айтты.

Абай тез өзгерді.

– Әлбетте, оныңыз да рас. Бірақ сіз мен көрген өмірді сұрадыңыз. Мен білген тірлікті айт дедіңіз, соған айтқам жоқ па?!

– Сонда да үмітсіздік ақынның жолы емес.

– Ақын кімге жазады? Айналасы жаңағы болса, не үшін жазады?!

– Кімге дейсіз бе? Мен айтар ем, жаңағы алғаш айтқан ойлы сөзіңіздің өзінде талай ақындық тұр ғой. Онда және даналық та орын алады. Сіз бір тынысыңызбен ақынсыз да ұстазсыз. Тілесеңіз де, тілемесеңіз де сол өнер сіздің ішіңізден өздігінше туады. Ендеше, сізге үнемі үзбей жазу керек! – деймін.

– Кім үшін, кімге арнап жазайын?.. Кімге керек?

– А, мен айтайын. Бүгінгінің азына, келер күннің көбіне арнап жазыңыз! – деп, Павлов бір нәрсені есіне алып, қатты сүйсініп күліп жіберді. Бұның тапқыр сөзіне, жеңер ақын дәлеліне Абай амалсыз ойланып, тоқырай беріп еді.

Ендігі отырыста жаңағы айтқан қысқа бір жайын Павлов Абайға баптап, таратып сөйлеп берді. Оның өзі көрген және өзі білген Абай ақындығымен байланысты талай жайлары бар екен. Басын Затонның жұмысшылары етіп, бер жақтағы мойканың жұмысшыларын айтып өтті. Ар жақ пен бер жақтағы тері заводы, былғары заводы, паром, қайық бойындағы жұмысшылар ортасын Павлов көп қыдырып, аралап жүреді екен. Ол Өжеркенің, Секлеңкенің жатақтарын, Жоламан жатағы мен бер жақта қайық аузынан төменгі жердегі қазақ кедейлерін біліпті. Отыншы, пішенші, күтуші мол еңбекшілер орналасқан жайларды қазір осы қаладағы талай кәрі қазақтан бетер өте жақсы аралап алыпты. Солардың арасынан көп адамның аттарын атап отырып, Абайды таң қалдырып, сүйсіндіре отырып, әңгіме қып кетті.

Бер жақтың Жоламан аулынан жағалай түсіп, қайық аузының маңындағы жүн заводын аралап өткенін айтады. Одан әрі Бәйгелішағала, Қарашолақ, Кенжебай, Көптарақты, Жалпақ сияқты қалың топ елді еске алады. Қала маңындағы көп кедей, бейнетқор еңбек елінің күнкөрісін андап, жай-күйлерін сұрастырып, аса көп аралапты. Сылтау етіп, жүрісін елеусіз ету үшін, мойнына мылтық асып, қасына бір шолақ кәрі ит ертіп жүреді. Көп уақыт қолы бос кездерінде – сенбі, жексенбіде Затон жұмысшыларынан Сейіт, Сәменді ерте шығады. Кейде Сейіл сияқты қайықшыларды жолдас етіп, алып кетеді. Сонда қай жерде қазақтың сөз қумай, еңбек сауған қауымы болса – бәр-бәрінде Абай сөзі, Абай әні – өз тәні, суы мен наны тәрізді. Павлов көрген жұрттың ортасына жайылған да, жақсы сіңген екен.

Осыны Павлов Абайға әдейі айтуды былтырдан бері аса бір зор мақсат етіпті. Көшбикеде болған оқиғаның соңынан, әсіресе, бұндағы халықтың қалайша Абайды өз асылы етіп алғанын айтуға ынтығатын. Павлов дәл осы тұстағы өз сөзі – Абайға, әсіресе, қанат бітірер деп ойлайды. Өйткені қатардағы қазақ оқушысының бірі емес, Павлов орыс халқының ұлы. Абай өлеңі оның еліне қандай қадірлі екенін Павловтың көріп куәлік айтқаны – көлденең кісінің куәлігі. Қадірлі, салмақты, сирек куәлік болу керек. Сол үшін де Павлов Абайға бүгін баян етіп отырған жайларын көптен сақтап, аса ғажап дос хабарындай алып келген.

Абай бұны бүгін осы жөнде ұзақ тыңдады. Шынымен қуанып, сүйсініп отыр. Павловтың тағы бір айтқаны Затонның өнерлі, жігерлі жұмысшысы – Сейіттің жайы. Ол Павловқа ере шыққанда, жаңағы Семей маңындағы көп ауылдардың сан үйлері бұларды қуанып қарсы алады екен. Күндіз-түн бұлар түскен үйге басып кіріп, ән тыңдауға, өлең естуге ынтығады. Естігендерін ұғып алуға қатты құмартатын жастарды, балаларды, кейде әнші, өнерлі сауықшыл қыз-келіншектерді де Павлов көп көріпті.

Осымен қатар Павлов қалада ар жақ пен бер жақта кейбір орыс школдарында, интернаттарда оқып жатқан қазақтың жасөспірім жаңа буыны бар екенін ескертеді. Олар да жаз елдерінде боп, қыс қалаға келеді. Халықтан қол үзіп кеткен жастар емес. Солардың тәрбиесіне де Абай өзінің көп өлең, әндерімен араласып жүргенін ойлау шарт. Осылайша Павлов Абай істеп келе жатқан іс пен бүгін ол өзі салқындап, суына қарай бастаған өмір, тірліктің мәні-жөні туралы аса бір ойлы, сыншы дос сөздерін айтып өтті.

Абай Павловтың айтқандарын оның бұл үшін көптен сақтап жүрген жайлары екенін енді жақсы ұғынып, ықыласпен ұзақ тыңдады.

Екеуінің күнұзын бірге кешкен кеңесінің бас кезінде Павлов Абайға келешек туралы да айтып еді. Енді Абай Павловтан көптен күтетін келер күн, бұлдыр болашақ туралы қадала сұрады.

– Алдағы күн қандай, енді бір айтыңызшы?!. Болашақта жақсылық бар дейміз, сол болашақтың келер заманы қашан? Өлшеу, мөлшері енді сезіле ме? – деді. Соңғы шақта Абай өзіне өзі қайта-қайта беріп жүретін осы жұмбақ сұрауын, енді түгел салмағымен жиып, Павловтың алдына сұрау етіп қойып еді.

Павлов бұл жолы бұрын кездесіп жүрген уақыттарда айтатын қалпынан әлдеқайда сенімді сөйледі. Нықтап тұрып бір жайды басып айтты.

– Ең әуелі, Ибрагим Құнанбаевич, сол көптен айтқан жақсы болашақ анық болады да келеді. Бұрын да бізден бұрынғы буындар жарық күнге сенумен өтсе, біз енді соны көруге де үміт болады. Соншалық айқын, соншалық дауғыз, жақсы дүние, жаңа бір заман келеді, Ибрагим Құнанбаевич! Бұған шәк қылмаңыз! – деді.

Абай "Соны жыл мөлшерімен межелегенде қай шамада болар еді?" деп те шұқшия сұраған.

Павлов: "Бұл тұста, әрине, жылмен өлшеп айту қиын!" – деп, Пушкиннің Сибирьге жазған сәлем өлеңін айтып берді.

Ол осыдан жетпіс-сексен. жыл бұрынғы озғын адамның үмітті ойын, жарқын сенімін айтқан екен. Одан келе бере Павлов Белинскийді еске алды. Ол елуінші жылда, жүз жылдан соңғы біздің орнымызға келетін нәсілдің, қауымның бақытты, күншуақты тамаша тіршілігіне мейлінше сенген көңіл айтқан-ды. Міне, сол сөздің жазылғанына да елу жылдай болып қалды. Ал бүгін тоғыз жүзінші жылдың жапсарына келіп отырғанда, біздің бір алуан қауымымыз сол жарқын, жақсы болашақты тіпті жақын түсінеді. Соны өз қолдарымен алуға қарысып кірісіп отыр. Бұл қауымның тұрғысынан қарасақ, жақсылық дәурені жақын заман да тақап келіп тұрғандай! – деп, тағы бір қызу сенімді нанымын аша түсті.

– Ол дүниенің үлкен жаңалығы не болады? Ең айқын көпке көрінетін белгісі неден басталады? – деп те осы жолы Абай анықтап, нақтылап сұрады.

Павлов бұл жөндегі сөзді нақтылай сөйледі. Даусын бәсеңдете түсіп, Абайға ендігі сырының аса құпия бір түйінін сездірді. Бұның айтуынша, ең үлкен белгі сол мынау патша билеген заман күйрейді. Тәж-тағынан патша айырылады, содан төмен қарай санай беріңіз. Қазақтар көп айтатын анау сегіз санат, министрлер, жандаралдар, мынау ояздар, тіпті анау сіздердің болыстарыңызға шейін бар билік, әмір-құдірет күл-талқаны шығып, жоқ болады. Соның орнына халықтың тілегіне сай келетін жаңа дүние орнайды. Міне, ол болашақ туралы менің барлық айтарым осы ғана! Бұны мен ғана – осындағы қиялшыл Павлов қана айтты деп білмеңіз. Айтылып та, жазылып та, бекіліп жол болып, талай ер қауымды бастап келе жатқан арман мен айқын тілек осындай. Бұған сеніңіз! – деп, әңгімесін аяқтап еді.

Павловтың айтқандарынан Абай ерекше бір сәулелі күн нұрын шалып қалғандай, кеудесі ашыла түсті. Сондықтан өзінше өлшеу, мөлшер болжағысы келеді. Еңсесі көтеріле беріп: "Енді тым құрса сол жақсылық біздің баламыздың тұсында туар деп мөлшерлеуге бола ма, жоқ па?" – деп сұраған.

Павловтың ойынша, оған мейлінше сенуге болатын сияқты. Міне, бүгінгі кездесуден Абайдың алған ой азығы осындай бір үлкен қуанышты сый болды. Талайдан кірбең тартқан көңілді, жабығып кеткен қабақты селт еткізіп, қуантып ашқан асыл кеңес болған-ды.

Бүгін осы әңгіме үстінде Абай арақ алғызып, қонағы сүйетін қуырдақ қуыртып, өзі де талайдан ішпеген арақты іше отырып әңгімелескен.

Екі достың жаңағы кеңесінің артынан Абай Павловқа өзінің соңғы жылдар жазған өлеңдерін айтып берді. Әсіресе, Лермонтовтан аударған, Лермонтов арқылы Байрон, Гетеден аударған кейбір өлеңдерін домбыраға үн қосып, мынау досы үшін өзі жырлап та айтты. Ел жатар кезде Павловты далаға ертіп шығып, өзінің трашпеңкесіне отырғызып алып, Абай досының сұрауы бойынша бір уәде айтты. Осы жолы қалада ұзақ тұрып, асықпай жатып, Павловпен жиі көрісіп тұрмақ. Және Павлов мәслихаты бойынша биыл дәл осы жолы Абай қаладағы еңбек адамдарының талай топтарына бара түсіп, жақындай жүріп танымақшы, таныспақшы да болды.

Павловтың және бір кеңесі бойынша биыл қалада оқып жүрген қазақтың әр школдағы, медреседегі жастарымен де Абай біліспек.

Саналы көңілімен Абай көксейтін дос кеңесі алғашқы кездесуде осылай аяқталды. Келер күндердің бірінде, Абайдың қалаға келуіне себепші болған екінші жайдың бір кезі келді. Бұның алдында Білеубай қажының үйінде болған жиылыс пен Мағаштың жауабы жөнін Абайдың сұрауы бойынша Кәкітай түгел баяндаған болатын. Ол бар әңгімесінің соңында, өз көңілімен Мағаштың мінезін қатты қостайтынын аңғартқан.

Мағаштың ол жиында ғана емес, кейін Шұбар мен Әзімбайға айтқан сын кекесін сөздерін де Кәкітай өзі құптай отырып жеткізген-ді. Абай Кәкітай әңгімесінің бәрін тыңдап шыққанда ең ырза болғаны Мағаш болды. Ол мінезді ғана емес, есті және зор адамгерлік санасы бар азамат. Әсіресе, мұнда ар, адамгершілік деп Абай жазып, өсиеттеп айтқан қасиеттер анық бар тәрізденеді.

Бұл да қазіргі Абай көңілінің жақсы бір жұбанышы болды. Содан басқа әнеугі жиынның Мағаш пен Кәкітайдан күткен "Абайдан алып береді" деген жауабына қарай жаңалық болмады. Абай ол қазақтардың қопсытқан сөзін Кәкітаймен сөйлескенде де жауапсыз қалдырды. Кейін Мағаш пен Кәкітай екеуіне Бегеш пен Серке кісі салып: "Абайдың жауабы не болды екен?" деп сұрасқан еді. Оған Мағаш тағы да қысқа ғана байлаусыз жауап қайырған. "Қалаға өзі келді ғой, біз арқылы айтатын сөзін естігеміз жоқ. Ойында несі барын білгісі келсе, сол ағайындар өздері сұрап білсін!" – деген де, Мағаш өзі мен Кәкітайдың басын ендігі жауаптан, сөзден айырып алып шыққан.

Осының артынан бір күннен соң Абайға "сәлем береміз" деп бір топ адам келді. Бұлар – Керейдің Бегеші, Уақтың Серкесі, Найман, Сыбанның Қамбары, Қаракесектің Ақпаны, қысқасы, әнеугі "төрт арыс, Орта жүздің тобы" деген қауымына әдейілеп келген кісілер. Жаңағы төртеуіне қосылып қарағай ішіндегі Белағаштың бүгінгі пысық, жүйрік дейтін адамы, сүйегі Тобықты – Айтқазы ілесе келген. Ол Абаймен қонағасы араласы бар болғандықтан, әлгі кісілер әдейі шақырып, қастарына ертіп алысқан.

Абайға келгенде де алғашқы сөзді Бегеш бастады. Ол өзінің алыстан орағытқан, үйреншікті құбажондатып келетін шешендігін Абайдың алдында да іріккен жоқ. Үйреншікті машығынан өзгермеді. Сөзінің арасына әуелі Абайдың білімді жақсы екенін

бір қосты. Сол тұста "білім – бақтың жібермейтін қазығы, білімсіз бақ – әлдекімнің азығы" деп кестелей бір орап кетті. Сонда Абайдай жақсы надан елін жақсылыққа бастап отыратын қалпынан ауса не болмақ?! Халық ұстазынан айрылса не таппақ? Ел не? Ел – жақсымен ел. Басшысы болмаған елде елдік бар ма? Сағымдай құбылып, сабындай бұзылып, іріп-шіріп өте барады да? Жақсы деген оңай ма, ол жиі кездесе ме? Кездеспейді. Талай жан бар, аузымен айды алады, қолымен қосаяқ соға алмайды! – деп, тыңдаушының санасына қонарлық аса бір өтімді сөздер айта бастады.

Абай бұл тұста Бегештің шешендігін бағалай отырып, сәл ғана бір ауыр ойдың ащы шындығын со Бегештің өзінің шешендігіне сай етіп, оның айтқан кестелі тіліне мегзей сөйлеп, қысқа қайырды.

– Ай, Бегеш-ай, бұл айтқан сөзіңнің бәрі дұрыс болғанда, қалып жатқан қасірет тағы бар ғой. Қарамықтың дәні болғанша, бидайдың сабаны бол! Жаман қауымның жақсысы болғанша, жақсы қауымның жаманы бол десе, не дейсің?! – деп, Бегешті біраз аңыртып, тоқтатып қалды.

Ендігі бір кезек сөзді Айтқазы іліп әкетіп еді. Ол: "Жақсы адамды қарқ қылатын өмір жоқ, есер-есірік болмасаң, тіршіліктен пайда жоқ" деген Абайдың өз сөзін еске алып өтті. Және де Абай өлеңін, қара сөзін ұғып жүрген, жадында сақтап жүрген кісі екенін байқатып, бүгінгі тірлікте саналы адамға қуаныштан қайғы көп екенін де ескертті. Сөйте келіп ол епті, шеберлікпен өз ойына оралды. Жаман да болса өз елі, надан да болса өз ортасы. Жақсының ортасына кешірімі болмаса, дүние дүние бола ма? – деген бір ойды да түйген еді. Осы жайды аяқтай келіп ол: "Абай аға, өзіңіздің өсиетіңізден менің бір тағы да аңдағаным бар еді. "Жақсылыққа жақсылық – әр кісінің ісі, жамандыққа жақсылық – ер кісінің ісі" деген бір ақылыңызды ұққан тәрізді едім. Сізге сол жөнде "ерім" деп кеп отырған жоқ па, мынау халқың!" – деді.

Абай Айтқазыны тегінде ақылды, шешен, орамды көретін. Мынау жерде шағын бойлы, бірақ кесек дөңгелек қызғылт жүзді, кең маңдайлы Айтқазының ойлы, сарғыш көзіне Абай жауап ойлап, барлай қарады. Ол Абайдың аңдауынша шын ойын айтып отыр. Бірақ сол ойды айтатын орын бұл емес. Кешірім етер кісі Оразбай емес. Бұлар оны, қанша дегенмен, Абай білгендей білмейді. Оразбай болса, ол әлдеқалай аңдамай басқан, байқамай адасқан кісі емес. Ол өзінің жаманшылығын анық, берік жолым қып ұстанған кісі. Оның аты Оразбай емес, жауыздық. Соны қысқа ғана тұспалдай отырып ескертті де, Абай сөзінің аяқ кезінде Айтқазыға барлық үлкен бойымен, кең кеудесімен бұрыла ойысып, бір терең ойдың, қазіргі кезде сәтімен аузына түскен келісті байлауын айтты.

– Жаңағы сен айтқан сөздің орнына бұл тұста басқа бір ой орай емес пе? Жауызға айтқан жақсы сөз – суға жазған сертпен тең емес пе? – деп, мынау отырған төрт-бес кісіні тапқыр ойының жалт еткен бір көркімен таң қалдырды.

Серке Абайды тыңдауды әр кезде жақсы көретін. Әсіресе, былтырғы Арқаттың шербешнайында өз елінің жуандарын Уақтың көп момын еліне жығып берген куәлігінен кейін ол Абайды сырттай мақтай жүретін. Қазір жаңағы Абай сөзін Серке қуана күліп, қатты сүйсініп қарсы алды. Ішінен "Абай қасына келсең, міне, осындай бір нәр жапсырып, олжа тауып ала кетесің" – деген ойға келіп еді. Ол Абайдың әлгі тапқыр сөзіне сүйсінген күлкісін тоқтатпастан шыны бейілден өзінің мақтауын айтты.

– Обалы сеңгір қабақтай, көлеңкелі дарақтай! – деп, Абай мырза, қазақ баласынан біреуді ауызға алар болса-ақ айтатынымыз өзіңіз емес пе! Сізді сақтай алмасақ, бұл Орта жүз болып елдіктен кетпейміз бе? Сол қасиетіңді жоқтап кеп отырмыз ғой! – деген еді.

Абай бұған да онша емексіген жоқ. "Қасиет деген сақтаса қасиет, былғаса, таптаса, тұнығын ылайлап қорласа немесе сындырса, ол қасиет қайда кетті, соны ойлау керек қой!" – дегендей ойды айта отырып, ендігі сөзін бір жақсының айтқан көрікті ойымен дәлелдемек болды:

– Атақты Шайхы-Сағди: "Бадахшаның лағыл тасын сындыру оңай, бірақ сындырғаныңды жамап көрші" – дегені қане! – деп, тағы да тоқтап қалды.

Осы топтың ішінде Қаракесектен келген, Абайға көптен таныс, сан рет мәжілістес, дастарқандас болған қаланың бір шешен қазағы Қали болатын. Бұны "Қали Ақбасов" деп қала мекендеген қазақ, ноғайдың бәрі білгір адам қатарында санайтын. Ол жаңағы Абай айтқан сөзге өзі білген үлгілі бір сөзді қоса сөйледі.

– Дән көтерген құмырсқаға тимеші, алысқаны өмір ғой. Өмір сондай абзал ғой! – деген еді ғой Фердоуси. Есіңізде шығар, Абай мырза. Сенің жоқшың болғанда, сол елінің дәнін көтерген құмырсқа деп тоқтағым келеді ғой. Бұл үшін мен айыпты болмасам керек. Мынау келген ағайының аралық сөзді бос бір қысыр кеңес қып бастаған жоқ. Айтыла берсе, сөзкөп емес пе! Бірақ дәл осы тұста "ауыз – дарбаза, сөз – самал!" – деп қиуасызды қисындырайық деп отырғанымыз жоқ. Ақылымыз жетсе, қолымыздан келсе, бір жағыңды жақсылық, бір жағыңды жамандық деп тани отырып-ақ, сол жақсылық пен жамандықты еселестіргіміз келеді. Орта жүздің баласы боп осы тұста елдігімізді, өзімізді сынап көргіміз келеді. Сөз түйіні осы ғой! – деді.

Абайға Қали сөзі бар басқа сөзден тоқыратарлық, салмақты сөз көрінді. Ар жағындағы шыны мен діні қандайлық екенін көре-біле тұрса да, Абай енді бұдан әрі дауласқан жоқ. Үндемей, осы соңғы сөзді байлау көргендей Қалиға қарап, бас изеді де, отырып қалды.

Осы кезде шай жасалып, кең дастарқан үстіне Құмаштың үйінің ашыған бауырсағы салынды. Жұмыртқа жағып домалантып, баптап пісірген ұсақ тоқаштары келтірілген еді. Жарқыраған таза ақ самауырдан шай құйылып, қонақтар көңілденіп шайға кірісті.

Абай бір ғана кесе шайды ұзақ ұстап отырғаны болмаса, ішкен де жоқ, әсіресе дастарқандағы дәмге қол созған жоқ еді. Соны байқап отырған Бегеш Абайдың қасында отырып, оның алдына бір-екі тоқашты ысырып қойды да:

– Абай мырза, өзіңіз дәм татпадыңыз ғой. Тым құрса мына наннан алсаңызшы! Нан иман демеп пе еді! – деп әзілдей сөйлеп еді.

Абай күліп жіберді.

Сол арада жасынан бойына біткен турашыл, шапшаң ащы мысқылшылдығына басты. Бар денесін селкілдетіп күле отырып:

– Апыр-ай, "нан – иман" дедің, Бегеш, о? "Естімеген елде көп, есек мінген сарт та көп!" деген осы екен-ау. Нан иман болғанда, нан көп жерде иман да көп қой! Онда, тегі, мұсылман баласының іздеп жүрген иманының көбі сорлы Ресейдің наны көп мұжығында екен ғой! – дегенде, Бегештің өзі бастап, Серке, Айтқазы болып қатты қарқылдап күлісіп қалды.

Осы кеңестің соңғы кезінде Абай Бегештен аралық сөзге кімдер араласып жүргенін нақтылап сұрап еді. Соған жауап етіп, бұл келген төрт-бес кісі – Арғын, Найман, Керей, Уақ дейтін "төрт арыс" аталған елдердің көп адамын санасты. Жақында Білеубай қажының үйінде болғандарды түгел атап берісті. Ойдағы Керейден Рақыш бар дегенді естігенде, Абай "қазақтың қара сөзінің шешеніміз" деп жүрген адамдарын таң қылып, тағы да нақыл боп кетерлік, терең бір ойшыл мысқыл түйін түйді.

– Е, сөйтіп, Рақыш та бар деңіз. Кешегі бір шақта "Ыбырай елдің жауы" деп ояз бен сотты менің соңыма төндіруші еді. Бүгін сол Рақыш Абайды амандап қалмақ, сақтамақ, Абайға жақсылық етпек, ә! Шіркін, дүние қайдан баянды болсын. Дүниені билеген мінезде баян болмаған соң, байыздап тұра ма! Ант ішейін, тегі, осы жеріңіздің, осы тұрған тауларына, айтайық, мынау Семейтау, Көкендеріне аяқ бітсе, олар да бір орында тұрмай, жүріп кетер еді-ау, ә! – деді.

Бүгін бір шабытты көңілмен отырған Абай "елдің шешені" атанып жүрген бір топ кісілерге жанасқанда талай қызық сөздер айтты. Ақындық, тапқырлық өнері қозғалып, шалқып шыққан айшықты, қызық ойлы сөздер.

Осы кездесуден кейін жаңағы топ өз бетімен өздері бастаған сөздерін аяқтау жолында әрекет етісіп жүрді. Кейде бұлардың тобы бер жақта Жақып бай, Сейсеке байдың үйінде кездеседі. Бірде ар жаққа шығып, сондағы ірі саудагерлердің біреуінің үйлерінде мол дастарқан айналасында болысады. Немесе бұлардың сөзі осы жөнде жауапқа, қалаға келіп жатқан Оразбайдың баласы – Елеуге жетеді. Тағы бір ұшығы сол Оразбайдың кешегі күнде Абайға қарсы сілтеген қара шоқпары, содырлы Сәменге барып соғады.

Абай болса, енді бұл жөндегі сөздің бірде-біріне арада, құлақ асқан да жоқ. Ол қазір осы күздегі ар жақ пен бер жақтағы қазақ халқының әралуан ортасының тірлігін танып, білуге ерекше көңіл аударды. Сол ретте, базарда кездесіп, дәм татуға өздерінің орташа қоңыр момын үйлеріне шақырған кейбір ұсақ "алыпсатар" дейтін саудагерлер үйінде болды. Сондай бір барған үйі: үш бөлмелі, асты кірпішпен шегенделген, биікше боп салынған Есберген дейтін саудагердің үйі еді. Онда Абай өз қасына Баймағамбетті ғана ертіп барған.

Есберген ұсақ алыпсатар, "кісі қолына қараған" дейтін қала саудагері екен. Бүгін Абай осы әңгімеші, орта жасты, қырма, тықпа сақалды саудагерден көп қызық жайды естіді. Оның бүгін білгені бір Есберген емес, ар жақ пен бер жақтағы жүздеген Есберген тәрізді қаланың ұсақ кәсіпшісі турасындағы жай. Және, әсіресе, қызыққаны – Есбергендер мен қазақтың анау Сейсеке, Қасен, Жақып, Білеубай қажы сияқты үлкен байларының арасындағы қарым-қатынас болатын.

Қазіргі кезде, Абайдың байқауынша, осы Есбергендей ұсақ саудагерлер үлкен бір тынымсыз қысымшылық шағын бастарынан атқарып жүр. Соны Абай базарда, кейбір сауда дүкендерінде немесе керуендер түскен қорада және қайық үстінде көп естіп, аңдап еді. Есберген тәрізді саудагерлер қазіргі күндерді "имампос-имампос" дей береді. Кейде және сол "имампосты" – "ақсабан" дейді.

Бүгін Есбергеннен Абай сұрастыра келсе, қаланың үлкен байына күні түскен, кіріптар болған көп Есбергендер шығарған семейлік мәтел де бар екен. "Не ақсабанда аларсың, не қақсағанда аларсың!" – деседі. Оның мәні – күнкөргішін жалғыз ат-арбамен қырға алып шығатын, мәліш-саудамен айыратын сан мың қазақ бар екен. Осылардың өз қолы шолақ болады. "Тән, пұл" дейтіні болмайды. Сонда бұлар жаңағы атақты Сейсеке байларға жалынып, көз сүзіп барады. Ал ол байлар ар жақтағы Деров, Плещеев, Михайлов, Малышев немесе татардың жаңағылардай үлкен магазин иесі – Уәли бай, Ысқақ бай дегендеріне қаланың жаңағы өздерінен көмек өтінген жатақ, шолақ саудагерлерін ертіп барады. Үлкен байлардың бәрі де "Бәнкі ашқан" дейтін, былайша айтқанда, государь банкесінде "текущий счеты" бар байлар. Солар он-он бестеген ұсақ саудагерлерді өздерінің байлығы мен қазынасын көбейтуге аяусыз айдап салып, жалшы-малай сияқты етеді. Пұлы көп, шайы көп, дүниелік мүлкі көп магазиндердің иелері, жаңағы қазақ байларына қатты сенім көрсетіп, бейіл береді.

Өйткені бұл байлар жаңағы он-он бес Есберген тәрізді саудагерді магазиндерге апарып, әрқайсысына жүз сомдық, үш жүз, бес жүз, кейде некен-саяғына мың сомдық пұл алғызады. Сондай кесек сауда алушыларды магазинге әкелгені үшін Сейсекеге бұл магазин сомына сегіз тиын шегеріп, арзандатып нәрсе береді. Ал Сейсеке Есбергенге сол пұлды өткізіп жатқанда сомына он екі тиын қосып өткізеді. Сөйтіп, бұл бай, үлкен бай бір сомнан жиырма тиын пайда қылады. Есбергендердің қол-аяғын басқаша жолмен және алдын ала буып алады. Не қылады? Бұл "бес жүз сомға магазиннен пұл әпер" дегенде, Сейсеке мен Қасендер бұның қолынан "ақ вексель" алады. Онысы – түк жазылмаған вексельге мынаның қолын қойғызып алу. Сонан кейін мынау ақшасын, қарызын

мезгілінде қайырмаса, айтайық, ғинуарда алған қарызды алты айға деп немесе осы "имампосқа" деп бергенде соны Есберген уақытында төлемесе, Сейсеке жаңағы ақ вексельге ең әуелі сомына жиырма тиындық үстемесін қосады, мынаның уақытында қайырмағанына штрафты және өзі білген түрде өзі билеп қолымен қояды да, енді ақ вексельді қазақ саудагерлері атынан қорқатын латарске (нотариуске) бере салады. Сөйтіп, қарызы қайтпай бара жатса, Есбергенді үй, мүлкімен ұйпап алады.

Қаланың толып жатқан Есберген, Кәріпжан, Төлепбек тәрізді Абай білетін, жалғыз ат-арбалы ұсақ саудагерінің бәрі өз үйлерінің маңындағы байларға соншалық кіріптар екен. Бұлар мойнынан шырмалған шыбын тәрізді де, анау әрбір жатақ үйлерінің ортасында екі қабат бойымен, қызыл шатыр, көк шатырымен биіктеп тұрған бай үйлер бүйідей, не өрмекшідей екен. Ол үй айналаға, мешіт жігімен айтса, махаллаға өзінің торын құрып тастап, қыр мен қаланың саудасын өз қолымен жүргізбей, жаңағы ондаған, жүздеген жалыныштұсақ саудагер арқылы жүргізеді. Сол байлар мыналарды тағы да басқа неше түрлі жолмен тұсап жүреді.

Мысалы, қырдан Есбергендей, Төлепбектей үйі бар, қора-жайы кеңдеу, тәуір қала жатағының қақпасына қыста, жазда елдің үлкен керуені келсе, солар әкелген тері-терсек, қыл-қыбыр, жүн-жабағы, киіз бен аң терісі немесе аяқты мал болсын, бәрін жаңағы үлкен байлар осы саудагерлердің қақпасынан басқа жаққа кетіртпеуге тырысады.

Саудагердің үйіне қонып жатып, қалың тобымен ошарылып қалып, ел керуені де Есбергенге кіріптар болады. Ал Есбергендер ұдайы көніп алған дағдысы бойынша, анау көк шатырлы бай үйіне мынау керуендерді алдап соғуға, аунатып жеуге, приемная алдап, безбеннен жеп, қақпайға салуға амалсыз жәрдемдес болады.

Сырт қарағанда өз үйлерінің алдында көпіртіп сауда жүргізбейтін, шұбыртып керуен түсірмейтін, қақпалары үнемі берік, жабық атақты қажылар, байлар бар. Бірақ олардың шын жайларына Абай Есбергенде, Төлепбекте, Кәріпжанда қонақта болып, дәмге шақыруымен барып, әбден қанып шықты.

Кешкі шай мен кешеңдеп барып піскен түнгі астың аралығында Есберген саудагер Абай мен Баймағамбетке жаңағыдай талай жайды әңгіме етіп отыр. Қаланың көп саудагерінің үлгісі бойынша бұл саудагер де тірсекжең, ұзынша қара ләмбөк кемзал киген. Қолына үйде отырғанда үнемі ұстап, кіріс-шығысын қағып есептеп отыратын шотын алып, соны әрлі-берлі қозғай түседі. Бұның бүгінгі сөздерін қызыға тыңдаған қонақтарына әлі әңгіме шертіп отыр.

Абай үлкен үстелдің жанына қойған екі үлкен жастыққа көлденең түсіп, шынтақтап жатып, Есбергеннен көз алмайды. Ол айтып жатқан жайларды таңдана тыңдап отыр. Баймағамбет те өзінің осындайдағы дағдысы бойынша, жүресінен отырып алып, бір шімшім насыбайды сол жақ танауына анда-санда тигізіп қойып, Есбергенді тыңдайды да, анда-санда таңдай қағып, қалың жирен сақалын шайқап-шайқап қояды.

Есберген де мынадай егде, есті қонақтарының қала саудагері тірлігінен ешнәрсе білмейтініне көзі жетіп, өз сырларын, бар ауыр бейнет шындарын оңаша үйде ірікпестен айтып отыр. "Ішек қырындысына шейін айтқан шығармын" деп ойлады.

Анығында Есберген өзі, дәл осы күндерде Сейсеке байға берген мың сомдық ақ вексель қарызы өтелмей, қысылып тұрған шақ еді. Абайдың көптің досы болған адамға оңаша бір мұң шақпақ ойы да болатын.

Абай бір уақыт бұдан: "Қазір неғып қаланың көп адамы қатар қысылып жүр?" –деп сұраған.

– Анау Кәріпжан, Қоңыртай, Төлепбек, Қайнарбай сияқты төрт-бес кісіні соңғы күндерде аңдасам шетінен қызыл танау. – "Неғып жүрсіңдер десем", "ойбай-ау, имампос қысып кеп қалды ғой! Имампос мойынға мініп тұр ғой!" "Биыл және имампос қырын кеп тұр ғой!" – дей береді. Сен де соны айтасың, осы бәрің келіп, сол имампос дегенге қалай бір-ақ тығылғансың? – дегенде, Баймағамбет те осы жайға қанғысы кеп, ынтығып отыр екен. Ол да сол жайын білдіріп қалды.

– Бәсе, осы "имампос-имампос" дейді. Бұл өзі кімнің сөзі! Кітап сөзі ме, қазақтың біз естімеген әлдебір қыркүйегі ме? – деп күлген еді.

Есберген өзі білген жөнін айтты.

– Әлгі байлар арқылы, орыс көпесінің магазинінен қарыз алдық дедім ғой. Оны жылға немесе он айға созып бермейді. Бар созғаны сегіз ай болады. Ғинуардың басынан есептегенде осы ағұстың жиырма тоғызы күні орыстың мейрамы болады екен ғой. Оразасы ма, әлде бірдемесі, соны "имампос" дейді! – дегенде барып, Абай "имамның" Иван екенін аңғарды да, күліп жіберді.

Тегінде, бұл шіркеудің "Иван постный" деп атайтын күні. Анығында Ғайсаның он бір апостолының бірі өлтірілген күн.

Есбергеннің айтуынша, ғинуарда қарызға көтермеге борыштанып алған пұл, шайды жаңағы саудагерлер қырға, қазақ ортасына қысқы ақ қар, көк мұзда бейнет кешіп, алып барады екен. Қаламен қатынасы қиын, шалғай жатқан елдерге барып, сол пұл дүниесін сатады. Сатқанда азды-көпті пайда қылғысы келеді, кәсіп емес пе? Ал бұның қолындағы бұлы анау Сейсекелер қосқан үстеме пайдамен өзі де қымбаттап барған. Енді мына саудагер тағы да тиын-суан қосады. Сонымен бұл қымбаттайды. Оны елде де өткізу, қолма-қол ақыға жытыру мүмкін емес. Сонымен, осы Есбергендер несиеге қымбатырақ сатып, жаңағы сегіз айдың бойында жаз ортасы ауған соң елге барып, қысты күні несиеге сатқан пұлының малын жияды.

Біреуден қой, біреуден серкеш, тағы бір жерлерден тай-торпақ жинап алудың өзі де "беттің арын бес төгіп" алатын қалың бейнет. Енді сол малын қалаға әкеліп сатып, базары

тәуір болса, тәуір қып сома шығарады да, жаңағы жиырма тоғызыншы августа "имампоста" вексель берген байға қарызын төлеп құтылады. Осы жайды айта келіп, Есберген бір әңгімесін аяқтай берді.

– Құтылады деймін-ау! Ол базар тәуір болып, қолындағы малы күйлі болып, өлмей-жітпей аман келсе, жақсы сатылса ғана құтылады. Болмаса, көптен көп біздей бақырларыңыз, сол Сейсекелерге бір жағын төлеп, тағы бірдемелерін түгел жеткізе алмай қалса, құл қылып аяғына жіп тағады да қояды. Бұрынғыдан бетер мойнына мініп, малдана түседі! – дейді.

Абай мен Баймағамбет соңғы біраз күндер ішінде осы Есбергеннің көршісі Төлепбек шақырып, Кәріпжан қонақ етіп, Қайнарбай да асқа шақырып, оңаша әңгімелескен кездерде олардың да әрқайсысынан осындай мұңдарды естіген. Бұлардың бәрі де сыртынан қарағанда тап-тұйнақтай, кісіге күні түспейтін адамсып көрінуші еді. Іштерін ашып байқаса, өздері бір жағынан елден келген керуенді жей жүріп және бір жақтан аяқтарында кісені жүрген матаулы, шырмаулы кіріптарлар болып шықты.

Қырға барып несиеге сауда қылғанда, әрине, бұлар да елдегі момын шаруаны аунатып жеуге, асыра сауда қып, алдап кетуге тырысады.

Кәріпжан кәртеміштеу, әзілқой кісі еді. Ол Абайдың жаңағы жөнде бұлардың өзін шенеп айтқан кезінде мойындап сөйлеген.

– Рас айтасыз, Абай, қаланың бұ Есберген, Кәріпжандай саудагерлерінің де құдай сүйер қылығы жоқ. Қырдың момын керуені кездессе, қолымыздан келсе, дегенімізге көнсе, "сол Сейсеке мен Білеубай қажының әзімізге істегенін істемейік", "құдайға қарайық" деп біз де тұрмаймыз. Ол жеріңізде неғылып шариғатты ойлайық-ау! – деп қалжың айтқан.

Абай Кәріпжанға сын аралас, шын сөзді мысқыл қып жеткізді. Кейін Кәріпжан соны базардағы өзі таныс саудагерлеріне сан рет қайталап әңгімелепті. Абай оның өз сөзін, жаңағы айтқанын тыңдап кеп сынаған-ды.

– Сахарада мал ұрысы болса, базарларда және ұрылар бар. Бірақ аналар әздерін тек ұрымыз десе, мыналар өздерін "саудагер ғанамыз" деп атайды. Қаланың осындай құлқы бар екен! – деп, Абай бір қалжыңдады. Және бір кезекте осы шолақ саудагерлердің үлкен байларға шағым айтқан мұңын тыңдап, осылардың өздерінің момын елді өз әлінше тағы алдап жейтінін айта отырып, Абай Кәріпжанға және бір әзіл айтқан.

– Ғажап, адам деген адамға дәйімі зұлымдық етсем деп өзеурейді. Ал бәрі екеш бәрі болса да бірін-бірі алып жеймін десе, тек қапысын тапқанда ғана жыртуды ойлаушы еді. Қаланың саудагерлері, кейде сендерден даланың бөрісі тазарақ па деп те ойлаймын-ау! – деген.

Абай осы ұзақ жатқан кезінде, күндіз көбінше ар жақтағы Гоголь кітапханасынан кітап алып, қозғалмай оңаша отырып, сол кітаптарды оқиды. Ал кешкі кездерінде бұны қаланың ар жақ, бер жағындағы кедей-кепшіктері де қонаққа шақыруға құмар болатын. Қала қазағының сахарадағы туыстарынан әлі өзгеріп кетпеген бір қасиеті сол: шама келгенінше өлердей қонақшыл. Азды-көпті ішіп-жемін дастарқанына сый адамды шақырып, соған тартып, үлесе жеп отыруға шетінен құмар деуге болады.

Абайды айнымас дағдылары бойынша ескі достары, тұл қатын Дәмежан, қайықшы Сейілдер қонаққа шақырған. Кейін сол үйлерде Абаймен бірге қонақ боп, табақтас болған отыншы Саудабай, етікші Салмақбай, тігінші Сағындық сияқты қолөнерімен тірлік талшығын айырып жүрген кедей үйлердің бірталайы және де кезектеп қонақ етті.

Кейбіреулері Абайдан гөрі оның жолдасы Баймағамбетпен жақсы таныс екен. Бұрын қысы-жазы Баймағамбет келіп жүргенде солардың кейбірінің үйлерінде сүйікті қонақ болып, ұзақ ертегілер, қызық әңгімелер айтады. Абай өлеңдерін де бұлардың айызын қандыра айтып беріп кетеді екен.

Енді солар біресе бер жақтың орта жатағында, аяқ жатағында Абайларды күндіз-түн кезектеп шақырып, мәжілістес болады. Кейбір топтары, ар жақтағы Затондағы жұмысшылары бар, белгілі Сейіттің, Сәменнің үйіне жиылып, Абайды орталарына алысады. Бір уақыт Абай мен Баймағамбет Затонға Сейіттікіне барып, содан дәл бір жұмадай Затондағы жұмысшылардың талайының үйлерінен дәм татып, қонақ болып жүрді. Сол ретте Затонның Сейіт пен Сәменге және Павловқа, Марковқа аса мәлім тату, қымбат жұмысшылары – Ақшолақ, Жәпек, Әліпбек, Исақ, Қусақ сияқты грузчиктер, былғары заводының жұмысшылары, тоншылары ортасында Абай асықпай жүрді.

Биылғы жылғы Абайдың әдеті тіпті басқа. Бұрын қалаға келіп ұзақ жатқан шағында уақытты көбінше өзінің орнықты пәтерінде өткізетін. Қала мен қырдың адамдарын ол өзі жатқан үйге келтіргіш, қонақ еткіш болатын. Биыл алғаш келген күнінде Павловпен өткізген жақсы кеңестен соң Абай осы қаланың көп еңбекші елінің үйді-үйлеріне өзі де кіріп, шын күй-жайларын біліп, танысқысы келген. Баймағамбет екеуі "қайда жүрдіңіздер?" дегендерге жөнді мән-жайды айтпай-ақ, сол қаланың әралуан халқының ортасында болды.

Затонға Абай барғанда Сейіт пен Сәмен кешкі шақтарда бірге жүретін жолдас боп алған. Және де Затон еліне, жақындағы қалың жатақ – Байқадам-Сапақ елінен келген Дәулеткелді деген бір кедей, бірақ соншалық қызық думан адам кездескен. Әр үйге жиылған жұрттың аңысынан байқалғаны, Дәулеткелді қаланың бұл қауымының көптен білікті және сүйікті думаны екен. Оны көрген жұмысшылар, қартаң шал, жас келіншектер де қуанып күліп, бұның не сөзінен, не бір мінезінен әлдеқандай қызық күтеді. Дәулеткелді керек болса ақын да боп кетеді. Кейде кісі кейіпкер – артис те болады. Өзінің құрдым кедей қалпына қарамай бар жүрісі, мінезі үнемі кедей үйлер мен ауылдардың қызығына айналып кеткен.

Ақшолақ дейтін Сейітпен бірге пароходта жүк таситын кең жауырын, ақсары, қайқы танау, қонақдос бір грузчиктің үйінде Абайға ең алғаш сәлем бере келген Дәулеткелдінің пішіні оқшау көрінген. Екі ұрты суалған, бет сүйектері шодырая шыққан, орақ тұмсық, шүңірек көз Дәулеткелді, көселеу қалпымен еріксіз өз жүзіне көз тоқтаттыратын бөлек бейнелі адам. Бірақ сұлу болмаса да, жаңағы жүзінде, жар қабағының астында жылтырап көрінген кішкене шүңірек көздері сондай тартымды, сүйкімді. Көзінің құйрығындағы әжімдері шашыла тарапты. Бұның күлмей тұрған кескінінің өзі де бір уайымсыз күлкі тақау тұрғанын аңғартады.

Дәулеткелдінің өзінен бұрын Абайға жеткен бір әзіл өлеңі болатын. Ол шешесіне айтты деген өлеңі. Абай қазір Дәулеткелді қасына кеп отырып, шай ішіп болған соң-ақ, оған өтініш айтты.

– Өзіңнен бұрын сөзің жетіп еді. Әлі қоңыр тай жамандатып өлгенде шешеңе не деп ең, соны айтшы? – деді.

Дәулеткелді әңгімесін тостырмай іле айта жөнелді. Жүзінде күлкінің түк те елесі жоқ. Оның айтуынша, шыр бітпеген кедей Дәулеткелдінің жалғыз сиырынан туып өскен бір тәуір құнажыны бар екен. Сол былтыр қысыр қалып жүргенде, Дәулеткелдінің шешесі бұл жоқта бір көршілерінің алдауына түседі. "Балаң мініп жүретін бұтартар көлігі жоқ. Менің бір қоңыр тайым бар. Соны ал да, құнажыныңды, өзі қысыр екен, мен соғым етейін, маған бер" – дейді.

Кемпір алданады да, Дәулеткелді қалаға бау тасып, сатып жүргенде "жаяу жүр ғой, соны қуантайын" деп жаңағы тайды айырбастап алады. Арада бір жұма өткенде Дәулеткелді үйіне келсе, тай. жамандатып ауырып жатады. Сөйтеді де өледі. Титығы құрыған кемпір қамығып, үйіне кіре береді де, өзінің төрінің алдына өзі шығып ап, күрсінеді де отырады. Сонда Дәулеткелді бірдеме дейін десе, кемпір аузын аштырмай ақырып сөйлетпейді. Өзі де өкініштен жарылайын деп, дымы құрып отырған сорлы ғой. Дәулеткелді төмен, от басында отырып, шешесіне көзінің астымен қарап қойып, кекетеді. "Отырысын, құдағи боп!" – деп қалады. Шешесі бұның табалайтынын біліп, үндей алмай отырған. Енді мынау жыбыр еткенде, "әй, не оттап отырсың, сен?!" – дейді. Сонда Дәулеткелді шешесіне ежірейе қарай қалып, өлең шығара қоя береді.

Нең бар тайда,

Қылам деп пайда.

Мал жиям деп жия алмай,

Құдағи отыр ұялмай! –

деп сұңқ ете түседі.

Сонда өзі күйіп отырған шешесі от басында жатқан шымшуырды жұлып ала сала: "Жоғал, аузың ішіне... ит қуар!" деп тап бергенде, Дәулеткелді қаша жөнеледі. Қашып бара жатып: "Е, Абайдың "Сегіз аяғы" емес пе? Сегіз аяқтың өлшеуі емес пе!" – деп қоям, дейді Дәулеткелді.

Бұл әңгімені Дәулеткелдінің барынша салқын жүзбен томсарып алып айтып отырғанын аңдап, Абай Дәулеткелдінің өзгеше күлдіргі, өзі бір Алдаркөсе тәрізді тамаша адам екенін бағалады.

Кедейлік бұның мойнына әлдеқашан мініп алған. Ол жүрген Байқадам-Сапағы, Жоламан жатағы, Бәйгелі-Шағаласы, Затоны – бәрі де жоқ-жітік, мұқтаждыққа толы. Өмірі қайтып шыға алмас тұйыққа қамалған кедейлер. Дәулеткелді солармен бірге бейнет кешіп, еңбек зая ауыртпалық көре жүріп, соны жеңердей қасиетті күш тапқан. Өнерімен, қызық күлкісімен нелер қиын жоқшылығыңды мысқылдап жеңе біледі. Өз басына келсе де, жасымай жүріп, күле түсіп, ауыртпалықпен алысады. Және сондай, өзіндей талай жүдегенді, жылағанды күлдіре жүріп жұбатады, жұбата жүріп қуатын, күшін бекітеді. Сондайына келгенде Дәулеткелді өзіне де күледі. Өзі деген жақынының күйкі, жүдеу жайымен де күлкімен алысады.

Абайдың күле тыңдағанын аңдап отырған Сейіт, Дәулеткелдіге оның Бәйгелі-Шағалада шығарған өлеңін айтуды сұрады. Дәулеткелді оны да шімірікпестен, азғантай да езу тартпастан айтып отыр.

– Айт күні қырық үйге кіру парыз деген. Бәйгелі-Шағаланың бар жатағын аралайын, бар кедейін түгендейін. Қырық үй – қырық кедейдің үйі шықпаса, сонда көріп алармын бәлемді деп, жағалай қыдырып келем. Сонда бір үйге кіре берсем, табалдырығы тап тізеден екен. Аяғымды көтеріп, аттап кіре бергенімде, табалдырықтың алдындағы тақыр жерге баласы сиіп қойыпты, көк тайғақ боп жатыр екен. Аттай беріп курс ете түстім. Есігін ашқанда байқағам, терезенің бір көзі жоқ екен де, орнына қарын жапсырып қойыпты. Есікті ашып қалсам, әлгі қарын "күп" дейді екен. Сонда орнымда жығылып жатқан күйімде, аузымнан өлең саулай жөнеліпті.

Есіктен кірсем "ап" дейді,

Терезесі "күп" дейді.

Там ба, шошала ма,

Құдайдан бұрын жанымды осы ала ма?! –

деп ақыра түрегелдім, – дейді.

Дәулеткелдінің ендігі бір әңгімелері Сәменнің бастауымен еске түсті. Онысы – қырдың бір байын мазақтаған жайы. Байқадам-Сапақ жатағының маңында бір-екі бай ауыл

болатын. Соның біреуінің үлкен ақсақалы өледі. Маңайға хабар айтып, жан-жақтан жан күйерлері ат қойып келіп жатады. Жаңағы өлген бай өзі қойы көп, бірақ қитабан екен. Қораны малымен араластырып жаман салыпты. Дәулеткелді үйге кіріп көрісіп, тысқа шығып келе жатса, денесі таудай, қауқиған бір қартаң бай жалғыз ат қойып келіп, атынан домалай түсіп жатыр екен. Дәулеткелдіге келіп асыла беріпті. Дәулеткелді байқаса, жаңағы бай екі көзін тарс жұмып алып, аузын ашып: "ойбай, бауырым", "ойбай, сеңгірім", "қайда кеттің?" деп бақырып, үйге қарай ентелей береді.

Сонда Дәулеткелді байды қораның ішіне кіргізе бере, адам тұратын жаққа апармай, көзі жұмулы жүрген күйінде, тастай қараңғы қой қораның ішіне жетектеп апарып кіргізеді. Төріне қарай бірталай апарып, әбден меңіреу қараңғыға жеткенде: "Ал осыдан арғы жерін өзім де білмеймін, өзің тауып ал!" – деп жалт беріп, бұрышқа тығылып тұра қалады.

Әлгі қауқиған үлкен денелі бай, "ойбай, бауырым!" деп әрі бақырады, бері бақырады, айналасын сипалап жүріп, басын ана бағанаға бір соғады, мына бағанаға бір тақ еткізеді. Енді біресе "ойбай, бауырым" деп, жаңағының тастап кеткенін біліп, "қайдасың-ай аузыңды..." деп қояды да, тағы "ойбай, бауырымдай" береді. "Қойшы, сүт пісірімдей жаңағы байды құдыққа түсіп кеткен өгіздей өңкілдетіп, мөңіретіп-мөңіретіп кете бардым!" дейді.

Дәулеткелдінің ең соңғы рет оразада істеген бір мінездері бар екен. Үйдің іші оның сөзін қызықтай отырып, сол әңгімесін де айтқызды. Ораза күні аузы ашық Дәулеткелді қаладан қайтып бара жатып, кешке жақын бір байдың аулына түседі. Бұның жасы бірталайға келген кісі болғандықтан, "ауыз аш" деп, жолдасы ауыл иесі үйіне түсіп, күткен болады. Сол ауылда көлденең келіп жатқан қонақтар бар екен. Олардың бірталайы қаланың саудагері, өздері Дәулеткелдіні біледі. Солар бұны қылжақ қылғысы кеп "е" десіп қалады.

Ас алдында "яшық" намазын оқимыз деп, жеті-сегіз кісі, ауыл иесі бай бар, сапқа тура береді де, Дәулеткелдіні орталарына алады. Бұның дәреті барына, намаз оқитын-оқымайтынына қарамай "имам" бол дейді. Тартынайын десе, орталарына тұрғызып ап, кәдімгі имам етіп, алдына шығарып, қу саудагердің біреуі азаншы боп, дегбір түсіре бастайды.

Сонда Дәулеткелді "ендеше, көріп алайын" дейді де, әуелі ағузыны қатты бастап қалып, аяқ жағын міңгірлеп бітіріп, қол қусырып алхамдүні айтарда дауыстап тұрып: "әлбісінә ләмге секін-әл, хнсынха-әлха, мемге секін-әлхам, далтұрдү-әлхамдү" – деп китіріңдеп, ілгерілі-кейінді кетіп, мұсылман баласы оқып көрмеген түрде намаздың "әлхамдү" дейтін дұғасын "ежіктеп" оқи бастайды. Шімірікпей, сұңқылдата береді сонысын.

Сонда жаңағы бұны имам қып сапқа тұрған саудагерлердің бәрі сықылықтап күліп, жайнамаздың үстіне құлай-құлай кетіседі. Бұл жайын Дәулеткелді өзі мізбақпастан айтып шыққанда, Абайлар өзгеше мәз болысты.

Сол Дәулеткелдіні алғаш кездескеннен бірнеше күн бойы қасына ертіп жүріп, бірге сый, қызық қонақ болысты. Дәулеткелді құр ғана қалжыңшыл, күлдіргі емес. Ол Абайдың өзінің де өлеңін жатқа біліп, ел ортасында ағыл-тегіл айтып жүреді екен. Мынау қонақта жүрген шақтарында кейде Абай "әңгіме айт" десе, Дәулеткелді анда: санда ойда жоқтан бір қырға мінеді. Ол жұлып ала сала Абайдың "Бойы бұлғаң" сияқты, "Адасқанның алды жөн" тәрізді өз өлеңдерін Абайға бұрын ол мүлде естіп-білмеген адамдай ғып, қатты томсарып отырып, ойнақыландырып ағызып айтып береді. Бұнымен де ол өзінің дағдылы тыңдаушыларына өзгеше бір азық апарып жүретін жайын аңғартады.

Қалада ұзақ жатқан осы жолғы сапарында Абайдың анда-санда, тағы да кей кеште әдейі арнап кездесетін бір алуан қонақтары болады. Олар қалада оқып жүрген, орыс школдарындағы әр жастағы балалар. Солардың бір тобын Абай мен Баймағамбет екеуі бүгін, сенбінің кешіне өздерінің кең кәшабасына үштен-төрттен отырғызып, Кәрімнің үйіне әкелген. Сыймай қалған бір топ балаларды, Абай Баймағамбеттің жалғыз өзін жіберіп, әдейілеп бір шанаға жеке толтырып әкелгізген.

Қазір шайдан соң кешкі отырысын Абай сол балалармен әралуан әңгімеге арнады. Олардың әрқайсысынан оқып жүрген кластарын, бүгін берілген сабақтарын, жаттап жүрген өлеңдерін сұрайды.

Абай мен Баймағамбеттің ар жақ, бер жақтағы екі пәтеріне де осыдан бұрын бірнеше рет келіп, қонақ болған бұл балалар Абайдан онша ұялып, жасқанбайды. Бәрі де өздерінен сұраған Абай мен Баймағамбеттің сөздеріне өз әлдерінше жауап беріседі.

Қазір школдарының формаларын киіп, белдіктерін таққан тоғыз бала, Абай қонақтары – үш школдың оқушылары. Бұл тоғыздың ішіндегі ең үлкені – Дәркембайдың Рахымы. Ол қазір он сегіз, он тоғызға келген. Одан соңғы он төрт жас шамасындағы Асан. Бұл – Иіс кемпірдің ертеде өлген жалғыз баласы Иса қойшының артында қалған Асан, Үсен дейтін екі жетім еді. Соларды Дәрмен аузына тістегендей пәрмана боп, пана боп өсіре жүріп, Абайдың аулында әуелі азғана орысша оқытқан. Соңғы екі-үш жылдан бері қаладағы орыс школына түсірген.

Рахым, Асан және бүгінде он екі жасқа келген Үсен үшеуінің де "Городское училище" формасы бар. Бұлар ар жақтағы "Пятиклассное городское училище" аталатын орыс школында оқиды. Қазір үшеуі де степной генерал-губернаторға жолдаған арыздары бойынша стипендия алады. Бұл стипендия тегінде орыс школында оқитын қазақ балаларына арналып, түңлік басы салыққа қоса, қазақ болыстарынан жиналатын. Бар қазақ баласына сол стипендия тие бермесе де, орайы табылып, арызының сәті болған осы үш жетім баладай, шанда бір кедей балалары, жетім балалар сол стипендиядан алатын.

Ол үшеуінен басқа, қара киімдеріне сары жез түйме таққан ұсақтау, біркелкі төрт бала бар. Олар Слободканың өзінде қазақ балаларына арнап ашылған интернатта тұрып оқитын осы қала кедейлерінің балалары. Бұлардың екеуі тоғыз жаста, олар Затон жұмысшылары Сейіт пен Сәменнің балалары. Қазір біреуі өзін "кімсің?" десе, "Сейітов Асқармын" дейді. Екіншісі – үлкен көзді, ақсұр сопақ беттеу бала Сәменов Мақсұт.

Қалған екі баланың біреуі – Дәмежанның немересі, сегіз жасар Жәбікенов Мұрат. Екіншісі – қайықшы Сейілдің кішкене баласы, о да сегіз жасар Шәкет. Бұл төрт бала шолақ мұрын, аласа бойларымен біркелкі форма киген қалыптарында, домаланған қозыдай, шетінен сүйкімді көрінеді. Өздерінің өңдері сондай таза, ажарлары толық, беттерінде сәл қызылдары бар. Әлі шаш жібермеген. Төртеуін бір күзеген тайдай қып, жаңа тебіндеп шығып келе жатқан шаштарын бір сағатта алған тәрізді. Бұлар күлегеш, ойыншы балалар.

Ал Абайдың бала қонақтарының ішінде осы екі топ кедей-кепшік балаларынан басқарақ, өзгерек көрінетін екі жуан қара бала және бар. Олар жаңағы интернаттың төрт баласынан сәл қалқыңқы. Бұлар он екі жастардағы құрдас бала және әсіресе бұлардың киімі бөлек. Нығымет, Жәлел деген екі Құнанбаев гимназияда оқиды.

Бүгін Абайдың пәтеріне қонаққа келерде олар өздерінің сый жерге барғанда киетін гимназиялық мундирін киіп келісіпті. Қысқа мойындарына оқалы жағасы тірелген, он-нан аса ақ жалтыр түймелері тамағынан кіндігіне шейін жыпырлай тізілген бұл балалар, өзге екі топ баладан өздерін бар мінезде басқаша ұстайды. Олар аз күледі, өте сараң жауап береді. Көбінше маңындағы балаларға суық қарасады. Әрі ақ түймелі мундирімен, гимназиясымен мақтанса және де бұлар өздерінің Құнанбаев екенін де сезіп қалған, нығыз ажар байқатады.

Он екі жасар Нығымет Құнанбаев – Әзімбайдың баласы. Қазіргі заманда сол Әзімбайдың үш әйелінен он бір ұлы болатын. Он бір ұлдың төртеуі бәйбішесінен туған. Соңғы үш-төрт жыл ішінде Абай балаларын орысша оқытты деп Тәкежан, Әзімбай да он бір ұлдың біреуін қалаға шетке шығарған. Әзімбайдың ерте алған бәйбішесінен туған алғашқы ұлдары он алты, он сегізге жетіп, тетелес өсіп келе жатқан. Сол бәйбішенің төрт ұлының ортаншы біреуі, осы Нығыметті әр жерде әзірлеп кеп, енді екі жылдан бері гимназияда оқытатын.

Екінші Құнанбаев Жәлел – Кәкітайдың бал асы. Ол да Нығыметпен сабақтас. Екі Құнанбаевтың сырт пішін, бет жүздері ұқсас болмаса да, жалпы ажарда біріне бірін қатты ұқсататын бір жай бар. Бұның екеуінің де он екі жасар бала қалпында түстері өте суық. Жәлел бақыр басты келген, кең маңдайы қысық, қисық көзіне қона түскен. Мұрны кішкене, ұсақ тістері сирек, қалмақ бетті бала. Көзқұйрығы керіліп қиғаш біткен де, сол кішкене көзінің еті де бітік келген. Қабақтан төмен қалың боп салбыраған үстіңгі еті көзінің жарымын баса тұрғандай.

Әзімбайдың баласы Нығымет болса, ол шешесіне ұқсаған, салпы ауыз. Төменгі қалың ерні үнемі біреуге жиреніп, пысқыра қарап тұрған сияқтанады. Әзімбайдың бұл баласының бет реңі қызыл емес, қоңыр сұр болса да, қабағының еті және де қалың біткен.

Екі көзі ашушаң, ойнақы келіп, үнемі шатақ іздеп тұрғандай.

Бұл екі бала орыс үйлерінде тұрады. Гимназияның ішінде екі жыл оқығандықтан және орыс үйінде тұрғандықтан, орысша тілге жап-жақсы ысылып қалған.

Абай немере інілерін қонаққа келтіргенмен, оларға көңіл бөлген жоқ. Әуелі көп әңгімелескені Дәркембайдың баласы – ересек Рахым болатын. Абай оны осыдан бұрынғы жылдарда Городское училищеге алғаш түскен кезінде әзіл етуші еді.

– Рахым-ай, оқуға кешігіп түстің. Кластағы өзіңнен кіші балаларға ғой әкедей көрінесің, ә! – деп қалжыңдайтын.

Қазір Рахымға тағы сол жөннен әзілдеп сөйледі.

– Жә, енді қалай, Рахым? Биыл үшінші класқа шықтың. Ана жылғы өзіңді "әке" дейтін сабақтас орыс балаларың ер жетті ме? – деп күлген еді.

Рахым Абайды әкесіндей біліп, еркін қалжыңдайтын. Жаңағы әзілге басқа ұсақ балалар сықылықтап күлгенге ол қысылған жоқ. Абайдың әзіліне орай қызық қалжың айтты.

– Несін айтасыз, Абай аға! Үш-төрт жылдың ішінде ол балалардың өздері де өңкиіп, зіңгіттей жігіт боп алды. Сонымен, көзім ашылды ғой. Алғаш приготовительный класқа түскен жылы бар сабақтас балаларым кіндігімнен келетін. Переменде мен жас қозылардың арасында жүрген ботадай болушы едім! – дегенде, Абай бұған мейлінше сүйсініп, қатты күлді.

Енді бір орайда Абай Асан мен Үсеннің орысша өлең оқуын тыңдамақ болды. Үсен Абайдың сұрауы бойынша соңғы күндер учитель жаттауға берген өлеңді айту керек еді. Оларға берілгені –Крыловтың "Осел и соловей" баснясы екен. Үсен соны орысшасын келтіре алмай, удариесін, айтылуын соншалық нашар айта бастады. Абай оны әуелі тоқтатып және де әкеше жұмсақ қалжың айтты.

– Ойпыр-ай, Үсен-ай, сенің орысшаңның удариесі орысшаны отызға кеп оқыған менікінен де жаман ғой. Әуелі мұсылманша оқимын деп орысша тілге Асан екеуің бастыға алмай келесің-ау, ә?! – деді.

Енді орысша оқытқанын қойды да, Үсенге: "Жә, сол "Есек пен бұлбұл" не қыпты өзі, әңгімесін айтып берші!" – деді.

Үсен тіпті ол мысалдың бірталай сөзін әлі түсінбепті де, басняның мағынасын білмейді екен.

Нығымет пен Жәлел оны мазақ қып күлгенде, Үсен қып-қызыл боп намыстанып қысылса да, Абайға "Есек пен бұлбұл" қандай шаруамен кездескенін айтып бере алмады.

Абай осыдан соң: "Ойбай, Үсен, саған көмек керек екен. Қой, мен бір шара жасайын!" – деді. Соның артынан ол Сейіттің баласы Асқардан, Сәменнің баласы Мақсұттан және Асаннан да школда Крыловтың қандай мысалдарын жаттайтындарын сұрады. "Піл мен қанден", "Құмырсқа мен инелік", осы "Есек пен бұлбұл", тағы сондайлар жатталады екен.

Абай жаңа өз аузынан Үсенге "көмек етем" деген уәдесін осы кеште ұмытқан жоқ еді.

Кәрімнің екінші бөлмесіне бар балаға арнап тор алдына төсек салынған. Абай Баймағамбетті сол балалардың қасына жатқызды. Және Асқар мен Мақсұтқа ақыл айтты. Олар Баймағамбеттің екі жағында жатыр екен. "Сендер білесіңдер ме, балалар, мынау Бақаң аузын ашса болды, ертегі деген гулеп тұрады. Бақаңа ертек айтқызыңдар!" – деп, өзі балалар әбден шешініп болғанша, олардың төсектерінің аяқ жағында кең шапанын жамылған күйде, түрегеп тұрып, қозыдай балаларға сүйсіне қарады.

Сол балалар шамы өшкен, қараңғы бөлмеде бірін-бірі қорқытып, түртіп ойнасып, күле түсіп Баймағамбеттің ертегісін тыңдап жатысты. Абай болса өз бөлмесінде оңаша қалып, Үсенге берген уәдесін орындаумен болды. Ол осы түнде ең алғаш рет Крыловтың "Есек пен бұлбұл" атты мысалын қазақша аударып көріп еді.

Таңертең балалар шайға отырғанда Абай Үсенді алып: "Сен орысша кітабыңа қара, мен қазақша айтып берейін. Есек пен бұлбұл сонымен былай кездесіпті, балалар!" – деп, түндегі өзі еңбек етіп тудырған аударма жолдарын пысықтап тұрып, үлкен бейілмен оқып берген.

Осы түннен бастап, қыс бойы қалада жатып өткізген тоқсан тоғызыншы жылдың алғашқы айларында Крыловтың Үсендер, Асандар, Рахымдар жаттарлық талай мысалдарын Абай бейіл беріп, қызыға түсіп аударумен жүрді.

3

Бұл жолы қыс ортасында Абай қалаға өзгеше бір шақыртумен келді. Кеше, кеш батып, қас қарайғанда пар ат жеккен Абайдың шанасы Құмаштың қорасына келіп кірген еді. Сол кеште Құмаш тыста Абайдың алдынан шығып, қар болған киімін қағысып, үстіңгі үйдегі басқышқа жақын кең бөлмеге кіргізген.

Абай өзінің осы жолы ойда жоқтан келген жайын Құмашқа қысқа ғана білдірген. Себебі әзір өзі де елге жеткен шолақ хабар, шақырту сөзінен басқаны білмеуші еді. Тез жасалған шайды іше отырып, Абайдың айтқаны:

– Білмеймін, Құмаш, әлде менен өзің бұл жайды көп білетін боларсың. Осында қаланың қазағы мен ноғайы қосылып, бір кеңеске кірісіпті. Дін мұсылман елдерінің сол дін-қарындас боп байласатын сөзі бар деп айтады. Әр тараптан қалаға кісі шақырып жатыр дейді. Маған да сол хабары жеткен еді. Осыдан сондай сәлемдер барған соң келіп қалдым! – деген.

Шай жасала бергенде тыстан кірген Баймағамбет үйге үлкен бір сандық пен екі басы толған қоржын кіргіздіртті. Абай ол жүктерді нұсқап, Құмашқа енді жай ғана бір сөз айтты.

– Мынау әкеліп жатқаны, өзің білесің, менің кітаптарым. Баймағамбет екеумізге жазға жетерлік осы сандық пен қоржын толы кітап ала қайтпақпыз! Қалашы, базаршы болғанда бұл екеуміздің басты шаруамыз сол! – деген.

Құмаштың өзге қонағы жоқ еді. Өзінің тегі қоқандық болғанмен, Құмаш жалғыз Абай емес, қазақ көршілерімен де көп араласады. Қаланың саудагері, қырдың керуені сияқты көп жандармен жақсы таныс. Бар қазақ қандай болса, өзі де, әйелі де, ер жеткен, шетке жүріп жүрген саудагер баласы Әлімқан да сондай қазағуар болатын.

Құмаш мұсылманша оқыған адам. Абайдың өленderін кейде көшіртіп алып, кітапша қып үйінде сақтайтын. Сол жөнде Баймағамбетті де өзінің жақын дос-жар, ағайын танысындай санайды.

Абаймен келсін, жалғыз келсін Баймағамбетке ол үй оңашада өтініш етіп ертегі айтқызады. Жаңағы қоржын мен сандық толы кітап үйге кіргенде, Құмаш Баймағамбетке бір әзіл айтты. Онысында сыпайы өтініші де бар.

– Қаладан шыққан кітап сахараға барып қайтып келді. Көп романдар, хикаялар айтып келді, ә, Бақа! Біздей ол кітапты оқи алмайтын адамдардың қасынан ол кітаптар осылай үндемей, әрлі-берлі өтіп жата ма? Жоқ, әлде кейбір беттерін ашып, әңгімелерін айта ма? – деді.

Абай Баймағамбетке күлімсіреп барлай қарап еді. Жауап айтатын өзі емес, Баймағамбет болған соң, соған "не дер екен" деп бұрылған. Баймағамбет жолдан шаршаған жоқ екен. Шайдан кейін жайғасып отырған соң бір әңгіме айтып бермек болды.

– Бұның аты "қонақ кәдесі" болсын. Ертеңнен бастап, біз өзіміз үй иесі, ауыл иесі боламыз. Бүгін алғаш келген күні маған айтқызып қалғаның ақыл, оған дауым жоқ! – деген. Кейін асықпай баптап отырып:

– Орыстың бір үлкен ойшылы жазған кітап екен. Абай осында жақында маған әңгіме етіп беріп еді. Мен өзін әлі кісіге айтқан жоқ ем, соны сөзім сол болсын. Сөйтіп, менің бүгін айтатын хикаям "Күміс князь" аталады! – деді. Оның енді баяндай бастағаны Алексей Толстойдың "Князь Серебряный" деген романы болатын.

Бұл түнде Абай бөгде кісіні көрген жоқ. Құмаш Абайдың келген шаруасы жөнінде қала халқы айтып жүрген сөздерді естіген-ді. Бірақ онша есті-басты кісімен сөйлесіп, дәл дерегін білмегендіктен, ол өзінің шыншыл, дәлшіл, момын қалпына басқан. Абайға "Осындай сөз көптің аузында жүр, мен шет-жағасын естігенім бар еді, сол өзің айтқандай" дегеннен басқа, көп сөз таратып айтпаған.

Сонымен, бүгінгі түнді Баймағамбеттің қызық әңгімесін тыңдауға берген де, қаланың тың хабарын кейін естімек боп қойысқан-ды.

Ұйқыны молынан қандырып, кеш тұрған Абайлар шайды жайлап, түске тақау іше бастаған еді. Осы шайдың аяқ кезінде Абайдың қалаға келгенін естіп, оған сәлем бере екі адам кірді.

Біреуі – алдынан кірген биік бойлы, кесек денелі, бұл күнде бұғағы шыға бастаған, ұзын талды шоқша ғана сақалы бар, жал тұмсық келген Көкбай еді. Екіншісі – аласа бойлы, жалпақ бетті ақшұбар, қырма қара сақалды, сыпайы пішінді Көкше Әлпейім дейтін жігіт. Бұл екі адам Абайға таныс кісілер болса да, қазір Абай оларға таңдана қарады. Есіктен кірген қалыптарына көз тігіп, олар төрге жүріп кеп отырғанша, сол қадалған көзімен жағалай қарап, әлі де таңырқаумен болды. Бұны таң еткен себеп – ол екі адамның қазіргі үстіндегі киімдері.

Абайдың өз елінің қазақтары. Көкбай болса, бір кездерде Абайдың қасына жақын да жүрген жігіт еді. Қазір сол Көкбай құндыз ұстатқан көк мәуітімен тыстаған ноғайша құмыра бөрік киіп апты. Ноғай тігіншіге тіктірген иығы тік бешпеті көрінеді. Оның сыртынан кигені құла түсті қала молдаларының жұқа шапаны. Аяғында және де қалаша тігілген кебіс-мәсі. Бұның қасындағы аласа бойлы, төртбақ келген Әлпейім де осылайша "сызылып, шелтиіп" дегендей қалаша киінген. Бұлардың біреуі қазір бас мешіттің халфесі –Көкбай халфе атанады. Екіншісі – сол мешіт жанындағы медресеге соңғы жылдарда келіп жатып, оқып жүрген үлкен шәкірт, сақалды шәкірт. Оқуға кешігіп қалдым десе де, оны болмай қалаға жетектеп әкеп, Көкшенің осындай тағы бір топ жастарымен қатар медресеге оқуға кіргізген Көкбай.

Жасы қырыққа тақап қалған Көкбай бұрын бір кезде ақын, әнші Көкбай болушы еді. Қазір "молда Көкбай, халфе Көкбай" деген атына өңі, реңі де мүлде үйлесіп алыпты.

Абаймен амандасу үстінде Көкбай "хайыр дұғаңызда, аллаға шүкір" деген сияқты сөздер айтып амандасқан. Бұның мынадай сары аяз, сақылдаған қыс күндерінде елтірі ішік, бояулы тон, күпі, қаптал шапан, саптаманы тастағаны қызық. Қаланың, әсіресе мешіттегі намаздың киіміне ауысып алған. Абай бұл жайды өзгеше түсінді. "Көкбай мүлде іші-тысымен-ақ құдай жолына кеткенсіп алған екен" – деп ойлады.

Жай сұрасып болған соң, Абай Әлпейім шәкіртке бұрыла қарады да:

– Ал, Әлпейім, айтшы, сен бұл күнде не оқып жүрсің? – деді.

– Наху оқып жүрмін, Абай мырза! – деп, Әлпейім "не дер екен" дегендей жылтыраған көзін Абайға қадап, күлімсірей қалды.

– Е, жынды болуға аз-ақ қалған екенсің! Арабтың өзінің мақалы бар: "Фихқаны көп оқыған ақылды болады, нахуды көп оқыған ақымақ болады" деген! –деп, осы сөздерді Абай арабша да судыратып айтып шықты. Күле түсіп:

– Сөйтіп, жаңағыны айтқан мен емес, оқып жүрген арабыңның өзінің ғұламалары! – деп біраз отырды да:

– Әлпейім-ай, әкең Мұқыр – Тақырдың бойына ең алғаш егін еккен, ақыл тапқан қазақ еді. Саған да қызығы сол еліңе барып, еңбек сауған ғой. Көкшенің сен сияқты бір топ жасын осы бер жақ, ар жақтың мешіт, медресесіне шұбыртып жүрген мынау Көкбай ғой! Бұған ере беріп те қайтесіңдер. Жеке-дара бір жақсылықты осының өзіне ғана тұтасымен қиып берсеңдер етті! – деді. Бір заманда өзіне жас жолдас еткен Көкбайдан қазір түңіліп қалған көңіл танытты.

Көкбай әдеттегі ауызбаққыш, қабақ танығыш қалпымен Абайдың жаңағы сөзін көтерген кісі болды. Шыдаған болып, сыр білдірмей, үндемей тыңдады. Ішінен ойлағаны: "бірдеме десем ғой, тағы бір кетпес таңбадай өткір сөз, ащы мысқылын атып жібереді. Одан да осы Абай пәлесінен бұл тұста үндемей құтылайын!" – деп отыр.

Енді біразда, Абаймен бірге шай ішіп болған соң Көкбай осында келген шаруасының жайын сездірді. Қалаға Абайды әкелгізген істің жөнін жақсы білетін кісі Көкбай боп шықты. Оның Абайға келісі – әр-берден соң анықталуына қараса, өз бетімен келген келіс емес. Әдейі Абаймен елдес болғандықтан, айта берсе, бұрын жолдас саналғандықтан алдын ала сөйлесуге жұмсаған топтар бар екен. Сол жайыт да аңғарыла бастады.

Өзін қалада тосушылар кімдер екенін Абай Көкбайдан енді ұғынуға айналды. Бұны ар жақ пен бер жақтың Көкбай тілінше айтқанда ноғай, қазақ "зиялылары" тосады екен. Олары кім десеңіз – ар жақтағы белгілі үлкен мешіттердің имамдары Ғабдұлжапар, Ғабдыразақ, Хисами, Жәмелиддин және сарт мешітінің имамы Мирқұрбан ахон топтары бар екен. Сол қатарда бер жақтың бас мешіті мен төменгі мешітінің имамдары тағы бар. Олар қазақтан болған имам Мәліқаждар қари, Әшімқожа және хазірет Ахметжан. Басқа да қазақтан шыққан көп халфелер, қарилер, дін ұстаздары Абайды керек етеді.

Абай бұлар жайын естігенде, өзінің дағдылы шапшаң айтқыштығы бойынша, Көкбай сөзінің аяғын күтпестен асығыс бір әзіл айтып қалды.

– Е, немене, бұл бар молда-қожаң жиылып, мені Мекеге жібергелі жатырсыңдар ма? Әлде "басы намазға тиген жоқ еді, құдай жолына салайық, сауап алайық" деп жүрсіңдер ме? – деді.

Әлпейім күліп жіберді.

Көкбай Абайдың бұл сөзін де басынан асырып, естімеген тәрізденіп былай қойды.

– Абай аға, және тыңдай түсіңіз! Сол қауым сізден мәслихат сұрайды, өтінеді! – деді де, сөзінің ар жағын тағы айта жөнелді.

– Бұл адамдар бір сәрі. Енді осы кісілермен сөз қосып, сізді тағы тосып отырған ар жақ, бер жақ жамағаты және бар. Олар ар жақтағы ноғайдың белгілі мәшһүр байлары, үй, дәулет иелері, зор магазин қожалары, мысалы, Уәли бай, Садық, Ысқақ байлар, Икрам байбатша, Шерниязбай мырзалар. Соларға қоса ар жақ, бер жақтың қазақ байлары да бірге ниет, ынтымақ қосып отыр. Бұлар, мәселен, Сейсеке, Қасен, Жақып байлар, Білеубай қажы. Кейін байыған, қазір өзіңізге белгілі Қытайдан бастап Ірбіт шаба бастаған Бақия қажы, Балажан, Тұрбек байлар да бар. Бұл адамдар да жаңағы айтқан ғұлама, хазіреттерге сөз қосып жүр! – деген.

Осымен қатар ол Абайдың жүзіне барлай қараудан жаңылған жоқ. Іші біліп отыр, Абай бұның санап жатқан бай дегендерін көбінше кісі көрмей, жек көретін. Бірақ айту қажет болғандықтан, Көкбай Абайдың бет тыжыртып, мойын бұра бергеніне қарамастан, жаңағы қазақ байларын да түгел санап шықты. Осылардың артынан Абайға "оларға көнбесең, бұларым бар" дегендей ғып енді бір топ адамды тағы санады.

Жаңағы көпке, топқа ортақ Көкбай айтқалы отырған жайға мынау аталатын адамдардың да ниет, тілеуі біртұтас екенін ескертті. Сөйтіп барып, енді Абайды жаңағы топқа еріксіз жақындататын кісілер деп ойлап, бір топ қаратаяқты, орысша оқығандарды атады. Бұлардың бір-екеуі ар жақтан үй салып алған, орта жасқа кеп қалған көп қазаққа мәлім, үлкен тілмаштар. Тағы басқа бір тобы "Петербург, Москвада оқыды" деген немесе "оқып жүр" деген, Көкбай айтуынша, қазақтың анық зиялылары екен. Оларды айтқанда "қырда, елде әлдекімдердің баласы емес, кейбірі хан, төре тұқымы", "атақты аталы ауылдардың балалары", "Сүйіндіктің қалың шоғырынан шыққан", "Қаракесектің тұрғы-тұрғы жерінен келген", "тоқал Арғынның білікті атасы", "Найманның мықты аулының адамы" деп сөйлейді. Баяғы хан, сұлтанды мақтағыш, мадақтағыш Көкбай дәл қалпына түсіп отыр.

Абай "аттарын айт!" деп бұйырған соң, Көкбай Семей қаласында тұрған немесе аз уақытқа осында соғып, мына сөздің байлауын тосып жүрген кісілерді атады. Олардың басына "Жабайқанов Әзімқан" деп төре тұқымды үлкен бір чиновникті бөліп қойды. Петербургте "адвокаттық оқуда жүрген Сақпаев Сақып" деді. "Мал докторы болғалы жүрген Баспақов Бәшір", тағы бір "үлкен төре Нұржанов Қыдыр", деп санады. Солардың қатарында Абай жақсы білетін, бұл күнде шенді, чиновник болған Сармановты, Самалбекті, Даниярды айтты.

Бір шеті имам, бір шеті орысша оқыған патша кеңсесінің төре, чиновнигі болған қазақтардың тілектері қалай қосылғанын білу Абайға қызық көрінді. Көкбай сол жайды әзірше ұзаққа таратпаса да, анықтап аңғартып берді. Абай мен жаңағы қалың топ адамдар өздері ауызша сөйлеспек екен. Көкбай бұның беті мен ниетін ғана танып алып, бер

жақтың екі имамына – Әшімқожа мен Ахметжан хазіретке айтып бармақ. Сонымен, Көкбай Абайдың жаңағы топқа тілек қосуын күтеді.

Ал бар жиынның сондағы тілегі мен арманы не? Онысы – мүфтиге қарау. Осы қала мұсылмандарына, қала берсе Семей облысы және тіпті бар қазақ халқына ортақ қажет болған сол жай екен.

Әзіргі Абайдың Көкбайдан білгені Россияның бар мұсылманы болып, бір дін орталығын жасамақшы. Оны "мүфти" атандырмақ. Соған "ноғай, қазақ сияқты сонау Қазаннан, Уфадан, Орынбор, Тройцк, Омск, Қызылжардан бері қарай бар мұсылман өзінің дін ұстазы деп бағынбақ керек". Ішкі ниеттерін айтысса, "Русияның отыз миллион мұсылманы дін-қарындас боп біріне-бірі жақындай түседі!" – дейді. Және "халифа сұлтан жұртында дәурен шегіп отырған, исі мұсылман ғаламының Ыстамполдағы дін орталығы – Шайхұлісләм бар. Соған бұндағы дін-мұсылман қауымын қабыстырмақ. Осы жөнде сөз бастаушы – биыл Русиядан Мәккә-Мәдине сапарына хаж қылуға барып қайтқан бір топ ноғай, қазақ уа басқа уәлаяттар қажылары болыпты".

Семейден сол ынтымақ сөзде Ғабдыразақ қажы, Икрам бай, қазақтан Ахметжан хазірет және қазақ байынан Бақия қажы болыпты. Осылар бұ жақтағы мұсылман халқы атынан уәде беріп қайтыпты. "Біз Русияда өзіміздің дін ұстазымыз мүфти болуын мақсат етеміз. Соған ақ патша барша мұсылман сүйген ғұламамызды сайлап қоюымызға рұқсат етсе!" – деп сұрамақ бопты.

Ал Русияның патшасы, естуімізше, сол "мүфтиді сайлаймыз", "соған қараймыз" деген мұсылман діниндегі халықтардың бәрі өздерінің приговорларын, ғарызнамаларын жиып түсірсін депті. Міне, ниет осы! Дін мұсылман бір сәуле көретін жол. "Осыған қазақтың игі жақсысы боп сөз қоссын, көмек етсін! Мына қала мен қырдың халқынан бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығаратын етіп, өз өсиеттерін айтып, приговорлар жиып берсін" депті. Халық алдында атағы, абыройы үлкен адам болғандықтан, Абайдан осы жөнде үлкен үміт күтіп, көмек тілеседі екен.

Көкбай осы жайдың бәрін Абайдың қадала қарап, ойлана тыңдап қалған жүзін аңдай отырып, түгел баяндап шықты. Бірақ ол өзі күткен жауабын Абайдан бұл отырыста есті алмады. Абай Көкбай сөзін бітірген соң оған түк жауап айтпастан, Баймағамбетке "ат жек!" – деді де, тұрып киіне бастады.

Жегілген шанаға Баймағамбеттің қасына Абай отырғалы тақап келгенше, Көкбай мен Әлпейім соңынан қалған жоқ. Үйден үндемей асығып шыққанымен, Абай бір жауап айтып кетер деп ілесе келген еді. Шанаға отырған соң, әлі өзіне қадала қарап тұрған Көкбайды аңдады да, Абай Баймағамбетке "божыны ірке тұр!" деп белгі етті. Сонымен, Көкбайға бұрылып, азғана сөз қатты.

– Менен қазір жауап күтіп тұрсың ғой. Мен бірнеше адамнан анықтап қанып алмай, бұл жайдан жауап айтпайын деп отырмын. Сенің жаңағы айтқандарыңның бәріне дәл өз

басымда әзір жауап болса да, соны өзгелермен ойласып, ақылмен байласып отырып айтамын. Менің сөзімді білгісі келген мешіт имамдарына үш күнсіз жауап айтпаймын! – деді.

Көкбайдың қалған жауабын тыңдамай, сұрамай да, Баймағамбетке белгі етті. Ақтабан қоңыр ат жіті жүріп, көше бойлап желіп кетті.

Бұл күндерде Көкбай тәрізденіп, бер жақтың бас жатағын, орта тұсын, аяқ жатағын, қайық аузын және Слободкаға жақын отырған қалың ауылдар арасын қыдырып, аралап жүрген адамдар көп болатын. Қазақ халқы білетін Самұрат мәзін, соқыр қари, Шәрібжан халфеден басқа, бұл күнде екі мешіттің имамдарына тетелес келе жатқан үлкен халфе Зәкен, Ғабдышүкір дейтін үлкен молдалар бар. Осының бәрі де намазға келетін азын-аулақ, кәрі-құртаң махалла халқын өсиеттеуді аз көрген. Бұлар енді жұрттың топтап жиылған жерлеріне жүре бастапты.

Сонымен, ар жақта Затонды, тоншы, пимашы, былғары заводының жұмысшыларын аралаған. Бер жақта көбі қасапта жұмыс істеп, забойда жүрген қаланың көп кедей жас, кәрісін, әйел-еркегін жинап алып, өсиет сөйлейді. "Мүфтиге қарап дін мұсылман баласы бірлесу қажет" дейді. "Халифа сұлтан" деп, "Шайхұлісләм" – деп тілек айтып, үн қосуын тілейді.

Затонда Сейітпен, Сәменмен әр жайды бірге кеңесіп жүретін қара темір ұстасы Савелий және мастер Марков бұлардан осы жаңа сөздің күнде шығып жүргенін естіген. Олар өз бетімен Сейітке сөйлескенде: "Орыстың попынан біз, орыс кедейлері жақсылық күтпейміз. Олардың біздей ұсталар мен грузчиктерге әзірлеп жүргені тек тозақ қана. Сендер молдадан, мешіттен де көп жақсылық тауып, ұжмақ алар ма екенсің? Бұны Павловпен анықтап ақылдасқаның дұрыс болады, біз оған хабар айтайық. Сен екеуің бұндағы қазақ жұмысшыларына сөзді анықтап айтыңдар. Көпшілік, бұқара халық былай ойлаймыз деп, байлау сөзді көпке таратып айту керек!" – деген.

Сонымен, неше алуан жұмыскер жұртқа достық ақылы әзір Павлов соңғы күндер әр топ жұмысшы, еңбекші, бұқара жұрт арасында болатын.

Абай оны дәл бұл жолы оңайлықпен таба алмады. Тек кешке жақын ғана үйіне қайтар кезін аңдып, пәтерінен тосып алып, оңаша әңгімелесуге Құмаштың үйіне алып келген.

Бүгін түндегі Павлов пен Абай әңгімесі екі жақты көп жаңалық, тың дүниенің шетін ашты. Анығында бұл екі дос осы шаққа дейін өзге талай жайдан сөйлескен болса да, дін жайын ауызға алып, кеңес етіп көріскен емес еді.

Павлов Абайдың бір кезде: "құдайға иланатын мұсылманмын" деп анықтап айтқан сөзін естігелі дін жайын сөйлеуден сақтанатын. Бүгін болса, Абай өзінің жауабын тосқан топтардың бірде-біріне байлау сөз айтпай тұрып, Павловпен ақылға салып отыр. Бұл, әрине, Павловтың да шешіле сөйлеуін керек етеді. Және де Павловтың өзі де орыс

патшалығы мен православный шіркеу ұстаздары қазақ, татар сияқты елдерге қандай өрескел істер істейтінін жақсы біледі. Оған және Павловтың өзі де, дос тобы да өзгеше қарсы екенін Абайға білдіру керек.

Сонымен, Павлов ең әуелі патшалық ісін сынады.

– Имамдар, байлар қаланың кедейлерін, қырдың қараңғы халқын алдайды, адастырады. Оларға көзге шұқып тұрып көрсетіп, нені айтады? Мынау почтаның қасында, каланчаның жанында тұрған ақ шіркеуді көрсетеді. Онда кім бар, не бар? Бұл шіркеуді "миссия" деп атайды. Оны өзіңіз де білесіз. Ал осы миссияда кім тұрады? Үлкен дінбасылары тұрады. Анау Омскідегі генерал-губернатор дәрежесіндей Ақмола, Семей екі облысының дінбасысы епископ тұрады. Ол епископ Андриан осы қазағы көп Слободка қаласына әдейі кеп орнаған. Неге? "Қазақтың, татардың халқын шоқындырамын", "ислам дінінен христиан дініне ауыстырамын" деп келіп отыр! – деді. Осы жөнде Павлов Абай білмейтін миссия ішіндегі көп сыр мен жайларды айтты.

Ақ шіркеудің жанында школ да бар екен. Өзінше жетімдер тұратын үй-жайлары да бар. Соған осы қалада панасыз жүрген жас жетім балаларды алады. Бұл күнде отыздан аса қазақ, ноғай балаларын шоқындырып, оқытып тәрбиелеп жүр! – дейді.

Жақында буған бер жақтағы почта конторының ұсақ чиновнигі Ивашкин айтқан бір баланың жайын Абайға мәлім етті.

Семейтау болысындағы Знаменко қаласына почта жөнімен Ивашкин барып қайтып келе жатса, жолда қазақтың бір жыртық киімді сегіз-тоғыз жасар кішкентай баласы жылап тұрады. Сұрастырса, жақындары қуып жіберген, әке-шешесі өлген, жетім бала Мекеш екен. "Осы жақта қала бар, онда қайыр сұрап, тамақ ішуге, өлмеуге болады" деп келе жатады. Ивашкин сол баланы алып келіп, миссияның интернатына береді. Ол Ақбота болысынан келе жатқан бала болатын. Соны Ивашкин айтады: "Жақында білсем, жаңағы балаға Бутин деп фамилия беріпті. Мекеш деген атын жоғалтып, Михаил, Мишка деп ат қойыпты. Өзін орысша киіндіріп, тек қана орысша сөйлетеді екен. Түк білмейтін сегіз жасар баланы қазір епископ Андриан шоқындырып: "Сен енді орыс боласың!" деп тәрбиелеп жүр дейді.

– Бала сондай зейінді, сонша ұғымтал екен, мен де көрдім. Екі көзі қап-қара бадырайған, танауы таңқиған, сүйкімді бала. Ол қазір бір нәрсе айтпақ болса, өзі білген азғана орыс тілімен ғана сөйлейді. Бар білгені, қазақты ұрсады. Қазақтың молдаларын орысша боқтайды! – деп, осы жайды Абайға әдейі ұзақтап айтып келіп, Павлов: – Орыстың попы да жаман, мұсылмандардың имам, молдалары да жаман! – деді.

– Бұлардың екеуінен де халыққа жақсылық жоқ. Олар және халықтарды бір-біріне тек дін жағынан қарап, арыз етіп, жау етуді ойлайды! – деген. Және өзінің осыған қарсы нанымы мүддесі бойынша Павлов өмірінде бірінші рет жасырын бір газеттің аз ғана жерін Абайға әдейілеп оқып берді. Бұл газет өте құпия түрде революцияшыл жұмысшы

көпшілігіне жасырын таратылады. Ендігі нәсілді бастайтын, Россиядағы ең мықты топтың отты сөзі бар тілі екен.

Бірінші декабрь күні шыққан "мың тоғыз жүзінші" жыл деп белгі қойылған, өзгеше газет сөзі еді. Газетті қолына қымқыра бүктеп, тыға отырып, бір-ақ жерін ғана Павлов Абайға орысшалап оқып берді.

– Міне, байқайсыз ба... Осында саналы жұмысшының бәрі халықтарды халықтарға жау етіп қарсы қойған қаскөйлікпен алысу қажет дейді. Білдіңіз бе, сөйтіп орыс халқының анық, әділ, дұрыс күштері патшаны да, орыстың шіркеуін де айыпкер деп санайды. Ойлансаңыз, осы туралы ойланыңыз. Қазақтың, татардың молдасы емес, байы, болыстары, қажылары емес, Сейіттей бейнетқорлары және сіздей сол бейнетқор халық қамқоры қалай ойлау керек? – деп, ендігі жайды Павлов Абайдың өзінің шешуіне берген.

Абай соның орайына Павловқа ислам өсиетшілерінің толып жатқан масқаралық, қараңғы надандығын айтты. Олардың ойы түгелімен сонау Стамбұлға, халифа жұртына, Абдұлхамит сұлтанға табынған ой екенін танытты.

Сондағы Шайхүлісләм өсиеті мен мұндағы соқыр қарилердің ниеті, имамы, арманы бір екенін аңдатты.

Осы орайда Павлов та көп нәрсені таныған екен. Ол енді Абайға қазіргі Турция туралы көп қызық, соны әңгімелер айтты.

Абдұлхамиттің гаремінде мың каниздің барын, Турцияның өзгеше қараңғы, надан патшалық екенін аса көп дәлелдермен ашып айтып берді.

Алғашқы күнгі Абай мен Павлов кеңесі бұл екеуінің ойлары үлкен аңғарда бір арада табысқанын танытты. Абайша айтқанда: "бір сағаға құйғанын" әбден анық байқатты.

Екеуі тағы да кеңесіп тұрмақ болысты. Ал Павлов қазақ пен ноғай жұмысшыларына приговорға қол қоймас бұрын Абайдың өсиетін естіп алуды тапсыратын болды.

Абай ертең қаланың қалың көпшілігімен жалғаса бастайды. Екінші жағынан өзінің енді анық бекіп алған байлауы бойынша қаланың имам, хазіреттерімен айқасып көрмек болды.

Арада үш күн өткенде, Абайға келіп-кетуші жұрттың саны ұлан-ғайыр болды. Ойда жоқтан, талай жақтан сан кісілер Құмаштың үйіне шұбыра берді. Абай бұлардың ішінен көпке беделі өтетін кісілерді өз қасына көбірек ұстайды. Өзінің қысқа ғана, бірақ алуан ақыл сөзін айтып жатты. Сол ретте басжатақ пен ортажатақтың еңбек еткен көбінен келген екі кісі болып еді. Абай көпке жетер сөзін соларға анықтап, ұғындырып айтты. Бұл келгендер, Абайдың ескі көз таныс татуы – қайықшы Сейіл мен қала көпшілігіне аты

мәлім, сөзі дәрі Бектоғай Ботабаев дейтін Ақботаның қазағы. Өзі көп ел ішіне кірме, аз үй Қыпшақтан шыққан. Бірақ ойға, сөзге жүйрік, орта ғана күйі бар қала адамы.

Ат пен той, қалың базар, жақын жәрмеңке, оқыс бір апат, қат-қабат әбігер кездер болса, кейбір ашаршылық жылда қаланың көп кедейі осы Бектоғаймен, Сейілмен ең алдымен ақылдасатын. Абайды бұлар өздері тосып жүрген-ді. Соның үстіне Павловпен бірнеше кездесіп, әр жайды ойласып болған соң, Абай екеуін өздігінен де шақыртып еді. Осыларға айтқан сөзін Абай кейін келіп-кетіп жүрген әр топтың адамына да қайталап, қадағалап айта түскен.

Бектоғайларға білдіргені:

– Қаланың халқы, кім айтса да, бұл приговорды жасамасын да, қол қойып ырзалық білдірмесін! Біз мүфтиді тілемейміз! – десін. Себебі қазақ ата-бабасынан бері соншалық құдайшыл боп, діншіл боп өскен халық емес.

Ескіден келе жатқан, ақ-қараны өзінен танығын түсінігі бар халық. Өзінің жолы, заңы, әдет-ғұрпы бар ел. Енді соның бәрін тастап, "шариғат бабымен жаңадан өмір құрам" деп көксейтін, қызығатын дүниесі жоқ. Өйткені халықты көгертетін шариғат емес, өнер мен білім. Ал өнер, білім шариғат жолында емес. Ол өнерлі елден үлгі алудың жолында. Өзге төрт тарапың келісіп, енді тек мүфтиге қарауың қалып па?! Одан да өнерінен пайда тиетін елдің жақсылығын алып, пайдасын көрейік. Ал дін-қарындас боп қосыламын деген ұран біздің көкейімізге қонбайды. Халық болып айтсақ, көңілімізге жақпайды. Себебі ол өнерден, білімнен қашықтатпаса, жақындатар жол емес! Мүфти бізге қол емес, осы жүрген молдалардың өзі жетеді! – деп, ақыл байлау жасаған.

Көпке сөзі мол тарайтын Бектоғай осы жайды ұғынумен бірге, Абайға кейін оңаша кеште тағы келіп еді. Ол "білген үстіне білсем, ұққан үстіне ұға түссем" дейтін, көзі қарақты, құлағы түріңкі адам. Соңғы бір кеште ол келгенде, Павлов тағы да Абайдың қасында оңаша кеңесте отырған-ды. Абай Бектоғайды өздерінің қасына алды. Павловпен анда-санда орысшаласып, ақылдасып отырып, табақ қағаздың үлкен бетіне кесек жазумен бес-алты беттік ақыл сөз, байлау сөздер жазып берген.

Шайдан соң Құмаштың үйінен Бектоғайды жөнелтер жерде жаңағы қағазды бүктеп беріп, Абайдың ескерткені бар-ды.

– Бектоғай, мынау қағазды сен өзің ғана оқы да, өзгенің көзіне көрсетпе! Жұртқа ақыл айтудан бұрын өзің осыны қайта-қайта оқып, ұғынып ал. Содан кейін "құдай берген тілің бар" ғой, өзіңнің икеміне ал да, "өз ақылың", "менің ақылым" қып айта бер! – деген.

Бектоғай жирен мұрт, жұқа ернін керілте күліп, аппақ кесек тістерін ақсита тұрып, Абайды құптап, бас изеген.

– Абай мырза, басыңа жи, аузыңмен айт, өзіңдікі қып айт дедің ғой! Оның құп-ақ. Жаман би жанына жияды деп, кекету айтқан қазақтың да қағидасы бар еді. Қара заңы бар-ды. Әй, бірақ, соның бәрін айтсақ та, мен құлақпен ұққаннан гөрі, сіздің қасыңыздан әрдайым қалтама салып әкететін олжамды артық көретұғым! – деп қулана күлді.

Ол айтып тұрғаны ақша-пұл емес, Абайдың бұл білмейтін тыңнан жазылған өлеңдері. Соны әр кезде Абайдың қасында отырып, көшіріп алады, не біреудің көшіргенін сұрап алады да, жаттап, өзі айтатын ақыл сөзіне қосарлап жүретін.

Абай бұның осындай зеректік, ұқыптылығын, дос ниетін ойлай тұра сүйсіне қарады, ұғына күлді. Бектоғай жаңағы сөзіне жалғап, қазіргі қағаз туралы байлауын айтты.

– Сол айтқанымдай, осы қағаз да олқы қағаз болмай, тағы бір олжам болар деп тұрмын. Бірақ тапсырдыңыз ғой, ұқыпты болармын. Бөтен көзге көрсетпек түгіл, сүйкетпеспін де! – деп жүріп кеткен.

Сол Бектоғай мен Сейіл сияқты Абайға ар жақтың көп жұмысшы кедей-кепшігі атынан Сейіт, Сәмендер келіп, ақыл естіп кеткен. Қаланың ел кісілерімен байланысты тобынан Абайға әр істер жөнінде араласып жүретін Қали Ақбасов кеп сөйлесті. Бұл да Абай сөзін түгел құптамаса да, мүфтиге қарсылықты нық ұстады. Оның дәлелі: "Мүфтиге қараса бар дүниені шариғатпен жүргізу керек. Елдің өмірін мешіт билейді. Билігін қазылар жүргізеді. Қазақ қыз айттырса, күйеу күйеулетіп, келін түсірсе, әмеңгерлі-жесірлі жайға ұшыраса, енді оның бірін өз қағидасы емес, шариғат бұйрығымен жүргізетін болады!" – дегенді үлкен қарсылықпен айтты. Дәл осы жөнінің өзінен де ол: "Абайды ң бар ақылын алғанды мақұл деймін. Мүфтиге кірмейік!" – деп сөйлейтін.

Қаланың саудагер жағының көпшілігі болған Есберген, Төлепбек, Кәрібжан сияқтылар қызық мінезге ауысып жүр. Олар үлкен байларға өздерінің іш наразылығын өзге кезде көрсете алмайды. Өз үйінде оңашада жылап жүріп, әркімге шағым айтып жүріп, бетпе-бет келгенде күні түсіп отырған көктөбел үйлі байлардың қақпасының алдынан ықтайды. Бет қарай алмай бағына беретін. Қазір солар тобынан Абайға Есберген келіп кетіп еді. Ол талай жанға базарда, лавкаларда, керуен тосып, қала сыртына шыққан жүрістерде көп кездесті. Сонымен, жиырма-отыз өзіндей ұсақ алып-сатар, "шолақ қол" саудагерлер атаулының қоңырқай тоқал үйлеріне тараған байлау – "үлкен байларға ермеу" болды.

– Біздерге не керек?! Сейсеке мен молдекелер бір жердей шығып жатса, олардың дастарқаны бір. Жайылатын өрісі ортақ. Есіктерінен сығалауға да батылымыз бармайтын біз, болыссақ көппен болысайық. Сол хазіреттің шақырғанына да, байдың бастағанына да тап осы жол ермей-ақ қояйық. "Имампос" емес қой. Натарсқа беріп, ақ вексельді сәдуәтельге өткізіп, үй-жайымызды хат-шотқа іліндірмес! –десе беретін.

Әрине, Есбергеннің бұл ақылы дарыған саудагер бар да, дарымағаны да бар. Онысы әр саудагердің әр үлкен байдан алатын ғинуардағы дағдылы несиесінің сомасына қарай бөлінді. Есбергендер қарқ болған жылы мың сомнан артық несие алып көрмесе, Қодыға,

Қоңыртай сияқты ағаш шатырлы үй көтеруге жарап қалған, үлкен байға қадірі барлау азғантай топ саудагер де бар. Олар несиені үш мыңға, кейде тіпті бес мыңға жеткізіп те көтеріп алып жүреді. Бұндайлар Есбергенге тоқыраңдап ұрсып, айтқан ақылын алмай кетісті. Қысқасы, енді бір жұма орайында Семейдің ар жақ, бер жағы және толып жатқан жақын елдер, жатақ ауылдары мүфтиге қосылу туралы байлаулы сөзін айтатын кез жетіп еді.

Сол күн тақап келгенде осы істің басында жүрген, әнеугі Көкбай айтқан имам-хазірет, бай-мырзалар, оқыған қаратаяқ зиялылар қатты түршігіп, түңілетін күй туды. Приговорлар түспей қойды. Сан мыңдаған қазақ, ноғай үйлерінен "түсті" деген приговор жүздер ғана боп саналды. Осыған күйініп бүлінген сегіз-тоғыз мешіттің хазірет, халфелері қаланың бар халқына кісі жүргізді. Базарларды хабарлады. Сонымен, мүфтиге қарау жөнінде сөз байлау үшін мешіттерге халықты шақырып, арнаулы жиындар жасамақ болды.

Бірақ Семейдің хазіреттері мен байлары өздерінің масқара болғанын дәл осы мешіттер ішінде көрді. Қазақ халқы бірде-бір мешітке бармай қалды. Күндегі келіп жүрегін намазқой, діндәр кәрі-құртаңдар болмаса, қаланың "махалла халқы" дейтін кедей тобынан, көп саудагерінен, керуенінен де қазақ атаулы келмей қойды. Сонымен бірге "мүфтиге қарамаймыз", "осы жақсылығын хазіреттер қазақ жұртынан аулақ етсін!" – деген сөздер көп жақтан қатал соққыдай жете берген. Сөйтіп, енді міне, бүгінгі күні бар хазірет пен байлар үлкен бір байлаулы жиын жасамақ боптыы.

"Анық халық атынан сөйлейтін кімдер екен, не дер екен". Соны естімек, айтысып көрмек болысады. Сөйтіп, бер жақта, үлкен залы бар бас мешіт медресесін белгілейді де, соған қала халқының әр тарапынан көп жұртты шақырады. Бұл жайдан алдымен хабарланған тағы да Павлов пен Бектоғай, Сейіл, Сейіттер болатын. Абай қазақ адамының бәріне жаңағы медресеге баруды бұйырды. Өзі және барған еді.

Медреседе бірнеше жүз кісі сыйып отырарлық "дәріс бөлмесіне" кілем, көрпе жайылған еді. Ас жоқ, сөздің жиыны. Үлкен ұзын бөлменің жерге төселген орын-жайларына халық көп сыйды. Төрдегі орынды ар жақтың мешіттерінен келген Ғабдұлжаппар, Ғабдыразақ хазіреттер мен Ысқақ бай, Садық бай дейтін байбатшалар алыпты. Бер жақтың қазақ байларынан Сейсеке, Білеубай қажы да сол төрде отыр. Әшімқожа мен Ахметжан хазіреттер және де сол қатарға жайғасыпты.

Бұл топтың екі жағын ала, ақ жаға салған, фрак, сюртук киген және біреулері оқалы жаға, сары ала түйме таққан қазақ чиновниктер тізіліпті. Қазақ, ноғай байларының кигендері өңшең мәуітімен тыстаған жасыл, көк қара ішіктер. Көбінің сүйетіні тамақ ішік болса керек, сол көбірек. Бірен-саран ғана жанат ішік киіпті. Хазіреттердің бастарында сәлделері.

Осы жиында "әһлі ісләм қауымына" арналған "ғұзыр" жайды қара сөзге шешен Ахметжан хазірет айтты. Ол жартылай кітапшылап, жарымын қазақша мақалдап, мәтелдей сөйлеп, ұғындырып беріп еді.

Абай бұл жиынның кеуде тұсында, Бектоғай, Есберген, Сейіт пен Сәмен тәрізді қала адамдарының ортасында отырған. Бұған тақау жерде Қали мен Серкелер бар екен. Олар келелі сөзді Абайдан күтіп отырғандарын күбірлесіп, айтыса отыр.

Ахметжан хазіреттен соң ноғай байларынан Ысқақ сөйлеп, мүфтидің қажеттігін айтты. Сейсеке де қазақы қара сөзімен оқымаған адам екенін білдіре отырса да: "Тілеуіміз бір, ниетіміз қабыл болсын! Мүфтиге ден қояйық, қазақ баласы!" – деп сөйлеген.

Абай енді аңдаса, қазақ төрелерінен бұнда отырғандар Петербургте оқитын студент, болашақ адвокат Сақпаев бар екен. Нұржанов дейтін кесек денелі, салқын қалың қабақты, ұсақ шұбары бар, сырт ажары салмақты бір чиновник отыр.

Абайдың сырттан естуінше, бұл топтың ақылшысы, осы сөз жөнінде тағы басшысы боп жүрген қазақ төресі Әзімқан Жабайқанов еді. Оны сыртынан көптен естігенмен, Абай бұрын көрмеген болатын. Қазір Сарманов, Данияр, Самалбек сияқты өзі білетін тілмаштар мен жаңағы Нұржановтарды жағалай қарап шығып, Абай сол Әзімқанды іздеген.

Оны Бектоғай біледі екен, бұл арада Жабайқанов жоқ боп шықты. Сұрастыра келе білгені, ол кешелер Петербургке жүріп кетіпті. Бұл жердегі жұрттың приговорларын, арыздарын сонда тосып, сол жерде іске асыруды өзі тіленіп, мойнына міндет етіп алыпты дейді. Мұндағы қаратаяқтарға хазіреттер мен қала байларының, ел адамдарының сөзін түгел бір арнаға қосып, бір-ақ байлау жасатуға тапсырыпты. Және солай болады деп сеніпті де, өзі жүріп кетіпті. Абай оның бұнда болмағанына біраз өкініп қалды. Себебі дәл осы тұста сол төремен бір сынасып, кездесіп көрмек еді. Өйткені тоқсан жетінші жылғы санақтың тұсында оның істеген мінездері мен айтты деген сөздері Абайды ол адам туралы бір сыншылық ойға, қатаң байлауға бейімдетіп жүретін. Бүгін Әзімқан Абайдың алдынан тағы көлденең келіпті. Мүфтиге қазақты қаратпақ кісінің бірі сол бопты.

Жиын әуелі мүфтиге қараймыз деген, қаратпақ болған топтың сөзін түгел естіді. Оқыған қаратаяқ тобынан жаңағы Сақып Сақпаев та бар ынталы сөз, тілектестік айтып шықты.

Оның аузынан бұрын, шолтаңдаған екі қолы тынымсыз сербеңдеп турады екен. Алақанын бір жазып, бір жұмады. Біресе өзінің кең танауын, кесек мұрнын сол алақанымен қағып-қағып сөйлейді. Екі көзі тасырайған, алқымы іскен, жуан мұртты, түксиген қара сұр жігіт екен. Сөзінің бәрін екпіндеп бастап, жарым сөйлемге бармай ақырындатып өзі жұтып, шала естіртіп айтады. Аузы сөзге олақ болса да, алқыны, екпіні күшті тәрізденеді. Кенеулі ойы жоқ. Ылғи нұқып-нұқып, әр жайдың атын айғайлап атап, басын шалып өтеді. Өзі тегі мұсылманша оқып көрмеген болу керек. Мүфтиді "мүпти" деп

атайды. Молдалардың кітапшылап сөйлейтін сөздерінің көбіне тілі келмейді. Онысын және елемейді де.

"Шайхүлісләмді" екі жерде аузына алайын деп, қалай айтатынын ұмытып, тілі келмей қалды. Сонысынан және қысылмастан "ш... ш..." деп тұрды да, "ну как это там!" деп алып, әлгі "бірдеңе ісләм" деп бір айтты, екінші бір орайы келгенде "жаңағы ісләм" деді.

Бұл топтар сөйлеп болған соң, жиын біраз тынып қалған кезде Абай сөйледі. Абайдың сөзі салғаннан "мүфтиге қазақ халқы қараудың қажеті жоқ" деген тура, жара сөйлеген кеңестен басталып еді.

– Ең әуелі ислам дінінің қауымы болмақ дейді. Дін-қарындас деп, Мысырдың арабынан, Үндістанның мұсылманынан, Стамбұлдың халифа сұлтанынан, Шайхүлісләмнан Россияда, Сибирьде жатқан қазаққа қарындас тауып бермек. Туысқан таппақ болысады. Ең алдымен осының өзі жалған. Әр халықтың қалың қауымын алсақ, күнделік тірлігінде сыбайлас көршісімен келісіп күн кешеді. Бізді халифаның мұсылманымен жақындатам деушілер ең алдымен қасымыздағы көршіміз орыс халқынан алыстатам дейтін болады. Айтпаса да ол айдан анық. Ал сол орыспен қайтіп сен алыс боласың, қазақ халқы? Жеке адам да, тұтас қауым халық та жанды тірлік етеді. Тірлік дегеніміз: мынау ішкен су, жеген тағам, киген киім, өмір сүрген үй, ортаң. Өзгені қойып, Семейдің қазағы, сені айтайын: мынау Ертіс, сенің өзенің емес, орыс халқының өзені. Ендеше, ең әуелі, Семей халқы, қазағы, сенің ішіп отырған суың – орыс халқының суы. Екінші, жеп отырған наның – өзің егін екпейтін, еңбек саумайтын елсің, орыс мұжығының өсіріп беріп, диірменіне тартып әкеп беріп отырған ұны. Одан қала берсе, киген киімің, кірген үйің, барша бұйымың мен жиының – бәрі-бәрі орыс халқының қаласынан, өнерінен келіп отырған дүниең!.. Сен осыдан алыстамақсың ба?! Алыстасаң, тырдай жалаңаш кетіп, бар да қарындас таба ғой! Екінші, біз қараңғыда жатқан, қалың тұман басқан, надандық тұманы басқан, соры басынан асқан қараңғы елміз. Бізге ең алдымен не керек? Білім жарығы керек. Өзіміз надан өтсек, ендігі нәсілімізді болса да тез оқытып, дүние танытып, көзін ашуымыз керек, асығуымыз керек бұл жолда! Сол жөнде де, бар жарығын ала білсең аямай беретін досымыз – орыстың өнері, орыстың үлгілі қауымы! Үшінші, мүфтиге қарамайтын себебіміз: әйеліміз, үй тірлігіміз тілемейді. Біздің әйел жынысымыз онсыз да сорлаған қауым. Ал мұсылманшылықтың анық орнап, шариғатымен түгел баурап алған елдерін ойлайықшы! Ондағы әйелдер жайы қазақтың қаралы әйелінен де қалың сорда, қараңғы көрде. Бүгінгі қазақ әйелінің басындағы базар малындай "ақ ноқтаның" өзі де жетерлік қаза. Енді апарып оған "шадыра мен шашуан", "перде мен пәрәнжі", "желек пен шапан" жауып, тағы да тұмшалай түсудің қажеті жоқ.

Қазақтың қара заңынан, ата-баба надандығынан алыса жүріп құтылу оңай. Ал "мүфтиге қарап, дін-қарындас іздейміз" деп қараңғы түнекке тағы апарып, өзі жабайы жұртты қамау, ол бұл күнде адасқандық. Аяп айтсам адасқандық, қадап айтсам қастық! Ермеңдер бұл сөзіне, қазақтың момын елі! Қалың жұртым, менің айтар сөзім осы- ақ! – деді.

Абай енді байқады, бұның арт жағында отырған қалың ел бар екен. Олар Сейіл, Сейіт сияқты қаптап келген жұпыны киімді, қоңыр пішінді, жаңағы Абайдың өзі атаған "қалың жұртының" қаз-қалпы екен. Олар дабырлап:

– Бәрекелде, осы сөз - сөз!

– Абайдың дегені рас. Керегі жоқ, осымен тұрамыз!..

– Халықтың ойын Абай айтты! – десіп дабырлап, ажарлана сөйлеп, көтеріліп қалды.

Бар молда, имам атаулы да, байлар да енді Абайға қарсы беттеп сөйлей алмай, ауыздары буылып отыр. Әсіресе, жаңағы халық ажарын көргелі олар сескеніп, тартынып қалған. Тек жаңағы Сақпаев Сақып қана оқығандар арасында тұшталаңдап, бірнеше сөздерді орысша айтып, енді Абайға қарсы басын қақшита көтеріп алып, сөз тастады.

– Сіз қалай?! Абай дейді, сізді ақын дейді, сіз қалай, білмейсіз бе? – дей беріп еді, Абай оған әуелі бір қатты зекіп, қолын қарсы сілтеді.

– Ең алдымен адасқанды сендердің өзің қойсаң етті! "Оқыған" дейді, "көзіқарақты" дейді. Сендердің осы жиында не ақыларың бар еді? Не қара басып қаңғып келіп жүрсіңдер?! – деп, қатты қатуланып, ұрыса сөйледі.

Анау осы кезде шоқшиып жүресінен отырып ап, тағы нұқыңдап, сөздерінің бас жағын айғайлап айта бастады.

– Діні жоқ ел болмайды! Жақсы елдің бәрінде дін бар! Діні бола тұрып өнерлі болады. Қараңыз, католиктерге, сіз айтқан орыстың да князьдары, дворяндары, ученыйлар, поэттері – бәрі де діні бар халықтар! –деді.

Абай: "Жә! Қаңғырлаған қоңыраудың іші қуыс екен ғой!" – деп алып, ентелей сөйледі.

– Діні бар, бірақ алдама жұртты. Олар өнерлі болғанда дінбасыларына бастатып өнерлі болған жоқ! Дінбасыларымен ашық ой, анық білім басшылары алысып, қарысып отырып өнерлі болған! Жақсылық шығады десе, сенің надан еліңнің ортасына әкелгенің осы ма?! Жаңа буынның зоры болар десем, соры болар сырларың бар ма еді, қазақтың қалтаңдаған чиновниктері, қаратаяқтары! Байқадым да, түңіліп отырмын мен сенен. Мынау түріңе қарағанда сен алдарсың, талай алдарсың әлі! Кімдерді алдап, кімдерді сатпас екенсіңдер! Аулақ болыңдар ендеше! Мынадай төрелерден сақ болыңдар, қазақтың халқы! – деп, Абай айналасына тағы қатты жар салды. Өкім айта, бұйыра сөйлегенде, жаңағы Абайды қостаған халық, енді Сақпаев қана емес, барлық басқа қаратаяқтың төрдегі азғана тобын түгелімен тапап кете жаздады.

– Жетті, болды! Доғарыңдар сөздеріңді!

– Абайдан басқа ақыл айтпасын бізге! Керегі жоқ сөздеріңнің! – деп, орнынан тұрып қожырап алған жұрт, сол ашулы айғайының үстінде тарай берді.

Абай өзінің әбден жеңген жайын аңдап, енді жаңағы Сақпаевты күлкі етті. Оның лаулап, балдырлап отырған қалпын сол тоқтатты да, айғайлап сөйледі.

– Сен адвокат, бұл имамдармен қайтіп дос боласың! Өзің керек десе "Шайхұлісләмді" дұрыс айта алмайсың. "Какой-то ислам" дейсің. Соның өзімен-ақ діннен шыққан жоқсың ба? Бұлар мені күпір, сені көпір десе рауа ғой! – деп, қатты күлді. Абай қасындағы Бектоғай, Сейіт, Қалилар да мәз болысты.

Бұл қыстың ойда жоқ, өзгеше бір жиыны Абай мен халықтың осылайша анықтап жеңіп шыққан жайымен тарап еді. Бірақ соның орайына, осы күні кешке Семейдің полицмейстері берген жасырын бұйрық бойынша Федор Иванович Павлов тағы да абақтыға алынды.

Абай үйінде осы күн түнде қатты тінту болды. Бес кісі жандармдар келіп, Құмаштың үйін астын үстіне шығарып, үш сағат тіміскіді. Іздегені әлдекімнен естіген бір еміс хабардың дерегі болатын. Полицмейстерге ол арызды екі-үш байдың қолын қойғызып, болашақ адвокат Сақпаев жазып түсірткен. Арызда қазақ халқын аздырушы – Абай деген. Оның үгітші ақылшысы – орыстың айдалған революционер! социалист Павлов. Сол екеуі бірлесіп байласқан, бірге жазған байлау қағаздары да бар деп көрсеткен.

Жандарм Павловты ұстаған жерде таба алмаған қағазын, қылмыстың жылы ізін суытпай, Абайдың қалтасынан суырып алмақ еді. Бірақ ол қағаз өзінің халық қамын ойлаған шынымен және ішіне бүккен сырымен Бектоғайда қалды. Мың жандармның қолына түспес мықты қоймасында қалған-ды.

ЖҰТТА

1

Қыстауға қонғалы қазіргі қалың қыстың ортасына шейін Абай Аралтөбеде, Әйгерімнің оңаша қыстауында кітап соңында уақыт кешіретін. Ақшоқыда Мағаш, Нұрғаным, Ділдә мекендеген. Абай соңғы жылдары осы Аралтөбеге Әйгерім мен өзіне арнап оңаша қыстау салған. Бұл қыстау Семей қаласына көп кіреберіс. Ақшоқыдан күндік жерде. Семейге де салт атпен жүрген қатты жүріс болса, бір күнде жетіп қонарлық жерде. Аралтөбенің жан-жақ маңайында үш шақырым, бес-алты шақырым, жеті-сегіз шақырым жерлерде көп ел бар. Жақында Ақылбай қыстауы, оның ар жағында әр рулардан шашырап қонған, топталған "көп жатақ" дейтін жатақтардың қыстаулары болатын.

Әйгерім қыстауы Ақшоқыдағы қыстауға ұқсас. Бұнда да асты-үсті тақтайлы, үлкен терезелі, кең де жақсы қонақжай бөлмелер. Көршілер Дәрмен мен Мәкендер және солардай бірнеше жас, тату үйлер. Олардың балалары мен Абайдың жас немерелерін оқытатын Хасен молда дейтін ақсұр жүзді сыпайы молда бар.

Абай осы қыстауда биыл бірнеше ай бойында оңаша тыныштықта үнемі кітап оқып, Әйгерім мен ауылдағы жастарға, қолы бос көршілерге сол оқыған кітаптарын қызық, көркем әңгіме етіп айтып беретін.

Қыстың алғашқы айы, әсіресе, осындай жақсы тыныш бір жаймен басталып еді. Бірақ декабрьдің ортасынан бері қарай, соңғы он шақты күн Аралтөбенің мал иесі адамдарын күдікке салып, қыса бастады. Бір Әйгерім ғана емес, көрші Талдыбұлақтағы Ақылбай аулы да, Бөрлідегі Абайдың ескі көршілері Қожаның аулы дейтін ауыл да қыстың аңғарынан сескенуге айналды. Айықпай борай жауған, суық күндер үдеп тұр. Бұл өлке кейде "Бауыр" деп аталатын, кейде "Байғабыл" деп аталатын тұтастау қоңыр адыр болушы еді. Сай-саласында бұлақ, қорық, қарағаны көп, пішендік қоныс өлкелері мол жерлер. Өзіне егін егуге де қолайлы. Бірақ осы өңірдің, бар Байғабылдың өзге Шыңғыс, Жидебай, Ақшоқы сияқты қалың ел, көп ауылдар мекен еткен жерлерден бөлек бір жайсыздығы тағы бар. Бауырды қар қалың басады. Қысы қатты жылдарда, шөп жақсы шықпаған жылдарда ең алдымен жұт қысымына ұшырайтын осы Бауырдың елі болады.

Егіншілікті кәсіп еткен көп еңбекші ел, Бауырдың сол еңбекті кәсіпке қолайлы болғанын ұнатып барып мекен ететін. Бірақ қысының қаталдығын ойлап, Бауырдағы әлді-әлсіз шаруаның бәрі де жаз жақсы болып, шөп шығысы тәуір болса, қысқы пішенді аса көп жиып, қамдап алуға тырысатын. Анық қалың, мол маялар Абайдың қыстауы Аралтөбеде, Ақылбай қыстауы Талдыбұлақта, Бөрлідегі Қожа қыстауларында барлық Шыңғыс елінің қазағынан басқаша, мол қор болып жиылатын.

Бұл осы өңір елінің сенімсіз қысқа қарсы істейтін қамының үлкені. Сонымен қатар және Бауыр елінің қысқа қарсы, жұтқа қарсы екінші амалы тағы бар. Декабрьдің тұсынан

бастап өз жерінің аңысын, қыс бағдарын, қысымын қатты қадағалап ойласа бастайды. Егер осы бүгінгідей декабрь қысып кете бастаса, Бауырда, қолда арық-тұрағын, азын-аулақ малын ғана қалдырып, айдауға жарайтын қой атаулыны, қара малды түгелімен Ақшоқыға, алыстағы Жидебайға, Шыңғысқа алып қашып, шұбыртып жөнеледі. Сонда апарып, сенімді қыстау, құйқалы қорық, қарабөктер қалың Шыңғыстың қойнауына кіріп кетеді.

Сөйтіп, талай қыстың жұтынан осындай ерте қам етіп, алысу арқылы малдарын аман алып қалып отырады.

Аралтөбедегі Әйгерім аулының декабрь ортасында шұғыл ойланып, байлаған байлауы осылай болды. Көршілес төрт-бес ауыл Әйгерімдікіне жиналып, ақылдасып келгенде: "Биылғы қыстың аңғары жаман. Жаз болса құрғақ болып, Бауырдағы ел бәрімізден де қорамызға жиып алған пішеніміз аз болды. Жыл мойны болса ұзақ. Қыс аяғы ұзап кетсе, онан да әрі қатер бар. Осындай малдың бойынан ет арылмай, әлді тұрған кезінде Ақшоқыға, Жидебайға, Шыңғысқа қарай қойды, қара малды айдайық!" дескен.

Көп ауыл өзді-өз малымен бір күнде қозғалмақ. Себебі жол жоқ, қар қалың. Малдың жүретін сүрлеуін салу үшін қарды бұзып жүру керек. Соған кезектескен көп ауылдың бірлесіп аттануы жол болады. Әр ауыл екі-үш кең шананы көп шөпке толтырып, сықап алысты. Жол жүретін ер-азамат, әлуетті әйелдер болса азықтарын, киімдерін сайлап алды. Сонымен, әр ауылдың малының алдында шаналы шөп жүріп, мал атаулыны артынан шұбыртты, ұзақ салқар, қара нөпір болып, Байғабылдан Ақшоқы, Жидебайға қарай мал созылды.

Абай бұл шаруаларға жөнді араласқан жоқ. Ол ор кезде кешкі шай үстінде, әсіресе таңертең ерте Әйгерімнің сол шаруа жайын ауылдағы азаматтармен сөйлескенін тыңдайды да, өзі көп араласпайды. Биыл аңғарып, сүйсіне білгені Әйгерім шаруа науқанының тұсында аса бір қайратты, ойлы адамның өнерін көрсетіп келеді. Ол қазіргі күн райынан, қыстың қабағынан қатты қысылады.

Абай отырғанда да малға қарап жүрген еркек-әйелге бір жағынан жаны ашып және шаруаның қамын жете ойлап, байыпты сөйлейді. Кешелер Ақшоқыға қарай өз аулының қойын жөнелтерде, туған елі Мамай-Байшорадан көрші етіп алған туыстарын іріктеді. Торғай, Маңғаз, Ақжол деген үлкенді-кішілі үш азаматты Наймантай дейтін өзінің сенімді, есті туысы және көршісіне қосып береді. Осылар көрші ауылдардың Жидебай мен Шыңғысқа мал айдаған лек-лек топтарымен аралас кетті.

Әйгерім Мәкен, Дәрменді ертіп, жылы киініп алып, далада ұзақ жүрді. Қыстау сыртындағы биік адырға шұбырған қойы мен үш шана жеткенше көз алмай қараумен болды. Үш-төрт көрші малшылар жуансіңір, ересек азаматтар болғанда, аласа бойлы қызыл шұбар келген Ақжол бала жігіт болатын.

Әйгерім соның бет-мойнына өз қолымен шәрпіні мықтап орап беріп:

– Үсіп қала көрме. Беті-қолыңды аяздан қатты сақтай жүр! – деп қабақ шытты. Қорқыныш ойлап, төрт жігітке бірдей амандық тілеген өте жақсы үнімен, тамаша майда шынымен айтып жөнелтті.

Күн көптен бері жылынбай қойды. Бүгін де сондай шытырлаған қатты аяз. Бір тәуірі, мал жөнелткен күні жел болған жоқ. Тегінде, бұл өңірде аяз өлердей қатты болудың үстіне, қарып тұрған қылауытқан үскірік жел аязды үдете түсетін. Сондай жел аралас аяз жайы: "үскірік аяз", "өкіріп тұрған аяз", "ақырған аяз", "қолқаңды қауып тұрған аяз" деп неше түрлі қатал түрде халық аузына алынады. Биыл декабрь кіргелі Абай мен Әйгерім отырған жақын өңірге сол жаңағы айтылған ажалдай аяздың демі қатты батып тұр. Осыдан екі күн бұрын мықты, сенімді қойшы Түңлікбай аяздың қаттылығынан беті-мұрнын үсітіп қайтты. Ауылдағы көрші, малшы, қатын-қалаш, киімі нашар бала-шаға қораның ішінен тұмсығын шығаруға қорқады. Айнала ор ауылдан сирек қатынасқан адамның бәрі ендігі жүрісте тек амалсыздық айдап келген жайларын айтады. Қай ауыл болсын, Бауырдың, Байғабылдың бәріндегі кәрі-жас қыстан үрке, қорқа бастағаны естіледі.

– Қыс ерте қысып кетті, дүние не болар екен?..

– Жаздан құрғақтық боп, пішен де шықпай, дала шөбі де ерте құрап кетіп еді, мал сорлыға жайылыс жоқ!..

Оның үстіне қар қалың түсіп, ой-жотаның бәрін жұмыртқадай қып жылмитып, сыбап салды. Көрінген қылтанақ жоқ. Тобылғы, бұта, қараған, ши дегенің баурайын қазып шөп іздейін десе, ұсақ малға ол да қолдан келмейтін жүк. Қар сіреу боп қатып қалған. Ұдайымен он күндей соққан желді аяз қар атаулыны омбыға айналдырып, шынылап, тіпті мұздан бетер етіп, шегендеп тастаған. "Тек семіз ат-айғырдың тебіндегі тұяғы бұзбаса, өзге қой тұяқ, қара мал ол айтылған жерден шөп ала алар емес" – деседі. Тағы біреулер Бауырдағы бар елдің күйін таныған қалыпта, көпке ортақ тағы бір шаруа мұңын айтады.

– Ендігі жалғыз шара – қорадағы пішенге қарату ма? Мал қолға қараған соң не шыдайды? Ондай пішен қоры мол ауыл бұл өңірде жоққа тон. Биыл әсіресе жоқ. Жаздың өзі, тегі, жұт болатын жылдың жазы боп өткен жоқ па? Жарытып пішен алған ел бар ма?! – деді.

Абай мен Әйгерім өз үйлеріне оқта-текте келіп түскен маңайдағы ауылдың жасы үлкен шаруа адамдарынан осыны көп естіген. Сонымен, Әйгерімнің Ақшоқы, Жидебайға осындай ерте бастан қам етіп, қой айдатайық деген сөзін Абай тез мақұлдаған. Енді міне, малдың көбі не болары белгісіз халде ұзақ қиын сапарға кетті. Соның орайына ауылда қолда қалған мал азғантай. Ол азын-аулақ тоқты-торым, кәрі саулықтар және "қыс уайымына ілінеді-ау" деген тай-торпақ, бірен-саран бота-тайлақ қана болатын. Содан өзге, ат үсті жүрісі бар еркектер мінетін, еті күйлі аттар бар. Бұл алуандас қолда қалған малдың

қамы, күтімі енді ауыр емес. Оған Әйгерімнің көп үйлі қыстауындағы көршілердің әйелдері, бала-шағасы да керекке жарайды.

Сөйтіп, он шақты күн ішінде Абайды өзінің шаруа мұңымен, қамдарымен ертелі-кеш алаң ететін сөздер енді Аралтөбедегі ауылда саябырлап, басылған еді.

Соңғы кезде нұрлы жүзіндегі жұқалаң қызылы басылғандай, өңі ақшыл сарғыш тартып, жүдей түскен Әйгерім енді тыныштала бастады. Ол декабрь ішінде тек қана мал мен малшылардың, ер-азаматтың мұңын айта беретін болса, енді ол сөздерінен тыйылған. Қайтадан сылдыраған әсерлі, әсем күлкісі оянып, көңілді жүзі және де өзінің ақ-қызыл ажарымен әсемдене түседі.

Ас үстінде, кейбір шақтарда Абай оқыған кітаптың жайынан әңгіме сұрайды. Абай бұған бұрылып, оқудан көзі талған қалпында қалың кітапты жауып қойып, сәл жұмған көзін кесек саусақтарымен сипай отырып, әлдеқайда Әйгерімнің ойына келмес бір жайлардан қызық әңгіменің басын бастап кетеді.

Әйгерім бұндайда, өзінің қасында болмай қалса, тезінен баланы, қызметкер әйелді жұмсай қойып, өз үйлеріндегі Мәкен мен Дәрменді, Хасен молданы шақыртып алады. Бұлар бәрі боп Абайдың небір жылы жақ, жемісті бақ, алтын арай күншуақ мекендер ішінде жүрген сұлу жүзді, жақсы мейірбан мінезді немесе өжет, ер көңілді жандардың өз тұсындағы жауыздықпен қажымай алысқанын айтады. Нелер қара таудай қара күші мол, қаһары, зәрі көп, қатал күштермен жаңағы саны азғана, бірақ сапасы артық, жақсы жандардың жасқанбай алысқанын қызығып әңгіме етеді. Осымен, қой жөнелгеннен кейінгі екі-үш күн оңаша, көңілді күйде өтіп келе жатыр еді. Міне, бүгін дәл шаңқай түс кезінде Абай Әйгерімнің биік сүйек төсегінің алдында, дөңгелек үстел қасында француз жазушысының қалың романын оқып отырған шақта, үлкен үйдің есігі ашылып, бөтен бір жолаушы сәлем беріп кіре береді.

Қонақ табалдырықтан аттай бергенде, аяғындағы қалың опайкеден істелген көнелеу саптама етігіне Абайдың көзі түсіп еді. Тысқы суықтан келген адамның киімі, етігі, қамшысына дейін аяздаған. Мұз қатқан азын-аулақ сақал-мұртына да ілесіп, Абай отырған орынға қатты аяз кеп тұмсығын сұққандай болды. Жолаушының екі етігі қатарынан әуелі қарауытып бозарып алып, содан бусанып тұр. Аяздың ауыр булы демін жер бауырлата жайып келеді. Етік өзі де аязбен дем алғандай. Тымағының екі беті қалың қырау басып, көк сеңсең қарлы мұз ұстаған сіреуге айналып қалыпты.

Келуші адам Абайдың көрсетуімен үйдің төріне таман шығып тоқтап, жаңа ғана отырған еді. Абай оны енді таныды да, жылы шыраймен амандасты. Үйге бұл кезде біріндеп Әйгерім, Дәрмен, Мәкен де кірген болатын. Қонақ оларға да жақсы танысша дос шыраймен амандасты. Абайдан бастап үйдегі бар жан бұл адамды өздеріне жақын таныстай қабыл алды.

Жүргінші тымағын шешіп, сақал-мұртын қарлы мұздан біртіндеп арылта отырып, өзінің қайдан келе жатқан жайын айтып жатыр.

– Қаладан қайтып едім, араға екі қонып жеткенім осы-ақ. Кеше күннің суығы бастырмай қойды, атым да семіз емес, еті жадау еді. Соның да қабағына қарап, суықтан да қорқып, ұдайы ел сағалап, жай келем. Бүгін мына Қанай, Көп-Сақаудан шықтым! – деді.

Бұл келген қалашы Әбді. Бір кездегі Мәкен мен Дәрменнің қосылуына жанын салған, қанын төккен дегендей қимас дос болатын. Абай біледі. Ол ер көңілді, әрдайым тура жолда жүретін осы ел ішіндегі кедейден шыққан жақсы жігіттің бірі. Сонысын ойлап Абай қазір қонағуар, қамқор достық бейіл көрсете бастады.

– Өзің жаурап келгенсің ғой. Күн тағы қатты аяз. Шешін, сырт киіміңді шешініп, тек иығыңа жамылып отыр! Жылыншы, әуелі жылынып алшы! – деді де, Әйгерімге бұрылды.

– Әйгерім, Мәкен! – деп, үй иесі әйелдерге қарай қонағуар бейілін бар ықыласымен білдіре бастады. – Шайды тездетіңдер, түстік астарың қашан болушы еді? Құрт езгізіңдер! Әбді қатты аязда бір күн емес, бірнеше күн қиналып келеді ғой, қам қылыңдар!

Әйгерім мен Мәкен өзара сол ғана сыбырласты. Мәкен Кәрібжан деген орта бойлы, ақсұр келіншекті Әйгерімнің қасына шақырып әкеп берді.

Әбді сырт киімін шешіп, иығына ғана жамылып, енді жылы үйде өңі-жүзі қызара жылынып келеді. Абай бұған қаланың жайын, жолда көрген-білгенін айтқыза бастады. Әбдінің ең алдымен айтқаны қыстың жайы.

– Қазір екінің бірінің аузындағы сөзі осы қыс боп тұр, Абай аға! Қыстан қысылған ел күн санап көбейіп барады. Қысымы көпке жайылған жаман қыс деседі.

Абай бұдан әуелі өзі көрген жолдағы елі Уақтың жайын сұрап еді. Әбдінің айтуынша, жол бойы Балта-Орақ, Мұқыр, Арқалық, Күшікбай, Қанай – бәрінің тұсында қар орасан қалың, мал қолға қарап қапты. Дәрмені бардың бәрі маңындағы Құйқалы тауға немесе Ертіс жағалап тоғай бойына, азды-көпті пішені болған өңірлерге қарай шұбырып жатыр, – деді.

Және Әбдінің көрген бір әлеметі, қалаға бара жатқан, қаладан келе жатқан керуеннің беті-жүзіне қарап болмайды. Біреулердің мұрны үсіп кеткен. Тағы біреудің беті кеткен, иегі үсіген және бір топ жұрттың бетінде ақжалақ, қызылжалақ боп бұрын үсіген жерлердің орны бадырайған, айғыз-айғыз болған. Соны айта келіп Әбді: "Қыс ызғары жаман. Адамның да, мал атаулының да берекесін кетіріп, бүрістіріп барады!" – деді. Осы күй тағы қай болыстарда барын сұраған Абайға Әбді және де байыпты, құлағы түріңкі адам боп жауап берді.

– Естуімше, Семейдің дуаны түгел, оған жалғас мынау Қарабұжыр, Қалба, Өскемен жағыңыз, анау Көкпекті, Тарбағатайыңыз тағы да қысылғанның бірі дейді. Мына батыс жағымыздағы елді алсақ, Ақбота, Дегелеңнен әрі өрлей қалың Қаракесек, одан арғы қанаттас Қараөткел, мына жағы Сүйіндік, Қуандық бәрінің хабары жақсы емес, тарпы жаман деседі.

Бүгін шай үстінде, одан түскі ас кезінде де Абай мен Дәрменнің сұраулары бойынша Әбді көп әңгіме айтты. Қаланың жөнін сұрап, Затондағы Сәмен, Сейіттердің күй-жайын білгісі келген Дәрменге жауап айта отырып, Әбді қала халқының қысымшылық жайын да баяндады.

– Жаз егін жалпы облыста нашар болған екен. Соның салдары білініп жатыр. Базарға астық түсу саябырлапты. Қалада азық-түлік қымбаттапты. Осы күнде көп кедей-кепшік үйлердің күйі қатты бәсеңдеп кетіпті. Кей кедейдің үйіне қара нан мен қара шайдың өзі де қиындап кеткен жайы бар! – деді.

Бұл Әбдінің жайсыз хабары еді. Тағы біразда Әбді өңшең жүдеу хабар әкелгенін өзі мойындай сөйлеп келіп, бір шақта басқа әңгімеге ауысқан-ды.

– Жә, жүдеулік жайындағы хабарымды осымен тоқтатайын. Тегі, біреу жол жүріп келсе "жақсыат, жаманаттан не бар?" деп сұраушы еді ғой. Жаңағыны сонымен айтып ем. Егіді өзім білген жақсыатымды айтайын, Абай аға! – деп алып, ол Абай мен Дәрменді анық көңілдендіріп, қуантарлық хабарды бастады.

Бұның айтуынша, қазір қалада алты дуан елі бас қосқан ұлан-ғайыр үлкен бір шербешнай боп жатыр екен. Ой мен қырдың, ылди мен өрдің сорпаға шығарының бәрі жиылып, бір жұмадан бері үлкен келелі жарыс, айтыс-тартыс бар дейді. Бұл тегі жапсарлас еліңіздің бәрі... – деп алып, Әбді ендігі сөзді Абайдың өзінің куәлігіне сүйеп айта кетті.

– Жапсарлас болса екі ояздың елі, өзіміздің Керей мен Тобықтыдай, Наймандай алысып, шабыса береді екен ғой. Кісі өлімі ме, ауыл шабу ма, барымта-сырымта ма, тыным таппаса керек. Соның кейбіреулері дүйім елге жетіп, кесірін көпке жайыпты! – деп келіп, енді шербешнай тексеріп жатқан істерді атады. Сонда жақсыаты, жаманаты шыққан ел адамдарын ауызға алды.

Бұл тұста Әбді өзінің сөзі емес, қаладағы талай жанның аузынан естіген сөзін айтады. Естуінше, сияздағы барлық жиынның ден қойғаны деп сөйледі. Әсіресе, дауына дауа тауып кетіскенді "келістірді", "қиюсыздың қисынын тапты" деп, кейбіреулерді көп аузы қатты көтеріп, мақтап жүр екен. "Тобықтыда, қала берсе исі Семей дуанында, сондайлық қара үзіп жақсыаты мейлінше шығып тұрған кісі Мағаш болыпты" деп, Әбді көп әңгімесін Мағаштың жайына арнаған.

– Осы күндерде қырдың елі, ойдың елі болсын, бәрі де үлкен дауын Мағаштың алдына әкеп салуға талпынатын болыпты. Әбді өз көзімен көргені сол, Мағашпен сәлемдесейін

деп Сүлейменнің үйіне барса, қора, есік алды, дала тегіс дау сөздерін айтып, Мағаштың кесігін естуге келген адамға сыймайды екен. Соны Әбді көзімен көріпті және Мағашты қамап, қоршап басып жатқан елі кім десең, Тобықты емес, тымақтарына, шапан, тон үлгілеріне, ат таңбаларына қарап Әбдінің аңғарғаны: "Бошан да, Шақантай, Керей де, Терістаңбалы Матай, Сыбан да – бәрі де табылатын көрінеді!" – деп келіп, бір әңгімесін түйе бере өзінің және бір сүйсінгенін айтты.

Мағаштың билігіне келгеннің көбі тозған тон, жөндекі шапан, іреңі жүдеу тымақ, шекпен киіскен жылаулар көпшілік сияқты! – дейді.

Әділдігін танып, қолқаланып Мағашты іздеп келушінің көбі жоқ-жітік, жарлы-жақыбай екенін Әбді жақсы көріпті. Сондай жандар басып жатқан соң Әбді Мағашқа амандаса алмай кетіпті. Бірақ ішінен ырза боп қайтқан жайы бар. Бүгін мұнда сонысын айтып берген. Абай бұл хабарды бар үй ішімен қуанып тыңдаған еді.

Осыдан екі-үш күн өткен соң, Аралтөбеге сирек келетін қонақ есебінде тағы бір жолаушы жетті. Ол кеш батарда тысқа келіп, атын доғарып, шанасын ыққа қойып, шанадағы астығын баптап жинастырып жүрді. Сақтық етіп киізі, алашасымен астықты қымтап, орап салды. Үйге шам жағылып, шай жасар уақытта ғана кірді. Жылы үйде жеңіл киініп, кітап қарап отырған Абайға қазіргі қыс күндерінің беті қайтпас аязын, ақырған суығын бұ да ала кірді. Аяғында жаңа қара етігі бар жолаушы сәлем беріп кіргенде, қасына Дәрмен мен Хасен молда ере кірген еді. Үш адамның да аяздаған етіктері жылы үйде бусанып тыныс алады. Салқын аяз буға айналғанда, ауырлап, төмендеп тарай бастайды.

Шай жасап отырған жеңіл киімді Әйгерім үйге кірген аяз лебінен сәл сескеніп, Абайға қарай жантая түсті. Дөңгелектеу сақалы бар жолаушы, қазір аппақ сіреу болған қарлы мұзбен бетін қақтап алған тәрізді. Көнетоз сұрғылт тысы бар жүндес қара елтірі тымақтың бет тұсы сірескен қарлы мұз. Қонақтың аузы сәлемге зорға илікті. Абай оның сәлемін алса да, әуелі танымап еді. Кейін мұрт, сақалдың мұзынан жүргіншінің бет-аузы біртіндеп аршыла бастағанда анықтап таныды.

– Уай, сен Әлпейімсің бе? Жайыңды айтшы, әлі наху оқып жүрсің бе? Жоқ, жөніңді басқаша тауып па ең?

Қонақ ебі кеткен аузымен сүйсіне күліп, бөгеле тұрып жауап берді.

– Нахуды қойғам, Абай аға! Анада айтқан жалғыз ауыз ақыл сөзіңіз ем болды ғой. Өзіңіз айтқандай, елге барып,

Тақырдың бойында әкем істеген кәсіпті істеуге айналыстым. Сондағы айтқаныңыздай "егін егіп, еңбек сауып", қарекет адамы болғамын! – деді.

Абай бұнысына "бәрекелде!" – деп ырза болып, енді Әлпейімнің шайға отырған кезінде, қайдан жүрген жайын сұрады.

Әлпейім де қаладан келеді екен. Бұл өзі еккен егінінің біразын қалаға тастап, диірменге тарттырып, жарым-жартысын базарға сатыпты. Қысқа керек-жабдық: қант, шай, киім-бұйым алып, бидайының жарымын ұн қып тарттырып алып, қыс қамын нықтап, қаладан елге қайтып келеді екен. Өзге ойда-қырда ашыққан қарекетсіз көпшілікке қарағанда, бұл өз еңбегінің анық игілігін көрген кісідей. Абай Әлпейімге ырза болып отырып, елдің көп кедейіне бұны үлгі етіп сөйледі.

Әлпейім Абайдан естіген мақтау сөзге қуанып, жымия түсіп, ендігі қала жайынан үй іші боп сұраған сөздерге көңілді, созымды жауаптар бере бастады. Өзі тілді, есті, орамды жігіт еді. Ол осы ауыл естіп отырған ылди бойының қыстан ығысқан хабарын тағы да көбейтіп, тыңайтып берді.

"Қыстан мал ғана емес, биыл адам жазым болмаса не қылсын". Әсіресе Ертістің бергі жағындағы жоғары, төмен кедей ауылдар жайын сұрастырып білген екен. Шөптіғақ, Жоламан, Өжерке, төмендегі Бәйгелі-Шағала, Қарашолақ, Кенжебай, Жалпақ сияқты қалың кедей-көпшілік орналасқан ауылдар жүдей бастапты. Көбінің адамы қалаға шұбырып, әрекет іздеп, дәм іздеуге түсіпті.

– Базар қымбаттаған. Азық азайған. Қаланың маңындағы крестьян қалалары да биыл жаз егіні шықпай, жүдең тартып қалған деседі. Жолдағы ел керуенді түсірмей, отыны іркіп, жалғыз тал шөп, сабанын санап отыр. Тіпті өз азығымен ыстық істеп ішуге рұқсат бермей жатыр. Аяз болса, толас жоқ. Соңғы күндер тағы да Күшікбай, Мұқыр тұсының бәрі айықпаған ақ боран! – деп, Әлпейім жаңа осы үйге кіргенде, етігіне іле кірген аяздың демін енді барлық көрген кебімен қоса қоюлатып, ауырлатып айтты.

Кейін ас алдында әңгіме басқаға ауысқан шақта Әлпейім қалада болып жатқан шербешнайдан да жақсы хабар айта бастады. Өзі тілді-ауызды, жақсы сөзді ұғынғыш, сақтағыш қалпы бар екен. Ол Абай мен Әйгерімге қарап отырып, өздігінен бастап және де Мағашты мақтай сөйлеп кетті.

– Алты ояздан жиылған, бес-алты үйге тұтас орнаған жүзге жуық би бар екен. Соның ішінде "қаршығадай шағын ғана бойы бар, үйдей үлкен ойы бар алғыр, ақсұр, Абай баласы – Мағаш қара үзіп, озып отыр. Ақты-бозды айқындап алға түсіп тұр!" – деген сөзді қаланың халқынан да, сиязда ісі бар, дау-далбайы бар жұрттан да көп естігім! – деді.

Абай бұдан өз көзімен көріп, өз құлағымен естіген сөзі болды ма екен, соны сұрап еді.

Әлпейім оған да қызық жауап айтты.

– Шаруамды жайлап болған соң, екі күндей әдейі Мағаш билік айтып жатқан бер жақтағы Сүлейменнің үйіне бардым. Топ ішіне арызшының бірі боп кіріп отырып, өз құлағыммен естіген бір-екі сөзім болды. Соны сізге әдейі айтайын! – деп, тың сөзге ауысты.

– Қаракесектің бір кезде өзіңізбен тізе қосып, сүбелі сөзге араласқан Қали дейтін жүйрігі бар екен. Мағаштан жасы үлкен, өзінің атағы да дардай көрінеді. Соны Семейдің төрт биінің бірі деп атайды екен. Мен отырғанда Мағаштың көзінше Қалидің алдына даумен екі Уақ келді. Бұрын Уақтар тамыр болысқан екен. Біріне бірінің сол тамырлық жолмен бергені бар, кейін қолқаға шыдаспай өкпелескен, содан араздасқан. Енді екеуі дауласып, бидің алдына түскен екен. Осыны Қали ұзаққа созып, қағуға айналды. Татуластырмақ боп және көп қажады. Анау екеуі екі жаққа алшайып бітіспей, сөз береке таппай, созылып кетті. Сонда Мағаш көлденеңнен Қалиға сыпайы сөйледі. Қали аға, осы сөздің кесігі оңай емес пе?! Рұқсат етсеңіз, мен айтайын, – деді де, – тамыр болдың – айтыс жоқ, қолдан бердің – қайтыс жоқ! Бұндай даудың тетігі осы болса нетеді. Ендігәрі осыны қағида қып, жол қылсақ қайтеді?" – дегенде, өзге үй тола отырған, мойнына знак салған топ, он бес би шу етіп, қостап қоя берді. Осындай бір тапқырлығын көрдім! – деді.

Абай ойлана сүйсінді.

– Мынау бір естілмеген тың сөз екен-ау! – деп, Дәрменге қарап еді.

Дәрмен күлді де: "Естілмеген себебі, мен білсем, осыны Мағаш жанынан шығарды. Тіпті ақынның өзі ғой", – деді.

Қали осының артынан, аузымдағы сөзімді айтқызбай әкеттің дегендей боп, Мағашпен қалжыңдаса отырып, кінә айтып қалып еді. Сөзінің арасында шанышпасы да болды.

"Қошқар туған қозыдайсың, шырағым. Бірақ жолымды кескенің қалай? Үлкен емес пе ем?" – дегендей болды.

Мағаш соған іле-шала әзіл айтты: "Алдасқан ауыл болмас, есептескен ел болмас деп, азды есептеп не қыласыз?" – деп, тағы бір тоқыратты.

Қали үндемей қалды. Бірақ жағалай отырған өңшең сөз баққан желаяқтар емес пе! Біреу анадай жерден Қалиды тәлкек қып отыр. "Қали алдымызды орап болмап еді. Таудағы түлкіні табындағы тазы алады", – деген-ау, Мағаш баладан оңбай сүрінді-ау!" – деп қалжың етті.

Қали орай сөз таба алмады ма, тығылып қалды ма, бөгелеңдей беріп еді. Мағаш өзі соны сүйемелдеп тағы бір қалжың айтып: "Қали аға, әзілде кек жоқ, өсекте шек жоқ! Қымсынатын жер жоқ!" –деп, үйдің ішін тағы да жадыратып күлдіріп, жаңағы бір түйілген жайды өзі шешіп жіберді.

Қали осыдан соң ғана бойын жиып, жаңағы өзін қағытқан Бураның өзі құрбы бір биіне енді мықтап тұрып жауап айтты.

"Бағы жоқ басқа жаудыраған көз бітеді, дуасы жоқ ауызға саудыраған сөз бітеді, деп жиырма күннен бергі осында отырған кеңесте жыртылғанды жамаған, үзілгенді септеген

берекелі сөзіңді естімеп ем. Менің Мағаш інімнен көмек алған бір кезегімді ғана аңдып отыр екенсің ғой!" – деп, жаңағы биді де сүрінтіп кетті. Өзі де қысылып қалған қиын жайынан қиялап шықты. Бұл да жүйрік кісі екен.

Бірақ жасына қарамай, сол отырғанның бәрінен Мағаштың иығы асып, кең түсіп жатқанын көрдім! – деп, Әлпейім сөзін аяқтады.

Бұның әңгімесі Мағашты құр мақтау емес, Абайды анық қарқ қылғандай қуантты.

Қаланың осы алуандас хабарын арада бір жұма өткен соң тағы бір әкелуші жолаушы болды. Ол – Абай ортасына бөтен емес, жақын кісі. Семейден қайтып, жолшыбай Абайға сәлем беріп және Мағаш тапсырған хатты әкеп беруге Аралтөбеге соққан Самарбай молда. Ұзын бойлы, жіңішке денелі, көзі, мұрнында сұлу ажар бар. Қиылған жирендеу келген мұрты бар Самарбай, жас молда болса да, жақсы оқыған. Бұл Абайға көршілес Мамайдың жатағынан шыққан жетім баланың бірі еді.

Осыдан он бес, он алты жыл бұрын оны Абай өзі апарып оқуға берген. Кейін Самарбай Мағаштың қолына келіп, бір жағынан іні болып, Ақшоқыдағы ауылда екі-үш жылдан бері бала оқытатын. Ол жазуы өте сұлу және кітапқұмар, талапкер жас. Қазіргі күнде мұсылманша оқудан орысша білім сонауғұрым артық екенін жақсы түсінген. Есту мен ұғынудан бұл шақта басына тоқығаны да көп.

Абайдың аударғанынан, Әбіштің әңгімелерінен, Мағаш пен Кәкітайдың оқуынан естіп, көп көркем сөздерді жадында сақтайтын. Абай айналасында айтылатын талай романдарды, ірі ертегілерді, қызық "мәселе", хикая, дастан дегендерді Самарбай кең отырып айтқанда, аса шебер тілмен әңгімелейтін.

Қаладан Самарбай хат әкелді. Ол – Мағаштың әкесіне жазған аса ауыр сыры бар хат еді. Абай, Әйгерімнің байқауынша, Мағаштың хатын қолы дірілдеп оқып, көпке шейін танып, түсініп, бойына сіңіре алмаған тәрізді.

Әйгерім хаттың хабары жайсыз екенін Абай жүзінен сезді де, сүйек шкафтан Абайдың көзілдірігін әперді. Бұрын да үркектеген жүрек сезіп қалған ауыр шындық енді айқындала түсті. Самарбайдың жүзіне Абай шошыған, аларған көзбен үнсіз қарағанда, жас жігіттің де қабағында уайым бары байқалды.

Мағаш өз хатында: "Соңғы кезде науқас болатын аңғарым бар. Қалада жұмысбасты боп қайта алмай да жатырмын. Бірақ докторға қаралып, жауаптарын да тосып жүрмін. Жайым қандай болатыны мәлімсіз. Қалада жайланып жатып емделем бе, болмаса ақылдарын, дәрісін алып, доктордың рұқсатымен елге қайтам ба? Ақылыңыз керек боп отыр!" – депті.

Жаратылысында сыпайы, жұмсақ мінезді Мағаш Абайға кел демепті. Бірақ әкесінің қазір оның қасында болуын тілейтіні танылып тұр. Абай шай іше алмады. Енді тыныштық

ала алмай, жүрегі алқымына тығылып, маңдайынан суық тер шығып, бір тұрып, бір отырды.

".. .Тағы да қайғы келе ме, тағы да қаза жотасы көріне ме! Ендігі қалған өмірімнің жалғыз бір терегі бұл да жаңа гүл атып, әкенің тәрбиесін ақтап келе жатып ғайып бола ма?.. Қажыған жүректегі ендігі жалғыз тірек осылай ортасынан опырылып, үзіле ме?!"

Абай тыным ала алмады. Самарбайдан үй іші Мағаштың жайын сұраса, Абай ылғи үн қатпай, жігіт жүзіне шошына қарайды. Қабақ танығыш, салмақты мінезі бар Самарбай үй ішіне айтқан боп Мағаштың қазір зор абырой тапқанын, халыққа жағып, өзгеше алғыс алып жатқанын айтады.

Абай бұған тағы да үнсіз тілек еткендей, "жұбату айтшы" дегендей мұңға толы көзімен қарағанда, Самарбай оны жақсы түсінді. Мағаштан өз құлағымен естіген бір өзгеше ақылды сөздерді ақырын айтып өтті.

Бір күн үй оңашада Кәкітай мен Самарбай ғана болып, Мағаштың қасында қалған екен. Алдында күндіз, жұрт тағы да қаптап, Мағаштың бір дауларға билік айтуын тілеп келген. Сонда Мағаш Самарбайдың көзінше төсекте жантайып жатып, дауласқан екі жақты әділ жолға салып, билік айтқан екен. Кешке Самарбай мен Кәкітай екеуі Мағашқа екі жақтан ақыл айтыпты: "Тез елге қайтса екен", "күнде басып жатқан жиыннан Мағаш құтылса екен. Енді елге жүрейік!" – десіпті. Сонда Мағаш бір жауап айтыпты: "Сақтан дейсіңдер", "қазадан сақтанам" дейміз ғой. Бірақ "Темір би өлім қылышы жетсе, темірді де жемірер!" – деді.

Содан сөз таратып Мағаш біраз жайларды айтыпты: "Жұрт тілейді, бойыңда әділетің бар ма! Жақсы ата тәрбиесінен алған нәрің бар ма? Соныңды бер, дәрім болсын!" – дейді. "Кімбіз өзіміз? Не сақтап жүрміз ішімізде? Сарапқа салып көрінейік деп едім!" – деп отырыпты да, Самарбайдың есінде қалған тағы соны сөзді айтыпты: "Тығулы жатқан алтынның топырақ басқан тастан артық не қасиеті бар?!" – депті.

Абай Мағаш айтты деген сөзді енді тамашалай тыңдайды. Самарбай мен Кәкітайға өмірдің ор сағатының қаншалық қажет, қаншалық қымбат екенін Мағаш және де сөйлеген екен. Сол шақта тағы бір қызық ойды соншалық көрікті етіп, Самарбайдың көкейіне қондырып айтыпты: "Өмірдің әр демі сондай қымбат, – деп келіп, – бірақ не шара! Созуға да, тоқтата тұруға да, "өтпе", "бітпе" деп өтінуге де жол жоқ! Минут, сағаттың ең ақырын қозғалысының өзі ең жүйрік аттың ең күшті шабысынан қуаттырақ... не шара!.." – депті.

Абай бұл сөздердің ар жағында өзінің асыл ұлының даналыққа жетердей ақылы, өнері барын аңдайды. Соған қызыға қуанумен бірге жалындай қайғырады. Бұл түнгі қападан, жаңа толып келген қатты бір қасіреттен Абай тыным таппай, дөңбекшіп шошынып шықты. Ертеңінде Абай асығып қамданып, Дәрменді қасына алып, қалаға қарай тартты.

Аяз әлі де, бүгін де айналаны шаңытып басып, шытырлап үскірік атып тұр екен. Соған қарамастан кәшаба шананың үстіне айқара киіз жапқызып, жылы киіммен ыққа қарай отырып, Абай ауыл адамымен көзі жасаурап қоштасты. Аппақ боп жүдеген Әйгерімнің жаңа шыққан ыстық кесек жастары кірпігінде, ай жүзіне түйін-түйін мұз бұршақ боп қатып тұр екен. Қос атты шана қалаға қарай сар желіп тартып жөнелгенде, Абайдың көз алдында Әйгерімнің азалы жүзі айықпай қадалып, бұған қарап шексіз сүйгенін үнсіз баяндап тұрып алды.

Алғаш қалаға келген күні Абай тура Мағаштың пәтеріне кеп түскен-ді. Жол бойы ас ішпей, ұйқы ұйықтамай, ауыр ойдан тыным алмай келген Абайдың өз жүзі де қатты ауырған жаннан бетер болатын. Әкесінің шошынып, асығып келгенін аңдаған Мағашсүйікті, ғазиз әкесінің көңілін сәл де болса тыныштамақ болады. Қораға әкесінің шанасы кірді дегенді ести сала, ымырт кезінде, Мағаш киімшең отырған қалпында басына тымағын киіп, күңгір бешпет ішігін тез киіп, әкесінің алдынан шығуға айналды.

Мағаштың бешпет ішігінің тысы түйе жүніне түйін жіп қосып, қызғылт-сұр етіп тоқыған биязы шекпен болатын. Соған қоңыр күрең барқыт жаға, жең салып қала тігіншісі тіккен еді. Ықшамды, қаршығадай бойына түлкі тымағы, бешпет ішігі жарасқан ақсұр жүзді, сұлу көзді Мағаш, Абайды Сүлеймен үйінің бақшасында тосып алған.

Абай қалада көп жатып, жаңа киім тіккізіп киген Мағашты басында тани алмай қалды. Мағаш екенін оның ширақ дауыспен берген сәлемінен ғана аңғарды. Даусының ажарынан сау адам сияқты үн байқағандай болды. Және әкесі Мағашты төсек тартып жатыр деп ойласа, қазір баласы олай емес, өздігімен төмен түсіп келеді. Бойы, қозғалысы сергек те ширақ сияқты.

Қалың киімді Абай басқышта Мағашты таныған жерде бауырына тартып, көзінен иіскеді. Екеуі қатар жүріп шығуға басқыш тар болғандықтан, Абай Мағашты алдына салып, "баста, өзің жүр!" – деген еді. Қайтадан басқыштан әкесінің алдына түсіп, өрлегенде Мағаштың жүрісі сол баяу көрінді. Бұл жерде оның жасына лайықсыз, денесінің жеңіл, қағылездігіне үйлеспейтін ауыр қимыл танылды.

Абайдың қалт еткен жайды қатты байқағыш көзіне Мағаштың бұл қалпы ұнаған жоқ. Көңілге жаңағы бір секундте "түрегеп жүр ғой, ауруы жеңіл тартқан бола ма?" – деген үміт келіп еді. Ендігі сәтте әке жүрегі қайтадан лоблып қалды.

Бұл кеште Мағаш шамасы келгенше көңілденіп, сергек отыруға тырысты. Әр жайдан, әсіресе, қаладағы шербешнайдан байқаған, тоқыған ойларын да, сындарын да айтады. Жақын мен алыстың Абайға таныс ор алуан адамдарының күлкі де, күлкі де мінездерін мысқыл, әзіл етіп, әкесін көңілдендіре, күлдіре сөйлейді. Өте рақымды, мейірлі, аса бір кең мінезді Мағаш, құлқы жаман, қылығы сорақы атқамінерлер, даугерлер, арамқұлық парақорлар туралы сөйлегенде әзілінде зіл сездіреді. Надандық, қараңғылық, білместік

сияқты кемдіктерді себеп етіп, сынаған жандарын жауыз деуден гөрі сорлы жандар етіп сипаттайды.

Мағаш қалада, әкесінен аулақта осы қыстың басынан бері өткізген бірнеше айдың ішінде және де өзгеріп өсіп, биіктеп қалған тәрізді. Әрине, Абай түсінеді. Үлкен сын, қысым арасында еңбек еткен, қалың жиын арасында көп тартысқа түскен жас жігіт осы шербешнайдың өзінің үстінде де талай тәжірибе тапқан, талай ойдың түйінін аңдаған, өріс көрген. Өзі ойлы, білімді, өз ішіндегі таразысы дәл біткен Мағаш енді қандай саналы, үлкен адаммен кездессе де тең түсердей.

Абай ауылда қалашылардан естіген жайларының енді анық келісті шындығын баласының сөзінен, жүзінен, істеген мінездерінен анық аңғарып көріп еді. Сол жайды сезіп, көңілге қуаныш пен жұбаныш тола түскен сайын Абай Мағаштың саушылығын, өмірін өзгеше тілейді. Мағаш осы бір кеште әңгімені әдейі басқаға бура берсе де, Абай болмастан, алаңдамастан қайта-қайта дәрігер жайын айтады. Мағаштың көрініп жүрген докторы қаншалық білімі бар, өнері сенімді адам? Павлов пен оның әйелі бұл докторды сенімді деп санай ма, жоқ па?! Осы жайды да сан рет сұрай берген.

Мағаштың айтуынша, оны қазір қарап жүрген Станов дейтін, Семейге жаңа келген білімі толық, тәжірибесі мол, орта жасты доктор екен. Өзі Мағашпен бұл күнде жақсы танысу үстіне тіпті достасып, аса жақын адам қалпына келіпті. Оны Мағашқа ертіп келген, бар жаймен таныс еткен Павловтың өзі бопты. Енді Станов Мағашты аса ұқыпты қарап жүр. Қалған жайды Мағаш Абайдың өзімен ақылдаспақшы және әкесі Становтың өзімен сөйлесіп, Павловпен кеңесіп, Мағашқа бұдан былай не мәслихат береді, оны Мағаш тоспақшы. Әзір әкесін жұбату үшін ғана айтпайды, өзінің көңіл сенімі солай, мегдетіп, үзіп-жұлып әкетіп бара жатқан ешнәрсе жоқ сияқты. Осылай алғашқы күн Абайды өз үйінде қонақ етіп, Мағаш біраз тыншытқан болатын.

Бірақ түнде, оқшау бөлмеде, биік төсекте жатқан Мағаштың алыстағы тықырына, дыбысы мен деміне, сирек жөтеліне де Абай алыстан құлақ салумен жатқан. Ол бұл түнде де ұйықтаған жоқ. Сот сайын оянып, ауыр түстер көріп, көп күрсіне береді. Әкесінің көңілі тыныштық ала алмай жатқанын Мағаш та сезіп жатты. Екі бірдей сезімтал жүректің бұл сезімдеріне барабар ешнәрсе жоқ. Жақсы ұлын сүйген жақсы әке мен жақсы әкесін сүйген жақсы баланың арасында айтылмай ұғылатын жайлар қандай көп. Саушылықта, тыныштықта бір сәрі болса, біреуінің басына қауіп-қатер төнген шақта сезімталдық әр жүректі де үркек етеді. Сол күй өзгеше сергек етіп, ғажайып сезімтал жүйрік етеді.

Үлкен қасиет, зор адамгершілік, мінезділік иесі болған екі адамның жандары ым-емеурінмен сөйлеседі. Әрбір қыбыр-қимылдан, сол білінген дыбыстан, тастай қараңғының өзінде де жүздерін көріспей жатып-ақ, соншалық мәлім тілмен жалғасып жатқандай. Бұл күйдің екі үлкен жүректегі аты да махаббат. Аталық пен балалықтың махаббаты.

Мағаш айқын түсініп, танып шықты. Әкесі әзіргі қалпында жұбаныш таба алар емес. Енді не бар, тек аз да болса алаң етер алданыш керек. Сол алданыш талай зор ақылды, дана мінезді, алып кеуделі адамды да кейде алан ететін. Баладай алдандырып, сәл де болса толас беретін. Мағаш енді әкесінің емшісі болып, көп ойланатын мінезділігіне ауысты. Ол бір ауық өзінен де гөрі әкесін ойлайды. Мен жазым болсам, біржолата үміті өртеніп, тірегі құлап, күрт кетеді-ау! Түпсіз тұңғиыққа құлап кетердей, ұсынып кете ме?!

Сол жайын ойлағанда, өзі ауырғаннан бері қарай ең бірінші рет Мағаштың тамағына ауыр толқын, тас түйін оралды. Көзіне көптен келмеген ащы жас іркіліп, тынысы бітердей қиналып жатқан сәттер болды.

Келесі күн кешке Мағаш әкесіне өзі мәслихат етіп, Баймағамбет, Дәрмен үшеуін Құмаштың үйіне жөнелтті. Ол Абайдың үйреншікті пәтері, тыныш, жақсы жайы болатын. Сол күні сенбі еді. Мағаш өткен сенбі-жексенбілерде өзінің қасына келіп, қона жатып, ермек боп жүретін оқудағы жастарды бүгін әдейі атшана жектіріп, Абайдың қасына апарғызып салды. Балалар қазірде ержетіп қалған, Дәркембайдың баласы Рахым және бұған іні дос боп ұдайы ере жүретін, Мағаш пен Абай жақсы білетін, қыр мен қаланың бір топ баласы бар. Олар – Асан, Үсен, Асқар, Мақсұт, Шәкет, Мұрат сияқты Абайдың кедей достарының қазір азамат боп қалған балалары. Бұлардан бөлек жастары қазір он алтыға келген, өздері бесінші класта оқитын екі гимназист қос Құнанбаев – Нығымет, Жәлел бар.

Рахым балалардың бәрінен үлкен. Ол орысша школды бітіріп, осы кезде Семейде жаңада ашылған Учительская семинарияға түскен екен. Асан бес жылдық Городское училищені биыл бітірмекші. Он екі-он үшке келген қаланың грузчиктері мен жатақтарының балалары Асқар, Мұраттар да қазір, Абайдың байқауынша, өнерлі тәрбие көріп, жақсы ысылып, ширап қалыпты.

Бұл балалар да шаш қоя бастаған. Орысша ықшамды тігілген форма киімдері бойларына қонымды. Бет-жүздері тотыққан, қолдары сыпайы еңбекке бейімделген, саусақтары ақшыл, салалы, сұлу келген.

Нығымет пен Жәлел болса, қазір жігіт болып қалған. Өздерін ақсүйек біліп, паң, кердең ұстауға тырысады. Нығымет қалың қабақты, суық реңді, қарасұр пішінді болумен бірге, әрбір күлкісінің кезінде өз жүзіне еріксіз көз аударады. Қалың біткен қып-қызыл төменгі ерні ол күлерде әуелі көтеріліп, ернін шығарған кісідей бір кекір, кер қозғалыс жасап, содан кейін аппақ кесек сұлу тістерін ақсита күледі. Өткір көзінде, қалың суық қабағында басқа сипатқа ауыса бастаса да, Әзімбайлық бір тұлға танылa тұрғандай. Бұл кейде ашық қалжың айтқыш, күлегеш мінез көрсетеді. Ал Абайды бүгін де өз пішініне көбірек таңдандыра қадалтатын Кәкітайдың баласы – Жәлел. Жылқының күзелген құйрығының қыл түбіндей қатты біткен қара көмір шашы бар. Онсыз да үлкен басына үдірейе шыққан, кірпі түгіндей шаштары бұның бойынан қатты бір қиястық сызын сездіреді. Үлкен, жазық маңдайы ақыл бейнесін аңғартса, түксиген қабақ астындағы қисық, қиғаш көздері ерекше суық. Сол кішкене көздеріне қона түскен салбыраңқы бітік ет бар. Осы еті онсыз да қиғаш

көзді жартылай баса түсіп, кірпіксіз жыланкөз етіп танытады. Сирек біткен ұсақ тістері бұл беттің күлкісін де сүйкімсіз, суық бір құбылыстай аңғартады.

Жәлелдің кішкене мұрны үлкен бетінің өзгеше бір қайшылығы сияқты. Бұл екі гимназист Құнанбаев, Абайдан оншалық ыға қоймайды. Және олар үшін Абай ақын, ақыл иесі, үлкен адам деген ұғымдар жоқ тәрізді. Себебі екеуі қай Құнанбаевтың үйіне келсе де, өздерін еркелетіп, алақанға салып, әлпештеп алуды тілегені болмаса, қазір өздеріне барабар келетін, тең түсетін қыр қазағы бар деп білмейді. Киімі, отырыс-тұрысы, бет-жүзі Жәлел мен Нығыметтің өздерінің аталары, әкелерінен басқаша болмағандықтан, бұлар Абайды да сол қыр қазағының өздерінен төмен көбінің бірі тәрізді аңғарады.

Абай орысша ақындар атын, кітап атын атаса, өлең жайды айтса, олар көбінше күліп тыңдайды. Жасы ұлғайған соң оқу себепті кей сөзді Абайдың бұларша дәл орысша айта алмағанын екі гимназист кешірмейді. Білем деген талабын әурешілік тәрізді сезінетіндері де бар.

Бүгін Абайдың қонағы болып отырса да, Нығымет пен Жәлел басқа туыстардың пәтер үйіне келгендегі әдеттеріне ауысты. Екеуі бастарына үлкен жастық салғызып, папиростарын ауыздарына тістеп, аяқтарын көсілте созып, қырларынан немесе шалқаларынан шімірікпей жатады да, өзара сыбырласа күбірлесіп, орысша сөйлеседі. Айтысатындары өткен күндердегі таныс болған гимназистка жайы немесе пәтерлерінде болған ойын-сауық, сонда танысқан қыз бен жас дама жайларын айтады. Біресе пәтердегі жас хозяйка, я болмаса бойжеткен қыз бен өздерінің жай-жапсарын сыр ғып айтысады.

Абайдың әңгімесіне оншалық құштарлығы болмаған Жәлел мен Нығымет бүгін Абайдың қасынан екінші бөлмеге шығып, сондағы биік төсекке қатар сұлап, керіле жатып, өздерінің дағдылы көп күлкілі құпия сырларына кетті.

Ал Абайдың қасында қалған өзге жастар болса, бұлардың мінезі мүлде басқа. Әсіресе оларда Абайдың көңіл жайын таныған мінезді сезімталдық байқалады. Ағаның әр сұраған сөзіне жастары кіші Шәкет пен Мұратқа шейін тезінен, бар ынтамен қанықты жауап беруге тырысады. Рахым мен Асан Мағаштың науқасын, Абайдың соған байланысты уайымын анық түйген. Ол екеуі Абайдың бүгінгі қабағын, кейде бір күрсінген жадау көңілін барынша жан ашумен сезінеді. Мағаштың тапсырғаны бар еді. Соны ойлап Рахым мен Асан кешке келіп, Құмаш үйінің үлкен, дөңгелек үстелінің басында шайға отыра бере, қала жайларынан әңгімелер бастады.

Әуелі Абай Асқар, Мақсұт, Шәкет пен Мұрат төртеуінен кезектеп отырып, үйлерінің биылғы күйін сұраған. Сейіттің, Сәмен мен Сейілдің және кәрі шеше Дәмежан мен өз әкесі Жұмаштың ендігі қарекет-кәсібі туралы Мұраттан да сұраған еді. Бұл балалардың үйлері қазір аш емес пе, тамақтары тоқ па? Әкелері жұмыс жөнінен табыстан қалған жоқ па, соны сұрады. Абай жаңағы төрт баланың да өз үйлерінің тамағы нашар екенін, әкелерінде қазір табыс болмай тұрғанын және бар жатақта осы күнде қалада жұмыссыздан жүдеулік туып

жатқанын естіді. Соны ести отыра Абай бұл балалардың қаншалық естияр боп қалғанын байқады. Сейіттің баласы Асқар тіпті Абайды таңырқатып сүйсіндірді.

– Биылғыдай ауыр жыл болмаған шығар. Менің әкемдей қайратты, ынталы жұмысшы да үйін асырайтын ақша таба алмай отыр. Мен стипендиямнан қарайласпасам, шешем аш болармыз деп те қорқады! – деді.

Бұл бала сондай шыншыл. Жоқ-жітік бейнетқор жандардың мұңына соншалық жақын. Ойымен, жанымен араласып тұр. Анау үйде, биік төсекте сақылдап күлген аң мінезді мырза-сымақтар бір алуан болса, мыналардың кіндігі өздері шыққан ұясынан үзілмеген. Абай Асқарды, Мақсұт, Мұратты тыңдап отырып, оларға осылайша үй-жайының, жақын жұртының қамын, мұңын, жай-жағдайын біліп жүру, ұғып, танып жүру үлкен қасиет деп мақтау айтты. "Ұдайы осылай біліп, ұғып жүріңдер!" – деп ағалық өсиетін сөйледі. Әңгімелесе отырып, өздеріне Абай шын бейіл беріп сөйлескендіктен, оқушы жастар қазіргі қала жайының тағы бір ауыр халдерін айта бастады. Рахым мен Асан кезектеп отырып, бұл соңғы жайды Абайға бапты етіп, байыптап айтты. Бастаған Рахым еді.

– "Биыл қала тірлігі қиындап, ауырлап кетті" деп қазақ, ноғай, орыс үйлерінің бәрі айтады. Себебі күзден бері қалаға аса көп переселен, крестьяндар келген еді. Ішкі Россиядан Жетісуға, Сибирьге қарай көшірілген шаруалар екен. Бірақ ақшасыз, азықсыз көптен-көбі кедей үйлер болған. Жетісуға қарай беттеп барып, солар Семейге "үлкен қала" деп қайта толқып шұбырған. Өйткені Жетісуда биыл Семей облысы сияқты және де құрғақшылық болыпты. Астық шықпай қалыпты. Енді сол крестьяндар бала-шағасы аштыққа ұшырай бастаған соң, осы қалада кез келген үйге кіреді, байға барады, жұмыскер жалдайтын бар жерге кіреді. Арзанға жалданады! – деп, Рахым біраз білгенін айтып тоқтап еді, Асан қоса түсті. Оның естуінше айтқаны:

– Арзан болғанда, қарулы азамат тек қана қара нанға, бір мезгіл ішкізетін сорпаға да жалданатын болыпты. Байларға не керек, жұмыскердің арзаны рақат. Бұрынғы жұмысшыларын "қымбат ақы аласыңдар" – деп жұмыстан шығарып, мынау арзан жұмыскерді жалдап жатыр! – деді. Енді Асқар, Мақсұт, Шәкеттер де өз үйлерінде әкелерінен естігенін айтысты.

"Затондағы былғары заводы, сыра заводы бұрынғы жұмысшыларын шығарып, жаңағы тегін жұмыскерді жалдап жатыр" деп, Асқар да білгенін ұяла түсіп айтып еді. Сәменнің баласы Мақсұт өз үйінен білгенін баяндады. "Ол жеке байлар ғой! Ал мынау пристаньдағы, Затондағы жұмысшыларды жалдайтын подрядчиктер де, управляющий де соған түсіпті. Менің ағамды, Сейіт ағамды және де жұмыстан шығарды ғой, Абай аға!" –деп, Мақсұт Затонның ескі грузчиктері де жұмыстан босап қалғанын білдірді. Мінезі өзгелерден ауыр болса да, кейде айтам дегенін салқын, салмақты етіп, оқыстан шығарып салатын Үсен де бір жайды бүгінде жуандап қалған даусымен әңгімелей жөнелді.

– Оны айтасыңдар, тек крестьяндар ғана ма екен? Қазір Слободка мен ар жақтың айналасындағы кедей ауылдардың жаяулары да қалаға көп шұбырып келіп жатыр. Астығы шықпай, азығы болмай қалған соң қайда барады? Қаладағы көп байларға олар да тамақ үшін текке жалданып жатыр. А, байларды білесің, оларға только сол керек! – деп, өзге жолдастарын өзінің кесектеу сөзімен күлдіріп тоқтады.

Абай бер жақтың жатағының баласы Шәкет пен Мұраттан олардың өз үйлерінің, көршілерінің жайын сұрады. Бұл балалар да қала жатағының жайын үйлеріне қатынаса жүріп жақсы ұғынған көрінеді. Дәмежанның немересі, өткір, үлкен қара көзді, таңқы мұрын Мұрат өзі көп тыңдайтын әжесінің әдетінше сөйлейді.

– Қарашолақ аулынан, Шөптіғақтан, Жоламан жатағынан келген жаяулардың өзі-ақ қалада жұмыс беретін байлардың, давернайлардың, приказщиктердің босағасы мен қақпасын босататын емес. Қаланың кедейі намыс үшін болса да жалғыз ғана нан мен сорпаға жалданбайды. Ол он бес тиын болса да еңбегін айтып, ақы алады. Ал ауылдан келген, барар жер, басар тауы жоқ аш кедей қайтеді? Сонымен, кешегі қасапта да қаланың кедейлері бойняға бара алмай, жұмыс ала алмай қалды. Табыс болмай, тынысы тарылып отыр! –деп еді.

Үсен бұның үлкен кісідей баптап сөйлегеніне "қарашы өзін" деп сүйсіне мысқылдап қойды да, күліп жіберді. Өзге балалар да біріне-бірі жалтақтап, қатты күлісті. Абайдан қысыла күлгендіктен, әсіресе, өздерін тез тоқтата алмағандары да бар. Мұрат болса сол қызара түсіп, күлгендерге ызаланды да: "Неменеге күлесіңдер, өтірік пе?" – деді.

Ағы мен қарасы ап-айқын өткір көздерінде Абайға қарап, күлегеш құрбылары туралы шағым айтқан, көмек тілеген ажар білінеді. Абай бұны қостай сөйледі.

– Мұрат жақсы сөйлейді, балалар. Мен әлі қалада ешкімнен естімеген, білмеген хабарымды осы Мұраттан біліп отырмын! – деді.

Сонымен, Мұратқа өз әкесі Жұмаш туралы, көршілері Бидайбай, Жабайқан, Шәрипа қатын сияқтылардың бәрінің жайынан әңгіме айтқызды.

...Қасапшы байлар, теріші саудагерлер, лавкеші саудагерлер жаңағы адамдардың жұмыс сұрап барған жігіттеріне, әйелдеріне, ересек адамдарына күліп, мазақ етіп, кейде ұрсып, кекетіп қайырады екен. "Күніңе жиырма тиын алмайсың ба?", "Бұлданып артық ақша сұрамайсың ба?", "Сені жалдамай, кімді жалдайды бай? Кел десе келмей, кергіп жатып, үйіңе кісі жібертіп шақыртпайсың ба?" – деп, Сейсекенің, Білеубай қажының, Жақыптың, Хасеннің өздері бастап ажуа қылысады екен. Соны мәтел қып алып, балалары, інілері де аузына келгенін айтады. Отарбай, Қорабай сияқты давернай, подрядчиктері жауап айтқан, ренжіген жатақтарды "бұл тағы өкпелеп құртады сені" деп, боқтап-боқтап қуып жібереді дейді. Кішкене Мұраттың өзінше айтқыш аузымен баяндалған осындай жайларды Сейілдің кіші баласы Шәкет те мәлімдеді.

Сейіл өзінің қайықшы, көмекші екі жігітімен қасаптан, тері жайғаннан жалдама жұмыс таба алмай қояды. Сонымен, Мешел дейтін бакенщик, балықшы орысқа қосылып, қазір Ертістен балық аулауға айналысып жүр. Әредікте аралда, тоғайда жаздыгүні жиып қойған құрғақ отыны мен азғана пішені бар екен. Соны қолшанаға салып, сүйретіп әкеп, тасып сатуға тырысады. Шәкет те биылғы қыстың ой мен қырдағы бар халықты қатты қысып тұрған жайын өз әкесінің көргені арқылы жақсы біледі.

– Биылғы қыстай суық, қорқыныш қысты отыз жылдан бері көргеніміз жоқ дейді ғой. Әкем бір жолы бақайын үсітіп алды. Тағы бір күн иегі мен сол жақ бетін қатты үсітіп келді. Осы күнде беті қара қожалақ боп жүр.

Өмірімде бетім үсігені осы болар. Қандай аяз болса да алдырып көрмеп ем. Биылғы қыс қорқыныш деп, әкем көп айта береді! – деген болатын. Рахым қала тұрмысының ауыртпалығы переселендердің көп келгенінен, егін шықпағанынан екенін ғана сабақтап айтқан жоқ. Ол Павловтан естуші Сәменнің сөзін және де долбарлап, таратып айтады.

– Қала ашаршылыққа ұшырай ма деген қауіп бар. Ол переселеннің көп келгенінен десек, сол переселен неге өз туған жерінен соншалық қалың сел болып, бір тайпа ел болып кетіп қалып отыр? – деп, Абайға ой сала, өзіне де сұрақ қоя сөйледі. – Россияның өзінде де биыл жыл ауыр болса керек. Ашаршылық бола ма деген қауіпті сыбыс көп көрінеді. Сонда "жері жоқ, ішер асы жоқ крестьяндар қалың тобымен ішкі Россияда үйіліп отырса, патшалыққа жайсыз болады" дейді екен. Сонымен, биыл осындай жері көп, елі аз жақтарға ішкі Россияның-крестьянының көбі ауысып тұрған көрінеді! – деген еді.

Рахым білім құрап, халық туралы ой ойлап, дұрыс өсіп келе жатқан жас екенін байқатты. Абай оған үлкен бейіл бөліп, бас изеп, ойлана тыңдады.

– Дұрыс айтасың, біліп айтасың, Рахым!.. – дей беріп еді, осы кезде ауыз үйде, төсек үстінде күліп сөйлесіп жатқан қос Құнанбаев гимназистер өзара әңгімесін тыйып, Рахымның жаңағы, соңғы сөзін тыңдай қалған екен. Енді Жәлел төсектен атқып түсіп, сақылдап күліп, бергі бөлмеге келді. Екі қолын, ұзын мундирінің етектерін қайырып, шалбарының қалтасына салып тұрып, Рахымның тұсына келді де, кекірленіп, мазақ ете сөйледі.

Қалың еті бітік біткен қисық көздері Рахымға жоғарыдан шаншылып, сүзе қарап қалыпты. Таза орыс тілімен Рахымға қадала сөйлеп, айып тағады.

– Сен немене, Россия государствосы кеше ғана құлдықтан шыққан крепостной крестьяннан қорқады дейсің бе? Ол крестьянның мал тірлігіне көнгені жаңа ма?! Бұндай аштықты биыл бірінші рет көре ме? Білмейтін нәрсеңді, түсінбейтін жайыңды жаңылыс сөйлегенше, аузыңды жапсаңшы! – деді.

Рахым қазақша жауап айтайын деп еді, "довольно, тыңдағым да келмейді!" деп, Жәлел қолын сілікті. Абай Жәлелдің мінезін жақтырмай теріс көрді де:

– Жоқ, Жәлел, олай емес, сен айтқандай емес, Рахымдыкі дұрыс. Патшалық өз халқының қалың көпшілігі апатқа ұрынып, аштыққа ұшырап жатса, неге қысылмасын? Қысылмақ түгіл, ор жайды ойлап, сескенуден де аман болмас! Сақтық та ойламай қалмас. Сенің ол жайды түсінуің үстірт екен, шырақ! – деді.

Рахымның өзіне қайта бұрылып, тағы сөйле деп, Жәлелге сыртын берді. Жәлел Абайға да қабағын түксите, суық қарап тұрды да, сөз таба алмай шығып кетті. Осы түнде оқудағы балаларды екінші бөлмеге жатқызып, Абай өзінің қасына Дәрмен мен Баймағамбетті алып қалды. Биік, кең ағаш төсекке Абай жатты. Күндегі әдеттері бойынша төрдегі кең, жайдақ төсекке Дәрмен мен Баймағамбет жатуға айналып, шешіне бастап еді, Абай өз төсегінде шалқасынан кеудесін ашып жатып, өз-өзіне сөйлегендей бір жайды айтты.

– Бірталайдан байқап жүр ем... біздің Кәкітайдың мынау Жәлел деген баласы менің көкейіме қонбайды. Осы баласын неғып оқытты екен? Орысша жақсы оқуға қолайлырақ болатын өзге баласын көрмегені ме? Бұл қалай? – деген еді.

Дәрмен кеш бойы аз сөйлеп, Абайдың әр балаға аға болып және ақырын барлай қарап отырғанын байқаған еді. Жәлелді Абай жақтырмай қалған. Енді Дәрмен Кәкітайдың амалсыз бір жайын айтты.

– Абай аға-ау, бұл баласы қолайлы болмаса, өзге жетісіп тұрған қай баласы бар? Әне бір Дархан деген үлкен баласын сонау бір жылдарда Мағашқа сынатқанын естіп едім. "Осы балам жақсы бола ма, қалай ойлайсың?" – деп еді. Сонда Мағаш Дарханның пішініне қарап отырып, Кәкітайға әрі қатты қалжыңдап, әрі анық бір ашық шынды айтып еді. "Бұл балаң қайдан жақсы болушы еді, маңдай терісі бір елі жақсыны көргенім жоқ. Орыстың бір жазушысы өзі суреттеген бір нашар адам туралы айтыпты ғой: "Бұның арының маңдайы жез!" – деп. Мына балаң түптің түбінде жез маңдайлы ардың иесі болмаса не қылсын!" – дегенін естіп ем. Кәкітай сонан соң оқуға Дарханды бермей, осы Жәлелді берген ғой! – деді.

Абай Дәрменнің әңгімесін күліп тыңдады да, жаңағы өз сұрауына өзі шешу жауап айтқандай болды.

– Кім білсін, оқу адамды қайта тудырады. Жақсылыққа қарай өзгертіп жіберсе ғажап емес. Ал енді жаман шықса, тап осы Жәлеліңнен "күндердің күнінде аса бір жауыз, жаман адам шықпаса болар еді" деп қауіп қылам. Бұлар Құнанбайдың тұқымы. Қырдағы жуан, содыр, сотқар ауылдардың асқақ мырзасы болып, бұзылып өсуге де мүмкін ғой! Сонда барып, сорға барып жүрмесе не қылсын! – деп тоқтады.

Жәлелді тәкаппар, зор көкірек, тентек тіл, боқтампаз мінезі үшін жек көретін Дәрмен мен Баймағамбет Абайдың сөздеріне қатарынан ден қоя күлісті.

2

Абай келген күні әл-қуаты тәуір көрінген Мағаш келер күндерде алғашқыдай бола алмады. Әкесі енді байқаса, Мағашта жиі демігу білінеді. Жіпсіген сол ғана жабысқақ тер бар. Аз болса да үнемі бір қалыпты қайталап отыратын құрғақ жөтел бар. Ұзақ өмірде көп ауруды, әсіресе, осы алуандас ауруды баладан, жастан, жігіт азаматтан сан рет байқаған Абай, енді Мағаштың жайын үлкен уайым ете бастады. Барлық сенгені доктор мен дәрінің күші. Мағаш әлі төсек тартып жатып қалған жоқ. Осындай мегдетпей тұрған кезінде аурудың алдын ала, жақсы доктордың орынды емі болса, сол оңалтар ма еді!.. Ең болмаса, тез тұқыртып әкетпей, ұзақ созылтып жүретін, күтіммен көп кешетін күйге келтірер ме еді. Мағаштың үлкен дертке ілігіп, қатты қауіптің шеңгеліне түскенін іштей егіліп білген Абай, енді тым болмаса жаңағы айтқандай жайларды медеу етеді.

Бүгін түс кезінде Мағаш пәтерінің қонақ отыратын бөлмесінде Абай докторды тосып отыр. Мерзімді күні, атаған сағатын қалет қылмайтын ұқыпты доктор қазір келу керек. Және Абайдың сол доктормен бірге Павловты тосып отырған жайы да бар.

Павлов бұдан бұрын да Абайға келіп, Құмаштың үйінде қонақ болып, отырып қайтқанды. Қазір өзінің жақсы танысы Станов доктормен Павлов бірге келді. Сұлу, бұйра қоңырқай сақалы бар, орта жасты доктор Станов аласа бойлы, беті-жүзі келбетті кісі еді. Көтеріңкі түп-түзу сұлу мұрны оның қызғылт бет, ашық кең маңдайын сұлу жүз етеді. Қалың қоңыр сақалы күрекше ықшамдана күзелген.

Станов келе бере шешініп, Абаймен сыпайы амандасты да, шақыруды күтпестен төргі үйге, Мағаштың қасына кетті. Павлов пен Абай ауыз бөлмеде, бұрыштағы жазу үстелінің қасына отырысып, өзара әңгімелесе бастады.

Абай бүгін Павловпен, Становпен өзі болып үшеулеп ақылдасып, Мағаштың жайын анықтап байламақшы екен. Становтың сөзінен басқа Павловтың айтар ақылы қандай болады, соны есту үшін қазір Павловтың келуін әдейілеп өтінген.

Станов бүгін Мағашты ұзақ қарады. Және оның өзімен оңаша отырып, алдағы уақыттағы емді айтты. Әсіресе, көптен-көп айтқаны күтімнің жайы. Аурудың өзін өзі қатты бағып сақтануы, күтінуі туралы талай кеңес айтты. Станов Мағаштың енді қаладағы жиында болуына тыйым салады. Көбінше оңаша үйде, аз адаммен тыныш мезгіл өткізуді тапсырады. Ішетін ас, тазалық пен бап жайын байыпты дос-жар көңілмен көп айтатын. Ол Мағашты енді қырға қайтуға ұйғарып сөйлеп отыр.

Мағаш пен Станов бір бөлек болғанда, ауыз бөлмеде Абай мен Павлов докторды тосып отырып, қаланың жайына ауысты. Алғашқы кездесуде Павлов Абайға толық айта алмаған жай бар еді. Соңғы кездегі ішкі Россиядан, өз жолдастарынан алған хабар, деректер бойынша Павлов Абайға аса соны және өзгеше бір сырлар айтты.

Биыл патшалық үкіметі революция бола ма деп қатты қорқады екен. Себебі өткен жазда Россиянин ішкі губернияларында наразы крестьяндардың өте көп ереуілі болыпты. Қаланың жұмысшы, еңбекші жұрты болса, о да наразылыққа толы. Революцияны

астыртын әзірлеп келе жатқан үлкен күштер болса, олар да жаңағы крестьян наразылығын қатты пайдаланып, өз істерін өрбітіп кетуге әзір тұр. Патшалық осы халдерден өзгеше сескеніп, қорқуда. Сонымен, ол екі түрлі үлкен амал, айла жасап отыр.

Ең әуелі өткен жазда ереуілге шыққан, жерден тарыққан, азық, мүліктен ада болған крестьяндарды қалың-қалың топ етіп, өздерінің туған жерлерінен осы жақтарға қарай аударуға тырысқан. Бұл жақта "Сибирьде, Жетісуда жер көп, байлық мол, барасың да қарық боласың" деп, қазір Семейді қаптап, басып жатқан сансыз көп крестьяндарды өз мекендерінен алдап жөнелткен. Ашаршылық қаупі тағы бар. Биыл тек Семей облысы, Жетісу ғана емес, осы крестьяндардың мекендерінде де астық нашар шыққан. Өзі онсыз да жоқшылықта жүдеп, тұтанғалы отырған қалың крестьян арасына аштық араласа бастаса, не болмақ? "Осы пәленің бәрі патша үкіметінен! Патша мен ақсүйектердің зұлымдығынан, қастығынан" десе, ол крестьяндар үлкен бір қимылға, қарсылыққа бет қойып кетуі мүмкін.

Әсіресе, крестьяндарды, ұшы-қиыры жоқ еңбек елін қарсылыққа бастап кететін революцияның күштері де кернеп келеді. Осылайша қат-қабаттаған жан-жақты қаупі бар қысым сезіледі. Алдағы күн күдікке толы. Соны есептеп, патшалық бір жағынан крестьяндарды алыс шетке, Сибирьге тайдырды. Ал анау өзге қалың еңбек халқының наразылық, қарсылығын және де бір нәрсемен алаң ету керек. Сол үшін патшалық қазір бір соғыс бастағалы отыр деседі. Соғысатыны – Япония. Кіммен соғысқаны есеп емес. Әйтеуір: "Патшалыққа жау шықты, сыртпен соғысу керек болды. Азамат керек. Елді, жұртты қорғау ердің ісі. Жұрт жұмылсын, халық өзінің шеттен қаптаған қара ниетті жауын қайратпен, қайсарлықпен қарсы алсын!" – деген тәрізді, талай алдампаз, аярлық сөздер сөйленеді, өсиеттер айтылады.

Қараңғы халықтың әлі күнге көбі надан. Оларды осындай жолға желіктіріп бұрып салады. Сонда "революцияны көксеген патшалыққа қарсылықты ойлаған көп те, топ та өз ниетінен қайтады. Сырттан жау келгендіктен іштегі наразылығын қоя тұрады" деген есеп бар. Осы үшін енді аз уақытта Россия мен Япония соғыс бастады деген хабарды естірміз! – деп, Павлов Абайға көп жайды қызық баян етті.

Қаланың қазағы, қырдың елі естіген және Рахым сияқты оқушылар айтып жүрген крестьяндар жайы және одан арғы да талай түкпірлер Абайға анық, айқын ашылып, танылып еді.

Абай Павловтан тағы бір түйінді жайды сұрады.

– Бұлай болғанда, Федор Иванович, егер Япония мен біздің патшалық соғыса қалса, Россияның жеңгені жақсы ма, жеңілгені жақсы ма? – деп еді, Павлов бұл сұрауға іркілмей жауап берді.

– Біздің өз қауымымыздың ойын айтсам, әрине, Россия патшасының жеңілгені жақсы! – дегенде, Абай бұл жауапты бір есептен күтсе де, әуелі құптай алмады. Павловтың басқа сөздерін бөліп, күдік айтты.

– Осылай айтуымыз мақұл ма, әділет пе әуелі! Мен бұл жайдан сізге дау айтқым келеді.

– Қандай дау айтасыз? Кәне сөйлеңізші, мен тыңдайын! – деп, Павлов сол жымия қарап, сынай түсіп, ойланып қалды.

– Біз, – деп бастап, – өзімді ғана айтпаймын, халықты айтам. Айталық, орыстың крестьяны, қазақтың сахара халқы, тағы басқа қала толы неше алуан миллиондаған жұртты алайын! Солар қалай ойлайды деп білесіз? Менің білуімше, бұндайда ол жұрттың бәрі де бір-ақ нәрсені ойлайды. Онысы – өзімнің отечествам, государствам, – деп, осы екі сөзді өмірінде бірінші рет айтса да, Абай басып, қадап айтты да, – жеңілсе екен демейді. Неғылса жеңсе екен деп намыс ойлайды! Кеудесінде оты бар, азаматтық оты бар кәрі-жас солай ойламай қоя алмаса керек! – деп, Абай өз дәлелін сенімді үнмен сөйледі.

Павлов әлі де бойын кең сабырмен ұстады. Абайға ұғындырып иландыру өзінің борышы тәрізденді.

– Сырт қарағанда, әрине, бұл сөздеріңіз дұрыс. Әрбір жауға ақылды, дұрыс адам осылай қарауға міндетті сияқты. Бірақ сол өзіңіз айтқан миллиондаған халықтың жауы тек Япония ғана емес? Ол алыс жау болса, жақын жау – екінші жау тағы бар! – дегенде, Абай Павловтың ойын түсіне берді.

– Ә, – деп басын изей түсіп, – патшалық үстемдігін айтасыз ғой, әрине, о да халықтың күшті жауы екені рас! – деді.

Павлов осы тұста созыла, толғана сөйлеп кетті.

– Ол біздің халқымыздың ең жақын тұрған, ең жауыз дұшпаны! – деп, Павлов Абайға қарай бойын тақап, қатты сыбырлап, басқаша бір күшпен айтты. Жиреніш, ыза, кек қосылып тудырған күш тәрізді.

– Сол ең үлкен, ең жауыз жау соққы көріп, жеңіліп шықса, есі кетіп қорқып қалады. Ал революция күштері патшалықтың сондай әлсіреп, титықтап тұрған шағында тез лаулап, үдей соғуға болады. Егер патшалық жеңсе, ол ереуілдеп, асқындап кетеді. Революция ол шақта бас көтере алмайды. Амалсыз басылып қалып, тағы да ұзақ жылдарға шегеріліп, іркіліп қалады! – деп, бұл жайды өзінің айқын бір саралап, ойлап алған арнасымен айтып шықты.

Ол Абайға қысқаша танытып отырған тағы бір жай болды. Жаңағыдай ойлайтын көп топтың бәрі емес. Сыртынан "халықпен біргемін" деп және "Россиядағы патшалық үкіметіне наразымын, қарсымын" деп жүріп, өздері осындай сын, сот уақыттарда іштей

сол патшалыққа, ескілікке құл боп жүргендер де бар! Олар жаңағы Павлов айтқанға қарсы. Соғыс болса, "Патшаны қолдау керек", "Россияны құтқару керек, революцияны жасамау керек, әлі ерте, мезгілі жеткен жоқ" – деп, тағы да алаң етушілер болады. Бұл патшалыққа қарсы боп жүрген анық революция күшіне, анық халық ісіне қатарда жүріп, қастық етушілер! – деді.

Павлов бұлардың жайын Абайға ызалы намыспен айтқан.

Қалайда Павловтың Абайға ендігі әкелген әңгімелері өзгеше жақсылықтың нышандары сияқты. Оның жүзінде, қазіргі лебінде Абайды қуантып, таңырқатқан мол бір сенімді жалын бар. Жақын замандағы жақсылықты сезіп, жан-жағына, бар жақын жандарына үміт-қуат, қуат-қайрат бітіргісі келген аса бір қызуы мол, қызықты жанның оты танылады. Абайды Павлов уайымнан ғана алаң еткен жоқ. Бұл күнде шер басып келе жатқан күңгірт кеудені үлкен қызу, ашық сәуле төгіп жылытқан, жадыратқан игілік әкелді.

Становтың байлауын Абай енді Павловтың көзінше бой тоқтатқан, сабырлы адамның қалпында тыңдады. Доктордың айтуынша, Мағаштың науқасы ауыр науқас. Бұны жазамын деп ешкім айта алмайды. Әзіргі ғылым бұл дертпен жақсы алысатын дәрі-дәрмекті де тапқан жоқ. Тек күтіммен, баппен ғана Мағаш науқасын ұзақ созылған сүле науқасқа айналдыруға болады. Ендігі Становтың Мағаш үшін алысатын мақсаты сол ғана. Тым құрса ұзаққа созылып, ескіріп кететін күйге ауысса екен. Сонымен де бірталай жыл өмір кешетін жандар болады. Становтың тілері мен айтары осы ғана. Содан кейін Павлов пен Абай екеуін ақылға ала отырып, Мағаштың қасына бұларды ертіп барып, Станов байлау айтты. Бұның кеңесі бойынша, Мағашты енді жолшыбай суық тидірмей, жылы орап, жақсы күтіп отырып, қырға алып қайту керек.

Елде қымызға, күтімді асқа, жақсы-жайлы бапқа сену керек. Қаладан Станов мезгіл-мезгіл дәрі жіберіп тұрады. Абай өзі бұнда Становқа науқастың жайы қалай келе жатқаны туралы үнемі жазып тұрсын. Күн жылынған соң көктемде, Мағашты аса ұнатып құрметтеуі себепті Станов өзі де Абайдың аулына алыссынбай әдейілеп барып емдеп қайтпақшы болды.

Бұдан кейінгі күндер Абай мен Дәрменнің, Баймағамбет, Кәкітайдың Мағашты елге алып қайту әзірлігіне ауысты. Өзге жылдар емес, биылғы қыс басқаша. Қырдан келген салт атты жолаушы, шаналы жүргінші, әсіресе жүрісі баяу, түйелі керуен болсын – бәрі де биылғы қыстың қаталдығынан, қатты суығынан зар қағады. Қырдан келген, беті-мұрны үсіген өңшең қара қожалақ болған ел адамдарының жүздері былай тұрсын, қазір ғинуар айының ортасынан ауған шақта, қаладағы жұрт та ендігі сар аяз, үскірік сұмдық суықтан амалсыз үркіп, шошынып жүр. Талай күндер балалардың оқуға бармай қалған кездері болды.

Орайын таппай, амалсыздық айдамай еркек-әйел, үлкендер де үйлерінен шығудан сескене береді. Абай: "Жолдың бораны, күнделеп жауған қары уайым болады" деп, енді бір қам айтқан. Мағашты аязды күнде далада бөгеп, тағы да суыққа ұрындырып алмау керек. Сол үшін бір-екі шана болып жүруге болмайды. Елден келіп, қазір қалада жүрген Абай мен Мағаштың туыстары, дос-жараны, жақындары болса бәрі де тез жұмыстарын бітірсін. Сөйтіп, бір күнде "е" десіп қаладан бір топ шана болып шығу қажет. Боран соғып, жол басылып қалса, көп шаналы жүргіншілер кезектеп алға түсіп, қарды бұзып, Мағаштың шанасына сүрлеу салып отырады! – деген.

Абайдың осы сөзі жақын-жарандарға арналған бұйрық емес, тілек тәрізді болды. Сонымен, бұның дегенін орындауға ой байлағандар аз болған жоқ. Бірақ қыстың алдағы айларының ұзақ қамын ойлай келген қалашылар Абайлармен бірге шығу үшін бірнеше күн аял сұраған. Бұлар базардан керектерін алып, әзірленіп болғанша тағы бірнеше күн өтті. Ақыры ертең ертемен, елең-алаңда көп жүргінші өзді-өзі пәтерінен аттанып шыққан болды.

Осындай қамдарды жасатып отырып, Абай өзі қатты қапада болатын. Ертең жүреміз деген күннің таңертеңінде Абайды өздігінен іздеп Павлов келді. Оның аңғары Абайға бір қажет сөзбен келген кісідей. Нұрлы үлкен көк көздері іштегі бір зор ырзалық жаймен ажарланып, күлімдей түседі. Аса жақсы, жайлы шұғыла атқандай. Әзір саябырлап басылмаған қуаныш бар тәрізді.

Абайдың бөлмесіне кірген соң ол әдетінде досының қасына кеп отырушы еді. Қазір болса Павлов орныға алмай, әрлі-берлі қозғалып, ішіндегі ойымен аласұрып, өз-өзінен толқып жүр. Бөлмеде отырған Кәкітай, Дәрмен,

Құмаш үшеуі Павловтың ыңғайын байқап, Абаймен оңаша сөзі барын сезіп, ауыз бөлмеге шығысты. Павлов үй оңаша бола бере Абайдың қасына жетіп келді де, күле тұрып, қуана сөйлеп кетті.

– Ибрагим Құнанбаич, есіңізде шығар, жақында айтып ем ғой, "соғыс болады" деп. Сол соғыс басталыпты. Россия патшалығы соғысқа көрінеу әрекет жасай берген соң, "әйтеуір соғыспай қоймайды екенбіз" деп, соғысты Россияның жариялағанын күтпестен Жапония өзі бастап жіберіпті. Үлкен теңіздегі Россияның барлық соғыс кемесі жиналған Порт-Артур деген қаланы жапондар талқан етіпті, тартып алыпты. Сөйтіп, патшалыққа, орыс патшасына алғашқы жұдырық қақ тұмсықтан қан жалатып, қатты тиіпті! – деп, сақылдап күліп жіберді.

Абаймен осы жөнінен бүгін және де сырласа сөйлескен Павлов аса бір мәнді жайларды баян етті.

– Патшалық әкімшілігі Россияның қасиетін жоймаса, арттырған емес. Европа елдерінің көзімен қарағанда Россияның нәр қуатын сорып отырған озбыр қауым Европаға салмақ салып отырған жандарм, "Европалық жандарм" деп санайды. Сондықтан да көпшілікті

құлданып отырған қан сорғыш топтары Россияның қазір Жапониядан жеңілуінен қорқады. Ал Россияның еңбек елі бұқарасын алсаңыз, оның аса қатты қуанатын орайы бар. Патшалық әмірі біздің ең жауыз жауымыз болса, соның соққыға ұшырауы – орыс халқының азаттығы жақындаған белгісі. Анау Европадағы еңбек елінің, бұқараның да революция жолындағы тартысы бұдан әрі үдей түседі деп санау керек! – дей отырып, бұрын Абай естімеген жаңа бір сөзді Павлов айқындай ұғындырды.

– Патшалық әкімшілігі әлсіреді. Бұрын нелер сене алмай жүрген күдіктілер енді революцияға сене бастайды. Ал қалың көпшіліктің революцияға сенуі деген сөз, ол революцияның тақау екендігін білдіретін жай! – деген еді.

Павлов әкелген осындай үмітке толы ойлары Абай көңілінің ендігі жүдеу күйіне алыс та болса, өте жарық қуаныш сәулесін салғандай болады. Өзі білген өмір, айналасын қоршаған болмыс, бас қайғысы бар тараптан жиылып, иықтан басқандай болса да, мынау сәулелі қуаныш хабары Абайға таяныш тіректей. Сынып, қайырылып қалған, әлсіреген қанатты қайта жамап, "алысты аңда, қасыңа қадалма! Қияда болса да қуантар дәурен келеді! Соған қарай аласұрған көңілмен, соған алаңсыз иланған ой, қиялмен сергіп көр!" – дегендей...

Абай соңғы бір айдың ішінде өзін анық бір құз-қиядан құлап бара жатқан жандай сезінетін. Табанының астынан жер жылжып кетіп, бұны қайта оралмас қараңғы, меңіреу құз түбіне итеріп жібергендей болады. Тағы бір осы алуандас күйді ойлағанда ол кейде өзін ауыр бір түс ішінде жүргендей ұғынушы еді. Оқта-текте бұл өзін бір үлкен шегі жоқ лай толқынды, қанды судың ішінде жүзіп келе жатқандай аңдайтын. Кейде желі бар, қараңғы түн тәрізденетін ауыртпалық бұны опқалы төніп тұрғандай болатын. Қайғыдан, өмір соққысынан қысылып, қиналған шағында Абай осындай тұңғиық, рахымсыз суық лай, суық дүние арасында өз қуатына сене алмай қобалжиды.

Соңғы айдың ішінде Мағаш уайымы кейде үлкен қауіпке айналып, шошыта бергенде, Абай жаңағы тұңғиық толқынды суды күндегі тірлігінен де кездестіріп тұрғандай көретін.

Павловтың жаңағы әкелген шұғылалы, алтын арай жақсылық дабылын, нұрын Абай жүрегімен өзгеше құптады. Дос көңілге, Павлов басына барынша алғыс айта қабылдады. Көптен күңгірт тартқан көңіліне оралмаған қуаныш аңғарды. Павлов кеткен соң да, Абай жалғыз қалып, өз ішіне жылы, жарқын өмір нәрін құйып кеткен игілік елшісін сезеді. Ол бірде Павлов, біресе оған аты белгісіз қадірлі жандар жаңа дүние, жыл құстары тәрізденеді. Адамзаттың, келер нәсілдердің жаңа қауымдарының тол басы, марқасы. Балғын қуат иесі – бағланы келе жатқандай. Тағы бір кезек Абай көңіліне үміт елес бергендей өз халі орала келеді.

Бұл білген дүниеде, бұл оралған ортада, қазақтың қалың көпшілік қауымында сол жаңағыдай қуанышқа құшақ жая, қуана басқан халық бар ма, қауым бар ма? Ол болса, мен соның қай жеріндемін? – деп бір ойлап кетеді.

Үміт болар тірек іздеп, ойымен алыс, жақынды орағыта болжайды. Әлі дала меңіреу, әлі бұл білген дүние ауыр қараңғылық ішінде. Бұнда туған сәуле жоқ десе де болардай. Сондықтан және де өзін манағы түпсіз, шексіз суық дүние, лай суда жүзіп келе жатқан жан түрінде аңғара береді. Бірақ қараңғыда қайда барарын, қалай құлаш сермерін білмеген шағында, енді алдынан бір жиек жаға көрінгендей болады.

Көлбей жатқан бел ме, бұны күтіп тұрған жағасы жайлау жақсы жаңа дүние ме?.. Әйтеуір алдында енді мақсат ететін өріс бардай. Сол бұған "бері тарт" деп қол бұлғардай, атой берердей байқалады. Тағы бір шақта сол түн мұнары қоршап тұрған қарабарқын, бірақ айқын белдің ар жағынан сіберлеп ақ шапақ білінеді. Тез өзгеріп, түн жиегін түре серпіп, тамаша ашық мамыр айының аспаны білінгендей. Сүттей таза аспанды, кең әлемді таң шапағы сәл қызғылт сәуле нұрлантып келе жатқандай... Міне, Абайдың өзімен өзі болып, Павловтан кейін жалғыз оңаша қалып, ендігі ойына шомғанда қиялы осындай. Бұрын Абай андап көрмеген асыл әлем аңғарын болжағандай болып еді.

Абайдың Мағашты алып елге жүргелі жатқанын естіп, бұған амандасып қалғалы кәрі достарынан Сейіл, Дәмежан келіпті. Күйлері нашар болса да, суық күннің аязына, қақап тұрған үскірік желіне қарамастан, ар жақтан, алыстағы Затоннан желге қарсы жаяулап жүріп, Сейіт, Сәмен екеуі бастап, бес-алты жұмысшылар келіпті. Абай өзінің әр кезде дос көңілмен кездесіп жүретін бұл адамдарын жақсы қабыл алды. Сейіл, Дәмежан келісімен Абай Баймағамбетке білдіріп: "Мол қылып ет ассын, қымыз әкелсін. Сейілдер бүгінгі менің қонағым болсын!" – деген еді.

Кейін осылардың үстіне Сейіт пен Сәмендер келгенде, Абай бұл жақындарының әдейі сөз байласып, "бір күнде барысайық" деп уәдемен келгенін аңғарды. Шынында Сейіл: "Абай осы күнде реніште көрінеді. Өзіне тірек көрген, ең жақын көретін баласы қаза бола ма деп қауіп етеді екен. Көңілі күпті, қайғы басқан қартқа айналып барады, дейді. Біз талай кезде Абайдың қасында болушы едік, мынау күйінде үнсіз қалмайық. Тым құрса көзіне көрініп, көңіл білдіріп, сәлем беріп шығайық. Абайдың тәуір көретін достары пәлен күні жиналып келіңдер!" – деп, Затонның адамдарына сәлем жолдаған. Дәмежанды Сейілдің өзі ертіп келген-ді.

Бұл адамдар әнеугі оқудағы балалары айтқан тәрізді жайларын Абайға қысқа ғана сараң сөзбен білдіріскен. "Өзі уайыммен отырған жанға біздің мұң, уайымымызды ала барып, айта беріп қайтеміз" дескен тәрізді. Сөзбен айтпаса да, көңілмен танысқан жайлар болатын.

Абай достарының ортасында бүгін көп жайларды таратып айтып, жадырап әңгімелесті. Соңғы күндерде Россия мен Жапония соғыс бастапты деген хабарды қаланың бар халқымен қатар Абайдың мына қонақтары да түгел естіген екен. Жапонияның атын кешелі-бүгінді ең алғаш естіген адамдар да бар. Олардың жері қай жақта, соғыс қай тарапта, қандай теңізде болып жатқаны туралы бұрын естігендеріне қана алмай жүрген Сейіл, Сейіт, Сәмен – бәрі де Абайдан көп жайды қадағалап сұрасқан.

Абай өзі білген жөнін ұғымды етіп, көп әңгімелеп берді. Сөздің түп мәнін ұғынып аңғарып, тыңдап отырғанын Сейіт, Сәмен, Сейіл сияқты адамдардың жүзінен Абай анық аңдады. Олар және өздерінің кей үміттерін сездіріп те қалғаны болады. Абай сөйлей отырып, Сейіттерге Павловтың, Марковтардың ұғындырған сөздері жетіп қалғанын да байқаған еді.

Сейіт пен Сәмен құр қысыр кеңес, алыс дақпырт жайын сұрап отырған жоқ. Олар жұрт айтқаннан арырақ жайдан, Абайдың аңдағаны бар ма, көпке үміт берер сезгені бар ма, соны "қандай тілмен, қалай айтар екен?" – деп, Абайдың аузына қатты қадалады.

Осы алуандас Абайға да, оның қонақтарына да қызықты болған бір жайдың үстінде, жақсы кеңес болып отырғанда, Абайдың үйіне, Дәрменге ілесе ел кісілерінің бір тобы келді. Араларында Шұбар да бар еді.

Абай жаңа келгендермен қысқа ғана амандық білісті де, бұрыннан отырған қонақ достарына қарап, жаңа бір айтқалы келе жатқан сөзіне ауысты.

– Қанша заман өтер екен!.. Жылдар ма, көп жылдар ма, оны болжау өз басыма оңай емес. Менен артық білгендер, алысты көретіндер, орыс қауымының шын жақсы дана адамдары, бәлки, жыл мөлшерін де айтар еді. Әйтеуір бір болжайтынымыз бар! Неғылса осы өздерің біліп, көріп тұрған дүние асты-үстіне келіп, астан-кестен бір өзгереді де жаңғырады. Одан арғы заман, сендердің ата-бабаң, арғы-бергі әруағың аңдап, болжап білмеген бір өзгеше заман болады! – деп Абай тоқтағанда, үйде бұрыннан отырған қонақтар өзгеше таңырқап, аңыра қарап қалыпты. Олардың кейіске, ренішке толы әжімді жүздеріне қазір бір сәтке ашық сәуле түскендей, қуанышқа сүйсінген елес білінеді.

Абай өзі айтқан сөзінің әсері қаншалық күшті болғанын маңайында отырған Сейілдің, Дәмежанның, Сейіт пен Сәменнің – бәрінің жүзінен анық аңдады. Олар жым-жырт сілейіп қатқан қалпында тегіс езу тартып, көздері күлімдей түсіп, Абайға алғыспен: "Аузыңнан айналдық" дегендей сүйсіне қарап қапты. Бұлар ғана емес, Абайдың төменгі жағында немесе қарсы алдында мол дастарқанның қарсы жақ шетіне жағалай келіп отырған Дәрмен, Баймағамбеттердің жүзінде де жадыраған жай білініпті.

Баймағамбет болса, талайдан жабығып кеткен уайымды Абайдың қазір сәл сейілгеніне, жабы боп кеткен көңілі көтеріліп отырғанына риза. Ол Дәмежан мен Сейілге де алғыс айта қарай түседі.

Дәрмен Абайдың ендігі ойларын өзгеше бір таңырқап, тамашалай тыңдап қапты. "Бұ да бірталайдан кемел кеудесіне жиылып келген қасиетті ойы екен-ау. Оқтын-оқтын айналаның, ор сананың тұманын айықтырып, білмесін білдіріп, көрмесін көргізіп, осындай нұр сәулесін төгетінің бар-ау, қайран Абай аға!" – деді. Сол алғысына жалғас ақынша қатар жарысқан көркем бір бейнені өз ішінде күйлеп, ойлап кетті.

"Абай да бір шөл сахараның диханшысы. Өмір бойы дән кеміп, жақсылық, жарық ұрығын көміп келеді. Рас, онысынан бұл күнде не зәулім тоғай, не қалың нәубет жеміс, бидай өсіп-өніп тұрмаған-ақ шығар. Бірақ сонда да сан жерде, талай жүздеген, мыңдаған кеуделерде асыл өсиеттерің қалып жатыр-ау, әз аға! Артында қалар ұрығың мен ұрпағың сол осы мынау отырған жұрттай әркімнің жүрегіне, санасына егіп кеткен дәнің болар-ау!" – деп ойланды.

Үй іші Абайдың аузынан жайшылықта айтатын сөзден басқаша, бұрын әсте естілмеген әңгіме шыққанға жым-жырт ұйып, тыңдап қалған екен. Әлдебіреулерінің таңдай қағып, тағы біреуінің тамсанғаны да білінеді.

Абай өзінің сырт жағында жайғасқан көп кісіні түгел байқаған жоқ еді. Әлде бір әзірде сөз арасында сәлемдерін алғанмен, сырт жағында отырғанның бәрі қазір есінде жоқ болатын. Енді сол ұмытып кеткен адамдарының арасынан Абай ұнатпайтын, әрдайым бұған суық тиетін, аса мәлім бір дауыс шықты. Ол – Шұбардың даусы.

Көп кезде Абайға қаратып сөйлеген сөзін күлкі араластырып айтатын Шұбар, қазірде де сол дағдысын бастапты. Үй ішіндегі барлық жан Абайдың айтқанынан қуаныш, сенім, жақсы бір елес сезгендей болса, мынаның үні сәл мысқыл, ажуа аңғарын танытқандай. Ол тегі қатты сөйлейтін. Сол дағдысымен күле түсіп:

– Абай аға, біреулер ақырзаман болады десе, сіз жақын заман, жақсы заман болады дейсіз. Ондай жақсылығыңыз анық болса, болды-болды өзі тез болса екен! Соны айтып бересіз бе? Тым құрса осы отырғанымыздың бірде-біріміз көретін жақсылық тақау ма? Өзін бұл жүрген тіріміздің көретініміз бар ма тегі, жоқ па? – деп, жұрт күлмесе де, өзі саңқылдап күліп алды.

Абай бұның келгенін ұнатпаған қалпында, күлгенін де жақтырмады. Оның сөзіне жауап берген жоқ. Бұрылмай да, елең қылмай қойды да, Сейілге қараған бетінде басқа бір жайға ауысып, әңгімелесіп кетті.

Осы мәжілістің тарқауы ымырт жабыла болған еді. Көп қонақты соңғы шайға қандырып, Баймағамбет пен Дәрмен шана жегіп, жан-жаққа жөнелтіп салып, іңір бола бере үйде жалғыз қалған Абайдың қасына екеуі қайта келді.

Дәрмен пештің қырында тұрған үлкен жарық лампыны жағып, Абайдың алдындағы үстелге әкеп қойып жатып, Абайға бүгін күнұзын көкейінен кетпеген бір жайын айтты. Өзі орнығып, жайғасып та отырған жоқ еді. Бір тізелеген қалпында Абайдың төменгі жағынан орын ала тұрып, Абайдың жүзіне аса жақын жан жүзімен өтініш ете қарады. Қиылған мұрты әсем ширатылған. Ойлы өткір көзінде Абай әрдайым қызығып қарайтын тынымсыз, сөнбес от бар. Ол Абай жазбай айыратын шабыт шырағы тәрізді. Дәрмен қазір сондай бір жалын атып тұрғандай. Ол осындай кезінде Абайдан не тілесе де алатын. Қандай жайды сұраса да, Абай оған тиянақты жауап айтпай қала алмайтын. Сол Дәрмен күні бойы зорға сақтап келген өтінішін осындай оңашалық шаққа жете бере айтып қалды.

– Абай аға, күні бойы көкейімнен кеткен жоқ. Бағана Сейілдерге өзгеше бір жайды айтып тоқтадыңыз ғой. Шұбар сұрап қойған соң, біз тартынып қалдық. Бірақ жаңағы Сәмен де айтып кетті, менің де көкейіме келіп қалып еді. Сол айтқан заманыңыз қашан болатын заман? Біз болмасақ, тым құрса мынау қазіргі жеткіншек бала-буындар соны көре ме, жоқ па? Осы жүргенімізде сол атаған жақсы заманыңыздың шет-жағасын болса да көріп өлетініміз бар ма, жоқ па?! – деді. Ағаға бар шын сырымен жабыса түсіп, өтіне қарап қалыпты.

Абай сәл ойлана қалды да, жауап айтты.

– Бала буын ол заманды, әлбетте, көреді. Ал бүгінгі ес білген үлкенді алсам, тағы бірнеше жандар жетер. Оған жақсы да жетер, жаман да жетер, бәлки! Әрине, жақсы жақсылығымен, жаман өзінің жамандығымен жету себепті, әрқайсысы өзіне тиісті орайын алар. Мен айтсам, сен сол заманға жетсең екен деп тілер едім. Тым құрса сен жетер болармысың! – деп, соңғы сөздерін әлденеден қалтыраған үнмен айтты.

Дәрмен Абайдың қазір қатты құбылып, шұғыл өзгерген, жыламсыраған үнінен сезіктеніп қалды. Енді жалт етіп бір сәтке Абайдың жүзіне қарап еді. Саналы көздерін алға қарай ашық қадап отырған әз ағаның екі көзі мөлтілдеген жасқа толы екен. Бұл сәтте мынау жүзде Дәрмен жасты да, қасіретті де және жарқын сәуле нұрландырған елесті де аңғарды. Мейірлі жас, у жас емес, қасиетті жанның көреген көзінен шанда бір шығатын игілік жас есепті.

Келесі күні таң сәріден тұрып, түн ортасынан бері қайнатылған шайды ішіп алған Абай, Дәрмен, Баймағамбет үшеуі пар жеккен кең шанамен базардың сыртындағы Мағаш жатқан Сүлейменнің екі қабат қоңыр үйіне қатты жүріп келген еді. Дәл осы кезде бұл қорадан бес-алты шана бірі артынан бірі жіті жүріп, шыны қарды шықырлата шақырлатып, шыға-шыға берісті. Ең соңғы шана қалың кесек киізбен қапталған. Үстіңгі жағы және де бөлек бір кесек киізбен қымталып қоршалған екен. Бұл – Мағаштың шанасы.

Абайды аңғарған жолаушылар тоқтамақ болса да, Абай дауыстап, қаланың сыртына, ел жаққа қарай қол сілтеп, "бөгелмей тарта беріңдер!" – деп бұйрық етті.

Ауру Мағашты ортаға алған жеті-сегіз шана, әлі оянып болмаған Слободканың қоңырқай, көп кедей үйлерінің жанымен, қаланың сыртына қарай шұбатылып тарта берді. Күн бүгін де қатты аяз екен. Тағы талай күннен толас таппаған, ақыра үскірген сұмдық суық. Өтімді жел өкіре соғып тұр.

3

Биыл күз басынан реңі жаман болған қатал жыл, қыс аяғы тақап келсе де, ызғары қайтпай, қатты аязды боп қақап тұр. Жақсы жыл болғанда бүгінгідей марттың ортасында күн жылынып, жер қарая бастаушы еді. Қазір ондай жақсы күннің елесі де жоқ. Әлі де

қыстай соққан ақ боран ақ даланы жұмыртқадай, қалың сіреу қарға толтырған. Елге жұт араласты. Соңғы күндер мен жұмалар емес, кейбір күйсіз көпшілік ауылдарға биылғы қыстың қысыл шаңы декабрьден-ақ білініп еді. Содан бері жұт жылының көп пәлесі мен апаты, жоқшылығы талай елдердің қалың топтарын қатты жүдетіп тұр. Қолдағы мал пішенін тауысып, енді аштыққа ұрынып, ауылда тұрып өліп жатыр. Қоралар толы қатып, серейіп қалған, кей бұрыштарда үйіліп қойылған қойлардың өлігі. Арықтан тұралап құлаған сиырлардың өлексесі де көп. Қыстың қаттылығы соңша, жұтқа әсте мойымайды дейтін түйенің өзі де аса қатты жүдеген, жадаулыққа түскен. Бірақ әйтеуір түнде жылы қорада жатса болғаны, таңертең қыстау-қыстаудың маңына бытырап тарап, қалың қарда өзіне болымсыз да болса талшық іздейді.

Көзге ілінетін ұзын шидің басы, селдір қамыс болса немесе анда-санда кездесетін тікенді шеңгел, қараған басы кезіксе, соларды сыдырып жеп, үзіп-жұлып талшық етіп, көпке төзіп келе жатқан түйенің ірілері ғана. Қалың қарды бұза алмаған бота-тайлақ, кәрі түйе, қатпа іңгендер қыс аяғына зорға жетіп, ауыл-ауылдың жанында теңкие созылып, өліп жатыр. Қалайда "мал баласының ең төзімдісі түйе" деп, мал баққан қазақ атаулы алғыс айтып еске алады.

"Атан алты асаса тояды" деген емес пе, түйе жарықтықты айтсаңшы! Адамға салмағы, ауыртпалығы аз мал жалғыз ғана түйе ғой!" – деген сөзді биылғы қыс жұтқа ілінген елдің бәрі ауызға алады. Қолға қараған арық тоқты, тай-торпақ бар ауылда да әлдеқашан өліп біткен. Жыл жақсы болғанның өзінде уайыммен шығатын ондай арықтарды иелері бұрынғыдай күткенді қойған. Азғантай болса да шоп, сабанын қолға қарап қалған күйі тәуір, ажары жақсы малына ғана арнап беретін. Әр ауылдың, әрбір үйдің қолында ұстап отырған ат лауынан басқа жылқы баласы отарда, қостарда. Көп елдер, ауылдар қолдағы малынан ажырай бастаған сайын сол алыстағы жылқыны ауызға ала береді. Тым құрса сол аман болар ма еді деп үміт етеді.

Өзге малдан жылқыны да қыс қысымшылығына төзімді деп сенетін жұрт, оның қасиетін айрықша атайды.

– Жылқы жұтай қоймаушы еді.

– Тек жерде шөп болса болды, қолтығынан, қабырғалығынан көміліп, қарды қазып, шөпті өзі тауып алып тұратын қасиеті болушы еді, соған сенелік! – деседі.

– Жылқының өзге малға бітпеген қасиеті тағы бар. Ол – ақ боран, дауылдатқан үскірік аязда қардың астынан шөп тапса болды, ықпай, жылжымай бір орында тұрып алып жей беретін де болады! – дейді.

– Жылқыға қандай мал тең болсын. Оның балта-шоты қолында емес пе! – деп, тұяқты жылқының тебінге төзімді, мықты екенін тағы да еске алысады. Бірақ биылғы жыл – арқада сол жылқыға да қатты қаза әкелген ерекше ауыр жыл болды.

Таудағы ел, ойдағы ауылдар мен қорықтағы көп елдер, қалың ауылдар бірінен бірі хабар алып, ұдайы жай-жөн сұрасады. Қазір марттың ортасында сол жаңағы барлық өлке, өңірлердегі жаңалықтардың ортасына бірдей жайылған қазалы хабар бар. Бар елдің отардағы қос-қос жылқыларына өлім араласыпты дейді. Жазғы жайлау "Сырт" дейтін өлкеге кеткен қостар жылқысын боранда тоздырып, ықтырып қырып алыпты деседі. Жарға құлап, опқа түсіп, қалың жықпыл, қиын тастар арасында бытырап, босып, адасып өліп жатқан мал көп дейді.

Мың жарым жылқы, мың екі жүз немесе мыңға тақау жылқылы пәлен ауылдың қосы, түген ауылдың отары қазір көп жылқысын өлтіріп, үш жүз, екі жүз елу ғана жылқы ұстап қалғаны бар. Оның да күні ақырет күніндей. Қыс аяғы созылса, мүлде құрып бітіп, құр қостың өз басы ғана қалуға мүмкін! – деген сөздер естіледі.

Бұл малдың жайы болса, қазақ сахарасында биылғы қыста адамның күйі де сондай ауыр, қорқыныш екен. Мал күтімімен арып-ашып жүдеген еркек-әйелде рең жоқ. Суық күн беті-қолын қарыған, жүздері қарайған, қиын кешу жол кешкен, шаршап-шалдығып, жабы болған жандар тәрізді. Күнұзын далада, қатты аязда күрек аршып, малға талшық бола ма деп, бұта-шеңгел, қамыс пен ши қырқумен жұмалар, айлар кешірген әйелдердің жүздері бар реңінен айрылған. Ерте әжім түсіп, қолдар күс болып, ерні-беті жарылып, өзгеше сұрықсыз болып кеткен адамдар көп. Ерде де, әйелде де қысқы киім жылы болмағандықтан, жел кеулеп, суық өтіп кеткендер бар. Сұлу қалпынан, балғын мүсінінен осы бір ғана қыс ішінде азып, ажырап, қазір неше алуан ауруға ұшырап, төсек тартып жатқан жандар да мол. "Жұт жеті ағайынды" дейтін қазақтың мал баққан шаруалары қазір отыннан да жүдеген. Азық, астан тарыға бастаған. Жолаушылап қалаға, базарға айында, аптасында барып, керегін алып отыратын ел, тағы бір тарап күйзеулікке түсті. Мінетін көлік болмай, арып-ашып қырыла бастаған соң жаяулық, көліксіздік тағы бір тың дерт болып басқа түсті.

Жүргінші аз болғандықтан, ақ боран, қалың қар аспан-көкті құрсап алғандықтан, қала мен елдің, ел мен елдің, ауыл мен ауылдың қатынас-араласы үзіле бастады. Әр сайдың, саланың, адыр-шоқының жылғасын, баурайын паналаған жеке-жеке қыстаулар қыстығүні інде қалған әр сайдың суырындай болды. Өздерінен өзге тірлік дүниесінен үзіліп қалды. "Балапан басына, тұрымтай тұсына" деген кез жетті.

Үйдегі азығы түгел біткен, күн көрер талшығы, тірек етер бірлі-жарым қарасы түгел таусылып, әбден тұралаған кедей шаруалар енді амалы құрып, жас баласын арқалап, әлдекімнен жәрдем іздеп, шұбыра бастағаны да байқалады.

Осындай көпті жүдетіп, ықтыра бүрістірген қатал қысты "аққоян жылы", "апат жылы", "естен кетпес жұт жылы" деп, ел марттың ішінде-ақ аһылап отырып, аңыз ете бастады.

Көптің көрген кері мен қазасы соңғы бір күндерде Абай аулынан шыққан қостың басына да орнаған еді. Күздігүні Мағаш, Абай, Кәкітай болып қосылып және бірнеше малы

шағын, бірақ көңілі жақын көрші ауылдарын қосып, жеке бір қос жылқы құраған да, отарға шығарған. Бес жылқышы, бір бақыршы, алты азамат мың екі жүз жылқысы бар қостың бақташысы боп шыққан. Жүрген жерлерінде пайдасы тиер деп, қос ағасы Алтыбай өздерінің қосын Абай қосы деп атандырған. Қыс тақаған кезде "шөбі жаз күні шүйгін болды" деген дақпыртты естіп, Алтыбай өзі бастаған қосты ойдағы көрші ел – Қызылмола болысының Ажы дейтін руының жеріне апарып жая бастаған. Өздерінің жылқысы аз, қар астында қалып жатқан ен жерді Ажылар Абайдан қызғанған жоқ. Сонда да Абай Ажының ауылдарына сәлем айтып, ен жерлеріне қостаған жылқыны жайғызуға рұқсат сұраған, ол елге ақы төлейтін болған.

Жылқышылардың айтуы бойынша, Ажының жерін пәлендей семіз аттың, айғырдың майына майлап алған. Февральға шейін қыс қатты болса да, Ажының азғана жерінде бір қос жылқы азын-аулақ талшық тауып, күнелтіп келіп еді. Бірақ февральдің ортасына жете бере ол жақта да қыс қатты боп, жұт жағалап кеп, араласып қалды. Жылқының жайылымы бітті де, мал жүдей бастады. Ішінара тай-жабағының, құнан-байталдың тұралап, көтеремге айналғаны бар. Нашарлап, аязды суықты көтере алмай, екі-үш жабағытай бір күнде өліп те қалған еді.

Бұған жалғас тағы бір үлкен қорқыныш қосылды. Соңғы күндер жауын аралас қар жауып, жер мұзға айналды. Содан бері түн асқан сайын бес-он биеден іш тастау басталды. Бұны көре сала Алтыбай Ажының жерінен қайда болса да қаша көшу жайын ойлап еді. Елден келген Кәкітай: "Жылқыны не де болса қайтадан Байғабылға, Ақшоқыға қарай жылжытып айдап көшуге" бұйырды. Осыдан кейін бір ай бойында, жаңағы қысымға түскен Алтыбайдың жылқысы бауырдағы Абай аулын бетке алып, Қызылмоладан қайта көшті. Алтыбай алдағы жерді аңдап отырып, тынымсыз қам ойлап, көші-қонды өзі басқарды. Бірақ бұл шақта тірі қалған жабағы атаулының құйрығы ұзарып кеткен. Тегінде шаруаға төселген адамдар осындай қосқа келгенде қалың топ жылқының жайын жабағының райынан аңдайтын.

Отарда, қостап шыққан жылқы ішінде жүрген жабағының құйрығы келте, шолақ болса, қосты тыңнан көрген кісі ең алдымен осыны атайтын. Мал иесі болса, жылқышыларға ырзалық білдіріп, шүкірлік етеді. "Жабағының құйрығы шолайып кеткен екен, толайым жылқы күйлі болар" десуші еді. Ал бүгінгі Алтыбайдың қосы болса, жабағы ғана емес, тайдың да құйрық-жалы, кекілі келеңсіз боп ұзарып, түксиіп өсіп кеткен.

Көп жылқының жал-құйрығы ұйысып, тікен, ошаған атаулыны жабыстырып алған жайы да көп. Жақ жүндері тікірейіп ұзарған, үлкен жылқылардың сүйектері де адырайған. Сіңірлері шодырайып білініп, мал реңін мейлінше бұзған. Қазір Алтыбай қосында семіз дерлік бірде-бір жылқы баласы жоқ. Айғыр да арыған, атта арса-арса болған. Жүні-түгі жайын малдай жалпылдап кетіп, өздері іш тастаған, әбден жүдеген сақа биелер де борша-борша болған.

Осы қос жылқы өз мекеніне қарай жылжығалы күн санап, түн асқан сайын өліп, кеміп барады. Жол бойы төгілгендей шашылып, ақ боранға көміліп қалып жатыр. Не де болса мекенімізге жетеміз деген ниетпен Алтыбай күн сайын тың бір айғырға, бедеу биеге мінеді. Санаулы қоңы бар деген атқа кезектеп мініп, қостың алдына өзі түседі. Өзге жылқышылар бұның бетімен, ізімен арттағы жылқыны кезек ауыстырып, алдыңғы тобын іріктей отырып, қалың топты жүргізіп көреді. Ұдайы қар бұзуға шыдамайтын болғандықтан, қосты бастайтын алдыңғы топ айғыр үйірін, аттар тобын жылқышылар Алтыбайға айта отырып, жиі-жиі ауыстырып, алмастырып жүреді.

Сонда да қар астынан шөп шықпады. Күздігүнгі мұзды жауын сіреу боп ұстап қалған көк тайғақ шығады. Күндер бойы айықпаған аяз мандайын қарыған жылқы тебінге бар күшін салады. Сонда да қолтығынан келген сар қарды аршып қазған шағында азғантай талшық шоп таппағанда қатты титықтайды. Екі күн жол жүретін салт аттының сапарына Алтыбайдың қосы айға жуық мезгіл кешірді.

Енді бауырдағы Абай аулына тақап келген кез еді. Жымба, Итжон дейтін, қары қалың болса да, тобылғылы шұбары бар, кейде шилеуіті бар бір өлкеге жеткен-ді. Күндізгі жылқышылардың үстері сіреу болып, тоңып, жадап келді. Аяқ Жымбаға жүдеу қостарын тігіп, жас жылқышылар бой жылытып алмақ боп, кеш батар алдында аттан түскен. Алтыбай оларға: "Іңірге шейін тыным алып, ес жиыңдар, бой жылытыңдар!" – деген. Жас жылқышылар қостан жылынып шыққанша өзі баға тұрмақ болды.

Сонымен, шұбырған жылқы қостан ұзаңқырап, Қашама, Белсу дейтін қоныстарға бет беріп, батысқа қарай жылжып бара жатты. Күндізгі жүрістен, қалың қардан, айнымас қатал аяздан қажып-талған Алтыбай сұр айғырдың үстінде білегіне құрығын сүйреткен қалпында, қара сеңсең тымақ киген ауыр салмақты басын төмен алып, қалғып келе жатты. Бір мезетте оянып алып, қайта қалғиды. Аштығы жеткен, шаршауы, қажуы асқан Алтыбай ат үстінде аз мызғып-қалғудың өзінде ұдайы бас шатастырып, қайталай беретін бұлдыр бір түс көреді. Түсінде бұның қыс бойы көрмеген әйелі – момын, жыртық киімді, жүдеу түсті Іңкәр күйеуіне жаны ашып, қамқорлық етеді.

"Шаршадың ғой! Жаурап біттің ғой, ұйықтасаңшы... Ал төсек жайып қойдым, ұйықтай ғой, тыныға қойшы!" деп, Алтыбайға жаны ашиды. Бұның қазіргі бар өмірден, тірлік дегеннен тілерлік ең бірінші тілегі – ұйқы, сәл ғана демалыс туралы Іңкәр дос бейілін білдіреді. Ат үсті, ұзақ уақыт беймазалығы Алтыбайды талай күйге көндірген.

Үнсіз, жым-жырт Алтыбай өзінің жайын ойлағысы да келмейді. Ойлайын десе, сол ойының ұшығына жете алмайды. Жаман үйінде, жыртық шоқпыт төсекте, қатын-бала қасында тыныштық алып жату деген Алтыбайдың қысы-жазы қолына түспейтін арманы тәрізді.

Алтыбай түнгі жылқыға жуас ат мінеді де, қараңғы шақта, үнсіз шұбырған жылқылар арасында бұ да үнсіз қалғып-мызғып, ат үстінен көз шырымын алып жүре беретін. Қазірде сол күйде келе жатқан Алтыбай дәл соңғы шақта еті тітіркеніп, сескеніп оянады.

Шидемінің сол иығы тозған жабағыдан істелген. Әрдайым қарсылай соққан қалың жел осы иығынан ең алдымен білінуші еді. Енді оянса, жел қатты өрекпіп соғып, дауылға айналып барады екен. Көзін ашса, жаңа ғана жарық күн әп-сәтте мұнарта қарауытып, күңгірт тартып барады.

Алдынан ешбір дүние көрінбейді. Аппақ түтек енді қоңыр көкшіл, меңіреу күңгірт реңге ауысып, қарсылай соғып, құтырып кетіпті.

Құйындата борандатқан қыстың үскірік дүлей ақ бораны басталыпты. Алтыбайдың өнебойы тоңазып қалған екен. Енді ол сілкініп бой жиып, атын тебініп көріп еді, еті ояздаған және күнұзын ішіне бір тал шөп түспеген сұр айғыр барлығып қалған екен. Жайшылықтағы жүрдек-жылпос айғыр енді сәл тепеңдеп, жіті жүргісі келгенмен, тез ғана басылып, әлсіреп тоқтады. Алдында, айналасында жылқының қаншасы барын көре алмай тұрған Алтыбай, енді өзі бағып жүрген қалың қос жылқыға қыстай мәлім болған қатты айғайымен атой салып, дабыстап белгі етті. Дәл осы сәтте ақ түтек боранның ішінде бұның өзіне қарай қаптап бет қойып келе жатқан қалың топ жылқыны көрді. Алтыбай ендігі көрген жайын аңдай бере, шошынып қалды. Өзге соры жетпегендей күні бойы қажып, жүріп келген жылқы жөнді нәр татпаған аштығының үстіне мынау боранға шыдай алмай, ығып жөнелген екен.

Мезгіл болса күндіз де емес, қасында серік жылқышылар да жоқ. Азғана әл-ауқаты бар, әзірге аман болып келе жатқан жылқы атаулы, енді осы бір боранның зәрінен көрмегенді көруі мүмкін.

"Есіл мал, не күйге ұшырарсың! Мынау ақырған пәле, сұмдық суық қай қазаға апарып соғар екен!" деген үлкен қауіпті ойлап алды да, Алтыбай енді бойында қалған бар қуатымен осы түннің әлегімен алысуға бекінді. Сойылын көтеріп, әлсін-әлі айғай салып, қалың топ жылқының арасына кіріп, қайыра тоқтатудың қамына араласты. Көп жылқының басқа тобы қай жерде, қалай беттегенін Алтыбай айыра алмайды. Тек аңдағаны, өзінің үстіне келген жылқының алдында Абай үйінің Бәйге жирен айғырының үйірі екен. Соған ілескен тағы елу қаралы өзге жылқы бар. Жиын шамасы жүзге тарта жылқы екен. Қыс бойы әрбір қиын күндерде қос жылқының алдына түсіп, қар бұзып, ауыр тебін тебумен болатын осы жирен айғырдың үйірі еді. Өзге топтан жүдеулігі басымырақ биелер, құнан-дөнендер және де осы топта көбірек болатын.

Қазір осы топ жылқыға ерген өзге саяқ жылқының да ішінде күйлісі жоқ. Бар малдың басы есепті еті тәуір жирен айғырдың өзі болса Алтыбайға ұстататын емес. Қолтығынан келерлік қалың қарды өзі бұзып, ілгері тартып барады. Егер жолда аз да болса шөбі бар жер кездессе, қандай қатты боран қақап тұрса да, бәйге жирен айғыр тапжылмай қарды

теуіп тұрып алушы еді. Ол тоқтаған жерде үйреншікті дағдысы бойынша барлық үлкенді-кішілі үйір де түгел тоқтап, тебінге кірісетін. Қалың жылқының алдында жүретін бұл топ тоқтағанда, өзге бір қос жылқы да тура қалып тебіне бастайтын.

Алтыбайлар биылғы қыста сан рет жылқы малының қасиетін көрген-ді. Боранның қанша соғары белгісіз, көп жылқы ыққанда талай қауіп-қатер бірге туады. Ыққан жылқы алдында жар болса, үлкен опқын болса немесе ащылы сор болса, сондайларға құлап қырылып қалатыны болады.

Қатты дауылды боран күндері жылқыға қасқыр араласатыны да бар. Ыққан жылқы көбінше шоғыр тобымен жүрмей, бөлініп бытырап, тоз-тоз болып қаңғып кетіп, талай күн таптырмай қоятыны тағы мәлім.

Сол бетінде аш-арық, көтеремге жуық көп жылқы қайтып үйірін де, тобын да таппайды. Ақ далада осындай борандардың соңынан сансыз көп өлексе, жемтік далада қалатыны болады.

Бүгін қандай апат төнгенін Алтыбай әзір анық болжай алмаса да, жирен айғырдың үйіріне ілесіп келе жатып аса қатты қауіп ойлады. Ең үлкен қорқынышы, қазір Алтыбайдың астындағы сұр айғыр болдыруға тақау. Ендеше, ыққан жылқыға бұрынғы әдеті бойынша ес болып, дауыс беріп, өзіне таман қара тарттыруға мүршасы жоқ. Аз уақытта бұл топтан қалып қоятын аңғары бар. Қоста қалған жылқышылар жетсе бір тыныс болар еді, бірақ олардан әзір белгі жоқ. Ыққан жылқыға алғаш кездескеннен бері қарай Алтыбай дамыл алмай айғай салады. Бір жағынан "жылқыға ес болсын, боранда қасқыр торып жүрсе, айдын болсын" дейді. Әдеттегі дауыстан ұзақ етіп, зор етіп, бар пәрменімен айғайлайды. Зор үнін ырғалта созып, "уахахау", "ой-hайт!" деп тұрып, ышқынған желі ғана шулаған далаға жалғыз айғайын созады.

Алтыбайдың мөлшері, долбары бойынша қазір жылқы қостан қиыс өтіп бара жатқан тәрізді. Енді біразда бұлар ыққа қарай өткен соң қос жел жақта қалады. Оған жалғыздың айғайы түгіл, аспан жарылып, дүние ойран болса да, мынау сұмдық соққын ішінде түк те дыбыс естілмейтін болады. Боран анық дәулескер, қатты дауыл, ақ түтекке айнала берді.

Күн батқан болу керек. Айналада ұйытқып, ысқырып соғып тұрған қарлы түтек қаракөктеу тартады. Қостағы жігіттердің боранды аңдағаны болса тек оянып, атқа мініп, шапса керек еді. Осы жайларды еске алған, түн тақаулығын сескене ойлаған Алтыбай әлі де тынымсыз айғайлай береді, тамағы жыртылардай, қажымас даусы қарлығып бара жатқандай. Бірақ өзі мен алдындағы малын ықтиярдан тыс жылжытып әкетіп бара жатқан қатал суық күштен үркіп келе жатқан Алтыбай, әлі де дамылсыз айғайлай береді. Бәйге жирен айғыр бақташы иелеріне бағынып, айғайына құлақ салып жүретін қалпын қазірде ұмытпаған тәрізді. Жүрісін шапшаңдатпай, жылқышының айғайы өзінен алыстаңқырап, үзіліп қалып бара жатса, үйірінің алдында сәл тоқталаңдап немесе өте ақырын ғана ілбіп, жылжып қалады.

Әлі түгел тұралап, тұрып қалмаған сұр айғырмен Алтыбай көп жылқының сүрлеуіне ілеседі. Аяғанмен айла жоқ, аялдар тағы дәрмен жоқ. Боран қатайып, суық аяз үскірігі басымдай түсіп, асқынған сайын көп жылқыдан үзіліп-үзіліп қалып жатқан арық жылқыларды қамқор жылқышы санай түсіп, белгілеп келеді. Оларға ендігі қалған тірлік өзі де зорлық, азап екенін Алтыбай ұғынады.

Кейбір кәрі бие, қартаң ат, арық құнан-байталдар ақырын келе жатқан Алтыбайдың көзінше алдыңғы қарауытқан топтан жырылып, қатып тұрып қалудың үстіне, сол арада не шөге жығылып немесе бүйірінен опырыла құлайды. Құлағандары аяқ сермеп, қайта қимылдап, қыбырлауға келмей, тек жансыз бір ағаш аттың құлағанындай серейе, қата құлап жатыр.

Көп уақыт өтті, арттан қуған жылқышы болмады. Алдағы жылқының дәрмені бары тоқтар емес. Қандай сорына, бейнетіне барады, мәлімсіз, әлі жылжып барады. Оқта-текте тұрып қалып, құлап түсіп жатқан арық-аштар әлі де таусылған жоқ. Алтыбай алдағы топтан үзіліп, жырақта қаларлық жайы да бар еді. Кейде жаңағыдай құлаған арық жылқылар бұның ендігі қозғалысында өлімнен тізілген қадау-қадау белгілер тәрізденеді. Ышқынып соққан ақ боран алысты түгіл, жақынды да танытар түрі жоқ. Алтыбай қар мен боран арасында көп жүріп үйренгендіктен, кейде жай адамның көзі көре алмастай жайларды байқап қалады.

Ұйытқып соққан қалың қардың ұшқыны, Алтыбайдың аңғаруынша, кейде сойыл салым жерді көрсетпейді. Бұны ағызып әкетіп бара жатқан ақ теңіздің түбі тәрізденіп, анда-санда болымсыз алаң байқалады. Төгіліп, ұйытқи қоршап, орап жатқан қар селі бір сәтке әлденеден сиреп, жұқалаң тартып, жыртыла қалады. Сондайды қадағалап, бағып, аңыстап келе жатқан Алтыбай ақ түтектің жаңағы шелі жыртыла берген кезінде, алға қарай айғайын да шырқатады. Қанша екені білгісіз, әлі жылжып бара жатқан қаракөлеңке тәрізді қайран малдың қарасын да көріп қалады. "Неге Бәйге жирен тоқтап көрмейді? Не болды бүгін сорлыға. Әлі күнге табан астынан тоқтап тебер талшық болмағаны несі? Өртеніп пе еді жаздыгүні бұл қуарған дала?.." Алтыбайдың қатты қамыққан көңіліне әралуан үзік-үзік ауыр ойлар келеді.

Бейнебір аш айдаһар барлық осы өңірдегі жан иесін өзіне қарай суық сұмдық лебімен сорып бара ма? Барған сайын аспан шулап, айнала ысқырып, бір үскіріп, бір ышқынып соғады, құтырына бүлінеді. Сол сорып әкетіп бара жатқан ажалдың, айдаһардың суық лебі – өлім демі өктеп тұр. Бәйге жирен айғыр сол ажалға амалсыз, тоқтаусыз өзі ұмтылып, ентелеп тартылып барады.

Алдындағы қалың қостан қалған аз жылқы, қадірлі малға Алтыбайдың жаны ашығаны сондай, кейде тамағына толқып келген өксік сезеді. Кеудесі дірілдей түсіп, күрсіне дем алады. Сұр айғырды тағы да тебініп қамшылап, дабыс салып, алдағы малға жетуге ентелейді. Дәл осы тақта, екі жағынан ағындап, борандатып, көрінер-көрінбес болып бір көк мұнар оза жөнелді.

Алтыбай айғайлап келе жатса да, одан қаймықпаған қалың қаскөй топ шабуылға кіріскен еді. Аты жүре алмай келе жатқан Алтыбай айғайымен сәл ғана сескендіріпті. Болмаса, бұның өзіне тура беттеген ағынды әлек сел сұр айғыр мен Алтыбайдың өздерінің үстіне ұмар-жұмар ақтарылатын тәрізді.

Борандата, құйғыта мұнартқан екі сел қақ жарылып өте бергенде, Алтыбай тағы айғайын үдетті. Көреген көзі құтырған түннің түнегін де, түтегін де жырта тінткендей болды. Жаңағы тың жаудың бар қарасын аңдап қалды. Жиын саны жиырмаға жуық аш бөрілер. Олар аққан бойында алдағы жылқыға араласа берді. Алтыбай асығып тебінгенмен, сұр айғыр баяғы бір аяңмен малтыққаннан басқаны тапқан жоқ. "Жылқы қайтер екен" деп Алтыбай топ жылқының қасқыр шапқанда жасайтын мінезін тосып еді. Қасқырды көре сала, қауқары бар жылқы баласы бірігіп үн қосып, шұрылдап кісінейтін. Әлсіздерін, жастарын, тай-жабағысын ортаға алып, биелер мен бойдақ жылқылар дөңгелене тұра қап, қасқырды араларына кіргізбеуге қам қылатын.

Айғырлар сол дөңгеленіп тұрған топты айнала шауып жүріп, маңайлаған қасқырға айбар шегеді. Аузын ашып, жер тепкілеп, кейде мойнын ішіне алып, жалын төгіп, ортқи ойнайды, сескендіре қимыл етеді. Үйірі үшін кейде сол қасқырларға қарсы шауып, қан-жоса болғанша жанын салып алысатын.

Бүгінгі жылқының басы Бәйге жирен айғыр өзге жылдарда, еті барда бар жылқышыға аңыз айтқызып, аюдай алысушы еді. Алтыбай енді аңдаса, ыққан, қажыған жылқы баяғысынша бірігіп, алысуға жарамай қапты. Тек бірен-саран ғана әл жиған қартаң биелер мен жирен айғырдың өзінің ғана кісінегені болар-болмас естіліп қалды. Алтыбай жирен айғырдың кісінегенін алты қырдың астынан танушы еді. Бүгін әлі біткен жануарда ондай үн де жоқ. Алтыбай дауыстарын таныған үлкен шабдар бие мен жалпақ жирен бие де тек болымсыз дыбыс бергені болмаса, топтың басын құрайтын дабыл салып, қайрат ете алған жоқ.

Қалың топ құтырған қасқырлар, биыл отардағы жылқыны жеуге әбден құныққан алған қанішерлер. Үш ұялас қасқырлар тобы, үш көк шолақ арланына бастатып, ағыны қатты ақ қаншықтарына ілесіп, Бәйге жиреннің тобына құйындатып кеп араласты. Жылқының дәл осы кезде жеткен жері де бұл малдың ажалын тосқан көрі есепті екен. Бас Жымбаның осындай ыққан жылқыға қатерлі болатын үлкен, ұзын, терең жары бар еді.

Қайрат қылар деген Бәйге жирен алдыңғы тобын тоқтатпақ болып кісіней жүріп, малдың алдын орай бергенде, әлдеқандай бір опқа күп беріп түсіп кетті. Жардың ернеуі мен арғы ойы толған қар, найза бойламайтын обыр, опқының өзі еді. Жирен айғыр жар астындағы опқа салмағымен сүңги құлады. Аш қасқырлардың ең алдында әукесі түскен қартамыс көк шолақ бар-ды. Бәйге жиреннің артынан сол секіре түсіп, айғырдың жотасына алдыңғы екі аяғымен тіреле қалып, алқымын орып-орып жіберді.

Ажалды шабуылдан қорыққан басқа жылқы, енді өздерін бастап келе жатқан жирен айғыр ыршығанда, жаңағы жардан тегіс ытқып, құлай-құлай берісті. "Не қалды, кім құтылды, қалған жылқы қайда кетті?", бәрі де Алтыбайға мәлімсіз. Ол айбар шегіп, жар жағасынан сойылын сілтеп қасқырды шошытпақ боп ұмтылып тұр. Өз жайын ұмытқан. Жар астында жанталасып жатқан жылқысын көргенде, Алтыбай бұл мал бөтеннің малы дегенді ойлаған жоқ.

Қысы-жазы өзінің алдында жүрген, айғайына үйренген, көбінше дегеніне қарай өрген жанды мал, жақсы мал, жылқы атаулы Алтыбайға арызын шағып жатқан ажал үстіндегі достай сезілді. Ол шыдай алмай, сойылын сермеген күйде сұр айғырдан атқып түсті. Жар жағалап, аяғын тіреп тұра қалып, ұзын сойылы жетерлік жерде Бәйге жирен айғырды талап жатқан көк шолақты дәл құлақ шекеден табандап тұрып, қасқайта соқты. Көк шолақ сол сәтте тыраң асып, қазір қырылдап өліп бара жатқан Бәйге жиреннің қатарына құлап түсті. Бірақ қасқырдың тобы соншалық көп, олар кейбіреуі опқа түсіп, қабырғалығынан қарға батып, енді дәрмені бітіп, қимылдай алмай жатқан биелерді, аттарды әр тұста жарып, орып, қан жоса қып қырып жатыр.

Жылқы құлаған опқа Алтыбай бірге түсуге болмады. Ол шамасы келгенінше жағадан ғана айғайын салып, сойылын сілтеген боп жүр. Бірақ алғашқы көк шолақтан басқа қасқырлар сойыл салымға келтірмеді. Жардан түссе, омбы қарда өзі де белшесінен батып, қайрат ете алмас еді. Ал мынау жағада жүріп, айғай салып, айбат жасағанына ыстық қанды татып алған, иісіне масайған аш бөрілердің тобы тоқтар емес, елең қылар емес. Ұзын биік жарды Алтыбай жағалай түсіп, тағы бір жылқының жотасынан басып тұрып, қоңын жұлмалап жатқан ақ қасқырды қарулы қолымен құшырлана соғып, ұшырып түсірген еді.

Осы кезде өзінен жоғары тұста, биік жағада, аты қалған жерде бір арпалыс барын байқады. Енді бақса, болдырып, сілейіп тұрып қалған сұр айғырды бір топ қасқыр алып соғып, тамағы мен шабынан қатар орып, жарып жатыр екен. Алтыбай енді мүлде қарлығып қалған, жыртылып біткен даусымен сыбырлай зекіп, ақырып ұмтылды. Ол қалың киіммен терең қарды ауырлай басып, дәл қастарына зорға дегенде тақап келіп, айбар шегіп, сойылын көтеріп алғанда ғана төрт қасқыр саспастан сытылып, тайқи берді. Олар сұр айғырды жарып, өлтіріп те болған.

Енді біразда қасқырлар ағыза борандатып, Алтыбайдың көзінен ұзап, жоғалып кетті. Бұл жерде қалған жылқының бәрі де не өлген немесе қыбыр ете алмастай қабырғадан қарға кіріп, қатып тұрып қалған.

Алтыбай енді аңдаса, күн батарда Бәйге жирен бастап, мұның үстіне ығып келген жүз қаралы жылқыдан дәл мынау жерде опқа түсіп, қазаға батқаны – елу жылқының шамасы екен. Қалғаны кеш бойы Алтыбай жете алмай келе жатқанда ыққан бетінде бытырап, тарап, бет-бетімен қаңғып кеткен, тағы бірталайы Алтыбайдың өзінің көзінше түн бойы жол бойында ұшып, жығылып өліп қалған.

Түн әлі шексіз ұзақ. Боран бұрынғыдан да асқындап, алай-түлей қалпында тұр. Аязды суық жаяу қалған Алтыбайды енді ат үстіндей емес, қатты тоңдырып, ығын кетіре бастады. Мал болса анау, қалың қос жылқы, талай жанның жүйрік аты, сауын биесі, бауыры құтты айғыры, әр жастағы бала атаулының үкі таққан, тұмарлаған жүйрік құнан-бестісі – бәрі де бұдырсыз далада, панасыз күйде дүлей желдің сүргінінде опқа түсті. Отқа өртенгеннен кем емес күйік жайда желге шашылды, қарға басылды, өшіп-бітіп жоқ болды.

Осы боран бір күн емес, екі күн емес, анық сұрапылға айналып, алты күн соққан еді. Жетінші күні суық, аязды күн бұлтсыз жарқырап ашылғанда, желсіз тынық аяз боп ашылған-ды. Алғаш боран кешінде Алтыбай үміт етіп, көп шақырған жас жылқышылар Жымбаның жарына жетіп қырылған малдың қар астынан әр жерде қылтиып қана көрінген жал-құйрығын, шала желінген жемтіктерін көрді. Сол Жымбаның биік жарының баурайында әр жерге шашылып түскен Алтыбайдың ескі шидемінің жыртынды жабағы жүні байқалды. Тағы бір жерде көнетоз ескі етігінің ұлтаны, жұлынып жыртылған басы, қонышы табылды. Күләпәра бастырған қара сеңсең тымағының бір құлағы да жақын жерде қар астынан шеті шығып жатыр екен. Отыз бес жасқа шейін өткізген өмірінің дәл он екі жылын қысқы отарға шыққан жылқы соңына ерумен кешіп еді. Жылқыға иесінен бетер иелігі бар жайлы күнді, тыныш түнді көрмеген асыл азамат – Алтыбай жылқышы, биылғы ауыр жылдың ішінде ең бір ауыр қаза тапты. Көп жыл баққан малдың амандығын ойлап, бай малының шетінде құрбан болды.

Кейін жаз шығып, жер құрғаған кезде осы Жымбаның жылқы қырылған жарына келген жүргіншілер ойда жоқ өзгеше бір күй көрген-ді. Жымбаның терең жарына Бәйге жирен айғырдан соң қатар құлаған отыз шамалы жылқы омбыға сығылысып, қабырғаларымен тіресіп түскен екен. Осы бір топ жылқы сол суықта тік тұрған қалпында, қарға батып тұрып өліпті. Көктемде, қар кете бере сол жылқылар сірескен күйде қармен бірге шөге беріпті. Буындары қатып өлген топ жылқы, енді қар кеткен соң да тік тұрған қалыптарында сіресіп, сығылысып тұрып қапты. Жар жағалап кеп көрген кісілер шошына сұқтанып, кәдімгі тірі жылқының үйездеп тұрғанын еске алысқан. Бұл отыз жылқы тікиген бойда қатып өліп тұрған сұмдық бір сурет көрсетіп еді. Март ішінің ақ боран, ұзақ лайсаңы осындай да кер көрсетті.

Биылғы қатты қыстың ауыртпалығы үлкен дерт болып, Алтыбайдың ауылдағы немере інісі Байтұяқтың басына да төнген еді. Ақшоқыда "мал қорасы" дейтін қораның бір бұрышында үш-төрт үй баспана қып отыратын аласа, қараңғы жер үйлер болатын. Соның бірінде Алтыбайдың кәрі шешесі мен үш жетім баланың анасы Жәрия зарлап қалды. Қатар үйшікте, жертөсекте Алтыбайдың ержеткен жақыны, жиырма жастағы қойшы Байтұяқ көптен дерт шегіп жатыр. Бұны да осы сорға жеткізген қатал аяз бен бай малының қамы. Қыс басынан Ақшоқыдағы Ділдәнің қойын жайып жүріп, Байтұяқ ғинуар айында қатты бір боранға ұшыраған.

Бұрын "киімім жұқа, байпағым жыртық, етігімнің жұлығынан қар төгіліп жүр" деген жайын бір аязды күні қатты тоңып келіп, Ділдәға өз аузынан айтып көріп еді. Мағаштың

науқасы есін алған Ділдә малшы жігіттің айтқанын дұрыстап тыңдамаған. "Шешеңе күздігүні қой терісін бергемін, тон илеп тігіп бермесе, өзіңнен көр. Мағашымның уайымы жанға батып жүргенде енді сенің уайымыңды арқалайын ба! Қайтып көзіме көрінбе!" деп зекіп, қайырып жіберген.

Бұл шақта Мағаш қалада. Ауылға енді келеді деп науқасынан шошыған жақындары қатты уайым етіп жүрген кез. Ділдә болса, Мағаш науқасы "Әбіштің науқасына ұқсап барады" деген жақындардың уайымын естіп, ертеңді-кеш қатты уайыммен зар айтып, жылай беретін. Тегінде, шаруаға өмір бойы мүлде бір қыры болмаған Ділдә биылғы жылы "жұт болады, қыс қатты боп кетті", "мал бағу жаумен алысудан жеңіл емес", "ер-азаматқа ауыр азапқа, қатты қыспаққа айналды" деген сөздің бәрін елең қылмайтын.

Өз жарасын "бар жан атаулының бәріне бір-ақ қана дерт боп тарасын" деп ойлайтын уайымда да өзімшіл көңіл бар. Әсіресе, малшы-жалшының қайғы-қасіретін, қам-қамырығын ойлап, қиналып көрген кісі Ділдә емес. Олар не ішіп, нені жейді, нені киіп, қайтіп қайрат көрсетеді, қандай көлік мініп жүр? Үй ішінің аш-арығы жоқ па, күйі қалай? – дегенді өзгелер айтып отырса да, шала тыңдайды.

Жаңағы Байтұяқтың: "Тоным ескі, шекпенім жыртық, далада көбінше тоңып жаураймын да, қатты жел, үскірген аяз кезінде ат үстінде жүре алмаймын. Ұшып қалмас үшін атымнан түсіп, жаяу жүгіріп, бойымды зорға жылытқан боламын. Сонда омбы қар тіземнен асып, қонышыма құйылады, етігімнің жұлығынан кіреді, екі аяғым домбығып жүргені де бар!" – деген.

Шыдай-шыдай жүріп, бар бейнетін, көресісін бір-ақ жиып, көзіне жас алып отырып айтса да, жылы жауап естімеген. Соның артынан тағы да талай үскірік жел, ақырған аяз күндері болып өтті.

Ақшоқының құйқалы адырларының қой жататын қойнауларында әзір малды ықтыратын ақ боран бола қойған жоқ. Бірақ "ақжорға" дейтін жаяу борасын жүрмейтін күні жоқ. Ол суық жел, үнемі қойын-қонышқа, бет-мойынға, желкеге ұсақ қарды ұйтқытып төгіп тұратын әлек боранның өзі. Биылғы жұт қысында, ақжорға ақ боранға айналмаған шақтарында күндіз-түн толассыз соғады. Терісінен соққан суық жел ақжорғамен даланы, сай-саланы ақ иректеп, омбы қарға – опқа толтыра береді.

Тоны тозған, тоңуы жеткен жас денесі әбден арып, қиналып болған жас жігіт Байтұяқтың жаны да соңғы жиырма күн ішінде қападан, реніштен жүдеп-жадап болған. Соңғы шақта арықтап, сүйек-сүйегі айқындап біліне бастаған жасты ақпан айының тағы да үскіріп соққан аязды желі аямастан алып соқты.

Ымырт жабыла, қоймен ілесіп жаяулай келген қойшы үйіне жетіп, есіктен кіре бере, кәрі шешесінің көзінше босағаға қисая, жығыла кетті. Иегі иегіне тимей дір қаққанда, екі көзінен ағыл-тегіл жас та ақты. Бұның сұп-суық бетін уалаған кәрі шешесінің кішкентай

құрысқан алақандары қойшының көз жасынан суланды. Байтұяқтың аузы сөз сөйлеуге зорға келеді. Ебі кеткен еріндерімен айтып жатқан сөздері – қарғыс қана.

– Жетті ғой түбіме, жетті ғой! Бүгінгі суық өтіп болды. Өлгеннен басқам жоқ, қайран апатайым! Құдай төбеңнен ұрғырлар, жыртық, жалаңаш күйде өттім ғой! – деп, бүк түсіп жатып алған.

Қазір Алтыбайдың ажалы мал қорасындағы қараңғы лашықтарға естіліп жатқанда, Байтұяқ та әбден әлсіреп, титығы құрып болған.

Алғаш ұшып жығылған кештен бастап, ол әуелі қатты соқпа науқасына айналды. Содан айға жуық қиналып жатып, аяғында жөтел науқасқа ілінді. Бұның өкпе дерті біржақты емес, әрі өкпесінен, әрі тамағынан алған. Ішейін десе, азын-аулақ астың жүруі де қиынға айналып барады. Құрт ауруынан Байтұяқтың жас денесі жеңілгенде соншалық күрт құлап, тез жеңілді. Талдырмаш әлсіз бойы, қазір қатал науқас бүріп алған шағында шамдай жанып, шұғыл сөніп, ұсынып барады. Үнемі үнсіз күйде бас жағында отырып жас төккен кәрі шешесіне ғана, жар дегенде жалғыз жақыны, жесір анасы Тұлымдыға ғана сырын айтады. Онысы жығылған сәттен бері үзілмеген қарғыс-қамырық. Өзін аямағандарға айтып жатқан жас жанының ызасы мен наразылығы.

Апрель айы туды. Бірақ қатал қыс әлі де қазақ даласына қатты салған шеңберін босатқан жоқ. Апрельдің алғашқы күндерінде де қар түсіп, суық күндер айықпай тұр. Даланың қары ақ жұмыртқа қалпында, әлі кетіп болған жоқ.

Ақшоқыдағы малшылар үйінде отын біткелі көп боған. Суық Байтұяқты жота басында, ақпан ішінде, қой соңында ғана қинаған жоқ. Енді жер үйде, ұдайы дым тартқан суық қараңғы бұрышта да тоңдырады. Тығырыққа әкеп тығып, әлі де қалтыратып, жүдетеді. Сол тоңған, қатқан күйінде, өгей өмірде соңғы деміне шейін бірде-бір сәт жылу көрмеді. Және жылылық көксеген жас жүрегімен қыршын жас, жазықсыз Байтұяқ жан берді.

Дәл осы күндерде Мағаштың науқасы да оны мегдеп, жеңіп болған еді. "Қатты әлсіреп, тері тарамысына ғана ілініп қалды. Бойсұнып кетті" деген ажал лебіндей суық хабар оның әр тараптағы жақындарына, туыстарына түгел жеткен. Енді біразда, апрельдің онынан асқан кезде ғана қыс құрсауы жазылып, қар кете бастаған болатын.

Елден аларын алып, бар жерлерде, құлақ естіген төрт тараптың бәрінде қазақ халқын қыра жұтатқан қыс, енді келіп аяқтаған шақ болды. Апрельдің он бесі, жиырмасы арасында Ақшоқы мен Қорықта қар тегіс кетіп болған еді. Сол күймен ілес бұндағы ауылға өрден де, ойдан да жақындар, жан күйерлер андыздап келе бастады.

Келуші көпшілік қыстаудың үйді-үйлеріне сыймауға айналды. Соны аңдаған Мағаштың әке, ағалары, дос, бауырлары енді тездетіп киіз үйлер әкеліп, Мағаш қыстауының қасына қатарлап тіге берді.

Әйгерім өзінің киіз үйімен көшіп келіп, Абай сонда отыратын болды. Ақылбай, Кәкітай сияқты жақын жандар да үйлерін әкеп тікті. Абайдың айтуымен Дәрмен, Мәкен де отау үйін тігіп, ендігі келіп жатқан қонақтарды осы үйлерде қарсы алатын болды.

Өзге жылдардан ерекше, ерте тігілген бұл үйлер – қызық үшін, сейіл-серуен үшін емес. Күн санап күткен, қауіп боп төнген ауыртпалықтың әзірлігі. Жақында күткен тағы бір қасірет-қазаның қамы.

Ертеңгі күн асыл азаматынан айрылғалы отырған, сор басқан ауылдың қаралы болатын үйлері осы. Елден ерек, мезгілсіз ерте тігілген жайлар.

Қар кетіп, жер құрғай бере, жаяу-жалпы болса да жүруге болғандықтан, енді өткен қыс жүдетіп, сорлатып кеткен көп жандар дамылсыз қозғалысқа ауысты. Азық біткен, отын таусылған, азын-аулақ малы болса қырылған көшпелі шаруа, қазақ ауылдары жұт артынан шұбырындыға түсе бастады.

Әсіресе, кедей-кепшік, қалың көптің күйі өзгеше жүдеу, жадаулықта болатын. Маңындағы малы бар, әлі бар дейтін ауқатты ауылдарға кәрі-құртаң әке-шешесін, жас балалары мен әйелін ертіп, шұбырып келгендер көбейді. Қауқары бар азамат қайратын тегін сатып, тым құрса аш-арығын өлтірмей қалуды тілеп келеді. Сорпа-судан болса да талшық дәметеді.

Кейбір жесір қатын "азығы бар" деген жақын ағайынға жетім балаларын жаураған, тоңған күйде арқалап, жетелеп алып келеді. Балапанын аузына тістеп алып жөнеліп, ажалдан қашырған аналық тілек етеді. Аштық үстінде кәрілік мегдетіп, бір үйде жалғыз кемпір-шал болып қалған қос ғаріп қалтылдап, өбектеп, оты жанған үйдің ошағының басын сағалайды.

Қаңырап қалған жыртық шоқпыт қораны тастап, тентіреп кезіп кеткен ел кедейі: Шыңғыстың тауынан, Қыдырдың бөктерінен Қарауыл-Балпаң, Ши, Қорықты бойлап жаяулап, ілбіп ерсілі-қарсылы шұбырады.

Әлі бары, ес жиғаны "аштық сонда жоқ" дегенді естіп, қалаға қарай қыбырлай созылады. Кейде жыртық киім, жүдеу жүзді аш жаяулар бар сахараны басқан сор мен жүдеулік, жоқшылықтың тірі бейне сүлдеріндей. Қазаға ұшыраған қалың елдің ауыр сорының бейне бір көлеңкесіндей, қалтылдай қыбырлайды. Талай жерде жетім қалған балалар жайы естіледі. Кей ауылдың шетінде солардың ащы зары таңды таңға ұрып, құлақтан кетпейді.

Күн санап молайып бара жатқан, ісінуге айналған аналар, әлсіз кәрілер көріне береді.

Әр сайда теңкиіп өліп жатқан көтерем сиыр, қатпа түйе, арық ат қаңқалары кезігеді. Жар, жырада, қоралар маңында, молалар қасында теңкиіп-теңкиіп жатқан өлекселер. Малы болған ауылдардың қораларының қақ қасында, күлтөбенің айналасында енді шіри

бастаған жемтік мол. Бірінің үстіне бірі үйіліп тасталған, жүндері ұйпаланып ұйысқан қойлар төбе-төбе. Сирақтары серейген, мағынасыз бозарып қараған көздері жарқыраған, толып жатқан үйінді өліктер.

Қыстау-қыстаудың басын дамылсыз қарқылдаған ала қарғалар мен қара құзғындар басқан. Ерте келген қарақұс, ақсары бөктергілер де өлі малдың жемтігіне үйіле қонып дәніккен. Ауылдарында қой малы, қол малы осылайша жұтқа ұшыраған әлді, ауқатты ауылдар жаңағыдай шұбырған кедейлерге мейірсіз, суық қарайды.

Күлтөбенің баурайын көрсетіп, өлген қойларының өлексесін нұсқап, кәрі шалға, аш анаға, жылаулар жас балаға ашу айтатын байлар бар. Босып келген кедейлер күнәсіз де болса, солардың өздерінің күйігі, шығыны, жұты үшін жазғырып ұрсып, қарғайтын сараң қатын бәйбішелер де жоқ емес.

Талай жылқылы ауылдар қазір май айы туғаннан бері жылдағы тірлігінен мүлде бөлек: "тұлдыр құрдым күндер келді", "сүреңі жат жыл келді" деп күні-түні күңіренеді. Үш жүз жылқысы бар бір ауыл қорыққа, қыстауға енді ғана жеткен жылқы болмысын қарсы ала жаяулап шыққанда, он жеті ғана арық қатпа бие мен саяқтарын санап алыпты".

"Қыдырдағы пәлен ауыл отарға шығарған төрт жүз жылқысынан жиырма үш жылқы алып қайтыпты", "Аягөзге мың жылқылық қосын жөнелткен Шыңғыстағы үш-төрт ауыл, жиыны жиырма жеті жылқының келгенін көріпті", "Шиден қыс басында айдатып, Уақтың жеріне, Керей жеріне жіберілген пәлен қостан елу жылқы келіпті" – деген өңшең өлім мен қаза, ауыр апат хабарлары май айының алғашқы күндері бойында ауыздан ауызға көшті.

Әр қостағы бес-алты жылқышы тегінде, көбінше, бір байдың ғана бақташысы емес. Шағындау жылқысы бар ауылдардың бірігіп шығарған, қоспа малының жылқышысы болатыны да бар.

"Шыңғыстың сыртымен, Тобықты жерінің ой жағына, Уақ, Керейге кеткен сан қостардың кейбір жылқышылары жаяу қалыпты" – деп те әңгімеленеді. "Кейбіреуі ер-тоқымын арқалап келіпті. Тағы бірі көлік жалдау үшін ер-тоқымын, шидемін сатып, жалғасып, ұштасып үйіне жетіпті" – деген әңгіме тарайды.

Сонымен қатар, талай байдың жылқысының шетінде қыстың қаһарлы аяз, қарлы боранында жанын салып, мал амандаймын деп жүріп, суыққа тоңған, нелер ауыр үсікке шалдыққан жандар көп. Байтұяқтай боп ауыр дертке ілігіп, төсек тартып жатып қалған, нелер балғын денелі, батыр жүректі атпал азаматтар жайы бай ауылдарында сөз де бол май қалып жатыр.

Халық басына туған осындай ақырет күндер Ақшоқыда тағы бір көптен күткен, құлақтан басып, көндіріп келе жатқан кезекті қазаға әкеп соқты.

Киіз үйде таңертеңгі шайды ғана іше бастаған Абайдың қасында Әйгерімнен басқа Мағаштың кішкене екі баласы бар еді. Осылар қасында Әбіштен қалған жетім қыз – он жасар Рахила да болатын. Түн бойы Мағашты қоршап, күткен дос, туыстармен қатар Абай өзі де күзетіп шыққан. Күдер үзіп, "Бүгін бе, ертең бе" дегендей.

Тіл айтпаса да, көңілде сайрап тұрған қасірет–хал Абайдың кеудесін от пен уға толтырған. Шайға отырса да, жүрегі аузына тығылып, кеудеге бір кесек тас орнағандай, бар денені сенделткен қайғы-қамырық бар.

Осыдан он шақты күн бұрын Мағаш өз бойындағы бар қалған қуатын жиғандай боп, әкесімен арыздаса бір сөйлескен. Қорқыныш пен күдіктен еңсесі түсіп, салдырап жүдеп кеткен әкесін аяғаны да болар. Үйді оңашалап алып, Абайдың үлкен алақанын екі бірдей ап-арық, құп-құрғақ, сұп-суық қолдарымен ұстап, сипап жатып, аз сөздерін сыбырлап, баяу сөйлеп жеткізген.

– Аға... Әбіш ағамды жөнелтіп, Алматыдан қайтып ем ғой... – деп, біраз демігіп жатып тағы сөйлеген. – Ұлы жүз Жамбыл ақын айтқан сәлемін өзіңізге жеткізіп ем... Есіңізде ме?..

– Есімде, Мағашым! Оқымаған қазақта көңілі даңғыл, тілі жүйрік бір жан болар деген ем. Оны қалай еске алдың?

– Сол айтып еді ғой сізге... Өлеңін әкеп берген ем!.. "Нелер жылаған, зарлағанды өзі уатқан аға, әке емес пе еді?.. Оның қайғысына сол жұрты қоса қамығады... Қасынан табылады... Ерінен айрылса да, елінен айрылу жоқ!.. Қамалаған қарындас халқын ойласын" – деп еді ғой!.. – деген сөздердің бәрін Мағаш ұзақ сөйлеп, үзіп-үзіп айтып болды да, сәл уақыт тұншыға жөтеліп қалды.

Соншалық мінезді, терең ойлы Мағаш әкесіне Жамбыл ақынның сәлем сөзімен көңіл айтқандай. Өзінің қазасы үшін де Жамбыл үнімен көңіл айтты.

Барды түйген Абай сөзсіз ғана бас изеді. Мағаштың қанталап, жасаурап қараған көзіне үлкен жүзімен еңкейіп жабысты да, ұзақ сүйді. "Бар айтқаның жадымда қалар, жарығым!" – деген болатын.

Содан бері дәл қазіргі шаққа шейін Мағаш тек қысылуда... Сөніп бара жатқан күйі бар еді.

Бір сәтте киіз үйдің оюлы үлкен есігі асығыс, шапшаң ашыла қалды да, қызметкер әйел Зылиха жасқа толы көзін үй ішінен жасыра алмай, қорқыныш хабар әкелді. Суық хабар.

– Абай аға, Мағаш қысылып жатыр. Сізді шақырады! – деп қана қалған еді.

Балалар сұмдық сезіп, шу ете түсті. Абай орнынан жас баладай лып етіп, атқып тұрып, иығына шапанын жамыла бергенде, дірілдеген бойынан сол кең шапаны тұрақтамай

сусып, қайта-қайта түсе берді. Кебісін кие алмай, буындары қалтырап, бар топсасы босап, қазір жалп етіп құлап қалардай.

Әйгерім жүгіріп кеп, Абайды сүйей тұрып кебісін кигізді, иығына шапанын көтеріп, қайта-қайта жауып, өзі де үркіп жылап тұрып, Абайдың жүзіне көз салып еді, шошып кетті.

Сәтте қартайған, сақалының ағы басып кеткен Абайдың жүзі қазір аппақ құдай боп апты. Екі көзі шарасынан шығып, шатынап барады. Аспандап қарай береді. Әйгерімнің зерек көңілі өзгеше шошынды. Мұндай мағынасыз қыдырыстап, шалқалаған көзді Абайдан Әйгерім әсте көрген емес-ті.

Ішінен құпия сыбырлап: "Құдай-ай, сақтай... өзін сақ- тай гөр! Шалық шалмаса игі еді!" – деп, жаны өртене жалбарынып, сыбырлап қалды. Өзінің де өңі аппақ құдай болып, қаны қашып, Абайдың артынан жүгіре басты.

Мағаш жатқан бөлмеге Абай келіп кіргенде, науқастың төсегі жанында төне қарап, ентелеп отырған еркек, әйелдер тез қозғалып, Абайға жол бере берді. Әлі демігін баспаған қалыпта, шошыған, үріккен күйде Абай келіп, Мағаштың жер төсегінің жанына ауырлай дем алып, құлай барып отыра кетті. Көзі әлі де жаңағы Әйгерімді шошытқан күйінде шарасынан шығып, шатынай қарайды. Сол ап-ашық боп үлкейіп кеткен көздерінен ағып жатқан жастары кесек-кесек түйіншектей, бидайдай боп төгіліп жатқандай.

Әкесі қасына жеткенін аңдап жатқан Мағаш оған қарай әлсіз ғана, болымсыз ғана белгі берді. Созылып жатқан оң қолының бір-екі саусағын сол қыбырлатып, жаза берді. Аузынан Абай құлағына әрең жеткен, соңғы демімен араласа соңғы сыбыры естілді, анық естілді.

– Аға... Дүние... осы! – деп қана қалған еді.

Сол сәтте Мағаш үзіле берді. Үйдің іші, ауыздағы бөлмелер, одан әрі дала толы, үлкен қыстаудағы барлық жан енді түгел өксіп, айғайлап дауыс айтып, жылай жөнелісті. Жер күңіренді дегендей.

Қартаң пішінді, бурыл сақалды еркектер, әжімді ана–әжелер, шиеттей жас балалар – бәрінің кеудесінен: "Мағашым", "бауырым", "қуатым", "ағекем", "ағатайым" деген жеке-жеке өксік, айғай, зар-нала арасында үздігіп шыққан сөздер бар.

Бұл сөздер қазір көңілдегі шердің, көздегі жастың ғана тілі болған. Айнала дүние егіле, ағыл-тегіл жаспен уланып жатқанда, Абай біралуан түсініксіз күйге түсті. Онда үн жоқ, дыбыстап жылаған өксік, айғай да жоқ. Бір ауыз тырс етіп айтылған сөз де естілмеді. Тек қана бадырайып, шошығандай шатынап ашылған көздерінен үнсіз жастар бұршақтай боп үзіліп-үзіліп, оқтын-оқтын тамып, төгіліп кетеді.

Енді ол өзін біреу сүйеп тұрғызса тұрады, жетектесе жүреді, қайда апарып отырғызса жөн сұрамай, тіл қатпай отыра кетеді. Мағаш жаназасына жиылған жұрт ойдағыдан тыс соншалық мол болды. Жетісіне шейін жер күңірене жылау болып, қалың жұрт ұлардай шулады.

Бұл күндерде ат қойып келген Құнанбай өрен-жараны, Ырғызбай атаулы жылаулардың, жан күйерлердің тобы болып екшелген-ді. Қолдарына ұзын ақ таяқ ұстап, бүкшие жылап тұрып, ат қойып келген жақын мен жаттың адамдарын, бата оқушыларды қарсы алушы Ырғызбайдың барлық кәрі-жасы болды.

Алғаш үш күн бойында, ауыл сыртында жаңағыдай ақ таяқтарға сүйеніп, жылап тұратын, ұзын қатар еркектердің дәл ортасында Абай өзі тұрды. Оны екі жағынан Дәрмен мен Кәкітай сүйейтін. Осы қатарда бірге жыласу қарыз болғандықтан, "торқалы той, топырақты өлім" дегенді айтқызбай орындаған болып, Тәкежан да Әзімбайымен келген. Жуан таяқтарға кеуделерін тіреп, төмен қарап, тұқырып тұрып қалған.

Абайға жақын жерде және де Шұбар сияқты ағайын да оқтын-оқтын айғайын үдете түсіп, таяғына таянып тұрады. Үйлерде болса, Ділдә бастаған қартаң әйелдер ішінде Тәкежанның әйелдері Қаражан, Зейнеп бар. Ысқақтың суық пішінді қара кер семіз қатыны – Мәніке отыр. Бұл шақта аса семіріп, беті-жүзі өзгеше ірілеп, енді шар тарта бастаған Нұрғаным көрінеді. Осы елдің ескіден келе жатқан салты бойынша көңілқос ағайын алыстан, ат үстінен айғайлап жылап, "ой, бауырымдап" шауып келіп, құлай түседі.

Осындай келушілерді бір топ жас, жылпос жігіттер алдарынан жүгіре шығып, аттарының басын ұстап, қолтықтап түсіріп алады. Тағы біраз жігіттер жылап келуші жандарды жетектеп, қолтығынан алып отырып, жаңағы тыста тұрған еркектермен жағалай көрістіріп, тегіс қыдыртып өтеді. Еркектер қатарын түгел адақтап шыққан соң, жаңағы жігіттер үлкен үйде қара салынып, дауыс айтып жылап отырған әйелдердің бәріне әкеліп көрістіреді.

Әдетте бұл тұста, үй ішінде көріскендерді жағалатып, қолтықтап жүретін күтуші әйелдер, өздері жылап жүрген келіншектер болады. Мағаштың қазасында жылап келуші ағайын өзгеше мол болды. Қазір қыстаудан шығып, жақын жерге ірге аударып көшіп-қонған Мағаш аулында жаңадан тігілген киіз үйлер өте көп.

Бір Абайдың өз ауылдары емес, Ақшоқы, Қорықтағы барлық жақын, көрші ауылдардың бәрінен де қонақ.үй, ас үйлер әкеліп тігілген. Әр жақтан келіп, қона жатып, түстеніп аттанып жатқан сансыз көп еркек-әйел, бата оқушыларды әрбір ағайын өздері әкеліп тіккен үйлерге жиырма, отыз кісіден бөліп күтуіне алады.

Сол ретте Қаражан тіктірген, Мәніке, Нұрғаным немесе Ақылбай, Шұбар, тағы басқа талай "жан күйер" дейтін аталас жақындар тіккен үйлер Мағаштың жетісіне шейін қонақтарды үлесіп алып, бөлісіп қонақ етісумен болған. Мағаштың қазасын Ырғызбай,

Олжай дейтін аталас, жуан рулар адамдарының қарсы алуы осылай. Әрбір қазаның тұсында болатын қалыптар болып жатыр.

Бірақ осымен қатар Мағаш қазасының үстінде саналы жандарды еріксіз басқаша ойға салатын тағы бір жай анық, айқын көрінді.

Ол осы Мағаштың өліміне қалың ел, жоқ-жітік, көпшіліктің көрсеткен көңіл бейілі еді. Аты бар атымен, асы молы үйімен, асымен келіп жатыр. Ал бұлардан бес есе артық боп жыртық шекпен, тозған тон, қон етік киген өңшең жүдеу, әжімді, ашаң жүзді қалың ел де қаптап келді. Бұның талайы Абайға сан жерде кезіккен, әр елден шыққан дос ниетті көп кедей. Ой мен қырда еңбек сауған жатақ, кәсіпшілер. Биылғы жұттың кесірінен соңғы талшығынан, тірегінен айрылып шұбыра бастаған кәрі-құртаң еркек-әйел, малшы-жалшы да көп. Осы жандар Мағашқа тігілген қаралы үйлерге жаяу жылап, шұбырып келеді. Өзгеге бұрылмай, тек жалғыз Абайдың өзін ғана құшақтап, егіле жыласады.

Қаза болса да, қара көңілі өз мерзімін өзгертпейтін Әзімбай мен Шұбарлар бұл кедейлердің көп шұбырып келгенін ұнатпайды, жазғырып сөйлейді.

"Бұлар да бата оқыған боп, ас пен садақа дәметіп сағалап жүр-ау! Қандай жаны өртеніп барады дейсің!" – деп, суық қарасып, кекесін айтады.

Абай болса, шын жылағанда, ауыр қиналып жылағанда тек сол жаяу келген жоқтаушылар мен солардың көздеріндегі ащы жасын көріп, қатты жылайтын. Анығында сол жаяу-жалпы, жоқ-жітік, қалың ел, атақсыз көптің осы күндерде Абаймен жыласуы өзгеше. Барлық аталас, бауырлас дейтін Құнанбай, Ырғызбайлардан мүлде бөлек, бір шын, бір сыр бар. Соны осы жиында Абай мен Дәрмен ғана анық аңдады.

Қалың ел, қазалы жұрттың шынайы молы, адал тобы бүгін Абаймен шындап жыласады. Оларды үш алуан ауыр, даусыз, дертті жайлар жылатады. Бұл ел ең әуелі, биылғы жылдың діңкеге тиген азасы мен қысым қазасына жылайды. Аштан өлген ата-анасы, ісініп жатқан бала-шағасы, таусылып біткен шамасы – бәрі жиылып халықтың шындық жасын егілтеді.

Соны өзге жерде шығармайтын, басқа жанға шақпайтын халық, бүгінгі бір ғана азаматтың азасының үстінде айғайлап жылап, нала қып біріне-бірі шағады. Әсіресе, бұлардың іші, жаны сенетін жалғыз жақыны Абайға кеп шағады. Сол ретте тағы да Абайды анық балқытатын басқаша сыр мен шын бар.

Көзі жасты, көңілі қаяу жылаулар жұрттың Абайға тағы жаны ашиды. Бар Ырғызбай, Құнанбай жиылып, таяғын таянып, күңіренген боп тұрса да, халық олар үшін қамырыққан жоқ. Ал Абай қайғысы үшін қан жылауға бар.

Сонымен бірге бұл жұрт Мағаштың да қадірін біледі. Аз өмір жасап, қалың көптің көзіне көп ісімен көрінбесе де, Мағашта елдің үміті мен сенімі бар еді. Оның кеткені – тағы бір үміт тірегінің кеткені есепті.

Мағаштың қазасын өз басы ауыр уайым ету үстінде әрі Абай үшін, әрі жаңағыдай халық үшін аса қиналып ойлаған бір жан Дәрмен болды. Мағаштың науқасы талайдан мойындатып, ойды еріксіз бағындыра көндіріп жүрген дерт еді. Асауды құлақтан басып мойындатқандай, демді құртқан қауіп-қатер болса да, Мағаш қайтыс болғалы Дәрмен үшін дәл осы жалғанның бір үлкен жарымы көшіп, өшіп кеткендей болды. Орнында тек тұңғиық терең қуыс қалғандай. Өз көңілі осыны сезініп, өзгеден оқшауланып, терең налаға батады. Соны тек қана түнгі ұйқысыз күрсінген қамырық арасында жан сырласы Мәкенге ғана айтады.

– Дүние не боп кетті!.. Опасыз дүние!.. Қандай қазаға ұшыраттың бізді?.. Осылай таусылып біткеніміз бе?! Кешегі көркем өмір, кең дүние, солғаның ба, кеткенің бе бұл-бұл ұшып, жасқа толы біздің көздер алдынан!.. – деп, сонша ширығып, шерленіп кетеді.

Осы уайымның көптен көбі және де Абаймен байланысты. Өлген Мағаш пен бүгін өлі мен тірінің арасындағы Абай екеуін бірдей жарадар жанымен мүсіркеп, есіркей толғанады. Сол күйге, Абай қайғысына соңғы күндерде шұбырып келіп, зар-наласын қосып жатқан жаяу-жалпы, аш-арық, көп жылаулар, дос-жар халық қайғысын тағы да қосады. Оны да өз шеріне шер, уына у қосып жатқан ерекше бір шынның жасы деп сезінеді.

Әзімбай, Шұбарлар ойлағандай шұбырып келіп жатқан жылаулар, көпшілік Абайдан бірдеме алсам, жесем деген жандар емес. "Аяулы жан, көңілің қаяу, көзіңде жас тұрған шағыңда менің де сенен іркер дүнием жоқ. Зарыңа зар қосамын. Берерім сол, әкелгенім соным!"... дегендей.

Абайға ағыл-тегіл жас төгіп келіп жатқан жандарда осындай сыр бар. Шын жақсы дос адамға адам боп, халық ұлына халық боп қаптай келіп қайғы қосты. Осындай боп қалың бір шоғыр кедейлер жыласып келгенде, арада Дәулеткелді де көрінді. Ол еңіреп, құшақ жайған бойда Абайға тақай бере: "Есіл ағатай-ай! Қайран Абай аға-ай! Сені қайтіп қиямын... Осындай қасіретке қайтіп қиямын!" – деп жылаған.

Дәл осы көрісу, жыласу үстінде Абай шұғылынан өзгеше жат күйге ауысты. Ол Мағаш өлімі емес, өз қазасын көріп тұрғандай боп кетті. Дәулеткелді бұның өзін өлді деп жоқтаған сияқты. "Шыны сол", "дұрысы сол", "рас, мен өлемін, өлмекпін", "мен өлген деген осы" деп, Абай мүлде өзгеріп барады. Енді оның көз жасы мүлде құрғады да, жылаудан тыйылды. Бірақ өз қазасын, өз бата оқырын өзі үздіксіз көріп отырған болады. Ендігі бар жанға, бар айнала болмысқа ол өтіп кеткен, үзіліп кеткен кісінің көзімен үнсіз ғана қарамақшы. Абай сөзден де тыйылып қалды.

Осылайша өзгерген жан күрт кетті. Ондағы жалғыз елес, үздіксіз ой "ел жылаулар... жұрт зары... Тірлік кетті, өтті. Сол елді жылатып тұрған менің де өтіп бара жатқан тірлігім" – деп бекінді.

Мағаштың қазасын Абай солай таныса, Дәрмен өзгеше өткір оймен, күйік үстінде көреген бола, анықтап андайды. Ол Кәкітайға, Баймағамбетке өз аңдағанын әлденеше рет айтты. Дәрменнің байқауынша, Абайдың ендігі күндері, ой-дүниесі, жүрек дерті бір үлкен сергелдең мен сенделу халінде.

Ол әл-ауқатын әкеткен қайғы соңында. Есі кейде бар, кейде ауып, жаңылып кеткендей болады. Бүгінгі жайын бірде-бір жанға айтпайды, атамайды. Енді біразда, Мағаштың жетісін берген соң, жылдағы мезгіл жетіп, ауылдар Шыңғысқа қарай беттеп көшті. Жайлауға қарай тартты. Ақшоқыдағы ауылдар Шидегі, Шыңғыстағы Тобықтының қалың ортасына барды. Тағы да Мағашқа алғаш өткен күндердей ағылып, төгіліп келіп жатқан жылаулар көп.

Абай тек Дәрмен, Әйгерім, Баймағамбет үшеуінің ғана дегеніне жүреді. Олар киімін киіндіреді, дастарқан басына өздері алып келіп, Абай қазір тіпті аз ішетін асты ұсынады. Үйден алып шығу болсын, бәрін де бұл үшеуі қалай жетелесе, Абай балаша, не бір есі ауған жанша үн қатпай ере береді, көне береді. Ал анау үш жақыны, бар әлемдегі ең бір жақын көрген үш досы өзара Абайды осылай күндіз-түні бағып жүріп, сол Абайдың ендігі халінен үшеуі ғана боп сырласқанда қатты қорқысады.

Баймағамбет Мағаштың өліміне отыз күн толған шақта, Абайдың қатты өзгеріп кеткен қалпын Дәрмен мен Әйгерімге оңаша сыр етіп отырып, енді бір білгенін айтты.

Мағаштың өлімінен он шақты күн өткен соң, қыстау маңынан, Ақшоқыдан ұзап көшерде қалың жұрт Мағаштың зиратына барып, қоштасып аттанған екен. Сонда Абай Мағаштың жас балалары мен Баймағамбетті ғана алып, зират басына кейіндеп барыпты. Жылап жүрген ер мен әйелдерді бейіт басынан тез жүргіздіріп жіберіпті. Балалар мен өзі моланың ішіне кіріп, біраз отырады да, тағы бір кезек Баймағамбетке "балаларды алып шыға бер" деп белгі етеді. Содан кейін Баймағамбет балаларды пәуескеге отырғызып, тыста тұра береді. Абай жапа-жалғыз, баласының жас қабірінің басында екі сағат тапжылмай, сыртқа шықпай қалып қояды. Кейін, кешке таман ғана моланың ішінен Абай шыққанда сақалы аппақ болып, беті-жүзі күлбеттеніп, бар денесі жер тартқан жандай құр сүлдерімен ғана шыққан екен. Баймағамбеттің енді ғана есіне түседі, Абай сонда ғана бұған бір-ақ ауыз сөз айтыпты.

Баймағамбеттен сол сырды ең алғаш естіп отырып, Дәрмен бір сыр айтты. Мағаш өткен соң он екі-он үш күн болған шақта Абайға тағы бір үлкен толқын соққының өзгеше қатты тигенін еске алды. Әйгерім мен Баймағамбетке ол да өзі білген құпия бір жайын ең алғаш баян етті.

Осы көктемде, Абайдың өмір серік екі арысындай, екі үлкен досы Ербол мен Базаралы да қаза болған. Әуелі Ербол сүзек боп жығылады. Сол қатты ауыра бастағанда Базаралы қасына келеді де, он шақты күн өз қолымен күтеді. Үзілген сағатында досының басын тізесіне салып отырып, қош айтысады.

Ел жүдеу, жыл жұтаң, ауыл мен ауыл арасы да хабар-ошардан үзіліп қалған кез болған соң Ерболдың жаназасы көпке жарияланбай, аз ғана жан күйер жиыны атқарған болатын. Дәл сол күндерде Ерболдың қасында отырып, Базаралы өзі де ауырып қалғанын сезіп отырыпты. Өне бойын алып түскен ауырлаған дертін батыр жүрекпен тістеніп жеңіп, Ерболдың жаназасын өзі басқарып шығартқан.

Сол күні кешке үйіне келеді де жығылады. Арада үш күн өткенде қызуы асқындап, өне бойы от-жалын боп лаулай бастайды. Ауру екенін тіпті жақын ауыл, жан күйерлері де біліп үлгірмепті. Талайдан әлсіреп, солғындап келген дертті жүрек мынау ыстықты, соқпа сүзектің ыстығын көтере алмай, бар-жоғы үш-ақ күннің ішінде батыр жанды Базаралы өзі де қаза болған.

Бұл жайлар дәл Мағаштың қысылып жатқан шағында болған еді. Абайдың қайғысы онсыз да жетіп жатқандықтан, Кәкітай мен Дәрмен өздері де Абайға білдірмей, өзгеге де айтқызбай ірке тұрған-ды. Тек Мағаштың өлімінен он екі күн өткен соң ғана ауыр қаза хабарын екі іні дос – Дәрмен мен Кәкітай амалсыз отырып, оңаша жерде ғана Абайға айтқан еді.

Абай сонда егіліп тұрып еңіреп жіберген. Ұзақ уақыт бойын жия алмай, бар еңсесімен бір тұңғиыққа қарай ұмтылып, құлай бергендей күрт кеткен екен. Осыған шейін бірталай шақ өз ішінде үнсіз буынып, улы дертпен түйіліп қалған болса, дәл сол сәтте "соңғы рет айтып қалайын" дегендей өзгеше бір зар шеккен-ді.

– Құп-қу болып, жапа-жалғыз қалыппын! Бақсының моласындай жапа-жалғыз қалыппын. Кімім қалды, нем қалды?! – деп, өзімен өзі сыбырлай күбірлеп сөйлеп кетеді.

– ...Ей, сорлы заман, менен аяған қай қастығың қалды... Мен ішпеген у бар ма!.. Жүрегімді көрші міне, жарадан сау жер қалды ма? Мұнша ғазап шеккендей не жазық, не айыбым бар? Көп көргенің шер кеуденің әлсіреген тынысы ма?!. – деп, біраз отырып барып, тағы да бір ауық уланған оймен оянғандай болады.

Абайдың жаңағы зарына шыдамаған Кәкітай егіліп жылап жіберіп, көз жасын көрсетпейін деп үйден шығып кеткен еді. Дертті жанның, оған қадала қарап, әр қыбырын баққан жалғыз ғана Дәрмен қапты. Соған Абай тағы біраз сыр, шер тастап еді.

– ...Жапан түз, елсіз, жолсыз сардалада жалғыз түп ағаш өсіпті. Айлар, жылдар, не замандар жасапты. Әрбір көктем күніне үмітін артып, шат қуаты жапырағын жарып, гүлін атыпты... Талай жылдар өтіпті. Әр жылының гүлдері мен дәндері ұшып, тарап кетіп жатыпты. Сан жапырақ сарғая солып, жоқ болыпты. Бір заман сол айдаладағы жалғыз ағашқа жай түсіпті де, жайрапты. Бар бұтақтан, гүл жапырақтан, дән нәрден айрылыпты, ажырапты... Қуарып, шошайып қалған жалғыз ғана қу ағаш көк аспанға тіл қатыпты. Не жазып ем, не сұмдық, не зұлымдық етіп ем?! Біттім міне, тек көк аспан, куәм едің, сенен ғана сұраймын. Сорымның да куәсі сен едің – кең көк аспан!.. Сен ғана бір айтшы... Мен өлейін, бірақ, сол сан жылдарда сенің желдерің қуып әкеткен гүлдерім, дәндерімнен

ұрпақ, нәсіл қалар ма?.. Шанда біреу, санда бір сайда болса да, жас жапырағын көкке созып, гүл жемісін жер жүзіне берер ме?! Әлде бір-бір өлкеде, тағы бір замандарда сол гүлдердің бір тобынан саялы тоғай, мәуелі бақ өсер ме!.. Бұтақтарында өнген-өскенді мадақтап құмыр бұлбұл сайрар ма! Саясында жас өмір, жаңа дәурен мекендер ме! – деп, өзімен өзі шын бір ұлы шабыт, ақын шабытымен шарықтап бір барды да, содан соң үні өшті.

Дәрмен Әйгерімге осы жайды айтып өтті де, ең ақырында "Абай ағамның ең соңғы бой жазғаны, сыр ашқаны сол ғана болды ма деп шошынамын!" – деп, өзі байқамай ағыл-тегіл ағып кеткен жастарын жалаң алақандарымен сүрте берді.

Осы бір өзі ғана білген Абай шерін, сырын айту үстінде Дәрмен бұрын аңдамаған, ойы жетіп болмаған өзгеше жайларды енді-енді тереңдеп, кең ұғына бастады. Тегінде, жаңағы жан сөздері Абайдың бұрынғы тірлігінде айтылмаған, әлі тудырмаған ғажайып сырлы, өзгеше бір өлеңі тәрізді.

Ұлы жүрек түбіндегі ең соңғы бір кенже, таусыншақ асыл туыс па екен! Қара сөзбен айтқаны болмаса, жаңағы Дәрменнің өзі қайталап айтқан Абай сөздері соншалық бір терең, көркем! Бар өлеңнен де өктем бір оқшау өлең ғой! Толысып, туғалы тұрған терең сырлы сымбат қой. Толқыған теңіз түбінен атылып шығатын меруерттей кесек қымбат дүние ғой!.. Осы және Абай кешіп өткен шабытты ақын өмірінің, еңбекке толы азамат ойының, ойға толы өмірінің екшеліп келген, сараланған жиын жайы екен.

Дәрмен ойы ұзай түсті. Кең шабытпен байқап шолып аңдаса, Абай өзін ұзақ өмір бойында сол сахараға гүлдер шашқан, асыл ұрықтар таратқан бәйтерекке теңепті. Сонысы дәл ғой. Айнымас әділ, анық, шын ғой. Осыны және қай кезде айтыпты? Жай түсіп, соңғы бұтақтары сынып, қу түбірдей жалғыз қалған, жайрап қалған күнінде тағдырына арыз-айып еткендей, өкім айтып өтіпті. Бұл зәулім шынардың ең соңғы қалған үш-төрт жемісті балғын бұтақтары бар еді. Оның бірі – Мағаш. Бірі халқының қадірлісі – Базаралы. Тағы бірі – Абайдың бала, бозбала шағынан осы күнге дейін өмірде бір рет, бірде-бір, сол ғана қабақ шытындырып көрмеген айнымас досы, бар туғаннан да жақын туған, өмір серік жан досы Ербол еді. Осының үшеуі бірдей сынып, құлап түскен күні жаңағыдай жан жалынын атқан екен асыл көкірек!

Дәрмен енді ойласа: "Базаралыға, Ерболға, Мағашқа Абайдың айтқан "қош-қошы" да, достық, аталық "арыз-қошы" осы. Жаны жылап тудырған жоқтауы да осы екен-ау!.."

Дәрмен осылайша өзі де бір ақындық терең толғауға түсті. Ақын жанын ақынша шыншыл шабытпен жете таныды. Бұның көңіліне Абай енді өз сапарын, өмір сапарын тауысып қойған жандай сезіледі де, ол уана алмай, көп жылап, көп егілді.

Абай осылайша бар асыл жандарынан айрылғанын көріп, күңіреніп болды да, ұғымсыз бір дертке түсті.

"Күнім санаулы, мен де жоқпын, дауа жоқ!" – деген екен Баймағамбетке. Қасындағы Кәкітай, Ақылбай сияқты іні-бала, жақындар "доктор алғызамыз" дегенде, Абай суық қана түйіліп, бас шайқаған. Мүлде керек етпейтінін білдірген. Бұнда енді түні бойы титтей көз шырымын алар ұйқы жоқ. Күндіз жалғыз-жарым оқыс айтып қалған сөзден бөтен тіл де жоқ.

"Не болды", "сізге не болды, Абай жаным!" деп, үй оңашада беті-жүзін ыстық жасымен жуып, үш рет, үш күндей оңаша оралып келген Әйгерімге де Абай жауап қатпады. Басын шайқап, Әйгерімді арқасынан сипап, басынан, бетінен аялап қояды. Үшінші рет қана Әйгерімнің жас тамшысы түйіліп тұрған оң көзінен бір рет сүйді. Сөйтті де, алақанымен "басқа жайды айтпа!" дегендей ым жасады.

Абай үшін қазір дүние жыртылып, бұзылып, құлап, тозып бара жатқандай. Бұл білген жақын дүние дәл солай.

Халық ашығып, жүдеп, жұтап, қырылып барады. Сахара жұрты шұбырды. Бұл қадірлейтін "халық" дейтін қалың шоғыр бытырап, ыдырап, таусылып барады. Абай өзі болса, бұның да тірегі сынды, Мағаш кетті. Енді бұл өзі де ортасынан опырылып, құлап, сынып қалған. Бұның да өзінің барлығы, болмысы бытырап, ыдырап тозып бара жатқандай. Өзінің де бір сипатынан соң бір сипаты күн санап тарап, бітіп барады.

Соған орай бұның бар мүшесі, тәні де солып, семіп, бір қуатынан соң бір қуаты кетіп, тозып барады. Қазір ол көп нәрсені сезбейді. Көп уақыт оның санасы көп нәрсені түсінбейді, ұқпайды. Сондықтан оған енді ұйқы да керексіз, ас пен дәм де керек емес. Ол сөйлемейді, ой да солған. Күлмейді. Қуаныш пен жұбаныш, жақсылық пен жаманшылық, күн мен түн айырмасы жоқ боп тұтасып, мұнарға айналып барады.

Ең соңғы санасы өзін тағы суық, түпсіз, лай реңді толқынды судың ішінде сезеді, ол жүзген болады. Бірақ жақында жетерлік жаға жоқ. Тек алыста, көз ұшында, қияда ғана әзір бергі бетін түн түнегі басқан, биік қоңыр бел бар. Соның ар жағынан алтын арай, жақын таң, түн түнегін азадай серпілтіп, баяу көтеріп, жеңіп келе жатқандай. Абай бар ойы-бойымен сол асыл арай алыс таңға құбыласындай бой ұруда. Ал жақын дүние суық, лай, түпсіз тұңғиық боп тарта берсе, бұл өше берді, сөніп, семе берді.

Бір күйге сайған жаңағы жұмбақ жай оның ең соңғы деміне дейін ой, қиялынан, көз алдынан кеткен жоқ. Осылайша айналасы айықпаған сұр тұман, суық заман ішінде, ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай және қаза тапты. Ұлы кеуденің ыстық демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дариядай, игілік өмір үзілді. Сонау бір шақта тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шыққан, зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті.

ЭПИЛОГ

Осыдан бір жарым ай еткен соң, күз тақап, жайлаудың елі Шыңғыстан қайта асып, бауырға қарай үздік-создық көштер созылды. Абайдың туған жері, анасының қонысы, қыс қыстауы Жидебайға пішендік шалғын ұзарып өсіп болған. Маңындағы дала шөбі сарғайған. Жидебайға тақау жалғыз қара биік Өртеңнің төсіндегі көде, бетеге сап-сары жадау жүзді. Өткен өмір реңін, тозған тірлік елесін танытады.

Осы сары төскей өлкенің санадан солған, зағыпырандай болған саналы қайғы-дертін айтқандай. Баяу жел Жидебай бойындағы қалың шилі көк майса шалғынды үнемі толқытып, ырғалтып, ылғи бір жаққа, теріскей бетке қарай майыстырып иілте береді. Шыңғыстан соққан үздіксіз қоңыр жел жылы күнде оңынан соғатын жел еді.

Соңғы күндер жансыз, елсіз, мүлгіп тұрған Жидебай бойында бар қозғалыс, қыбыр-қимыл тек сол жел ырғалтқан шөп басының ғана қимылы. Осы Жидебайда кәрі әже Зеренің, асыл ана Ұлжанның бауырында құлын-тайдай қайғысыз, қамырықсыз өскен бала – Абай еді. Ол ойнап, шапқылап жүретін тақырлар, ұсақ тастақ төбелер, қалың шидің қоршауында биіктей тұрған дөңестер болушы еді.

Қыстаудан күншығысқа қарай созылған құлаберісте, сондай бір кішкене төбешіктің үстінде, жақын заманда салынған биік, кең төрт құлақты бейіт бар. Оның басына Оспан аты жазылған. Жаз ортасынан бері сол Оспан бейітінің қасына және де сандықтап қойған Абайдың бейіті – жада бейіт орнаған.

Бүгін осы бейіттің басына өте көп елдің көштері соғып өтті. Көшпен келе жатқан ата-аналар, тай-құнанға мінген балалар, әсіресе, қой, сиыр айдаған малшы, жалшы жалпы жұрт. Таң атқалы көп ел келіп өтті.

Түс ауа бергенде зиратқа Абайдың өз аулының барлық еркек-әйел, кәрі-жас, ес білген жандары шұбырды. Ұзақ салқар арбалы, атты, жаяулы халық селі шұбатыла созылып келген-ді.

Үлкен төрт құлақты бейіттің іші кең, сырты көлеңкелі тақыры бар, мол болатын. Осы орындардың бәрін толтыра кернеген жұрт тағы да тегіс егіліп, еңіреп жылауда. Сол жылаумен көп уақыт өткен соң, енді дәл осы сәтте, осы қабір қасында айтылатын анық арнаулы сөз, шын зар бірен-саран жақынның кеудесінде туып, айтылатын тәрізді еді.

Көптің жылауы аяқтап келген кезде, зор қоңыр сарынмен бір ересек әйел дауыс айтып кетті. Жұрттың бәріне анық естілген, қайталап айтылған "қос қоңыр, қос қоңыр!" – деген сөз.

"Бұл кім? Кім дауыс айта бастады?" – деп, сырттан сұрасқандарға мола ішіндегі кейбір үлкендер сыбырлап жауап қатып: "Зейнеп" – дейді.

Жастау әйелдер арттағы әйелдерге білдіргенде "Молда апаң" – дейді. Зейнеп мұсылманша оқыған. Ол өз жанынан өте бір ойлы, мұңды, шын шер айтқандай. "Қос қоңыр" дегені – өзінің бұрынғы күйеуі, мынау жатқан Оспан да, екіншісі – Абай. Зейнептің зары, дауысты тыңдап қалған барлық жанды үнсіз жас төктіріп, көп жылатты.

Тағы бір кезек Зейнеп үні басыла бере, өзгеше сұлу, салқын, бірақ сондай биік шырқап, тамаша қалқып сорғалаған бір дауыс кетті. Ол жылаған – Әйгерім еді. Абай өмір бойы сүйіп өткен, тамашалап сүйіп өткен саналы сұлу жар. Көп заманнан тыйылып, тоқталып қалған ғажайып әнші өнерін енді айтып болмас арманы мен зарына арнапты.

Бұл жоқтаудың осы отырған халайық естіп көрмеген, болжап білмеген санасы да, қаралы сәні де басқаша. Айтылып жатқан соны сөз де өзгеше.

Әйгерім үшін осы жоқтауды Дәрмен жазған еді. Ал шерлі, күйлі, көркем сазды Әйгерім өз жүрегінен тудырған. Қазір қалың ел алдында, Абайдың қасында, қабір басында айтылып отырған бұл зар жоқтау ғана емес. Оны жассыз көзбен, аса ашық бапты үнмен айтып отырған Әйгерім, Абайға көп айтатын, күнде айтатын жоқтау қып созған жоқ.

Ұлы өнер данасына күйлі саздың шебері келген. Жүрекпен туысқан бір туғаны келіп, өзгеше бір ескерткіш орната отырғандай.

Әйгерім айтқан сөз бұл өңірде, бұл шаққа шейін Абай жөнінде әлі күнге қазақ баласы айтпаған сөз. Асыл жардың аузымен халық ұлы Дәрмен Абайға халық атынан үн қатады. Несімен қымбат! Қандай қадірлісі еді халықтың Абай! Оның тілімен зарлы, шерлі аналар жылап еді. Саналы ата, ойлы азамат ой таратып еді. Оның үні мен өрісі бар, үміті бар жас буын жамандықтан жиренгенін, жақсы күнді көксегенін таратып айтып еді. Сол үшін Абай өлген жоқ бүгін.

Өлді деуге бола ма ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған! –

деген өзіңсің, Абай аға!

"Алтын терек, арсыға құлаш ұрған ардақты азамат, сен өлмейсің! Еліңнің жалғыз жан, ең соңғы ұлы ма, қызы ма, ең кейінгі нәсілі бірде-бір жан болса, соның да кеудесінде сенің атың бірге кетеді. Сенің тірлігің бірге жасайды, сенің нұрың бірге жарқырайды!.. Алдың жарқын, өзің солай сеніп ең... Ана жұртың сені өлді демейді! Жарық дүниеге жаңа келіп, шырылдап туғаныңда осы Жидебайда, осы Ши-Қорықта сені аялап бауырына алған анаң бар еді. Ол алғашқы жалғыз анаң сені ақ құшағы, адал мейірімен бауырына басқан. Бүгін сені одан да ұлы өлмес анаң, ұмытылмас ұлым деп бауырына алады. Алдағы ұзақ дәурен, жарқын заман сапарына сені жүрегіне баса мәңгіге ала кетпек! Өлім де жеңбес жан бар. Олар аз болса, соның бірі сенсің. Бұл өңірде өткендердің ішінде ол жалғыз болса, соның өзі

сенсің!" – дейді Әйгерім сазы. Өзі де өшпес, тозбас сөздер Абайдың жас қабірінің басында жиын жұртқа жар етілді.

Ғажайып үні бүгін соншалық өзгеше боп шыққан жаны жаралы өнерпаздың үнімен паш етілді. Бұл саздың сұлулығы, биіктігі күмбездей!.. Көкпеңбек түпсіз биік аспанда қалықтаған аққудың аппақ таза қанаты күн шұғыласына малына алтындай жарқырамас па еді!.. Қасиетті құс ақ қанатын қақпастан қалқып, баяу ғана сұңқылдап толқып, тамаша бір үн салмаушы ма еді!.. Өмірінде бір-ақ рет те болса естігенің бар ма?.. Қиялыңды арбаған сұлу көрік есіңнен кеткені бар ма?!.

Қазіргі Әйгерімнің Абаймен соңғы рет қоштасып айтқан күй-шері сол тәрізді болатын. Осымен Әйгерімнің ең соңғы жыры айтылды. Бір шақта Абайды өзгеше елітіп, балқытқан ғажайып күйдің ең соңғы үні осымен өшті.

Әйгерімнің күйі, күйікті жаны, қайта оянбас, қайрылмас өнері осы Абай қабірінің басында, Абаймен бірге өшті де, жоқтыққа кетті. "Абаймен бірге құшағым кетті" десе, Абаймен бірге бұның кеудесіндегі күйді сүйген сүйініш сөнді. Көмейінде сылдыраған күміс күйлі әсем үн сөнді. Ол жаңа ғажайып өнерін өзгеше сөзбен толқыта төгіп, жұртты егілткен шақта Абайдың қабіріне қадала қарап, аппақ боп, реңі қашқан Дәрмен отыр еді. Бұның қасында Дәркембайдың баласы, оқыған жас Рахым бар. Одан –әрі Абайдың бір кездегі жас қонақ достары, оқып жүрген балалар – Үсен, Мұрат, Шәкет отыр.

Дәрмен осылардың ортасында. Әйгерімнің жаңағы даусы айтылып жатқан шақта, өз ішінен Абай қабіріне қарап, үздіксіз бір ант, серт айтып отырғандай болды.

"Сақтармын, қойнымдағы алтынымдай сақтармын сіз қалдырған дәндерді... асыл ұрықтарыңды..." – деген ой келгенде, Дәрменнің есіне Абайдың ең соңғы терең бір арман шері келді.

Ол кең аспаннан сол дәндерінің болашақ тағдырын білмек боп еді. Енді Дәрмен ойласа, сыр тереңі, арман зары сол екен... Әйгерімді тыңдай отыра, Дәрмен өз ішінен Абай сұрауларына жауап іздейді.

– Абай аға, қадірлім! Ол дәндерің өлген жоқ, жойылған жоқ. Рас, бұл күнде бір араға біткен дүм тоғай болмасын. Үлкен бақ боп тұрмасын... Бірақ ен дала, мол сахараның бар бойында ол дәндерің өсіп келеді... Өсе бермек күн санап та жыл санап... Сол үшін де өз өмірімде, өле-өлгенше асыл сөзіңді сақтармын, ата тәрбиеңді ақтармын, ағажан! – дей берді.

Адал жар жоқтауымен Абай жаңаша жолға өтті. Ол өлмеске қадам басты! Әйгерімнің әні мен соған оралып айтылған Дәрмен жыры – Абай туралы кейін туатын бар өнердің басы еді. Жаңа туған әннен бастап, Абай жаңа туысқа ауысқан.

Осы күйдің куәсі боп, қазір де Абай қабірінің басына қалың елдің өзгеше көп-көп жаны жиылып қалыпты... Бұлар өтіп жатқан көштерден келген кәрілер, жастар, ерлер, әйелдер... Әйгерім мен Дәрмен де, жас оқығандар да байқамапты... Бұлар өз зары, мұңы, ойымен отырғанда, сырттарында Әйгерімнің барлық саналы шерін тыңдап, іштей құптап, қалың елдің тобы отырған... Абайдың жаңа бір туысын қабыл алып отырған халық ата, халық ана осы еді.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕ

"Абай жолы"

(Төртінші кітап)

Эпопеяның осы төртінші кітабы 1954 жылы жазылып бітіп, 1956 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан жеке кітап болып шықты. Содан бері жазушының алты томдық (1956) шығармалар жинағының төртінші томында, 1961 жылы "Абай жолы" деген атпен шыққан басылымның екінші кітабында, он екі томдықтың ("Жазушы", 1968) жетінші томында, жиырма томдықтың ("Жазушы", 1980) алтыншы томында, "Абай жолы" роман-эпопеясының ("Жеті жарғы", 1997) төртінші томында басылды. Осылайша ұзақ жылдық, яғни жиырма жылдай уақытқа созылған еңбек осы кітаппен қорытындыланды. Әр кітап жазушыға бір-біріне ұқсағысыз әсер, бір-біріне ұқсағысыз қиян-қилы өмірдің толқымалы сәт-шақтарын сыйлады.

Осы ретте қаламгердің 1958 жылы Тәшкенде өткен Азия-Африка жазушыларының конференциясында сөйлеген сөзіндегі мына бір толғаныстары еске түседі: "Әлдебір сұхбатта: "Көргенді айтайын ба, естігенді айтайын ба?" – депті. Сонда сыншы-тыңдаушы: "Көргенді айт, себебі көрген шын, естіген өтірік", – дейді. Алғашқы кісі: "Өтірік пен шынның арасы қанша жер?" – дегенде, әлгі сыншы: "Екі арасы тым жақын, төрт-ақ елі. Көзбен көрген шын, құлақпен естіген өтірік.

Өзімшілдікпен емес, тек сәтке жаңағы кісіні қостайтындықтан, өз өмірімде көзіммен көрген кейбір жайларыма меңзейін. Алты жасар шағымда үлкен әкемнің киіз үйінде бір күні қағазға жазылған өлең кердім. Үлкендер әндетіп, бала атаулы өзіміз шырқатып жүрген ән сөзі қағаз жүзіне үнсіз, жым-жырт қонып жатыр дегенге таң болдым. Атам бұл сөз Абай ақын өлеңі дегенде, әсіресе қайран қалдым.

Ералы жайлауындағы бар ауылдарымыз өзі жоқта сөзін естіп, тыңдап отырғаны Абайға қандай жақсы екен деп ойлап ем. Сол Абай алпыс жыл өмір жасап, өлеңдері тек жазба күйінде, тек жайлауларда ғана мәлім боп дүние салды" (220-бума, l-2-бб.) деген еді. Ол өзінің бұл ойын әдеттегі көп сөйлеушілердің бірі ретінде емес, Орта Азия республикалары халықтары атынан арнайы сөйлеген сөзінде айтты.

Сол алты жасында ақынға таң қалған бала енді өзі де дүниенің түкпір-түкпірінен келген бетке ұстар қалам иелерін терең, парасатты толғауларымен таңдандырып тастады, сол бала өзінің жастық шағындағы білімге ұмтылдырған қуатты әсердің ықпалымен келіп-келіп, "Абай жолындай" эпопеяның дүниеге келуіне жалғасқанын аңдатты. Сол тұстағы өмірінің елеулі кезеңдері осы шығармаға арналды және оның ауыртпалығын да, даңқ әпергенін де осы шығармадан көрді. Сонда бұның жазылуы мен

аяқталуы арасында жиырма жылға созылған буырқанысы мол қилы кезеңдер жатты. Алғашқы кітаптары арасындағы үзілістер заманының кезек күттірмес мәселелеріне атсалысуды қажет еткендіктен туындаса, мұнда қалай жазудың жоба-жоспарын қарастырып жүргендегі үзілістер өз кезіндегі идеологиялық ахуалдың олқылы-толқылығына байланысты болды. Әйткенмен, басқа жұмыс, басқа мәселелерге көп алаңдамай, соңғы кітапты тезірек аяқтау мақсатымен уақытының көбін осыған арнады. Сол мақсат, сол ұстаным 1953 жылдың 28 қыркүйегінде қолға алынған жұмысты келесі жылдың наурызына жетер-жетпесте аяқтатқызды.

Осы кітабы үшін қала жағдайына қатысты деректер жинауына тура келді. Сондықтан қаланың жай-жағдайын, ондағы белгілі адамдар мен Абайды да жақсы білетіндердің көбімен сұхбаттасты. Бұның барлығы қала тіршілігін арқау етуден, соның ішінде қалаға жайылған оба індетінің ауыртпалығын көрсетуден бастауына мұрындық болды. Осы деректерде есімдері аталған Сармолда (Хисамиддин) Абайдың шәкірт кезінде мүддарис (халфеге жақын деген сөз) болған. Бертін келе оның шәкірттері молаяды. Олардың ішінде Хасен хазірет, Мәлкаждар қари, Медет, Әшімқожа бар. Тағы бір шәкірті Ахметжан Тінібай мешітінде істеді, одан кейін Ғабдышүкір болса, Ахметжан, Сармолда секілді үлкен молда қатарына жатады.

Сармолда заманында Құнанбаймен де мәжілістес, сұхбаттас, ой-пікір сөзде қағысып қалған кездері болған, бірде ол Құнанбайдың соқырлығы жөнінде жайсыз бір сөзді байқамай айтып қалғанда, Құнанбайдың: "Молдеке, менің ғайыбымнан сенікі үлкен екен, кітапқа қара", – дейтіні бар. Сонда оның мәнісін түсінгенде ғана барып Сармолда: "Апырай, әлгі соқыр пәле екен. Менің қасым қосылып кетіпті, өйткені ол сәждеге бөгет, Құнанбай соқыр да болса сәждеге бас қоя алады", – депті. 1903 жылғы қалың өртте Сармолда үйінің өртенбей аман қалғанын қала адамдары оның молдалық қасиетінен көреді екен. Жазушы осы Сармолданың аузына қала байлары мен даладан келген Оразбай жақтастарының алдында оған қарсы ертедегі араб ақыны Әбуғала әл-Мағридың:

"Фәиннәл үсідә тәтбағұһа зихабен,

Уәғұрбәнен фәмән ғұррен, уәғұр жөн", –

(Арыстан жүріп өткен ізбен ақсақ, соқыр бәрі де, қарға – құзғын да ілесе жүріп азық айырады) деген сөзін салады. Қаламгердің ауызға алып отырған әл-Мағриы "Әз-Зайд" ("Жалыннан ұшқын", "Әл-лузуммият" ("Міндет") деген кітаптары мен көптеген философиялық трактаттарын қалдырған белгілі ойшыл ақын. М.Әуезов бұл сөзді түп нұсқасында оқи отырып пайдаланды және мыналар сияқты көптеген ойлардың қазақша нұсқасын қағазға түсірді:

"1. Иманың болса қас қылма. Иман мен қастық арыстан мен оқ сияқты бір орында тұрыса алмайды.

2. Күнәдан, ғайыптан жаның сау болса, өлімнен қауіп жоқ.

3. Ораза ауызды тамақтан тыю емес, тілді жалған сөзден тыю.

4. Кісінің сыртына қарап адасудан сақтан.

5. Өлім – әрбір жайдың шипасы, әр бәленің дауасы екенін ақыл аңдады.

6. Әрбір дем адамды туған заманынан алыстатып, ажалына жақын етер.

7. Ант ішейін, Мірдің тауларына жан бітсе, дүниеде бір тау орнында қалмас еді.

11. Қатынның сұлулығы аз болса, айыбы да аз.

13. Қандай патшалар күнәлар, асылықтар, сұмдықтар, бәлелер жасап жүрсе де, топырақ астына көміледі.

16. Заманға ешбір уақыт менен бәленді ал демеймін. Не тілесе де ісіне сын – өйткені заманның қаттысы мен ащысы барабар.

22. Нелер шашы ағарған, таспиқ тартқан пірлер де зинаға батады.

23. Дүние бір дәрі ғой, тірілердің ақылы болса, өлілерге жыламас болар еді.

24. Қазадан сақтанам деп темір киме, өлім – темірді де жемірер.

26. Заман нығметіне қызмет ететін қатындардан шөлдерде ащы көкпек жеп жүрген түйеқұстар тазарақ.

27. Ей, менің бәденім! Жерге көмілген соң шірігеннен қорықпай-ақ қой.

28. Менде жоқ бір жақсылықпен мақтау айтса, құдайшылыққа ол мені мазақ еткені" (29-бума, 15-16-66.).

Бұл да шексіз оқу-ізденістерінің ішінен кәдеге асқан бір ғана мысал көрінісі, осы сияқты шығарма өзегіне жол тапқан қаншама желі, із-белгілер терең үңілулерге жетелейді. Ақынды шығармада өмірлік-әлеуметтік, философиялық, тарихтық мәселелер туралы толғаныстарға барғызған кезде шығыстың да, батыстың да ақыл-ой қазынасымен еркін сырластырғандай деңгейде көріндірді. Оның шет жағасын дін адамдарымен, олардың білікті, білгір деген өкілдерімен сұхбаттастырып, пікір таластырған кезінде жайып салды.

Жетісуда қызметте жүрген Әбіштің науқастығы жөнінде хабар Абайға жеткенде, қалаға Кәрім Мауқы баласы дегеннің үйіне барып жатады. "Оның науқасы күшейді, нашар халде" – деген телеграмма алғалы одан ұйқы да қашады, тамақ ішуден де қалады. Ақынның осындай халін естіген Жуантаяқ Башпай мен Назарбек деген кісілер қой сойып, жылқының семіз қазысын алып, ол жатқан үйге келеді. Башпай: "Абайжан, біздер бір

тағам әкеп едік, басыңызды көтеріп ішуге болар ма екен", – дегенде: "Болады, ақсақал. Сіздер әкелген дәмді жейін. Қане, Башеке, өзіңіз жақсылап, үлкен жапырақтап кесіңіз", – деп, етті жеп бола берген кезде Айтқазы келіп, Мағашқа сегіз рет телеграмма бергенін, бірақ хабар жоқтығын айтады. Абай: "Өледі Әбдірахман, сондықтан оның есі кірмей отыр", – дейді.

Осы Айтқазы Мағаштың бір қысыр ат берген қалыңдығы Болман қызды алып қашып, қашан іс аяғы басылғанша, ел көзіне көрінбей, олай-бұлай кісілерін жұмсап жатады. Дүтбайға барса: "Менің қолымнан келмейді, өзің біл, бірақ Абай түбі тұқымыңды құртпай тынбайды, соған сақ бол" депті. Олардан қайыр болмасын көрген соң кісісін тікелей Абайдың өзіне жібереді, сөйтсе: "Уақтың қызын Көкше алды, менің ақым не", – депті. Қызбен ақылдаса келіп, араға Қаракесек Қазанбай дегенді салады, бірақ ол Абайдың сұрақтарынан жаңылысып, түк те сөз айта алмапты. "Әй, мен Қаракесектің алжыған шалын алған түрімді қара, жаңылысқан екем, айда тарт!" – деп, үйіне барса: "Менің пәленбай мың жылқым бар, малымды үлесем. Жалғыз балам Медеуге өкіл ата болсын, бала боп туыссын, осыған жайы бар ма?" – деген Оразбайдың сәлемін Тасболат Әлпейім әкеліп отыр екен. Тағы бір тапсырмамен барған Мадиярға Абай: "Айтқазының 2800 үйі бар, бір кісі сияқты жігіт ертпесе несі кісі. Мағаштың ағаттығын бір кешсем, сенікін де кешермін. Мына қағазға пәлен сағатқа дейін қол қойғызып әкел, әкелмесең, онан соң мен дүниеде бар болсам да саған жоқпын", – депті. Сондағы айтқаны Шериаздан мен Рақыш, соларға барып қол қойғыздырады.

Оразбай алдымен Абайдың жақындарын, соның ішінде Тәкежанды да шырғалайды. Оның үйіне келіп, түстеніп отырып: "Ыбырай Құнанбайдың баласы емес, қажы халыққа тең болатын, өз басына жинамайтын. Ыбырай осы топқа бармасын, барса бүлік болады", – дейді. Оның түпкі ойын, мақсатын түсінген Тәкежан қарсылық білдірмейді. Абай кештетіп сияз болатын жерге жетсе, Бөкенші, Жігітек, Жаман Тобықты бірыңғай болып, Мырза, Жөкең бірігіп, Көкше жалғыздық қалпында отыр екен. Қызыладыр болысы Әбен орнынан айрылғысы келмейді. Егер ұлықтың алдына кірсе, тіл тауып кетеді деп, Оразбаймен ақылдаса келе қол қимылын істемекке бекінеді. Абай ертеңіне ұлыққа жолықпақ болып отырғанда, сау етіп кіріп келген бір топ кісі сөзге келмей, ондағының бәрін қамшының астына алады. Көкбай қашып шығып, атқа міне шабады, әрең құтылған Кәкітай да оязға хабар айтады. Стражниктер мылтық атқанда ғана барып жанжал тыйылады. "Есімде бары, Әбен мен інісі қамшыларын көтеріп, "аузыңды пәленше етейін, қара төбет, соңымнан қалмай қойдың ғой", – деп, бір-екі салып қалғанын, үстіме біреулердің жығылғанын, жан-жақтан түрткілеп жүргенін білем. Өлмейім деген ойым жоқ еді, ояз айықтырып алды. Есімнен адасыңқырап қалған екем, басып тұншығып қаппын", – дейді. Сонда үстіне жығылғандар көп болыпты, алдымен Жаман Тобықты Софының Уайысы Абайдың үстін бүркеп жата қалыпты, Әбен де Жаман Тобықты, соның ішінде Таз деген аз ата. Қоңыркөкше болысы болып тұрғанда Абай Жиреншені өзінің биі,

Шымырбай, Күлембай, Оразбайларды қарсы би еткен. Солардың ішінде Әбеннің әкесі Тынымбай да бар.

Опыр-топыры шыққан үйлер қайта тігіліп, ұлықты күтіп отырысады. Сонда ноғай Ыбырай Абайдың қасынан кетпейді, осы жәйт мұңайған Абайға: "Жаман достан жақсы дұшпан артық" – дегенді айтқыздырады. Үзіліп түскен түймені тауып алған Сейітхан: "Мынау Абайдың түймесі болса керек" дейді. Ол Абайдың өңі жүдеп, бойы кішірейіп кеткендей көрінгенін айтады. Сонда күйініп, намыстанып жылаған Ырсайға: "Ей, Ырсай ағай, босқа жылайсың ғой! Тәкежан екеуің тірі тұрсаң, бұл маған түк емес", – дейді. Ол кезде Абай Тәкежанның ой, ниеті қарсы жақта екенін білмеген, бірақ ол көп әтпей жария болып қалады. Оразбайдың Тәкежанға жіберген кісісі ұсталып, сыр ашылып қалады. Сонда ғана бар жайды ұғынған Абай: "Бұл елде тұрмаймын! Кетем! Маған ұстап беретін жөні бар еді! Астыртын тілдесіп отыр. Жауым арылған жоқ, мұнда, іште екен" – дегенді қатты ашуланып, айғайлап айтыпты. Қасына Тұмабайды ертіп, батыстағы Буратигенге қарай қатты желіспен жорта жөнеледі. Тұмабайлаған дауысқа қараса, қуып жеткен Ысқақ пен Шәкәрім екен. Жауып тұрған жауыннан Абайдың кебісінің басы суланып, тамшы тамшылайды, олар қайтып келсе, ел Абай үйіне кетті деп тарап кетіпті.

Осыдан кейін Мағауияны болыс, Ақылбайды кандилат қойып, үш шербешнай бойында биге жеңіп, Оразбайларға есе бермейді. Болыс сайлауында бидің бәрін Абайдың өзі атайды, елубасыларға: "Осы сайлауда бидің бірде-бір шары ауыспасын, бірде-бір тасы қате түспесін, тасын ауыстырған елубасы болса, менің осы ісімнің ауыртпалығы соның басында болады", – дейді. Осы жылдары Семейдегі қысқы шербешнайда Шәкәріммен аралары өкпелеседі. Сонда Омарбек Медеу мен Мағашты татуластырып, 100 түйе құн төлейтін етеді. 500 сомды Әбен береді де, 40 түйені Жігітек пен Бөкеншіге төлеттіріп, Оразбай өзінен түк бермейді. Сонда Кішекеңдер: "Өзінен төлемеді, бізге төлетті", – деп, Бейсембі бас болып, қайтадан Абайға келіп табысады. Осы кезде Жиренше бірді бірге шағыстыру, астыртын сыбыр-сыпсың болмаса, Абайға қарсы ашық әрекеттерге бара алмайды. Өйткені ол өзінің жеті-сегіз жүз, әкесінің екі жарым мың жылқысының жайын, оған қоныс табудың жөнін ойлап, жұртқа жорғақтап кетті дейді. Ал Тәкежанды да қол қайратын істеп жібер дегенді айтпады демесе, Оразбайға қарсы шықпады дейді. Бұл кезде Қаражан мен Байғұлақтар өлген, өйткені осы тұстағы жиындардың бірде-бірінде олардың есімдері аталмайды.

Қалаға кетіп бара жатып, Әзімбай сәлем бермекке Абайдың үйіне бұрылады. "Бірігіп әрекет етіңдер, бір жерден шығыңдар", – деп кеңес береді, сонда Әзімбай: "Ұлжан болсам екен", – дейді. Абай: "Ұлжан талтайған қатын ғой, Құнанбай болсам десеңші", – дейді. Әзімбай осы сөзімен Шәкәрімді шеттеткенін сездіреді. Осы тұста Мағаш, Кәкітай да келіспей қалған. "Өмірі арамызға сызат түскені сол еді", – дейді екен. Абайдың "бірігіп әрекет етіңдер" – деп отырғаны сол.

"Абайдың тұстас адамдары" деп мыналарды көрсетеді:

"1. Сарбас - Абылғазы тұстас.

. 2. Бейсембі, Әбділда, Жабайдың Бікейі.

3. Хасен, Бүкең, Топай Беркімбайдың баласы Базарбай, Бүркіт, Бүркіттің бір нәсілі Матақ. Матақ Абай тұстас. Беркімбайдың бәйбішесінен Әбділда, Жанділда, Базар. Кенжехан Құлкемен бір туысады. Бейсембай Жәнібек баласы Оспанмен дос. Топышбектің әкесі – Дәркембай.

Абайдың тұсындағы бес болыс Тобықтының адамдары:

1. Ырғызбайдан: Тәңірберді, Мұхаметжан.

2. Көтібақтан: Жиренше, Баймырза, Айғожа.

3. Торғайдан: Матақ, Байділда, Бейсембай, Қазыбай, Омар, Рахымберді, Кенжехан.

4. Топайдан: Байтөре, Садырбай, Наданбай, Мұңсызбай, Кенжеғұл.

5. Сақтан: Қаражан, Бейсембі.

6. Бөкенші: Байорақ, Қыздар, Берікбай.

7. Әнеттен: Көшен, Орман, Сағындық, Әкежан.

8. Қарабатырдан: Төлепберді.

9. Мамайдан: Тезекбай, Тарпаңбай, Мұсабай, Кемелбай, Күйісбай.

10. Мырзадан: Дүйсен.

11. Бөкеншіден: Күнту, Ербол.

12. Көкшеден: Көкбай, Дүтбай, Алатай.

13. Жігітектен: Базаралы, Бейсембі, Бұланбай, Арыстанбек, Тойшыбек.

Осы адамдардың бәрі бір-бір руды билеп, әрқайсысының ұрандары болған" (29-бума).

Осында аты аталған алпыстан астам адамның барлығы бірдей шығарма кейіпкеріне айналған жоқ, шығармаға жол тапқандарының жалпы жиыны он бестен аспайды. Соған қарағанда, белгілі деген кісілердің өзін іріктеп, бәріне бірдей тоқтала беруді шарт деп білмегендігі көрінеді. Осында Бөкеншінің екі жерде аталғандығы, солардан шығармаға енгізілгені Ербол мен Күнту ғана екендігі көрінеді.

Сол тұста Абайдың жиі араласқан тағы бір топ адамдары бар, олардың ішінен Шәке Әлі баласын (Бесқарағай болысы, түбі Бәсентиін), Берлібек (түбі Терістаңбалы, Өскемен уезі, өзі жас, жас та болса Абаймен сұхбаттас), Дүзбембет Бескемпір баласын, Семейтау болысынан Шалғымбай Шоқабай баласын атауға болады.

Уақтар Тобықтыға Құнанбай заманында өтіп кеткен жерлерін қайтарып ала бастаған кезде: "Уақ Арғын болды, Арғын әркім болды" деген мәтел шығады. Осының бәрін Ірбіт, Түмен жандаралдарымен істес дейтін Нұрке істейді. "Бұған тоқтау, бөгеуілді Абай қоймаса, басқамыз ештеңе істей алмаймыз", – деп, оны Жалпаққа шақыртады. Олар Обалы, Қоғалы, Қарақұдық, Терісқұдық, Білде, Шолакеспе сияқты көптеген қоныс өлкелерді қайтарып алып қойған. Ішінде Ысқақ бар – Оразбайлар кісі аттандырады. Уақтан кісі өледі, оның ақыры үлкен дауға ұласып, Оразбай, Ысқақтар пара беріп әрең құтылады. Нұркенің жері Семейге жақын Мұқыр өзенінің бойындағы Жалпақ, оның Жанғазы, Серғазы деген балалары болған. Серғазы:

"Бастығы Слабодка – Нұрке болыс,

Ен Жалпақ, Қамал аулы болған қоныс", –

деген сөздермен басталатын кітап шығарған. Жалпақтағы жиында Нұрке үйге кіре бергенде, Әшірбайдың Оспаны деген әдейі байқамаған болып, желкеден түйіп, құлатып жібереді, "ой, бұның не, кісіге соқтығып?!" – дейді. Бұл өңірде Үдері, Дүзбембет, Бәлен, Малтабар деген де байлар болған. Малтабардың түбі Керей, оның көп малы осындағы Ащықұдықты мекендейді. Абаймен де, Көкбаймен де аралас-құраластығы бар Әлпейімнің ол жөнінде "Бес жүз теңге жастанған, жынды бола бастаған" – деген сөзі де бар.

Бұл қалада қырдан, соның ішінде Шыңғыс атырабынан да келіп, саудагерлікпен, өзге де кәсіппен айналысып, тұрақтап қалғандары көп, олардың көбін Абай жақсы таниды, соның бірі Көтібақтан шыққан Жарасбай туралы:

"Іші–тері, сырты – жүн,

Қой терісі – сабасы.

Жарасбайдың тұрғаны –

Слабодка қаласы.

Бес ешкіден мал жиған

Көтібақтың баласы" –

деген өлеңді біледі. Осы секілді саудагерлер мен байлар кедейлерге несие береді де, одан үстеме өндіреді. Осы несиенің қайтарылуын "Ғинуар", "Имампос" деп атайды. Бұлардың қарапайым жандарды құтылмастай қарызға батырып, көп шығынға ұрындыратыны жиі болады.

Қаланың іші-тысы, айналасындағы елдердің хал-жағдайларын білумен қатар, сол кезге тән киім киістері мен заттық дүниелері де көрініс береді. Абайдың жас кезімен

салыстырғанда бұл уақытта даланың байланысы, алыс-беріс, барыс-келісі әлдеқайда күшейген, қала мектептерінде оқитын балалардың саны да артқан. Осыған байланысты деректердің ішінен мыналар оқшауланып көрінеді.

Балалар:

1. Рахым – 18-19-да, 80 ж.

2. Асан – 5 кл. Гор. уч., 14-те, 85 ж.

3. Үсен – -//-//-12-де, 87 ж.

4. Нығмет – -//-//- 12-де, 87 ж.

5. Жолан – 12-де, 87 не.

6. Сейітов Асқар – 9-да, 90 ж.

7. Әбенов Мақсұт – 9-да, 90 ж.

8. Сейілов Шәкет – 8-де, 91 ж.

9. Жәбікенов Мұрат – 8-де, 91 ж.

Молдалар:

Ғабдұлжаппар, Әшімқожа хазірет

Жамаладдин, Ахметжан хазірет

Ғабдыразақ, Мирқұрбан

Мәлкаждар

Халфелер:

Зәкен, Ғабдышүкір

Қолбай, Самұрат мәзін

соқыр қари, Шәкіржан

Юнус халфе

Байлар:

Татар: Уәли

Ысқақ

Шериаздан

Қазақ: Сейсеке Хасен

Тілеубай қажы Түбек

Садық Икрам

Болажан Бақия қажы

Оқыған қаратаяқтар:

Әзімхан Жабайханов

Сақып Сақбаев

Сарманов Данияр

Нұрқанов Қыдыр

Самалбек Доспанов

Баспақов Бәшір

Саудагерлер:

Есберген, Саудабай, Жәпек

Қодыға, Салмақбай, Әліпбек

Қайнарбай, Сағындық, Білембек

Төлепбек, Дәулеткелді, Сақ

Рымжан, Ақшолақ, Құсақ

Қоңырбай

Медреседе оқып жүрген Ниязбек (Жөкең) Абайдың келгенін естіп, сәлемдесе барса, өзінен не оқып жүргенін сұрайды. "Наху" дегенде: "Жынды болуға аз-ақ қапсың ғой", – деп, еңбек етуге, егін салуға кеңес береді. Медресенің шәкірттерінің бас-аяғына қарап

тұрып, "бейшаралар елді бұзады-ау, өзі әлі түк білген жоқ", – дейді. Сәлем бере келген Көкбай насыбай сұрағанда бір ауыз өлең айтуын өтінеді. Ол:

"Ханым – сен, қарашың – мен басыбайлы,

Қызыл су Шарға құймай басылмайды", –

дей бергенде, Абай "тек!" – деп қалады.

"Ханым – сен, қарашың – мен басыбайлы,

Хан мен қарашы жасымайды.

Құмартып осы күзде бегірек келдім,

Әкелші, Абай аға, насыбайды", –

дегенде, "Өй, жаңа түзелді", – деп, насыбайын ұсынады. Байғұлақ баласы Ермағанбет (Ерімпұшық):

"Үйіңнің бір жағы ор, бір жағы жар,

Өз үйіңде аш едің, пейілің тар.

Моладан құлап өлген

Мантайыңды, Келтір деп кеткен

Тасекеңнен не хабар бар?" –

дегенде, Әлпейім: "Сенің өлген Жуантаяғыңнан телеграмм кеп жатыр ма, антұрған пұшық", – дейді.

Абайдың қарқылдап күлмейтінін, қықылдап, кезінен жас аққанша күлетінін, біреудің жайын әңгіме етсе, ол соның түсіне салып, бар денесімен ырғалып көрсетіп, артистерше қозғалыстар жасайтынын айтады. Тәкежанның боқтампаздығы, Дүтбайдың ашуланшақ, ұрысқақтығы жөнінде айта келіп: "Балаларға ақылын бермейді, ашуын береді, оған бала ашуланады, ақылын ұға алмай қалады" дейтін ақын, өзі бала-келіндеріне алдын кең ұстапты. Содан да ол "Қажының алды тар, сондықтан малшы-жалшылар аузына келгендерін айтқыш болған", – деп, өзі ол жағына мейлінше кең болуға тырысады екен. Ақылбай қызына құда түсе келген наймандарға оны көрсетпей оңаша ұстағанда: "Бала қызық көрмек керек, қасына берсін", – дейді. Ал өзі құда болып келіп отырғандарды:

"Есіктің алды тастақта,

Тастақтың алды баспақта", –

деп, әңгімеге тартпақ болғанда, солардың ішіндегі бір қу шал:

"Атасы басқа жау жеңге,

Күйеудің қасына тастап та", –

деп іліп әкетеді. Осылайша әрқилы ой, сөздердің тууына себепші болып және реті келген жағдайды бос жібермей, өзі өлеңге айналдырып отырған. Осындай тұрғыдан Оразбайға да өлең шығарған. Ол алпыстан асқанда пішенші Арық Матайдың қызын алыпты, соны естіген Абай:

"Ән салайын арарай,

Әнім қалмас жарамай,

Арарай, арарай!

Арғы затым Тобықты,

Даңқым шыққан Оразбай!

Оразбай деген ер екен,

Сегіз қырлы сері екен,

Айттырғаны бір байдың

Он бес жасар қызы екен.

Шымылдық құрды оң жаққа,

Шыбын қонбас балдаққа,

Қор болып шалға барғанша,

Алсашы құдай оң жақта.

Оразбай отыр тақылдап,

Қыз келмейді жақындап" –

дегенді айтыпты. Боранбайдың асына Абай кешігіп барса, Дүйсен бастаған бір топ Мамайдан кеткелі жатыр екен. Олардың бұл қылығын ұққанда Абай: "Шал-ау, шешеңнің

атын ұмытып қапсың ғой", – депті. Сонда шал: "Қоңыр, Қоңыр", – деп айғай салады. Содан кейін аста жан қалмай тарап кетеді.

Он екі жасынан бастап Абай қолында тұрған Кәкітай оқуды Абайдың өзінен оқиды, оны он төрт жасында Әкімбайдың (Абайдың қайтыс болған баласы) қалыңдығына үйлендіреді. Ысқақ Тектіні Құдайберді өлерден бір ай бұрын алады.

"Біреу кісі өлтірсе, керуен тонаса, елді күйдірмесін. Кімде-кім өз кінәсін өзі тартсын, жетсе малын берсін, жетпесе қыстауын, жерін берсін" – деген ережесін дау-шарларда Абай өзі қолданыпты. Мәлкаждар мен Әбдірахман қариларға Семейдің бір саудагерін айтып, "иманды ма?" – дегенде, олар үндемей қалады, сонда өзі "не біреуге пайдасы жоқ адамды иманды деуге аузым бармайды", – депті.

Мадияр, Мұхаметжан, Әжібай арасындағы астық дауын естігенде, оларды өзіне шақыртады. Мұхаметжанға: "елді бұзбағын, бұйырам" деп ұрысқанда, ол: "Ойбай, құдай! Өзің біл дегесін ал деген екен десем" депті. Күнту түсін айтып: "Мен өлем, Дүтбай да өледі", – дейді. Абай да Кәмешке көрген түсін өзі жориды: "Түсімде төрт кісі шақырып алып кетті. Үш айда өлем-ау – үш белден астым, үш ай сол", – деген. "Қысыр сауған жылы жазғытұрым Мағаш ауру болды. Мағаштың қасында боламын", – деп, Ақшоқыға кетіп қалды. Майдың 12-сінде Мағаш өлді. "Мағаштың өлімі ерлік пен ездікті сынайтын өлім ғой. Ез күнде өледі, ер бір күнде өледі", – дейді Тәкежанға. Ол өлгенде аулы Балашақпақта болады. Баяғы Құнанбайды Көкүйірімнен Ақшоқыға алып барғаны сияқты, Абайды да Балашақпақтан Жидебайдағы шешелерінің қасына әкеліп жерлейді.

Әдеттегі көркем туындыдан гөрі белгілі бір тұлға, соның ішінде белгілі ой адамы жөнінде шығарма жазу мол жауапкершілікті жүктейді. Дәуіріне, өскен ортасына, өмірі мен шығармашылығына, еңбектеріне байланысты деректерді мейлінше біліп, мейлінше жинақтағанымен, оның алды-артына терең үңіліп, мұқият көз салуды қажет ете берді, содан оның түрлі-түрлі жол, жоба-жоспарларын қарастыруы көбейе берді, тереңіне тарта берді. Негізгі қосымша деректер, әрқилы деңгейдегі әңгімелер, болжамдар болсын бір мақсат, бір сағадан табылуын қалайтындай көрінді де, әбден пысықтауға, алдымен мыналар сияқты қосымшалары қалай және қандай бағытта өрбитіндігін елестетті.

"Абай жолының" екінші кітабына қосымшалар:

I тарауға

1. Иман, халфелердің мешітте намазға сапқа тұрғандағы түстері аз сипатталу керек. Сармолламен алғашқы шайқасу кезіндегі яшық намазы аз суреттеледі. 32-бетке.

2. Ишан, соқыр қари, Самұрат мәзін: сәлде киіс, мұрт басу, көзді сүрмелеу ретінде сырт пішіндері жағынан кей тұстарда оқшауланып суреттелу керек. 50, 51, 54, 103, 108, 118, 119-бетке, 19-бетке Сармолла "Биуафа".

II тарауға

1. Абай мен халфелер айтысында сыртқы пішін, мүсін, киім, отырыс, қозғалыстың суреттері керек. 198, 199, 200-6.

2. Абай мен Әбіш екеуі сөйлескен кездерге автордың ремаркасы мен олардың бет-құбылыстар, отырыс-тұрыс, киім киіс ажарлары сипатталу керек. 202, 208-бетке.

3. Павловтың Сейіт үйінде жалпы грузчиктерге кездескен шағында үй-пәтер, көрініс, отырыс орын, сырт ажар суреттелу керек. 213-бетке.

4. Әбіштің Сейіт үйінде отырған отырысы, көзіне көп көрінген үй бұйымы, кішкене қара домбыра тәрізді нәрселер қосыла аталу, суреттелу керек. 168-бетке.

5. Осы бөлім соңында Мәкен мен Дәрменнің қиын кешуден өтіп, табысқан бақыты аз бейнелену керек. Бұл кездесу Әбеннің үйінде болу керек. 122-6.

Жаулар Дәрмен мен Мәкенді байлап әкеткеннен кейін Әбен үйіне жәрдемге келетін көрші орыс әйелі, ұстаның қатыны Марфа (Шура) болады. Бұл жаралы үйге көмекке Александра Яковлевна мен фельдшерді тауып әкеледі. Оның алдында Затонда баржада жұмыс істеп жүрген Сейіттерге жүгіріп барып, жаулар істеген жарлықты да өзі айтады. "Әлі ұзаған жоқ, жүгіріңдер", – деп, Сейіттің қолына келтектерді де өзі ұстатқан болады. Кейін өсекші қазақ кемпірін жерлейтін және осы Марфа болады.

III тарауға

1. Тараудың басында Әйгерім мен Мәкен іс тігетін суреттің алдында Мәкен мен Дәрменнің ендігі орналасқан Ақшоқыдағы мекен-жайы, отауы суреттелу керек. Сондағы таңертең тұрып, шай ішіп, шат көңілмен жақсы бір сәт аңғартқан күншуақ шағы суреттелу керек. 247-6.

2. Әбіштің қазасы үстінде Дәрмен Абайдың өз жайын, қайғы-уайымын қатты қасірет етіп, Мәкенге жазу керек. 318-6.

3. Әбіштің хабары Дәрмен мен Мәкеннің оңаша уайымы түрінде суреттелу керек. Мәкен Мағыштың жан досы екені екеуі бірігіп, Алматыға жазған хаттан көріну керек. 257-6.

4. Мағаш Алматыдан қайтқан сапарда жан сөзіндей жақын, ақын сөзімен көңіл айту керек. Бұл дағдылы көңіл айту түрі емес, көлденең бір мысал оқиғаны баяндағандай айтылу дұрыс. 315-6.

5. Әбіштің сүйегін Мағыш көрген сәтте оны Мәкен мен Дәрмен қолтықтап сүйеп, бауырға алу керек. 321-6.

IV тарауға

1. Абайдың соққы жегенінен кейінгі күндерде Мәкен мен Дәрмен уайымы, оңаша қасіреттері суреттелу керек. 423-6.

2. Мәкен, Мағыш Абай қайғысымен оңаша шер етіседі. Мәкен Мағыштан жасырғысы келсе де, ол Абай қасіретін естиді. Мағыштың соңғы үзілер шағында ең соңғы көз жасы сол жөнінен болады. 428-6.

V тарауға

1. Сейіттің Оразбаймен айтысуында бір жай Сейіт аузында қатты ашық аталу керек. Сейіт өзін жерге көмген Оразбайға лағынет айтады. "Жалғыз көзді жалмауызсың" – дейді. бол арқылы жалғыз көзді Құнанбайдың Қодарды өлтірген тажалдай қылығы мынау жалғыз көзді жалмауызға ендігі бір жаза шегуші, осы заман Қодарының аузымен айтылған үкімі тәрізді болу керек. 453-6.

2. Павлов пен Абайдың кездесуі қандай үйде, қандай көрініс шағында суреттелу керек. Ертістің жағасы, ымырт шағы, бейуақ кезінің қаладағы сипатымен қоса суреттеліп берілу керек (табиғат көрінісі, қала суреті). Абай психологиясымен қоса беріледі. 482-6.

3. Осы тарауда Әбенге дос орыс семьясы, әсіресе орыс әйелі Затон тіршілігіндегі бір оқиға, кездесу кештеріне араласу керек.

VI тарауға

1. Абайдың науқасы Әйгерім мен Мәкеннің оңаша сырласып шошуынан Дәрменге мәлім болады. Дәрмен мен Мәкен оңаша қайғыда, екеуі де енді Абай бауырынан ұзамасқа тырысады. 636-6.

2. Базаралы мен Ерболдың қазасын естігенде, Абай барайын деп, Дәрменді ертіп, атқа міне береді де, талып жығылып қалады. Абайдың ендігі қайғысы жай түскен бәйтеректің қасіретіндей боп, бұрынғы суреттелген қалыпта беріліп келеді де, кейін автордың ремаркасымен ілгері созылып, терең сыршылдық, философиялық толғауға ауысады. Бұнда жақсы жандар қазасы, елдің жұты, халық қазасы, сахара трагедиясы өзгеше бір терең, мұңды толғау боп таратылу керек.

Екінші кітапқа әлі қосылатын жайлар

1. Алғашқы тарауларда, әсіресе және жалпы бар кітап бойында әр тұста табиғат көркі, қалпы жақсы мол орын ала түсу керек. Өзгеше ескерілетін қала суреті, қаладағы жазғы, күзгі, қысқы, көктемгі пейзаж, көше, қала, Ертіс, аралдар бейнесі қажет.

2. Ерболдың өлімі, әсіресе Базаралының өлгені туралы хабармен аталу керек. Бұл өлімдерді енді сипаттау керек емес. Кітапта өлім көп.

3. Кісі аттары: екі Әбен түзелу керек (кейінгі тараудағы Әбен).

4. Біріншіде молда, халфелер "ифтарға" шақырылу керек.

5. Бесіншіде Абай Сақып адвокатты мазақтай әжуалау керек. "Сені "кәпір", мені "күпір" дер еді. Кәпір демей қайтсін, "Шайхұлісламға" тілің келмейді. Атасының атын атай алмаған келіндей "аттеріс ислам" дейсің. Тасып әкетіп бара жатқан мұсылмандығыңды көріп отырмын" (күлкі, әжуа молайғанда Сақып "қых-қ, қых-к, қых-қ деп, тек тығылып қарқылдай береді).

6. Бесіншіде Абайды өлтірмек екен жау ниеті.

7. Қала байларының қыр жуандарымен құдаласулары, ескі надандық аяқ алып жүргізбейді.

8. Орыстың Макаров, Девяткин, Мешель тәрізді бірнеше үйі бар, жақсы жұмысшысы қазақ үйлеріне (ерлеріне) үлкен үлгі көрсетеді, қазір де тартысқа баулыды.

Алтыншы тарау

I

Абай Әйгеріммен Аралтөбені қыстайды. Оңаша. Кітап, өлең, еңбек соңында. Бала шәкірттер Абай өлеңдерін оқиды. Қаладан әуелі Әбіш келеді. Кейін Самарбай Ақшоқыға бара жатып, жолдан соғады. Үшінші Әлпейім келеді. Абайдың айтуымен медресені тастап, Тақырдың бойына барып егін егіп, еңбек сауатын кәсіпші болып алған.

Осы үш жолаушы бірден екі түрлі хабар айтып келеді. Біреуі: биыл жұт болады деп қауіп етуші көп. Тоғай бойында, Қарқаралы, Өскемен жағында, Көкпекті, Тарбағатайда жұт басталған. Жолдағы Көкеннің елі де бүрісіп отыр. Қалада және де ауыртпалық бар. Астық аз, азық қымбаттаған. Базарда қайыршы көп. Орыстың переселендерінен шыққан қайыршы көп. Қала жұмысшылары, кедейлері кәсіп таба алмай қысылып отыр. Базарға нан түсуі сиреген. Кей үй шай қойып беруге де шамасыз. Бұл – бір хабар.

Екінші: Абайға қатты жұбанышты қуаныш хабар. Ол – Марат туралы. Алты дуанның шербешнайы болыпты. Сонда Мағаштың білгірлігі, әділдігі, мінезділігі жұрттан асыпты. Шұбар, Әзімбай, Оразбай баласы Медеу, Жиренше балалары қызғаныш етеді екен. Бірақ Мағаш олардан сонағұрлым биік, қасиетті, алдына Семей емес, талай алыс ояздардың нелер үлкен дауы келіп, дауа тауып жатыр дейді. Бірақ ең соңғы хабар әкелуші Самарбай молда Мағаштың өзінен әкесіне хат әкеліп, ол Абайдың қалаға келуін сұрайды. Науқасқа айналып бара жатқан сияқты. Доктормен, әкесімен ақылдаспақ.

Самарбайдың өзі көріпті. Бір билікті Мағаш төсекте жантайып жатып, айтып жатыр екен. Өңі жүдеу көрінеді. Абай тыныштығы кетіп, тағы да қабат қаза көрем бе деп, Әбіш есіне түсіп, үйықтай алмай шошынады. Асығып қалаға тартады.

II

Абай қалада. Абай соны қарата келген. Павловпен ақылдасады. Павлов өзінің жақсы танысы Станов докторды әкеледі. Мағаш науқасы қауіпті. Ол туберкулезге айналып барады. Павлов орыс кедейінің халін айтады. Патшалыққа айрықша ош, ызалы күйді білдіреді. Биыл Россиядағы ашаршылық пен крестьяндар көтерілісіне жұрт көңілін алаң ету үшін Жапониямен соғысқалы тұр. Бұнысы оңбағандық. Жеңілсе, сол рахат болар еді дейді.

Қайғылы Абайға бұл бір сәт өзін өзгеше еліктірген хабар әкеледі.

Абай сол алаң болған көңілмен Дәрмен, Шұбар отырғанда және елден келген көп адамдар көзінше "алда қызық дүние бар" дейді. "Бірақ оған жетуге бұйрық жоқ, мен ол дүниені көрмеймін" – дейді.

Станов доктор Абайға өзінің соңғы байлауын айтады. "Мағаш елге қайтсын, алып қайтыңыз" дейді.

Шошынып, қатты қайғы басқан Абай ауру баласын алып, он шақты шанамен елге қайтады.

III

Қыс аяғы жақындаған. Бірақ қатты жұт. Жылқы ақ қар басқан ит жондай жүдеп, әлсіреп біткен. Құлағалы, әруақтай боп тұрған, жүні, түрі үрпиіп ұзарып кеткен арық жылқылар. Боран. Жылқышы аш. Астындағы ат арық. Ыға алмай құлап жатқан жылқыларға қасқыр шабады. Бір топ жылқыға ұялас он екі қасқыр тобы, тағы бір жерде, тағы бір қос маңында кісіней алмай, адамнан қорған тілей алмай, қырылып жатқан қалың жылқыға жиырма қасқыр араласады. Боран. Үш күн боран.

Енді ол қыстаудан көшу керек. Көштер кеткен. Абай Мағаштың зиратына Баймағамбет пен Мағаштың, Әбіштің өңшең жетім қалған, жетім жас балаларымен екі арбамен келеді. Жұрт жылап, құран оқып, қоштасып шығып кеткен соң, Абай қабір басында жалғыз отырып қалады. Қанша отырғаны белгісіз. Жалғыз.

Жетінші тарау

Бірінші вариант

1902-1903 жылдар. Мағаш жақсы жігіт болған еді. Онымен Кәкітайлар көп оқып, қатты өскен еді. Мағашты өз еліне, сапалы еңбекке Абай жақсы тәрбиелеген. Мағаштың жауы – Өскенбайлар. Надан Құнанбай нәсілдері. Қалада Мағаштар жастар сейілін жасайды. Өңшең өнерлі топ. Дәрмен қалада. Абай – ол да жазуда, еңбекте. Қалада өсіп келе жатқан кішкентай тол, болашақтың қайраткерлері Мағаш пен Дәрменді қоршайды. Абайды жаттап, соның өлеңдерін оқиды, әндерін айтады. Орыс кітабы, мектебі, орыс музыкасы бұл ортаның бәрінің тынысы. Бірақ қалада Мағаш ауыра бастаған, соны естіп қырдан Абай келеді. Бұл баласының ауруы Абайға ең үлкен дерт болып тиеді. "Әбіштей бола ма" деп жүрегі үріккеннен түндер бойы тыным-тыныштық ала алмайды. Абай шерлі, қайғысы құпия. Қалада жазға шейін жатып, Мағашты емдетеді. Жаз елге алып қайтады.

Сегізінші тарау

Бірінші вариант

1903-1904 жылдар. Қыс пен көктем ішіндегі оқиғалар. Мағаш қатты науқас. Өшіп бара жатқан үміттей. Айналасында қапалы жастар. Көктемде Мағаш қайтыс болады. Абай қайғысы қатты. Ерен қайғы. Ол тас-түйін, басқаша бекінгендей. Жұрт жылап, еңіреп жүргенде, Абай жым-жырт. Сөзсіз, үнсіз және ұйқысыз – өзгеше сөніп бара жатқандай. Аурумын демейді. Ем де іздемейді. Кәкітайлар барды салады – емдетпек, бірақ Абай қабыл алмайды. Ақшоқыдан көшерде Мағаш қабірінің басында Абай жапа-жалғыз үнсіз отырып шығады. Пәуескеде Мағаштың жетім балаларын көріп, Баймағамбеттер сыр айтады: "Қысқа тілек тілеппін, бірақ қайту жоқ". Абай – ауру. Оның сөздері мен әндері балалардың, малшылардың, түнгі күзетшілердің аузында. Абай мен Әйгерімнің арыздасуы. Өлеңмен қоштасуы. Мағаштың қырқын Абай асықтырып, отыз сегізінші күні бергіздіреді. "Кешігесіңдер" дейді. Сүйген баласының қырқы күні Абай өледі. Дүние анадай қарсы алады. Үлкен тыныштықпен үзіледі. Жұрт күңіренеді. Жаяу, ат қойған кедейлер, жылаған жатақтар, әйелдер, ақындар.

Эпилог

Күз түсе Жидебайға ел көшіп келген. Абай зиратына әйелдер, қалың ел селі жетеді. Әйгерім жоқтау айтады. Әні де, сөзі де басқаша. Оны шығарған Дәрмен Абайға ескерткіштей. Халықтың атынан халықтың өнерлі ұлы, қызы жоқтайды. Абай өлді, мұрасы өлген жоқ. Соны жер-дүние жадында қалдыру үшін әнге жол беріп тұр. Абай өлмеске қадам басты. Әйгерім әні бұдан соң Абай туралы туатын бар өнердің басы еді. Абай осы әннен жаңа туысқа ауысты".

Бұл жерде жазушы осы қосымшалар мен жоба-жоспарларын қалай өрбітті, қалай байланыс-бірлігін таптырды. Ол өз алдына бөлек зерттеулерді керек етеді. Осы іріктеп алынғандарының өзімен-ақ автордың ұдайы іздену, ұдайғы жол-жөнін қарастырудан қол үзбегендігі аңғарылады және бұнда, алдыңғы бөліктерінде шығармадан бөлектендіріп тұратын біраз өзгешелік бар; алғашында роман жобасын ойластырып жүргенде

жазылғандықтан, әлі де суреткерлік елек-сүзгі екшеулерден өтіп, шыңдалу дәрежесіне жетпегендік байқалады, өйткені адам аттары алғашында аталған күйінде жүргендігі жалпы о баста жобалап-жоспарланғандықты танытады. Бұл қолжазбаларда Әйгерім мен Керімбала – Әйгәрім, Көрімбала болса, Дәрменнің о бастағы атауы Айдар күйінде жүр. Жұманның қырттығы жөніндегі сөз романның үшінші кітабында әңгімеленетіні белгілі, ал мұнда ол өз көрінісін екінші кітапта таппақ болған. Ұлжан да екінші кітапта өлген болып көрінеді. Бұл жобада Базаралының Тәкежан жылқысын шауып алуынан кейін қалаға билер сотына жүгініске барғаны, сол жерде ор жылқы басына екі бестіден айып төлейтін болып қайтқаны, елге оралған соң ауырып, көп ұзамай қазаға ұшырауы айтылады. Шығарманың кейінгі нұсқаларында ол елеулі іс-әрекет, кесек қимылдарымен бертінге дейін өмір сүрген болып көрінеді. Қазіргі үшінші кітап пен төртінші кітап тарауларының мазмұны алғашында бір жоспарда қамтылып, бұлар жазыла келе екіге бөлінген. Қарамола сиязынан кейінгі ақынның шәкірттеріне тапсырған жыр-дастандарын тыңдауға арналған кештен кейінгі оқиғалар төртінші кітабына енетін болып, оның жоспарлары өз алдына бөлек-бөлек жасалынады.

Жалпы қаламгер кітаптың әрбір басылымын қайта-кайта оқып, қажетті қысқартулар мен толықтырулар енгізу ісінен жалықпаған. "Әдебиет және искусство" журналында басылған тараулар мен кейінгі басылымдарынан бұл анық көрінеді: сондағы енгізген түзетулері де осы үш-төрт басылым негізінде жүргізілген. Бұл жерде жекелеген сөздер мен сөйлемдердің қалай редакцияланғаны, қаншама тың оқиға, көріністермен толықтырылып отырғандығы көп жәйтті аңғартады. Осылардың көбінен жұртшылық пікір-ұсыныстарына қаншалықты құлақ асқандығы да елес береді. Алғашқы тарауында қала көркі мен табиғат суреттеріне енгізген өзгертулерін өзінің "Алғашқы тарауларда әсіресе, және жалпы бар кітап бойында, әр тұста табиғат көркі, қалпы жақсы мол орын ала түсу керек. Өзгеше ескерілетін қала суреті, қаладағы жазғы, күзгі, қысқы, көктемгі пейзаж: көше, қала, Ертіс, аралдар бейнесі қажет" (8-бума, 63-6.) деген ойлары нақтылай түседі.

Бұл кітап алдыңғыларына қарағанда түгелдей дерлік диктовкамен жазылды, бірақ соңынан сол басылғандарды қайта-қайта қарап, түзетіп, толықтырып отырды. Алдымен журналда басылғаны кітап болып шығар алдында айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1956 жылғы басылымында бар Дәмежан тұрған жатақ, Ертіс бейнесі, Құмаш үйінің көрінісі, Қарасу жағасындағы Үлкен Семей суреттері журналдық (1954, № 3) нұсқасында жоқ. Бұлар жазушының өзі атап көрсеткеніндей, қала тұрмысын толықтыра түсетін қосымшалар. Осылармен бірге Абайдың Семейде болуын аша түсетін бірсыпыра толықтырулар енгізілген. Бұл жерде Абайды жай ғана қызықтаушы немесе бақылаушы емес, халық қайғысын бар жан-тәнімен ұғынып, қолынан келген көмегін аямай, әрекет етуші қайраткер ретінде көрсетеді. Сондағы қала халқының басына түскен хал оны азамат ретінде терең толғандырып, үлкен тебіреністерге түсіреді. Журналда бар: "Сөйтіп, Сармолла өлді, оны өлтірушілер жаза шекпей, ап-аман қала берді", "Қараңғыда адасқан халық ғазапта қиналған жұртына, махалласына жол нұсқады" (54-6.), "Яғни Сармолланың өлімі барлық Семей, Слободка халқын обадан құтқарды", "Иіріліп иреңдеген қараңғы былғаныш құрттар" (55-6.) сияқты кептеген қысқартулар жасалынды. Таңдамалыларын

дайындау барысындағы қысқартуларды 1956 жылғы басылымы ("Абай жолы". Екінші кітап. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. А., 1956. 109-б.) беттеріне көрсетті, осындағы: "Ол есікті бір қолымен баса тұрып, сол шоқпарды сырттағы арс-ұрс еткен қандыауыз қасқырларға сілтемек те болады"; "Мен мынау Дәрмен деген адамға өз өмірімді өз еркіммен қоссам деген тілек әкеп тұрмын сіздің алдыңызға. Сол өтінішім бойынша ноқталы басыма, қасіретті халіме қорған болыңыз" деймін" (120-б.); "Әбіштің ендігі соңғы өтініші бойынша осы бүгін қасіретті сағаттың өзінде..." (121-б.); "...боп келген, көр кеуде, барынша топас, жыртқыш, өздері медресе мен мешіттен шыққан, тағы бір қанқұмар Қорабайлар осылар еді" (124-б.); "Және сот мүшелері білетін Сармановтың ерекшелігі, ол әкімшілік жөнінде айтқанды орындағыш, тіл алғыш чиновник" (130-б.); "Бұлар бір жағынан бас қорғаушы және бір жағынан елінің ортасында отырып, сол іргесіне сенушілер осы күйді ат сойылын қамдаған ер-азаматтан көргенмен" (240-б.); "Анық ұзақ шабыс бойынша қалың ауылдарды түгел арылтып, жауға қарсы түгел үрпитіп тік тұрғызып, аттандырып, сақайтып алғанша" (241-б.); "Соның орайына алғаш Құлжатай мен Еңсебайдың, Марқаның "аттанын" естіген ең шеткі он бес үйлі қалың ауылдан аттаншылар үніне үздіксіз үнмен шу қосқан қара түннің әбігер айғайы басталып еді" (241-б.); "Сонда бұлбұлды жырлатып тыңдап болып, есек даналықпен ақылгөйлік көрсетіп еді" (258-б.); "Түн ортасы кезінде Оразбай тігіп берген ордасына келіп жатып қалған еді" (264-б.); "Бірақ олар бұл жөнде дәл осы отырыста әзірше ешнәрсе айтысқан жоқ. Тегінде, айтарлық жай болса, ол әлденеше сөйленіп, толық байланып болған тәрізді: Және әсіресе дәл осы бүгінгі күн" (265-б.); "Ендеше, Тобықтының атқамінер тобы бұл куәға қарсы болу былай тұрсын, бір есептен іштей сол куәлікке баратынына ырза да болып отыр" (270-б.); "Біреудің көзіне түсіп, күндерің түсіп отырған жалғыз көзді жалмауыздан тағы жаза шегерсіңдер" (309-б.); "Көп оқи алмаса да, жаңа заман адамының жаңа бір қауымының сипаты мен қасиетін танытатын сияқты" (330-б.); "Оны дін кітабының тілінде орысша "усекновение глазы Ионпа Крестителя" деп атайды" (338-б.); "Бұл әңгімесі, Абайдың аңдауынша, соңғы кездерде айқындап келе жатқан үлкен істің қатарына ілескен кесір тәрізденді" (397-б.); "Жүздеген жас малдардың жүні-түгі қатты ұзарып, үрпиіп алған" (410-б.); "Мағаштың өлімінен кейін он екі күн болғанда, Абайға тағы бір қат-қабат ауыр қазаның жайын Кәкітай мен Дәрмен мәлім етіпті" (431-б.) деген жолдар сызылса, мына сияқты сілтеме жасалған сөздерді қолмен жазып қосқан: "Табыт қағу – дінбасылар мен діндар халық арасында зор сұмдық саналатын. Ол – өлім тілеу, кім болса да тың біреудің өлімін тілеу" (35-б.); "Бәддұға – теріс бата, қарғап-сілеу, жазалау дұғасы" (38-б.); "Паровая мельница – бу диірмені" (51-б.); "Аққұйрық – бұрынғы жүз сомдық ақшаны айтқан" (79-б.). Жалпы осындағы өзгерістердің дені кейіпкерлер іс-қарекеті мен мінез-құлықтарын толықтыру мақсатында жасалды. Журналдық нұсқасында жоқ Абай мен Оразбайдың арасындағы тартыс түйінін ерекше көрсетуді дұрыс деп тапты. Бұдан кейін тағы да редакциялық сүзгілеулерден өткізіп, стильдік жағынан бірсыпыра түрлендіруге алып барды.

Осы басылымда біраз оқиғалар Әбіш іс-әрекеттері мен характерін аша түсу үшін, оны әрекет, қимыл үстінде көрсету үшін енгізілді. Дәрмен мен Мәкеннің басына азаттық алып берді. Осының бәрі Оразбайлар көкірегіне атылған оқтай болып қадалды. "Болмай жатып

бәле қуғызды ма әкең саған? Тек тұрысып көріңдер әкең екеуің! Өлісер жерге жетіпсің, өкінбе тек!.." Доңайбат жасап сескентем деген Оразбай, мына жігітті қорқыта алмай, ширықтыра түскенін көрді де, үн қатпай сүзе қарап қала берді" (124-6.). Бұлардың бәрі де Әбіш характерін ұлғайта түсудің үстіне шығарманың сюжеттік өрісін де кеңейтті және белгілі бір деңгейде оларды бір-біріне ұқсағысыз даралыққа көтерді. Бұл жерде Абайдың ойы, сөзі шешен, терең, өткір келсе, Әбіш негізінде әрекеттің, қимылдың, тік сөйлеп тіресуге жарайтын жастың пішінінде танылды. Оразбай бірде кінәлап, енді бірде доңайбат жасап, қорқытып-үркітіп, ықтырып алғысы келгенімен, одан ешнәрсе өндіре алмағанына көзі жетті. Әйтсе де, зорлықшыл қара ниетінен қайтпады. Осындай тұста Дәрменді бірде Абай билігіне қатысушы ретінде көрсетсе, енді бірде Абайдың сабалауының куәсі етті. Оған қатысты 1956 жылғы басылымында жоқ мына сияқты жолдарды 1957 жылғы алты томдық таңдамаларына қосты: "Бұл күндегі қасірет жайды аса қатты күйік еткен Дәрмен еді. Ол өзінің отауына есіктен кіре бере, төсек жанында іс тігіп отырған Мәкенге, Абай шеккен жазаны ұғымсыз бір балдыр сөздермен айта берді. Биік төсектің кестелі ақ жастықтарына бетін басып, тұншыға еңіреді.

Мәкен де жан ұшырғандай саңқ етіп үн қатып, біресе қатарына кеп, Дәрменді құшақтай қозғап, уатқысы келеді. Біресе өзі де тұла бойын өрт шалғандай жылаған үнін ірікпестен зар-зар етеді. Екеуі де кезек-кезек, дүркін-дүркін:

– Қайран ағатай...

– Әттең, асылым, аға-кем!

– Садағаң кетейін ағатайым, ардақтым!

– Құрбаның болсамшы, ағажан... – деген жан сөздерін ыстық жалынмен кейде қатар, бірін-бірі қостай айтысады... Ұзақ шеккен қапа-қасіреттен соң Дәрмен ес жия бере бір-ақ ой түйді. Сонысы Көшбикеде болған қорлық қазаның анық шыны, сыры еді.

– Кешегі Арқаттағы сиязда берген куәлігің үшін-ау! Ар үшін, адамдық үшін, азаматтың асылы, әділі боп берген куәлігің үшін жауыздардан жапа шектің-ау! Асылым, арысым! Қайран ұстазым, ағажаным! – деп, Мәкенмен екеуі ғана болған сәтте осындай ой түбіндегі оқшау шерін шеккен-ді" (289-290-66.).

Алдыңғы нұсқаларына қарағанда жазушы Дәрменді көбіне Абай жанында, Абай іс-әрекетінің, кептеген оқиғалардың басы-қасында болғызып отырды. Әсіресе, соңғы тарауда айрықша толықтырып, бұрынғысынан да жетілдіре түсті. Ақынның үміт еткен таяныш-тірегі сыпатында көрініс таптырды. Бұлар қолжазбаның 504,539-беттеріндегі қосымшаларынан анық аңғарылды. 1956 жылғы басылымын 1957 жылғы басылыммен салыстырып қарағанда, Мағаштың, Ербол мен Базаралының өлімінен кейін қайғы шегіп, мүлде өзгеріп кеткен Абайды кейінгі толықтыруымен одан да әрі тереңдете түседі.

"Мағаштың қазасын өз басы ауыр уайым ету үстінде әрі Абай үшін, әрі жаңағыдай халық үшін аса қиналып ойлаған бір жан Дәрмен болды. Мағаштың науқасы талайдан мойындатып, ойды еріксіз бағындыра көндіріп жүрген дерт еді. Асауды құлақтан басып мойындатқандай, демді құртқан қауіп-қатер болса да, Мағаш қайтыс болғалы Дәрмен үшін дәл осы жалғанның бір үлкен жарымы көшіп, өшіп кеткендей болды. Орнында тек тұңғиық терең қуыс қалғандай. Өз көңілі осыны сезініп, өзгеден оқшауланып, терең налаға батады. Соны тек қана түнгі ұйқысыз күрсінген қамырық арасында жан сырласы Мәкенге ғана айтады.

– Дүние не боп кетті! Опасыз дүние!.. Қандай қазаға ұшыраттың бізді?.. Осылай таусылып біткеніміз бе? Кешегі көркем өмір, кең дүние, солғаның ба, кеткенің бе бұл-бұл ұшып жасқа толы біздің көздер алдынан!.. – деп, сонша ширығып, шерленіп кетеді.

Осы уайымның көптен көбі және де Абаймен байланысты. Өлген Мағаш пен бүгін өлі мен тірінің арасындағы Абай екеуін бірдей жарадар жанымен мүсіркеп, есіркей толғанады. Сол күйге Абай қайғысына соңғы күндерде шұбыра келіп, зар-наласын қосып жатқан жаяу-жалпы, аш-арық, көп жылаулар, дос-жар халық қайғысын тағы да қосады. Оны да өз шеріне шер, уына у қосып жатқан ерекше бір шынның жасы деп сезінеді.

Әзімбай, Шұбарлар ойлағандай, шұбырып келіп жатқан жылаулар, көпшілік Абайдан бірдеме алсам, жесем деген жандар емес. "Аяулы жан, көңілің қаяу, көзінде жас тұрған шағында менің де сенен іркер дүнием жоқ. Зарыңа зар қосамын. Берерім сол, әкелгенім соным!" дегендей" (429-6.). "Осы бір өзі ғана білген Абай шерін, сырын айту үстінде Дәрмен бұрын аңдамаған, ойы жетіп болмаған өзгеше жайларды енді-енді тереңдеп, кең ұғына бастады. Тегінде, жаңағы жан сөздері Абайдың бұрынғы тірлігінде айтылмаған, әлі тудырмаған ғажайып сырлы, өзгеше бір өлеңі тәрізді.

Ұлы жүрек түбіндегі ең соңғы бір кенже, таусыншық асыл туыс па екен! Қара сөзбен айтқаны болмаса, жаңағы Дәрменнің өзі қайталап айтқан Абай сөздері соншалық бір терең, көркем! Бар өлеңнен де өктем бір оқшау өлең ғой! Толысып туғалы тұрған терең сырлы сымбат қой. Толқыған теңіз түбінен атылып шығатын меруерттей кесек қымбат дүние ғой!.. Осы және Абай кешіп өткен шабытты ақын өмірінің, еңбекке толы азамат ойының, ойға толы өмірінің екшеліп келген, сараланған жиын жайы екен.

Дәрмен ойы ұзай түсті. Кең шабытпен байқап, шолып аңдаса, Абай өзін ұзақ өмір бойында сол сахараға гүлдер шашқан, асыл ұрықтар таратқан бәйтерекке теңепті. Сонысы дәл ғой. Айнымас әділ, анық шын ғой. Осыны және қай кезде айтыпты? Жай түсіп, соңғы бұтақтарына арыз-айып еткендей өкім айтып өтіпті. Бұл зәулім шынардың ең соңғы қалған үш-төрт жемісті балғын бұтақтары бар еді. Оның бірі – Мағаш, бірі – халқының қадірлісі – Базаралы. Тағы бірі – Абайдың бала, бозбала шағынан осы күнге дейін өмірде бір рет, бірде-бір, сәл ғана қабақ шытындырып көрмеген айнымас досы, бар туғаннан да жақын туған, өмір серік жан досы Ербол еді. Осының үшеуі бірдей сынып, күні жаңағыдай жан жалынын атқан екен, асыл көкірек! Дәрмен енді ойласа, Базаралыға, Ерболға,

Мағашқа Абайдың айтқан "қош-қошы" осы. Жаны жылап тудырған жоқтауы да осы екен-ау!..

Дәрмен осылайша өзі де бір ақындық терең толғауға түсті. Ақын жанын ақынша шыншыл шабытпен жете таныды. Бұның көңіліне Абай енді өз сапарын, өмір сапарын тауысып қойған жандай сезілді де, ол уана алмай, көп жылап, көп егілді" (436- 437-66.).

Осылар сияқты 1957 жылғы таңдамаларына енгізген үш-төрт қосымшасы болмаса, қалғандарының барлығы жеңіл-желпі жөндеп, өңдеулер санатына жатады. Алғашқы жазылымында және журналдық нұсқасында жоқ мына секілді үлкенді-кішілі толықтырулар 1957 жылғы басылымына қосылды. Олар: бірінші қосымша (3-4 бетте), екінші қосымша (4-6.), үшінші қосымша (6-7-66.), төртінші қосымша (16-17-66.), бесінші қосымша (40-6.), алтыншы қосымша (42-6.), жетінші қосымша (47-6.), сегізінші қосымша (47-6.), тоғызыншы қосымша (50- 51-66.), оныншы қосымша (52-53-66.), он бірінші қосымша (53-54-66.), он екінші (62-63-66.), он үшінші (66-6.), он төртінші (67-6.), он бесінші (68-6.), он алтыншы (71-6.), он жетінші (80-6.), он сегізінші (83-6.), он тоғызыншы (85-6.), жиырмасыншы (88-92-66.), жиырма бірінші (97-98-66.), жиырма екінші (107-6.), жиырма үшінші (118-119-66.), жиырма төртінші (121- 122-66.), жиырма бесінші (123-6.), жиырма алтыншы (127- 129-66.), жиырма жетінші (142-143-66.), жиырма сегізінші (147-6.), жиырма тоғызыншы (149-151-66.), отызыншы (151- 152-66.), отыз бірінші (199-203-66.), отыз екінші (206-207-66.), отыз үшінші (227-228-66.), отыз төртінші (231-232-66.), отыз бесінші (241-242-66.), отыз алтыншы (253-254-66.), отыз жетінші (274-6.), отыз сегізінші (277-278-66.), отыз тоғызыншы (280-281-66.), қырқыншы (285-6.), қырық бірінші (295-301-66.), қырық екінші (295-301-66.), қырық үшінші (339-341-66.), қырық төртінші (395-396-66.), қырық бесінші (424-425-66.), қырық алтыншы (431-6.).

Бұлардан басқа да қосқан, өзгерткен, басқаша құрған тұстары көп. Қайталанған немесе шұбалаңқы сияқтанған беттерді мейлінше ықшамдап, әсерлілігін арттыруға күш салған. Мұнда алдыңғы басылымдарда орын алған олқылықтарды жөндеудің, өңдеудің, шымырлығын арттырудың күрделі шытырманына одан да әрі тереңдеп барғандығы көрінеді.

Енді бұл эпопеяны бастан-аяқ шолып, көз жүгірткенде, түсінікті қажет ететін сөздер мен ұғымдардың, есімдердің, атаулардың, тіркестердің молдығы көлденең тартылғандай болды. Егер осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталар болса, онда ол аса мол түсініктерді қажет еткен болар еді. Жалпылама алғанның өзінде оқшауланып тұратын өзгешеліктердің көптігі байқалады, олар шығармада кезең-кезеңіне орайластырылып қолданылған. Соның алғашқысы Абайдың жастық шағына лайықталып қолданылса, келе-келе олардың аясы кеңіп, күрделілікке қарай ойыса береді. Басында әжесі тарапынан немесе ақын Барлас аузымен айтылған сөздер, толғамдар, аңыз-әңгімелер бала қиялы мен ойын өткеннің жұмбақ сырларына жетеледі. "Е, бұлдыр-бұлдыр күн өткен, бұрынғыда кім өткен" деп алып, әңгімені әжесі сабақтаса, "Шешенің судай төгілген, тыңдаушың бордай егілген" деп, ақын Барлас жаңа бір өріс-қияларды шарлатқандай болады. "Еділ-Жайық",

"Жұпар қорығы", "Құла мерген", "Қаһарман Қатран", "Бахтажар" осындай кезде айтылды. "Тағылым, үлгі – кітапта, білім, өнер – медреседе, жыр шеберлері – Низами, Науаи, Шаих Сағди, Хожа Хафизде, батырлық жырлар – Фирдоусиде" деп келген бала танымына қазақтың өзіндегі Бұхар жырау, Марабай, Жанақ, Шортанбай, Шөже, Балта, Алпыс сияқты ақындарының жыр-толғаныстары, осы саланың алуан-алуан үлгілері де қосылды. Осыдан былайғы қызығушылығы Бабыр мен "Табары жазған тарих", "Жәмшид", "Сеидбаттал Ғазы", "Мың бір кеш", "Жүсіп – Зылиқа", "Ләйлі–Мәжнүн", "Көрұғлы сұлтан", "Рүстем-дастан" сияқты көп хикая дастандар тасқынына жалғасты. Бұларға қазақтың өзіндегі "Саймақтың сары өзені", "Қос қыздың жылағаны", "Бозторғайдың шырлағаны" секілді өзіндік селт еткізері бар күйлері мен "Орамал тастау", "Хан жақсы ма?", "Мыршым", "Белбеу тастау" деп аталатын ұлттық ойындары қосылды. Осылардың барлығын бала жастықтың орнын нәрлі жастық ауыстырғанымен көрсетті.

Ендігі бір үлкен сала – қазақ тұрмысы мен өміріне қатысты салт-жоралғылардың мейлінше жан-жақты, әрі дәл көрініс табуына айрықша мән берілді. Өзіндігімен ерекшеленер алуандықтар ретінде таңбалар мен қырық шар, жасау, енші, айт, жар-жар, келіннің ат қоюы, ай аттарын, елеулі күндерден мүшел сияқтыларды көрсетті. Бұлардың ішінде де түсінікті қажет ететін қаншама ұғымдар, атаулар, сөздер бар. Соның бір саласы етіп "Найман таңбасы шөміш – "О", Керей таңбасы ашамай – "Х", Арғын таңбасы көз – " 00", Буранықі босаға – "П", Кіші жүз Жаппастықі – "Ү", Төре таңбасы – "Ш" (тегінде шаһ деген сөздің нышаны болу керек)" деп таңбаларды елестетсе, қазақтың құдалығына айрықша тоқталды: құйрық, бауыр, киіт, дін ұр сияқты жол-жоралғыларынан басқа суға салу, көз сынынан өткізу, мұзды суға салып сүйреп шығару, есік көру, қол ұстату, жыртыс салу, қыз-жігіт айтысында қыз жеңілсе, жігіт басына үкі, шоқ қадау, біріне-бірі әріптес деп ат қойысу, күйеу мен қалындықтың осы күні жолығуын көрісу, осыдан кейінгісін оң жақта жүрген күйеу деп атау, күйеудің алғашқы жолығар түнінде жеңгетайлардың ит ырылдар, бақан салды, кемпір әлді кәделерін істеуі бар. Бұл ретте жасаудың алатын орны ерекше. Жасау қырық-қырықтан болатын, ақ үй, оған бір отауша, бір шатыр қосатын, сәукеледен басталған жасау келе-келе заманына лайық машина, самауыр сияқты уақытының жиһаз-бұйымдарына ауысқан, "жар-жарды" ат үстінде тұрып, отау үйдің үзігін түріп қойып айтатын жігіттерге екі қыз үйде бүркеніп отырып, жауап қайыратын, жігіттерге шапан жабылып, басқа да киімдер кигізілетін болған. Келін үлкен үйдің төріне шықпайды, шықса да жарымынан ары аспайды, ене өлгенше немесе рұқсат бергенше ұрпты бұзбайды. Ал отау үйдің келіндері өле-өлгенше төрге шықпай өтеді.

Жылдың төрт мезгілін, оның әралуан құбылыстарын қатты қадағалап отырған қазақ есепшілерінің есебі дәл келген және онша ауытқи қоймаған. Үркер мен айдың жанасуындағы уақытты Үркер тоғады, бір күнін тоғым, екінші күнін ауыл-үй қонды, үшінші күнін озып шықты десе, Үркер суға батты, жерге батты, жерге түсті және батқан уақытта жаңбыр болса, жаңбырлы, құрғақ болса, жаз құрғақ болады деген болжамдар бар.

Сол есепшілердің айтуынша: "Отамалы көкек айының бірінде кіріп, он жетісінде шығады, ал бұл кез желсіз, борансыз өтпейді. Қыстың соңғы зәрі де осымен кетеді".

Апрельдің сегізін сәуір жұлдызының басы санайды, сәуір боларда бір жұмадай жел, я суық болады, "сәуір болмай тәуір болмас" деп, осы салқын өтпей жаз шықпайтынын, сәуір бұлты арқылы келер қыстың жайын, суын болжап, қай жерде сәуірдің бұлты болса, сол жерде қыс қатты болатынын айтқан. Осымен байланысты "Күнәң аз болса күн есепте" деген де түсінік қалыптасқан. Оның мәнісі алдыңғыны болжау күнә дегені. Әр нәрсені орын-орнымен айта білетін есепшілер ел арасында ерекше бағаланған және елеулі күндердің тағы бір алуанына қазанның қара дауылын жатқызады. "Киік матауы қаңтар айында болады, ақпанның амалы үштің айының тоғызында тоғаммен кіріп, он жетісінде шығады. Сүмбіленің 17-19-21-лерінде қырғидың балапаны ұшып, бөденелейді" дейді. Бұл ретте ай аттары қазақ айтылуында да, араб айтылуында да қатар қолданылып отырған: мұхаррам, рабиғиәуал, рабиғисани, жұмаділәуал, жұмаділсәни, ражаб, шағбан, шағмар, рамазан, шауәл, зұлқиджа, зұлқиджа дейтін араб атаулары сияқты қазақша атаулар да, кейбір ай аттары бірде сәуір, бірде көкек дегендей әртүрлі болып айтылатындары да бар. "Қой бес ай, бес күнде, сиыр тоғыз ай, жылқы он бір ай, түйе он екі ай, он үш күнде боталайды" дейді. Маусымның онынан шілденің жиырмасына дейін созылатын жаздың, қаңтарда қыстың шілдесі болатынын айтады. Қыстың шілдесінде киік текесі тобын жиып қашырады дейді.

Осылар сияқты қаламгер шариғат мәселесінің өз дәреже-деңгейінде көрініс табуына айрықша мән береді. Құран мен сунна ережелерінің жиынтығы саналатын шариғатты қазақ билері жетік меңгерген және оны өз халқының әдет-ғұрыптарымен тығыз байланыстырып, аражігін ажырағысыздай етіп қолдана да білген. Абай да өзінің "Ият, хадис – сөздің басы" деген сөзімен терең ұғынғандықты сездіреді. Оның әралуан ережелері хадистерде де көрінеді: діндік, құқықтық, тұрмыстық, елдік мәселелер, пайғамбардың сөздері мен істері, иланымдары мен қағидалары осыған кіреді. Бір хадисте "Адам денесінде бір ет бар, егер ол сау болса, барлық денең сау, егер ол ауру болса, барлық денең ауру, ол – жүрек" – делінген. Жүрек мәселесі Абай танымында ерекше орын алатыны белгілі.

Мұсылмандық парыздың бірінен саналар қажылық Құнанбайдың сапарымен байланыстырылды. Оған әзірлікке бүкіл туған-туыс, ауыл-аймақтың тартылғанын шығарып салу, қарсы алу арқылы көрсетті. Бұл жерде қажылық амалдарына кең-мол тоқталып жатпағанымен, оның бүкіл сыр-мәнін аз сөздің өзімен-ақ елестетіп, ұғындырып отырды. Ондағы шарттарды: азар (кіндіктен байлап төмен түсіре оранатын жамылғы), рағдамен (ихрамға енер алдында иығы мен кеудені жабатын ұзынша жамылғы) басталатын рәсімдер, қағбаны айналып тауаб ету, Сафа мен Мәруа арасын жүріп өту, Арафа күні Арафат тауында уукупқа қатысып (хұтбаны тыңдау), Мұздалифа тауынан терген тасты шайтандарға лақтыру, ең ақырында қоштасу тауабын жасау жолдарын толық орындағаннан кейін Мәдинеге қарай жол тарту сияқты ереже шарттары бар. Қаратайдың сұрақтары қажылықтың соңғы кезеңімен байланыстырылды. Сол жерде кімдердің қабірлері жатқандығын сұрағанда, Расул алланың хазіреті Әубәкір мен Ғұмардың, Фатиманың, Ғаббас пен Хамзаның, Ғұсманның, Сағди бин Уақас, Ғабдырахман бин Ғауф және хазіреті Ғайшаның жай тапқанын әңгімелегенде, Ғабитхан молда: "Ғашрай

мубашшора" десе лазым" дейді. Мұнысы – Пайғамбардың ықыласына ие болған иманды сахабалар дегені.

"Пайғамбардың хадисінде: "Ғұлама жазу жазған қара сия шаһидтің қанынан қымбат" – деген сөзін қайтесіз? Екінші – ғалемнің инсі жынның жаралмыш тарихын тек "Хиссасул әнбиден" білген білімнің аты да білім бе? Адам қауымының бар нәсілінің мінез-құлқын тек қана "Қырық хадис", "Лаухынама", "Фихкайдани" тұрғысынан білген де жұбаныш па?" делінген. Тағы бір жерде: "Күллі мұсылман білсе лазым-дүр, һәрбір жақсы ниетке жақсы фатиха бірге ере жүрсін. Мен "Яразиқұл ғибади" фатихасын оқыдым" дегенде, Абай бұның үй салғанда емес, қырман көтерілгенде оқылатын дұға екенін, "Лаухынамада" солай жазылғанын айтатыны бар. "Мұталағасы ашылды" демек – мантық, "Ғақайыдты" оқып жүріп "Кафия", "Шарх Ғабдолланы" өз талабымен халфесіз, хазіретсіз, дәріссіз факімлейтін болса, соған айтса ләзім" (94-6.) деп, шығыстық көне оқу жүйелері мен сатыларына ойды бұрады. Соның ішінде иманшарттан басталып, қырық хадиске жалғасатын исламдық оқу тәртібі әрі қарай шуритиссалат, тағлимуссалат, фихкайдани, тұхфатул мүлк, наху сарф, бидан, мұхтасар, кафия, мантық, ғакаид сияқты тармақтанып барып, "Шарх Ғабдоллаға" барып тірелетіні меңзеледі.

Керемет құбылыс немесе көрініс мағынасындағы аят кідіріспен басталып, аяқталған ойды білдіреді. Отыз пара, алпыс хизбтен тұратын Құран аяттарын Пайғамбар (с.ғ.с.) сахабалары мен өзінің жолын ұстанушыларға неғұрлым мол жаттап алуды уағыздаған, осыдан келіп оны бастан-аяқ жадында сақтаған қарилар көбейген. М.Әуезовтің өзі де атасының тапсыруымен Абай өлеңдерімен қатар Құран сүрелерін жаттаумен өскен. Сондықтан да романында дінге, Құранға, хақиқатқа қатысты танымдарды ой арқауына айналдырды: "Замандар өзгереді. Соған лайық тұс-тұсында нәби келеді. Тәурат, Забур, Інжіл, Құран (Кәләм Шәріп) кітаптар келді дейміз. Заман өзгеріп, қағида ауысып отырса да, Алланы тану, яғни Тағрифолла мәңгі-бақи ауыспайды деп білеміз" деген толғауларды ақынның аузына салды. Осыдан келіп иман, сенім, хақ тағала алдындағы міндеттер жиынтығы саналатын ислам пендені Аллаға мойынсұндырады, оған сендіреді (әл-иман), өнегелі, рахымды болуды (әл- ихсан) парыз санаттырады. Дін деген ұғымға жататын бес тірек жиынтығы аш-шахада (исламның ақиқат деп таныған ережелеріне сүйенген құлшылығы мен тәубесі); ан-нубууа (Мұхаммедтің елшілік қызметін тану); ас-салат (намаз); ас-саум (ораза); аз-закат (зекет) және әл-хадж (қажылық) жиынтығынан тұрады. Әрине, исламда да әртүрлі топтар, ағымдар болды. Олардың әрқайсысы өздерінің ілімдерінің дұрыстығын уағыздады. Абай нанған сунна тобы "Аһли шариар" атанды. Құранның өзі: "О, халық! Не нәрсені де талқыла, сонда сен шындыққа жетесің" деген. Құранға сүйенген азаматтық және діни тұрғыдағы қағида-ережелер хадис, иджма, қиястан тұрады. "Даналықтың басы Алланың құдіреттілігін мойындау, қаһарынан сескену" десе, осыдан келіп соңғы кітаптардағы Абайдың ғылым – білімге ден қойған кездерінде айтылған сөздері мен танымдарының өзгергенін сондағы ой-толғаныстары арқылы көрсетеді. Мысалға, ястау намазының соңынан қаза болған мұсылмандарға арнап "Ясин уәлқуранул хакимді" оқыған халфенің "каумәннің" орнына "калан" деп жаңылысқанын, кейбір "фәләкәттарды" естіген жерде соны зарарсыз етпек ниетпен

"Лаухынаманың" дұғаларын оқығанын айтуға болады." Басында сәлде, қолында таспық, аузында тахмилі" (58-6.); "Лаухул-махфузда" бұл шарафатлы дамолланың дәрғаһына осыншалық фәктікте болатыны жазылған" (59-6.); "Абай ендігі сөзінің соңын иман деген жайға, Юнусбек халфе бұны өзінше тұсамақ болған жайға соқтырды. "Шарх Ғабдоллаға" дейін жетіп қалдық, үлкен кітапқа орай біліміміз бар" деп жүрген молдаларды Абай енді сол кітап-тарының тілімен сөйлеп, таңдандыра бастады. Ол: "Екі түрлі иман бар еді – яқини иман, тақлиди иман. Жұртқа сол иман атымен өсиет, хүкім айтпақ боласыздар. Осы отырған екеуіңізді мен не дейін? Яқини иманы бар деуге сіздерде ғылым жоқ. Тақлиди иманы бар деуге әуелі өздеріңізде беріктік жоқ, яғни я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаңызға қарай дархал осы сағаттың өзінде "ақты–қара" деуге, "қараны–ақ" деуге, "өтірікті–шын" деуге әзірсіздер. Сол терістіктердің бәріне ант етуге әзір отырған сіздерді не дейміз? Жоқ, бүгін мынадай дау мен пәле шығып тұрған шақта, "қылыш үстінде серт тұрмайды" десеңіздер, "құдайтағаланың кешпейтін күнәсі жоқ" десеңіздер, сіздерден не қайыр күтейік?.. Осылайша иманы мен арын саудалап жүрген сіздердей жандардың, сіздерді жіберіп, жұмсап отырған иман ұстаздарыңыздың "жалғаншы, қиянатшы жүзі құрысын!" демеске не шарам қалды?" дегенінің өзімен-ақ көп жәйттерді қамтиды.

Осылар сияқты Еуропа әдебиеті, мәдениеті, философиясы жөнінде сөз қозғалған жерде Абайды жаңа қырларымен көріндірді. Ол өзі оқып, танысқан Робин Гуд, Карл Моор, Жакерия, Дубровский, Сохатый тәрізді кейіпкерлерді, "Петр Великий", "Валентин Луй", "Чистое сердце", "Ягуар медленец", "Ақсақ француз", "Черный век Марта" сияқты оқыған кітаптарын елге әңгімелеп таратса, келе-келе Гете, Гейне, Байрон, Пушкин, Крылов, Лермонтов, Толстой, Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедрин тектес ақын-жазушылар мен батыс пен шығыстың арғы-бергі философтарының өте күрделі шығармаларының айдынына тереңдеп батып кеткендей болды. Бұлармен ақынның ауқым-аумағының кеңістігін, қандай бағыт, дәреже-деңгейде екендігін елестетті.

М.Әуезов о бастан-ақ бұл туындысының орыс тіліне аударылуын және оның оқырмандарына сапалы, жоғары деңгейде жетуін ұдайы назарында ұстады. Сондықтан да "Татьянаның қырдағы әнінен" бастап, ең соңғы кітабына дейін үздіксіз қадағалап, көп тұстарын өзі аударып беріп отырды. Қазақшасы мен орысшасының арасында айтарлықтай алшақтықтың болмауының бір сыры осында жатқан сияқты. Бұның алғашқы көрінісі 1937 жылы "Литературный Казахстан" (№ 2-3), 1939 жылы "Литература и искусство Казахстана" (№ 5-6) журналдарының беттерінде болды. Бірінші кітабының толық аудармасы 1945 жылы "Советский писатель" баспасында басылды. Одан кейін 1948 жылы "Советский писатель", "Гослитиздат", "Молодая гвардия", 1950 ж. "Облиздат" (Свердловск), 1951 ж. "Учпедгиз", 1952 ж. "Советский писатель", 1955 ж. "Учпедгиз", 1957 ж. "Казгослитиздат" баспаларынан бірінші және екінші кітабы, 1958 ж. "Гослитиздат", 1960 ж. "Казгослитиздат", "Советский писатель", 1965 ж. "Художественная литература", 1971 ж. "Художественная литература", 1997 ж. "Жазушы" баспаларынан барлық төрт кітабы біріктіріліп жарық көрді. Ағылшын, француз, неміс, испан, поляк, словак, чех, румын, болгар, эстон, латыш, литва, молдаван, үнді, урду, монғол, әзірбайжан, армян,

тәжік, түрікмен, украин, белорус, якут, т.б. тілдерге орысшасынан, қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, өзбек, қытай, парсы, түрік тілдеріне түпнұсқадан аударылды.

Автордың өзі де бұл шығармасын алғаш қолға алғаннан бастап-ақ өзге тілдерге жету мәселесін мейлінше қадағалап, атсалысып отырды. Л.Соболев, З.Кедрина, А.Анов және тәжік, татар, украин, белорус, латыш аудармашыларымен жазысқан хаттары бұл іске айрықша мән бергендігінен хабардар етеді. Латыш М.Шуман романдағы көптеген сөздер мен тіркестер, атауларға қатысты: "Күрке-күрке" (ойын аты), "Еділ-Жайық", "Құла мерген", "Жұпар қорығы", "Қорқыт", "Қырық хадис", "Қисасул онбия", "Аятыл күрсі", "Фихкайдани", мантық, шаһид, желпек, тамыр, "Бурылтай", пай-пай, шоқпардай кекілі бар, ай-бибай (ай-бибай, моей песне внимай), аға-екем, сыбызғы, тобылғы, шеңгел, ши, "Топайкөк" деген сияқтыларға түсінік беруін өтініп хаттар жазды. Оларды осылар секілді толып жатқан ұғымдардың, тіркестердің мағынасы, арғы тек-төркіні қызықтырады, орыс тіліндегі аудармасымен қанағаттанып қалмай, ұлттық негіз бояуының не екенін ұғып-ұғынуға ұмтылушылық байқалады. Орыс аудармашылары автордың тікелей араласуы себепті ондағы қыртыс-қатпары қабат-қабат машақат иірімдерін сезіне қоймады. Л.Соболев қазақ сөздерінің оралымдары мен тіркестер алуандығының, ауқым-аумағының қандай екендігіне "Абай" трагедиясы тұсында көзі жетсе, ал романды аудару барысында оның ауқымы тіпті ұлғая түскенін көрді. Онысы сұрақ: "Не знаю, чего в тебе больше: лености или упрямства. Буду ругаться: сколь раз просил я тебя дать подстрочник подлинного абаевского перевода письма Татьяны. Так и не дождался"; жауап: "98. О подстрочнике Татьяны – сейчас уже вносить поздно. Грех беру на себя, ты тут во многом прав. Но с другой стороны, страницы романа превращать в исследовательско-сравнительные сопоставления с обнажением приемов, принципов перевода, мне кажется, и не нужно" дегендей болып, шет-шексіздікке айналды. Бұл ретте автор мұндай сұрақтарға жауап қайтарудан, аударылу барысын мұқият қадағалап, түзетіп, түсіндіріп отырудан жалықпады. Фразеологиялық тіркестер төңірегіндегі сұрақ-жауаптар да осы сияқты болды: 24. "Екі жарты бір бүтін болайық" (32-6.) – "Сложь две половинки – все же получится целое" (с. 38) – не точно, многословно; "шабар қылыш, атар оқ" (37-6.) – "меч занесен, пуля пущена" (с. 44) – не точно, там человек; 29. "Әйтеуір жайы біткен неме той" (38-6.) – "Кажется, песня Кодара спета" – не точно и руссизм; 47. "Ұзын арқау, кең тұсау" (70-6.) – "Из длинной пряди и аркан длиннее" (с. 81) – не точно, длинно; 53. "Жер ашуы – жан ашуы" (73-6.) – "Кровная месть за землю" (с. 83) – не достаточно, вовсе не точно; 74. "Мен сені оқтан аяп ем жаңа, сен мені отқа салдың ба?" (97-6.) – "Я от пули тебя уберег, а ты в пламя меня бросил" (с. 107) – рифмы нет, хорошо, но не до конца; 90. "Соның жан күйері сен болып, бауыр тартып, бауырың езіліп жүр ме осы, немене" (115-6.) – "Что он в печенке у тебя засел или родичем стал" (с. 126) – не то".

Осылар сияқты түсінік берген тіркестер мен сөйлемдер бір кітаптың өзінде жүздеп саналады, бірақ кітап болып басылғанда олар дәл автордың өзі аударып бергеніндегі қалыпта шыға бермегендігі көрінеді.

Т. Әкім